

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

мр Зоран Д. Миладиновић

СРПСКА РАТНА КЊИЖЕВНОСТ

докторска дисертација

Београд, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE
UNIVERSITY OF PHILOLOGY

mr Zoran D. Miladinovic

SERBIAN WAR LITERATURE

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Ментор : редовни професор др Радивоје Микић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Чланови комисије:

1. _____
_____
_____

2. _____
_____
_____

Датум одбране: _____

СРПСКА РАТНА КЊИЖЕВНОСТ

Апстракт:

Српска ратна књижевност обухвата књижевно стваралаштво српских писаца у ратним периодима. Циљ рада на српској ратној књижевности је да систематизовањем грађе и аналитичким погледом на књижевно стваралаштво у ратним периодима омогућимо целовитије сагледавање укупних књижевних збивања у ратовима, укажемо на специфичности књижевности у ратним временима и откријемо непознате детаље из књижевног рада српских писаца у ратним околностима. Комбиновање различитих мултидисциплинарних метода, почев од књижевно-историјског и хронолошко-тематског приступа, преко књижевно-естетске и стилске анализе литерарних текстова, до проучавања ратне духовне климе и утицаја рата на књижевност, омогућило је утврђивање културних и историјских особености књижевног рада у рату, критичко оцењивање књижевности ратних периода у свим њеним видовима и центрима настајања и синтетично заокруживање естетичких, стилских и садржајних одлика књижевног стваралаштва српских писаца у ратним годинама.

Истраживање изворних докумената и књижевних дела у доба српско-турских ратова, Српско-бугарског рата, балканских ратова, Првог и Другог светског рата показало је да су у ратној књижевности створена дела велике књижевно-историјске и уметничке вредности и да би српска књижевност била значајно сиромашнија, да у рату нису писали прота Матеја Ненадовић, Вук Караџић, Пера Тодоровић, Бранислав Нушић, Иво Андрић, Милан Дединац, Светислав Стефановић и други књижевници. Српски писци су и у несвакидашњим ратним приликама успевали да својим књижевним активностима буду чврста карика у континуитету књижевног стварања, тако да се књижевност није прекидала и заустављала ни у најтежим могућим ситуацијама. Утврдили смо да су ратови остављали неизбрисиве трагове у народу и

поколењима, али и неспорно утицали на књижевне токове пре рата, у рату и после рата и то у тој мери да писце у различитим ратним периодима повезују не само ратна атмосфера и преовлађујуће ратне теме, већ и многе друге везивне нити, попут родољубља, развијеног епског осећања за историјске чињенице, будничке улоге, величања лепоте рата, представљања величине и јунаштва српског сељака, повремених антиратног и пацифистичког карактера или информативне функције. Исписивање српске ратне књижевности, нажалост, није завршено.

Кључне речи: Српска ратна књижевност, ратна књижевна периодика, српско-турски ратови, Српско-бугарски рат, балкански ратови, Први светски рат, Други светски рат, крфска књижевност, књижевност народноослободилачке борбе, књижевност под окупацијом.

Научна област: Српска књижевност

Ужа научна област: Историја српске књижевности

УДК: _____

SERBIAN WAR LITERATURE

Abstract:

Serbian war literature encompasses the literature and literary creativity of Serbian writers in war period. The goal of work on Serbian war literature is that with systematization of material and with an analytical view on it in the war period it allows more comprehensive look on the all events in war literacy, and indicate specific literature in war times and discover unknown details of literary works of Serbian writers in war conditions. Combining different multidisciplinary methods, starting from literary-historical and chronological and thematic approach, through literary esthetic and stylistic analysis of literary texts, to study of spiritual climate of war and influence of war on literature, it provided determination of cultural and historical features of literary work in war time, critical grading end evaluating of literacy of war period in all its aspects and places of creation but also synthetically rounding off esthetical, stylish and features of content literary creativity of Serbian writers in war times.

Research of original documents and literary works in period of time of Serbian-Turkish wars, Serbian-Bulgarian war, Balkan wars, the first and the second World War, have shown that in that period of time many great literary works are created with literary historical and artistic value and Serbian literary work has been significantly poorer, if Mateja Nenadovic, Vuk Karadzic, Pera Todorovic, Branislav Nusic, Ivo Andric, Milan Dedinac, Svetislav Stefanovic, and other writers have not written. Serbian writers have in an unordinary war circumstances managed to be a link in the continuum of literary creativity with their literary activity, so that the literary work has not stopped nor halted in the most difficult war circumstances. We have determined that the wars have left indelible marks in the nation and generations, but undoubtedly had influence on literary flow before the war, during the war and after the war in measure that writers in different war periods were connected not only by the war atmosphere and war themes, but also many other binding ties,

such as patriotism, developed a sense of epic historical facts, glorifying war, beauty, size and presentation of heroism of Serbian peasant, occasional anti-war and pacifist characters or informative function. Unfortunately, writing down Serbian war literature is not completed.

Key words Serbian war literature, war periodical literature, the Serbian-Turkish wars, the Serbian – Bulgarian War, the Balkan Wars, World War I, World War II, The literature of Corfu, The literature`s of Liberation Struggle, and literature under occupation.

Field of academic study: Serbian literature

More specific field: History of Serbian literature

UDK: _____

САДРЖАЈ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	1
СРПСКО-ТУРСКИ РАТОВИ (1876-1878) И СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ (1885) 27	
ОТАЏБИНА	27
ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДОБРОВОЉЦА.....	44
ПРИПОВЕТКЕ ЈЕДНОГ КАПЛАРА.....	65
БАЛКАНСКИ РАТОВИ (1912-1913)	82
ЕПОХА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ГЛАСНИКА	82
НА СТАРИМ ОГЊИШТИМА.....	110
РАТНИ РЕПОРТЕРИ	153
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ (1914-1918)	167
КРФСКА КЊИЖЕВНОСТ	167
ПЕСМЕ БОЛА И ПОНОСА	214
ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ (1941-1945)	317
ПО ШУМАМА И ГОРАМА	317
КЊИЖЕВНОСТ ПОД ОКУПАЦИЈОМ И ЕМИГРАНТСКА КЊИЖЕВНОСТ.....	385
ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА	473
ЛИТЕРАТУРА:	496
ИЗВОРИ	496
ОПШТА ЛИТЕРАТУРА.....	510
ПОСЕБНА ЛИТЕРАТУРА	524
ПЕРИОДИЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ	542
БИОГРАФИЈА	545

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Термин *српска ратна књижевност* састоји се из три јасне и прецизне одреднице, али синтеза поменутих појмова може се тумачити и схватити на више начина. Ова појава није редак случај у науци о књижевности, пошто у њој није једноставно доћи до егзактности, једнозначности и фиксирања терминологије као, на пример, у природним наукама. *Ратна књижевност* се у *Речнику књижевних термина* Института за књижевност и уметност дефинише као *дела која говоре о одбрани отаџбине и о ратним прегнућима и жртвама*, али видљиво је да та формулација, стављајући у први план тематски и патриотски аспект, не обухвата укупност сложених ратних и књижевних збивања и чињеницу да рат не подразумева само фронтоска, ратна дејства, *прегнућа и жртве*, већ целокупно ратно стање.¹ Није јасно ни зашто се инсистира на књижевним делима *која говоре о одбрани отаџбине*, када знамо да ратној књижевности припадају и дела о ратовима који се никако не могу окарактерисати као одбрамбени. Пример збирке *Приповетке једног каплара* Бранислава Нушића из српско-бугарског рата 1885. године указује на то да своје место у ратној књижевности српског народа имају и књижевна дела о освајачким ратовима. Уважавајући опредељење да се преовлађујућа тематска заступљеност често узима за критеријум при сврставању појединих књижевних дела у одређене књижевне врсте или жанрове, морамо подсетити да важну, понекад и одлучујућу улогу у периодизацији књижевности, књижевним синтезама или антологијским изборима, имају ванкњижевни чиниоци, у првом реду историјска збивања. У српској књижевности, *ратови су углавном они историјски догађаји који су померали, укидали или*

---

¹ *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд, 1992, стр. 676.

постављали границе литературе.² Управо су ратови и други изванкњижевни покрети имали превратнички утицај на књижевност: после њих је настајала друга историјска ситуација у којој је створена другачија књижевност од оне која је раније постајала.³ Другим речима, рат и искуство рата у српској књижевности нису само једна од централних и доминантних тема, него и фактори који мењају књижевну стварност и утичу на развој књижевних покрета и праваца. Већ ова чињеница оправдава нашу намеру да за основни предмет истраживања узмемо дела српске књижевности која су настала у ратним периодима. Подсетићемо и да постоји уобичајена подела српске књижевности двадесетог века на предратну (1901-1914), међуратну (1918-1941) и послератну књижевност (после 1945), која потврђује какву и колико велику улогу имају ратови у српској литератури. Овом поделом нису обухваћена ратна раздобља, која нису мала, што неупућене може навести на закључак да у ратним периодима српска књижевност није ни постојала. Нема сумње да и ова нелогичност упућује на потребу да се интензивније и свеобухватније истражи српско књижевно стваралаштво у ратним годинама, које би, потпуно природно, назвали српском ратном књижевношћу. Постоји још један значајан моменат у одређивању почетне истраживачке ситуације и дефинисања српске ратне књижевности. Наиме, српски народ није желео ратове, нити их призивао, али су и поред тога историчари забележили да су у Србији сваких пет година мирног живота омеђене по једним ратом. Очигледно је да ни српски писци нису могли избећи ратове, поготово, што *књижевност прати судбину народа и језика у коме се и на коме остварује*.⁴ Ако знамо да је у модерној науци прихваћено мишљење о изузетном утицају рата, борбених дејстава и ратне психозе на људско понашање уочи, током и после ратних сукоба, онда оправдано

---

² Слободанка Пековић, *Псеудоисторијска прича*, у: *Књижевност и историја II*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета, Ниш, 1996, стр. 26.

³ Јован Деретић, *Српска књижевност и историја*, **Књижевност, историја, савременост** (Београд), (1979), стр. 17.

⁴ Мирослав Пантић, *Реч на почетку Научног скупа 'Српски роман и рат'*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 10.

можемо претпоставити да рат, као најмрачнија друштвена појава и најдраматичнији изазов за колективне и појединачне људске судбине, још више утиче на писце, а самим тим и на њихова књижевна дела. Крајњи резултат претходних разматрања је постављање доброг основа за прихватање термина *српска ратна књижевност* у смислу *књижевног стваралаштва српских писаца у ратним периодима*.

Неки писци одмах одговоре књижевном имагинацијом на рат, други књижевне обраде пишу много касније, али утисак је да су за српску ратну књижевност, ипак, важније хоризонталне пројекције, када дело *живи* у свом времену и услед тога је снажније, речитије, искреније и разумљивије. Уосталом, данашње генерације само из таквих књижевних дела могу упознати емотивну страну ратних догађања у часу када се збивају, духовну климу, целокупну ратну атмосферу и књижевне изражаје, ослобођене реинтерпретирања чињеница из прошлости у служби неке политичке идеје или промењених друштвених околности. Нема сумње и да сложеност и драматичност ратних ситуација захтева да у још већој мери писце не читамо само данашњим мерилима, већ и очима савременика у тренутку стварања књижевних дела, јер се она могу *потпуно разумети и правилно оценити* само ако се *доведе у везу с временом у којем су се она јавила, народом у којем су никла*.⁵ На пример, данас сваки средњошколац зна да је Дис требало да остане у свету своје песничке вокације и да није ни требало да покушава са родољубивом поезијом, али Дисов поступак нам је тако разумљив, ако покушамо да схватимо атмосферу друге деценије двадесетог века, сав тај патриотски занос, ослободилачки покрет и писце у добровољачким униформама. И у овој чињеници проналазимо потврду за наше опредељење да временске границе настајања српске ратне књижевности омеђимо датумима почетка и краја ратова. Наравно, свесни смо да термин српска ратна књижевност, као и други појмови одређени по хронолошким начелима, означава књижевне процесе у временским оквирима које не исписују књижевни токови, већ ванкњижевни,

---

⁵ Љубомир Недић, *Студије и критике Љубомира Недића*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1977, стр. 39.

историјски и ратни догађаји. Ратни периоди су уз то кратки са гледишта књижевне историје, мада интензитет и садржина књижевних делатности у ратовима говоре да то нису биле бесплодне и празне године. Важно је и запазити да у појединим ратовима можемо, негде мање, негде више, препознати својеврсне, специфичне и самосталне књижевне целине. С друге стране, јасно је да се ратна књижевност чврсто наслања на предратну и да ратна књижевна клима не почиње даном почетка рата, док по правилу траје и у послератној књижевности, дуго после завршетка борби. То је разлог што у нашим истраживањима нећемо бити искључиви по питању датирања књижевних дела и сврставања у ратну књижевност, поготово у светлу сазнања да многа књижевна дела, писана током ратова, нису могла бити објављена у ратним околностима. Уколико око времена настајања ратне књижевности има неких дилема, онда је простор на којој настаје српска ратна књижевност много лакше одредити и односи се на континенте, државе, градове, логоре, планине и друге географске локације, на којима се српски писци налазе у ратним годинама.

Један од основних разлога што смо за предмет наших истраживања узели српску књижевност ратних периода, налази се у чињеници да су досадашња научна истраживања књижевних појава и дела насталих у ратовима или глобална или парцијална, изузимајући детаљно проучену и систематизовану књижевност народноослободилачке борбе у Другом светском рату. Књижевни критичари су одавно запазили да ратна књижевност у оквиру српске књижевне историје представља специфичан и јединствен феномен литерарног стварања у временима која нису погодна ни за основне животне активности. Тако су у српску књижевну критику, још од Вука Караџића, увођени садржаји и појмови попут *јуначких песама*, *устаничке књижевности*, *ратне поезије*, *ратне књижевне периодике*, *ратних приповедака* или *ратних романа*, да би се у новије време појавиле и целовитије студије на тему српске књижевности у појединим ратовима. Међутим, ретки су покушаји да се на српску ратну књижевност гледа као на књижевноисторијску реалност и утврди постојање неких законитости, заједничких именитеља или специфичности књижевног стварања у различитим ратним периодима. Тако су у други план стављена важна питања, попут односа рата и књижевности, евентуалног утицаја књижевности на ратне догађаје,

квалитета књижевних дела која настају у ратном метежу и других непознаница. Веома је занимљиво проучити и како су уопште објављиване књиге и часописи, како су се у ратним временима понашали српски писци и да ли су у ратовима стварали само дела са ратном тематиком? Питања је много и на њих је могуће одговорити само свеобухватним истраживањем изворних докумената из ратних периода и стручних радова везаних за књижевно стваралаштво у рату. Задатак није лак, зато што су ратни периоди српске књижевности мање истраживани због непостојања прецизних библиографија, неприступачности ратних архива и некомплетности ратних књижевних издања и часописа, док су истраживања ратне књижевности оптреређена и ратном прошлошћу која се није охладилa и несређеним националним односима.

Српска ратна књижевност не може се никако изучавати и разумети без темељног и свестраног познавања опште, политичке, културне и ратне историје, која је, нажалост, испуњена трагичним ратним сукобима који се, у непрекинутом ланцу, протежу од давне прошлости до модерног доба. Вероватно ће се зато однос књижевности и рата често преплитати са старим теоријским и практичним питањем у виду односа књижевности и историје, које је још Аристотел у *Поетици* одредио мишљењем да се историја бави оним што се стварно догодило, а књижевност оним што се могло догодити. По свему судећи, у ратној књижевности је још важније разјаснити како то истина у књижевном делу стоји у односу на ратну стварност од које је писац пошао. У томе ће нам помоћи проучавање књижевно-естетских особина литерарних дела, али и истраживање утицаја рата на књижевност и функције књижевних дела у одређеном ратном тренутку. Изучавање српске ратне књижевности подразумева проучавање књижевности у периодима који су, понекад, вишедеценијски удаљени, али треба имати у виду да је специфичност ратних периода везивна нит која омогућава да се и у таквој истраживачкој ситуацији сагледа значајна ратна књижевна продукција, трага за књижевним везама и различитостима и прате развој, вредности и смисао ратне литературе. Важно је и водити рачуна да се при анализи књижевности у ратним годинама не поремете односи историјских и књижевних вредности и да сјај неке велике битке или другог ратног детаља не угрози поглед на вредност књижевног дела.

Додирне тачке између српске књижевности и рата успостављене су већ стварањем јединствене српске средњовековне државе и зачецима књижевности са специфичним српским обележјима у дванаестом веку. Традиционална схватања говоре да је тешко пронаћи елементе ратне књижевности у литератури која је под великим утицајем монаштва, духовности Истока, књижевне традиције Свете Горе и практичних потреба српске православне цркве, мада има основа за тврдњу да православна религија и животне ратне околности нису нужно супротстављене категорије.⁶ Зато је потребно на средњовековне књижевне текстове, баш као и на схватање рата у средњем веку, гледати другачијим очима, него ли што се то некада чинило. Нова виђења старе српске књижевности не оспоравају њен религиозни поглед на свет и усвајање византијске поетике, али Димитрије Богдановић подвлачи да она од 13.века стиче и *свој сопствени идентитет, као нераздвојни пратилац, а у многоме чему и предводник историјског пута српског народа.*⁷ Тачност ове тврдње огледа се у тесној повезаности политичке, црквене и књижевне историје немањих Србије. Не може се оспорити ни чињеница да су ударање темеља српској државности и ширење српске државе пратили ратни походи и битке, а да већ у тринаестом веку имамо епоху великих књижевних имена - Светог Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана и стварање књижевних средишта у Хиландару, Студеници, Милешеву, Жичи и другим манастирима.

Ретки су писани извори који непосредно и експлицитно потврђују настанак књижевних остварења у време средњовековних ратова, а отежавајућу околност представља и чињеница да нема поузданих биографских података о средњовековним писцима. Наша оригинална књижевност у средњем веку нема писце, који би значајније напустили религиозни култ и започели стварање књижевних дела, налик легендарним повестима, са темама из античке историје или западним витешким романима. Услови за постојање такве књижевности су постојали, што се најбоље сагледава у више од 350 сачуваних преписа *Александриде* и присутности *Романа о Троји* у старим српским

---

⁶ Боривоје Гроздић, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд, 2001, стр. 76-105.

⁷ Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 112.

библиотекама. Нема сумње да су ови романи били лектира српских владара и српске ратничке властеле и да су они у њима проналазили подстрек и узор за опонашање. По угледу на *Роман о Александру*, развиле су се у нашим старим житијима приче о ратним походима, док су многи мотиви из романа ушли у народну традицију. За наше истраживање важан је књижевни рад краља, градитеља манастира, ратника и списатеља Стефана Првовенчаног, зато што је, за разлику од других српских писаца у средњем веку, у његовом делу могуће сагледати и елементе тада савремене историје. Позната је Стефанова способност да многе нападе сузбија дипломатским акцијама, али се, освајајући Ниш, Врање и Призрен и ратујући са братом Вуканом, ослања и на ратничку способност. Већина савремених истраживача указује да дело Стефана Првовенчаног *Живот и подвизи светог Симеона* историјско успешно транспонује у литерарно и да је са овим текстом у нашу средњовековну књижевност *ушла перцепција историје*.⁸ Спојити трансцедентну духовност и историзам је тешко, али непобитно је да *земаљска* дела заузимају једно од централних места у Немањином житију, које се условно може поделити на духовни и ратнички део. Стефан Првовенчани у свом спису систематски описује ратне походе и борбе које су се дешавале у то доба, са карактеристичним описом боја код Пантина и приказима Немањиних и његових освајања. Србија је тешко пострадала и због унутрашњих борби, које сам Стефан Првовенчани описује илустративним речима *да се земља оскрвнила од безакоња наших, да су пали у плен иноплеменика и да је глад косила род наш*.⁹ Може се рећи да су то рани облици *ратничке прозе* која ће се, нарочито, развити у српској књижевности 14. и 15.века. По мишљењу Љиљане Јухас – Георгијевске, *описи ратовања - Немањиних и потом Стефанових могу се окупити у једну целину јер они и чине посебан структурни комплекс у делу*.¹⁰ Посебно је важно подвући да иза описа ратова и битака

---

⁸ Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, стр. рим. 14.

⁹ Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Идеа, Београд, 1997, стр. 54.

¹⁰ Љиљана Јухас-Георгијевска, *Предговор*, у: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1986, стр. 12.

стоји човек, који учествује у њима, што, уосталом, и сам Стефан потврђује, када говори о победама над својим противницима.

Посебну пажњу ратовима посвећују писци *Даниловог зборника*, који више од ранијих биографа говоре о световним делима својих јунака, упадљивије величају ратничке врлине краљева и покушавају да уобичајеним стилским средствима дочарају жестину борби и подвиге ратника, не упуштајући се у појединости војничког карактера. Архиепископ Данило живот краља Милутина прича као кохерентан циклус казивања о ратовима, а успехе на бојном пољу приписује не заштити српских светитеља, већ Милутиновој ратној вештини. На сличан начин и Данилов ученик напушта хагиографски модел и у центар својих биографија ставља ратна догађања, док апокрифни лик српског владара све више прераста у лик ратника и витеза. Српска проза се тако постепено усмерава ка витешком роману, али пад српског царства зауставља процес секуларизације српске књижевности. Занимљиво је да велике битке у четрнаестом веку имају дијаметрално супротну и чудну заступљеност у књижевно-историјским списима тог доба. Тако се, на пример, битка на Велбужду (1330) у старим текстовима помиње више од било које друге битке у средњовековној српској историји, док значајнија књижевна или историјска сведочанства о две највеће и пресудне битке са Турцима (Маричка и Косовска битка) савременици или нису забележили или нису допрла до нас. Са одређене историјске дистанце пише Старац Исаија о Маричкој бици и обавештава да *Турке не истераше, већ сами од њих изгибоше, и кости им тамо падоше и непогребене осташе, и велико мноштво војске или погибе од мача или допаде ропства, а неки умакоше и вратише се.*¹¹ Исаија, преведећи византијска теолошка дела, даје и потресан запис о пропасти српског царства, у коме сугестивно наводи да превод књиге почиње у добра, а завршава у најгоре од свих времена, када су и живи завидели мртвима.

Непосредно после косовског боја, настају кратки, сажети, језгровити и драматични књижевни списи, који су по свом основном расположењу трагични и где

---

¹¹ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књига 3, САНУ, НБС, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1984, стр. 43.

емотивни доживљаји битке претежу над рационалним и сазнајним. У тим делима нема појединих елемената косовске легенде (косовска вечера, сукоб између Вука Бранковића и Милоша Обилића), али присутни су Лазарева смрт, његов избор царства небеског и погибија цара Мурата. Писци попут Данила Бањског, монахиње Јефимије, непознатог Раваничанина или Стефана Лазаревића говоре о људима које су сами знали и о догађајима које су сами преживели, што указује на савременост њихових мотива. Од тужбаличког тона већине књижевних списа одудару дела Стефана Лазаревића и патријарха Данила, чије *Повесно слово* прати косовски мит усмене поезије. По мишљењу истраживача, Стефан Лазаревић је аутор последњег српског средњовековног списа о косовском боју *Натписа на мраморном стубу на Косову*. Текст је необичан за средњовековне прилике, зато што су у њему сублимирани дух античке традиције, фразеологија витешке поезије и искази блиски црквеном беседништву. Споменик преко натписа успоставља креативну комуникацију са путницима и пролазницима и свечаним реторским казивањем казује причу о кнезу Лазару, његовим саборцима, боју и његовом трагичном завршетку. Кнез Лазар постаје прави историјски и књижевни јунак, мада се његов хероизам слави, пре свега, кроз величину његовог жртвовања. Проглашење кнеза Лазара за светитеља и стварање светачког култа окупља почетком 15. века велику групу српских списатеља и писаца литургијске поезије, који стварају три житија и три пева кнезу Лазару, док Константин филозоф пише његову званичну биографију.

Нови замах српске књижевности, у сложеним политичким и културним приликама после Косовске битке, тешко је објаснити. По мишљењу Димитрија Богдановића, и ту се показало *да развој књижевности не зависи толико од повољних друштвено-економских и политичких могућности колико од потребе друштва, од изазова нарочите културне ситуације. Српска књижевност је управо у тешким временима распада велике средњовековне државе и опште кризе православне византијске цивилизације доживела значајан успон и напредак.*¹² Потврде опоравка

---

¹² Димитрије Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 191.

српске књижевности налазе се не само у списима везаним за стварање *косовског култа* и раду чувене Ресавске школе, већ и у делима избеглица испред турске најезде Григорија Цамблака и Константина Филозофа. Они у Србију доносе другачија литерарна стремљења, а Константин Филозоф у опширној биографији *Живот деспота Стефана Лазаревића* формира лик храброг ратника, кадрога да се с мачем у руци супротстави иноверним освајачима. После пропасти Деспотовине, српска књижевност улази у најтежи период у својој историји, али и даље постоји и на овај или онај начин изражава трагику свог доба. Сведок те драме је и Константин Михаиловић из Острице, који 1455. године пада у турско ропство, постаје јаничар и ратује у турској војсци по Босни и Угарској. Он оригинално мемоарско дело *Јаничарево успомене* намењује угарским и пољским владарима као аутентично сведочанство о Турцима, које може послужити хришћанским државама у борби против Османске империје. Нема сумње да су *Јаничарево успомене* доста блиске данашњем поимању ратне литературе и да казивања хришћанина, који осам година живи и ратује у турској војсци, имају извесне особине поузданог публицистичког штива и велику историјску вредност. Писац своју бурну животну историју излаже са пуно динамике и једрине, што га издваја од других српских средњовековних писаца. Књига Константина Михаиловића значајна је и по присуству утицаја усменог, народног песништва и предања. Легендарно-историјски карактер прича о српским владарима, рана сведочанства о Косовском боју и други детаљи указују на то да се усмена народна књижевност развија паралелно са писаном, црквеном и световном књигом.

Ратна тематика представља реткост у старој српској књижевности и скоро да се не може ни поредити са присуством мноштва религиозних садржаја или моралних поука, али у српском народном песништву ратни мотиви преовлађују и чине средишњи део *историјских* или *јуначких* епских народних песама. У песмама, по којима се српска усмена књижевност нашла у самим врховима светске поезије, опевани су судбоносни догађаји српске историје од 12. века до најновијих времена. Српска народна епика се и групише у веће целине по историјском садржају, мада

циклуси песама нису повезани спољашњим оквиром по узору на класичне епове других народа. Њено јединство превасходно се огледа у јаком историјском памћењу, јединственој поетици, песничком изразу, уметничком поступку и моралном ставу према животу и историји. Присутни су разлози због којих се дела десетерачке гусларске народне епике не могу, тако лако, ситуирати у домен српске ратне књижевности и поред несумњиве заступљености ратова, борби, мегдана, војевања за слободу и израженог националног осећања. Данас је тешко прецизно одредити када су поједине епске творевине настале и у којој мери их можемо повезати са, тада, актуелним ратним догађањима, а живот епске усмене поезије у средњем веку пун је *тајни које још увек нису разрешене, ни приближно, уза сва настојања науке која трају безмало пуна два последња столећа.*¹³ Непоузданост историјске основе епских народних песама добро је позната и у њима *не треба тражити тачности; оне, истина, опевају велика дела појединих људи који су учинили јака утиска на маишту народну, или велике догађаје који су били од одлучна значаја за његову судбину, али их опевају на свој начин; оне приказују народно схватање тих људи и догађаја, које врло често не одговара историји.*¹⁴ Можда ће нека будућа истраживања и нови аутентични извори указати на супротна гледишта, али основано се може претпоставити да разлози нетачних историјских података у народним песмама леже и у значајној временској удаљености настанка песама од самих историјских догађаја.

Српска народна јуначка епика има велику улогу у чувању народне свести у временима робовања под Турцима и у тим најтежим данима допуњава, а понекад и надокнађује, посустали и заустављени књижевни рад. Песме из доба Немањића и Мрњавчевића одликује богатство облика и разноликост мотива, мада се упоредо са њима појављује и круг песама везан за јединствену епску тему у виду Косовске битке. Истина о боју и погибији кнеза Лазара и султана Мурата је постојала, али поезија и

---

¹³ Мирослав Пантић, *Усмено песништво*, у : *Историја српског народа*, друга књига - друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, стр. 513.

¹⁴ Војислав М. Јовановић, *Српске народне песме - Антологија* (треће издање), Г. Кон, Београд, 1926, стр. 18.

предање су учинили да бојиште *застрто* многим погибијама, неизвесностима и незнањем о његовим учесницима, бива насељено митским јунацима, легендама о свађама властеле, о издаји и верности.¹⁵ Народ се не задовољава да пружи песнички опис судбоносне битке, већ помоћу доступних историјских чињеница и своје маште, ствара дирљиве и живописне песничке слике, које вековним предањем стичу чвршћу међусобну повезаност. За Србе, Косовска битка је средишњи и најважнији догађај њихове историје и зато се народни песник побринуо да песме косовског циклуса буду испеване у свечаном и достојанственом стилу и постану основ изградње народне традиције, својеврсног косовског култа и српског националног мита. Усмена традиција о покосовском периоду указује на све дубље продирање Турака у унутрашњост Србије и грчевит отпор српских деспота и војвода, док песме *средњих времена* обухватају раздобље ропства под Турцима. У *хајдучким* и *ускочким* песмама славе се српски јунаци који су се одметнули од туђинске власти, њихова довитљивост духа и спретност у борби, другарска љубав, доброта према нејачи и сиротињи и презирање смрти. Народ кроз ове песме приказује своје незадовољство, мржњу према непријатељу који га тлачи и поштовање према *горским синовима*. Хајдучке песме већим делом опевају хајдуке из 16. и 17. века, а као највећи јунаци помињу се Старина Новак, Дели Радивоје, Бајо Пивљанин и други. Народне епске песме виделе су у хајдуцима заштитнике народних права и осветнике, који су у Турке уносили неспокојство, а такве црте има и најпопуларнији српски јунак Краљевић Марко. Песме о Марку Краљевићу, за разлику од косовских, немају заједничку фабуларну основу, али су повезане ликом јунака о коме певају. Богатство свог духа народ уноси у величанствену слику ратника, чији епски живот траје више од три стотине година и који је савременик и цара Душана и старине Новака. У његовом лику повезана је целокупна српска историја и обједињене све врлине и пороци српског народа.

Прве систематизоване збирке народних песама појављују се на почетку 19. века, када их у Бечу и Лајпцигу објављује зачетник нове српске књижевности и законодавац

---

¹⁵ Миодраг Павловић, *Антологија српског песничтва*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, стр. рим. 16.

српског књижевног језика Вук Стефановић Караџић. Вук је учинио да европска културна јавност, од Француске до Русије, не само упозна него да се и дубље заинтересује за српску духовно-политичку и књижевну традицију. Тада се рађа и слободна српска држава, која на нов начин и национално намеће *једну традицију мишљења и говора, чији су заговорници устанички главари, обични устаници и гуслари*.¹⁶ Српски устанци избацују на европску позорницу српски сељачки народ и његову митску, легендарну и савремену историју, исказану у *слепачким* песмама и осталим умотворинама, док се у усменој поезији први пут издвајају и песничке индивидуалности попут Филипа Вишњића и старца Рашка. Они се као песници рађају у непосредном додиру са устаничким збивањима.¹⁷ У Вуковим збиркама могу се издвојити тридесет две епске песме и шест лирских песама о Првом и Другом српском устанку. Најбољи песник устаничке Србије је гуслар Филип Вишњић, који се од других певача разликује јединственом и величанственом визијом устаничке Србије, генијалним песничким даром и прерастањем стандардних клишеа и формула традиционалне српске јуначке епике. Међу тадашњим песницима, само Вишњић јасно сагледава да историја Србије креће другим током и да почиње нова епоха у којој протагонисти збивања нису само појединци, епски јунаци, него и цео народ. Слепи песник пева о свеопштем незадрживом покрету народних маса и први пут их уводи у нашу јуначку поезију као носиоца отпора и јемца слободе. Он сукоб Србије и Турске *слика као судар слободе и тираније и не оставља никога у сумњи да је неминовна победа слободе упркос вековној турској владавини и упркос турској надмоћности*.¹⁸

Основну линију у структури Вишњићевих тринаест засебних песама о буни представља супротност између Срба и Турака, али и супротности међу самим Србима и међу самим Турцима. Поменути уметнички ефекат омогућава Филипу Вишњићу

---

¹⁶ Славко Леовац, *Портрети српских писаца 19. века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1978, стр. 35.

¹⁷ Поједине песме Филипа Вишњића о прве три године војевања на дахије настају у логору устаничког војводе Стојана Чупића, док Вук Караџић тврди да је старац Рашко песму *Бој на Делиграду* певао у логору на Делиграду 1806. године. Оправдано се може тврдити да та епска дела представљају прва реаговања у народној песми на догађаје из устанка.

¹⁸ Војислав Ђурић, *Говор поезије*, Просвета, Београд, 1969, стр. 16.

сложену драматизацију догађаја, уверљив психолошко-мотивациони поступак и изостанак црно-беле технике у сликању устанка. Ретко се у Вишњићевим епским песмама може запазити осветничко наслађивање српском победом, а много је више разумевања за патње противника и објективног погледа на догађаје. У монументалној песми *Почетак буне против дахија*, Филип Вишњић надахнутим стиховима обликује панораму устанка, са свим суровим и светлим појединостима. Стихове слепог песника одликују мајсторство у изградњи композиције, сликарски дар, непрегледно звучно богатство, космичке размере и утканост косовског предања и других епских циклуса. Кроз песму *Почетак буне против дахија* и друге устаничке песме, Вишњић гради хронику устанка, у оквиру које бележи топографију бојева и њихов ток, ствара поменик српским ратницима и даје верне психолошке портрете Карађорђа, других српских војвода и представника из турског табора. Занимљивом композицијом и новим предметом издваја се песма *Кнез Иван Кнежевић*, где Вишњићев хуманизам долази до пуног израза кроз лик кнеза Иве од Семберије, који од Турака откупљује робље и по цену доживотног осиромашења. Филип Вишњић долази у устаничку Србију 1809.године, док своје песме казује Вуку Караџићу у Срему 1815.године, после неславног завршетка буне и далеко од устаничких логора. Ова чињеница говори да Вишњић песме испевава у устаничким годинама, али анализа његовог песничког опуса указује да су уметнички дограђеније и боље песме везане за догађаје пре 1809.године, када се он још увек налази у Босни. Другим речима, песник ствара знатно слабије песме о догађајима које изблиза прати или у њима учествује (као у опседнутој Лозници 1810.године) и о људима које лично познаје. Ову појаву Владан Недић објашњава тврдњом да Филип Вишњић временом губи негдашње надахнуће, док Војислав Ђурић сматра да Вишњић, као песник победе, не жели да пева о поразима и пропасти Србије. По његовим речима, Вишњићеву инспирацију ометају и песникова запажања, по доласку у Србију, *о похлети за шићаром, раздором међу војводама и све дубљем јазу између народних старешина и народа*.¹⁹

---

¹⁹ ибид.

Српски устанци на почетку 19.века су један од средишњих догађаја око којих се стварају најважнији историјски тематски циклуси наше јуначке епике. Циклизација епских песама, па ни груписање песама о Првом и Другом српском устанку, не доводи до стварања синтетичке епске форме и великог националног епа. Најзнаменитији проучавалац усмене књижевности Вук Караџић сведочи да су те идеје постојале и у предговору првој *Пјеснарици* износи мисао да ће доћи неко ко ће, попут старог Хомера, трансформисати искуства народне поезије и остварити велико песничко дело. Нема сумње да је стварању епа најближи Филип Вишњић, јер се у Вишњићевим песмама о Првом устанку налазе сви услови за постанак епа *који би, да је било времена и прилика, омогућили срашћивање свих тринаест песама у једну цјелину*.²⁰ По мишљењу Миодрага Матицког није *важно шта је омело Вишњића да начини своју Илијаду о устаницима, да потпише епонеју о српској револуцији као целовито дело. Вишњић је стварао песме, народне песме о устанку, свестан целине и јединствености и стремљења у устанку и народне мисли и своје песничке промисли. Певао је онако како је једино и могао, као гуслар од заната, догађај по догађај. Уз пут, градио је и надограђивао и свој песнички израз и израз васколиког епског усменог казивања*.²¹ Идеја о стварању великог епоса постоји и код Симе Милутиновића Сарајлије, коме се пишући његово главно дело *увртило у главу : да је устанак српски налик на тројанску војну, те да и Србијанка мора бити налик на Илијаду*.²² Милутиновић пише мамутску хронику устанка у петнаест хиљада епских народних десетераца и у њима гради јединство класичне традиције и наше народне песме. Он устанак посматра из самог средишта, обављајући послове писара код устаничких војвода и у првим органима власти, али и борећи се у редовима голаћа Зеке капетана. И поред тога, песник нема пуно успеха са уметничким обликовањем обимне историјске грађе и зато *Србијанка* и његова најважнија драма *Дика црногорска* обилују стереотипима и сувом фактографијом. Ниједна од 109 Симиних епских песма у *Србијанци*, не може се

---

²⁰ Новак Килибарда, *Легенда и поезија: огледи о народној епизи*, Рад, Београд, 1976, стр. 71.

²¹ Миодраг Матицки, *Епика устанка*, Вуков сабор, ИРО Рад, Тршић, Београд, 1982, стр. 168.

²² Светислав Вуловић, *Критике и огледи*, ИП Ново поколење, Београд, 1953, стр. 127.

лепотом поредити са Вишњићевим и другим народним песмама о српским устанцима. У њима је више сувопарних војничких описа са прецизно приказаним положајима, дужином и ширином шанчева, бројем избачених плотуна, повлачењима и наступањима, док је много мање правих епских слика. Важно је нагласити да су скоро све лирске песме, драме и збирке народних песама Симе Милутиновића Сарајлије дубоко тематски и мотивски укорењене у устанку.

После слома устанка, Сима Милутиновић и његов побратим и пријатељ Вук Карацић договорили су се да заједнички опишу српско војевање од 1804. до 1815. године - он у песми, а Вук у историјским чланцима. Вук објављује неколико историјско-мемоарских дела, у којима настоји да једноставним речником народне приповедне прозе проговори занимљиво, објективно и сликовито о изузетно драматичним догађајима наше историје и пружи истиниту слику предустаничке и устаничке Србије. Наслови неких Вукових књига откривају и његове узоре у виду богатих традиција српске житијне литературе и дела античког биографа Плутарха. Епски широко, концизно, са уздржаном емоцијом и без романтичарског патоса пише Вук, истичући веродостојност догађаја, чак и у ситуацијама када износи негативне појединости о српским револуционарима. И поред објективног и сталоженог причања, осећа се у Вуковим хроникама и биографијама уморност устанка и динамика свакодневних догађања. Из грађе о устанку, како је сам писац назива, нарочито су књижевно занимљиви и успели портрети устаника, поготово што Вук себи намеће правило да нити кога хвали, нити суди, нити да се чему подсмева или чуди, него само да каже како је било. Градећи галерију устаничких ликова, Вук обједињује способности биографа, психолога, научника и врсног писца, а поред значајних књижевно-историјских квалитета и *изузетне вредности транспоновања устанка у књижевни текст* *красе ове прве биографије наше новије литературе*.²³ У устаничким данима Вук *писарује* у војскама хајдучког харамбаше Ђорђа Ђурчије и војводе Јакова Ненадовића, управља царинарницом у Кладову, набавља џебану, командује пограничним шанчевима у Крајини и активно учествује у припремама за одсудну

---

²³ Владета Вуковић, *Записи из књижевности*, Јединство, Приштина, 1974, стр. 22.

одбрану Србије. Он запажа неопходност да очевици устанка забележе устаничка збивања, јер ако то не учине *онда ће извори за нашу историју бити туђи списатеља којекакве басне и гаталице*.²⁴ У складу са тим схватањима, Вук одмах по слому устанка пише малу књижицу о пропасти Србије, али она остаје и до данас непозната, пошто је тадашња аустријска цензура није одобрила. У каснијим делима, Вук ствара занимљиву устаничку прозу, у којој ратне згоде, битке и препаде описује *шкрто и итуро, али сликовито и снажно, испољавајући све одлике хроничарског приповедања*.²⁵ Документарни приступ, развијене драмске епизоде, анегдоте, прозне слике са уверљивим животним детаљима, вешто преплитање митског и обичног, коришћење традиције народних песника и приповедача, објективност и друге особености Вуковог књижевног поступка учиниле су да проза Вука Караџића буде у свом времену нешто сасвим ново и другачије од дотадашњих прозних дела у српској књижевности. Аутор целовите, критичке и књижевне историје Првог и Другог српског устанка је истовремено и први писац који пише јасним народним језиком и зато га многи истраживачи сматрају творцем *чисте српске прозе и стила*.²⁶ Тадашњу крваву српску стварност Вук описује по принципима народне поезике, али *рационалиста по својим схватањима и погледима, Вук је реалиста по поступцима и начинима на који оно што је видео и сазнао књижевно приказује и уобличава*.²⁷

О збивањима у Првом српском устанку говоре и *Мемоари* проте Матеје Ненадовића, који у устанку учествује као војвода, један од вођа устаничких снага, дипломата и први председник Правитељствујушћег совјета. Више историчара књижевности тврди да Протини *Мемоари* представљају најживље писану прозу у првој половини 19.века, у којој до пуног изражаја долази епско-херојско надахнуће и

---

²⁴ Љуб. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, друго фототипско издање, БИГЗ, Београд, 1897, стр. 263.

²⁵ Милисав Савић. *Устаничка проза*, Вуков сабор, ИРО Рад, Београд, 1985. стр. 20.

²⁶ Љуб. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, друго фототипско издање, БИГЗ, Београд, 1897, стр. 732.

²⁷ Иво Андрић, *О Вуку као писцу*, у: Вук Стефановић Караџић, *Први и други српски устанак, живот, обичаји народа српског*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 35.

ведрина старог искусног борца који се *са задовољством и унутрашњом наградом* сећа свих прошлих година свога живота, испуњених јунаштвом, мудрошћу и чашћу. На почетку *Мемоара*, прота сетно наглашава *Бурна времена новије српске прошлости била су тесно скопчана са мојим животом; и као што су она променљива била тако је и мој живот био променљив.*²⁸ Набраја како је служио и господарио, војевао опасне ратове и уживао благодети мира, гонио непријатеље и бежао од њих, командовао војводама и устајао пред пандурима, живео у изобиљу и у сиромаштву, с царевима говорио слободно, а каткад збуњен био пред говором простог кмета. Вечна истина о променљивости животне среће само је једна од појава и збивања, које Матеја Ненадовић сагледава у бурним устаничким данима и описује у свом делу. У протином приповедању чињенице се нижу и по историјском и по неисторијском редоследу, а занимљиво је да на потпуно исти начин говори о свакодневним и прозаичним детаљима, као и о историјски најсудбоноснијим догађајима. У Ненадовићевом казивању наизменично се, поред хероизирања и величања устаничких победа, наглашава и суревњивост наших војвода, ситничарења, зађевице и примери кукавичлука, тако да протино дело представља изванредан домен за истраживање историчара и *драгоцену ризницу за етнографске, социолошке и карактеролошке студије о Србији предустаничког и устаничког доба.*²⁹ У заоставштини проте Матеје Ненадовића сачувана је *баштица* са више од 700 писаних докумената (писма устаничких првака, војни извештаји, говори и *прошенија*), који несумњиво, у време писања мемоара, освежавају његово сећање и призивају давно заборављене слике. Сигурно је да прота помоћу докумената контролише историјску веродостојност сопствених сећања, мада треба нагласити да и у таквим околностима његово мемоарско дело није историографско и научно, већ оригинална литерарна пројекција сећања *на оно што је некад било*. Деценије размака од догађаја у српским устанцима, до тренутка писања мемоара, узрок су појава несистематичности у приповедању

---

²⁸ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Нолит, Београд, 1988, стр. 6.

²⁹ Ђорђе Јовановић, *Епска истина проте Матеје Ненадовића*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 21.

Матеје Ненадовића и постојања више испреплетених наративних токова попут животописа кнеза Алексе Ненадовића, путовања у Русију или приказа устаничких збивања. С друге стране, *прашина заорава* избрисала је небитне детаље и претераности и омогућила стварање снажних поетских слика, пре свега о људима у српским устанцима, па тек онда о историји војевања на дахије. Протини *Мемоари* крију у себи узбудљиве приказе јунаштва, топлу сторију о устаничком топу, дипломатска лукавства, бројне анегдоте, згоде и народне обичаје, док узбуркана Ненадовићева *ратна и нератна прикљученија* добијају епске размере у херојским причама о погубљењу Алексе Ненадовића и Илије Бирчанина, драматичној борби синовца кнеза Станоја са Турцима и опсадама Ваљева, Београда и Шапца.

Историјске чињенице говоре да Матеја Ненадовић значајно утиче на ток догађаја у Првом и Другом српском устанку и активно учествује у борбама.³⁰ Зато и не чуди што прота и најкрвавија ратна збивања бележи кратко, прецизно и са узвишеном *мирноћом хероја навикнутог на крваву ратну свакодневницу*.³¹ У *Мемоарима* се јасно види да српски дечак одсеца главе четворици заробљених Турака, Карађорђе лично убија непослушне и издајнице, док српски народ, по освајању градова, креће у пљачку турских кућа. Ратовање је у протином казивању приказано кроз тачне, сурове и духовите појединости и са наглашеном тежњом да се покаже како су устаници *стварни људи*, са свим њиховим врлинама и недостацима. Преовлађујући херојски колорит *Мемоара* не супротставља се поменутој оквирној карактеристици, поготово у светлу чињенице да *прота не подлеже наивном и једноставном хероизирању свога народа или појединих личности*.³² Из сваког реда његовог дела извире реална и

---

³⁰ У опсади Шапца, прота Матеја Ненадовић повремено мења главног команданта српске војске на том бојишту Јакова Ненадовића, док у борбама код Београда руководи топовском палбом са Жарковачког брда и са својим Ваљевцима разбија Турке и осваја Дедино брдо (данас Дедиње). Међу српским старешинама у бици на Мишару, боју за Лозницу и одбрамбеним операцијама на Дрини налази се и прота Матеја Ненадовић.

³¹ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Нолит, Београд, 1966, стр. 11.

³² Ђорђе Јовановић, *Епска истина прота Матеје Ненадовића*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1957, стр. 13.

истинита слика побуњене Србије са војскама, вођама, јунаштвима, кукавичлукима, шанчевима, опсадама, јуришима, стратегијама, политикама, лукавствима, пљачкама, збеговима и другим симболима тог бурног доба, а у тој слици писац *Мемоара* не штеди ни себе ни друге. У циљу веродостојности казивања, прота Матеја Ненадовић детаљно описује и своју политику, да не рекнем лаж о томе да су устаници на страни султана и свест да су тим лажима људи поверовали и да се отуд то увукло у историју.³³ Посебну вредност стилског поступка Матеје Ненадовића представља употреба проширених и живописних метафора попут исказа *ти си међер нас преварио те смо као тићи без перја врло рано излетили из гњизда на лапавицу*,³⁴ док протина поређења на поласку за Русију освајају уверљивошћу представе о путу у непознато и епском лепотом *Овако се навезао Колумб са својом дружином на сиње море, да нађе Америку и упозна је са Европом; а ми се навозимо данас на тихи Дунав да нађемо Русију за коју ништа не знамо где је, но само што смо у песни чули да је има, и да Србију упознамо са Русијом*.³⁵ Протино приповедање је епско и са очуваним духом најбољих народних прича, мада је у њему више казивања згода него ли епике са карактеристикама Вишњићевог певања. Визија српског устанка у делу Матеје Ненадовића је уз то надахнута и лирска, тако да су *Мемоари били и остали сликовита и топла евокација рођења и настајања Слободе и Државе у једном делу српског народа*.³⁶

Нема сумње да Протини *Мемоари* и класични списи Вука Стефановића Карацића представљају најважнија и најзначајнија књижевна дела савременика Првог и Другог српског устанка. Допринос развоју српске прозе *сасвим новог модерног стила* дају и Нићифор Нинковић и Сима Милутиновић Сарајлија делима *Жизнописанија моја (1807-1842)* и *Историја Србије од почетка 1813е до конца 1815е године*. Проза других учесника устанка није у тој мери довршена и квалитетна, мада

---

³³ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Нолит, Београд, 1988, стр. 59.

³⁴ ибид, стр. 13.

³⁵ ибид, стр. 93.

³⁶ Владимир Стојанчевић, *Протини мемоари у светлости историјских догађаја*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1957, стр. 23.

се у *Историји првог српског устанка* Лазара Арсенијевића Баталаке, *Србској повестници Карађорђевог времена* Јанићија Ђурића, записаним казивањима Петра Јокића, Гаје Пантелића Водоничаревића и Анте Протића и списима Боже Грујевића, Павла Поповића, Саве Петровића и Јеремије Гагића могу пронаћи лепе прозне слике и наговештају извесног књижевног дара. По мишљењу Милисав Савића, укупни квалитети устаничке прозе указују да је *добра литература увек у дослуху са судбином народа и тла на којем израста*.³⁷ Раздобље Првог и Другог српског устанка (1804-1813) сматра се, у домаћој историографији, за време васкрса српске државности и почетак новог периода историје српског народа, али ови историјски догађаји несумњиво имају далекосежне последице и на целокупну српску културу и књижевност. На самом почетку устанка, Доситеј Обрадовић објављује химну Србији - *Пјесну на инсурекцију Србијанов*, у којој вољену земљу представља као царицу, која се буди из вековног сна да би поново засјала у некадашњој слави и величини. Доситеј, нешто касније, долази у устаничку Србију, где доноси просветитељску мисао и у пракси потврђује своје националне идеје. Оно што Доситеј започиње, створивши српску световну књижевност, наставља Вук Стефановић Караџић као творац нове српске националне књижевности, писане народним језиком и за народ. Вук Караџић, прота Матеја Ненадовић, Сима Милутиновић Сарајлија, Филип Вишњић, старац Рашко, анонимни певач из Рудничке нахије, Гаврило Ковачевић и други знани и незнани писци непосредни су сведоци Првог и Другог српског устанка, а своја искуства уобличавају у више или мање успела књижевна дела. Јака и упечатљива сведочења савременика указују да устанци и драматика ратних сучељавања поспешују развој књижевност, скромне по обиму, али и са делима чија *зрелина и мудрост премашују лепотом и вредношћу много шта од оног што је после њих написано у овој књижевности*. Изгледа да је тако нешто еруптивно и културно силовито могуће само за време аутентичних револуција.³⁸ Најраширенија и најобухватнија је епска народна поезија, мада је извесно да неке велике и широке распеваности у устанку, пре свега о

---

³⁷ Милисав Савић, *Устаничка проза*, Вуков сабор, ИРО Рад, Београд, 1985. стр. 218.

³⁸ Оскар Давичо, *Поговор*, у: Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Нолит, Београд, 1988, стр. 239.

бојевима и устанку, није било, или бар се то не може тврдити на основу сачуваних записа.³⁹

У српској књижевној историји, често се користе термини попут *устаничке књижевности* или *устаничке прозе*, док Вук Караџић епске песме о устанцима класификује као *пјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*. Устаничка тематика, историчност, учешће песника и приповедача у устанцима и други детаљи дају оправдање за коришћење поменутих израза, али и поред тога, питање сврставања књижевних дела о српској револуцији у ратну књижевност много је деликатније и захтева свеобухватнији, одмеренији и продубљенији прилаз. На први поглед све је ту - српска држава у виду слабашне аутономије Београдског пашалука, снажан национални и културни развој и књижевна дела, која несумњиво из прве руке сведоче о устанцима. Подробнија анализа указује да нема поузданијих података да су та дела устаничке књижевности настала у периоду од 1804. до 1815.године. Напротив, више је појединости које изворно сведоче да су остварења те књижевности писана и објављена тек после завршетка устанка. Епске народне песме настају после одређене временске дистанце, а Вук их записује и објављује 1815.године и касније. Оне тада више личе на поетске спомене, а мање на усмене епске хронике које, поред поетских, испуњавају и информативне разлоге свога настанка.⁴⁰ Најпознатија дела устаничке прозе објављена су, такође, много година после завршетка Другог српског устанка. Сима Милутиновић *Србијанку* штампа у Немачкој 1826.године, док је најважнији део Вукове прозе објављен у часопису *Даница* од 1827. до 1834. године. Протине *Мемаоаре* објавиће тек његов син Љубомир Ненадовић у *Шумадинки* 1856.године. Дела Вука Караџића, проте Матеје Ненадовића и Симе Милутиновића Сарајлије непосредно су надахнута народном епиком и ратном стварношћу устаничке Србије. Потпуно је јасно да Први и Други српски устанак имају велики значај, не само у друштвено-политичком погледу, већ и са становишта културне историје и књижевних кретања. Национална и друштвена револуција подстиче и омогућава увођење народног

---

³⁹ Матицки Миодраг, *Епика устанка*, Вуков сабор, ИРО Рад, Тршић, Београд, 1982, стр. 58.

⁴⁰ ибид, стр. 59.

језика у културу, просвету и књижевност и афирмацију народне поезије, што опредељујуће утиче на књижевне токове. У време када у Србији букти народни устанак, поправља се и положај Срба у Аустрији. Они чине велики и квалитетан део аустријске војске, која се тих година бори против Наполеона. Због тога, Срби добијају извесне уступке, услед којих све више остварују напредак на духовном и културном пољу. Студенти медицине Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић оснивају у Бечу 1813.године *Новине Сербске*, које су, пошто се јављају у време Наполеонових ратова, пуне вести са бојних поља и често личе на ратни билтен. Међутим, у њима је Србије и српских устаника мало или нимало. Занимљиво је да и у годинама после устанка нема књижевне периодике са устаничком тематиком и да ће тек романтичари, неколико деценија касније, устаничка збивања поставити у центар свог интересовања.

Завирили смо у књижевно благо старе српске књижевности, српског народног песништва и устаничке књижевности, како би у њима потражили неке елементе или зачетке ратне књижевности. Показало се не само да таквих елемената и појединачних фрагмената има, већ и да су нека дела средњовековних књижевника, народних певача, Филипа Вишњића, Вука Караџића и других писаца одређена и условљена ратним збивањима. Овде се може поставити питање: зашто рад који носи назив *Српска ратна књижевност* не укључује и поменута књижевна остварења, поготово што нека од њих спадају у сам врх укупног српског књижевног стваралаштва. Одговоре треба тражити у именовању и одређењу самог појма ратне књижевности и нашем опредељењу да се целовитије осврнемо на књижевност насталу у ратним околностима. Стару, народну и устаничку књижевност обједињује књижевни поступак, по коме се о догађајима пише са мање или веће временске дистанце, а непоуздана хронологија средњовековних списа, народних песама и књижевних дела о Првом и Другом српском устанку отежава њихово сврставање у одређена ратна раздобља. Другим речима, књижевна дела релативно ретко и у скромним размерама настају у време ратова, устанка или буна, док је писање о ратним дешавањима плод маште, личног сећања или колективног памћења народа. Епски десетерац је, на пример, дуго био основа наше историје, једина архива и музеј и кроз његову памтљивост су сачуване бројне личности, збивања и дух времена.

Велике и преломне битке, борбе, ратови и ратна стања виде се у најмање два огледала - историјском и уметничком. У протекла два века, историја је настојала да испита релевантне и доступне чињенице, истражи изворе и осветли све што је могуће о српском средњем веку, Маричкој и Косовској бици, паду Србије, робовању под Турцима и Првом и Другом српском устанку. Уметност још увек није рекла своју коначну реч и није реткост да и у данашње време романијери, песници, драмски писци, сликари, композитори и филмски уметници стварају дела инспирисана давно прошлим ратним догађањима.⁴¹ Занимљиво би било детаљно проучити колика је и каква књижевност створена, на пример, поводом Косовске битке или Првог српског устанка. Нема сумње да би такво истраживање показало да Косовски бој или устаничка Србија представљају непресушно извориште надахнућа, из кога бројни писци црпе теме, мотиве и идеале слободе, родољубља, части, етичке снаге, достојанства, јунаштва и правдољубља. Ипак, определили смо се да, после уводних напомена, размотримо књижевно стварање у доба српско-турских ратова и Српско-бугарског рата, када први пут ратна књижевност постаје важна литерарна категорија у Србији, захваљујући, тада популарним, *ратним* песмама, приповеткама и романима и књижевним листовима који у том ратном периоду имају специфичну *ратну* боју. У уводном делу тог поглавља, осврћемо се управо на водеће часописе у периоду од 1875. до 1885. године и настајање специфичне ратне књижевне периодике, док у другом и трећем делу говоримо о *Дневнику једног добровољца* Пере Тодоровића и *Приповеткама једног каплара* Бранислава Нушића. Поглавље о књижевности у балканским ратовима састоји се из три целине. У првој процењујемо достигнућа у ратној књижевној периодици, у другој домете српске лирике, прозе и књижевне критике у ратним данима, док у трећој анализирамо књижевна сведочења ратних

---

⁴¹ Душан Чоловић је 2007. године објавио обимну антологију поезије *Уздарја Првом српском устанку*, у којој се налазе 194 песме, настале претежно у 21. веку. Антологија свестрано осветљава један историјски догађај, налазећи у њему поетске симболе и поруке трајног значења. Сличном методологијом је и Слободан Стојадиновић сакупио и јавности понудио песничко благо засновано на чињеницама, легендама, симболици, тајновитом и наслућеном о боју на Чегру и Ћеле-кули.

репортера. Поглавље о Првом светском рату отворићемо приказом српске периодике на почетку рата и гласила која Срби оснивају, после преласка албанских гудура, на Крфу, у Бизерти, Солуну, Женеви, Паризу и другим местима. У другом делу истраживања о књижевности у рату од 1914. до 1918. године централно место припада књижевним издањима која настају око Колубаре и Цера, *албанске голготе*, острва Видо, *плаве гробнице*, Солунског фронта и других симбола српског народа у Првом светском рату. Наравно, предмет књижевно-уметничких тумачења биће и литература српских писаца који током рата бораве у окупираној Србији, заробљеничким логорима, прогонству или непријатељским војскама. Српску књижевност у Другом светском рату нећемо свести, како се то често чинило, само на књижевност народноослободилачке борбе, већ ћемо дужну пажњу поклонити и *књижевности под окупацијом*, књижевном деловању у оквиру четничког покрета и Недићевог *Збора*, логорским књижевним списима и књижевном раду српских писаца у емиграцији.

Набрајање ратних периода, који су предмет наших истраживања, указује на то да српска ратна књижевност није јединствена област ни по књижевно-историјским, ни по естетичким принципима, што методолошки захтева свестрано сагледавање делова и целине, правилно тумачење књижевности у одређеним ратовима, поређења, проналажење сродности и противречности. Јасно је да се ратна књижевност може ваљано изучавати само комбиновањем различитих метода, почев од књижевно-историјског и хронолошко-тематског приступа, преко књижевно-естетске и стилске анализе литерарних текстова, до проучавања ратне духовне климе и утицаја рата на књижевност. Верујемо да ће одмерено прожимање књижевно-критичког и књижевно-историјског метода омогућити да покажемо да књижевна дела *у својој свеукупности и вишезначности нису ништа друго до пуноправни и аутономни облици историјске стварности и да се зато морају посматрати као важни конститутивни чиниоци човекове животне стварности.*⁴² Другим речима, књижевно-историјска природа овог

---

⁴² Предраг Палавестра, *Правци проучавања међуратне српске књижевности (1919-1941)*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 57-58 (1982), стр. 28.

рада ствара услове да се прецизирају многе културне и историјске особености књижевног живота у рату, однос књижевности и рата и рецепција књижевности у тим условима, док ће књижевно-критички поглед осветлити доминантне облике књижевног рада у ратним околностима, главне књижевне и уметничке идеје, стилске карактеристике и писце који су обележили ратне периоде. Мултидисциплинарни карактер истраживачког подухвата подразумева се, не само због неопходности укључивања метода историјске науке и фактографије, већ и услед примене знања и метода социологије, психологије, филозофије и војних наука. Веома је важно да се при истраживању одговорно и аналитично приђе књижевним делима, без унапред одређених критичких и вредносних судова и утицаја ванкњижевних мерила, политичке историографије или идеологије.

Циљ рада на српској ратној књижевности је да систематизовањем грађе и аналитичким погледом на књижевно стваралаштво у ратним периодима омогућимо целовитије сагледавање укупних књижевних збивања у ратовима, укажемо на специфичности књижевности у ратним временима и откријемо непознате детаље из књижевног рада српских писаца у ратним околностима. Покушаћемо да ратну књижевност српског народа прикажемо кроз најкарактеристичније примере, примењујући принцип да карактеристични нису само најбољи писци, већ и они који су се нечим издвојили у ратним годинама. Наравно, најважнијима и онима који су обележили поједина ратна поглавља, даћемо заслужено место, али желимо да одређени простор добије и војник у рову који под артиљеријским плотунима стихове пише. Верујемо да ће такав приступ створити услове да прегледно и информативно прикажемо садржаје српске ратне књижевности, критички оценимо књижевност ратних периода у свим њеним видовима и центрима настајања, повезати удаљене књижевне појаве и писце и у крајњем, синтетично заокружити естетичке, стилске и садржајне одлике књижевног стваралаштва српских писаца у ратним годинама. Брижљиво истраживање захтева и однос између српске књижевности и рата, како бисмо утврдили и проучили наносе рата у књижевности и протумачили их у контексту књижевно-историјске науке и теорије књижевности.

СРПСКО-ТУРСКИ РАТОВИ (1876-1878) И СРПСКО- БУГАРСКИ РАТ (1885)

ОТАЏБИНА

После Првог и другог српског устанка, Србија пролази кроз бурна друштвена кретања, честе смене владара, али и кроз миран период развоја без ратних дешавања. Она мирним путем шири своју територију, тако да су 1867.године Турци принуђени да повуку војне посаде и предају градове. Скоро шест деценија прошло је без ратова, ако изузмемо учешће војвођанских Срба у револуцији 1848.године и турско бомбардовање Београда 1862.⁴³ Почетком седамдесетих година, главне развојне тежње српског друштва везане су за антитурску и антифеудалну ослободилачку акцију, док многи детаљи говоре да се и српска јавност припрема за рат са Турцима и *освету Косова*. У јулу 1875.године, почиње устанак у Херцеговини, који у Србији изазива

---

⁴³ Јован Илић и Ђура Јакшић налазе се 1848.године на бојном пољу. Јакшић је борац у *Народном ополченију* Лазе Зубака и добровољац у Легији кикиндских диштрикћана. Револуционарна 1848.година значајно утиче на српске писце тога времена - Вука Карацића, Његоша, Стерију Поповића, Ђуру Даничића, Бранка Радичевића, Јашу Игњатовића, Ђуру Јакшића и Љубу Ненадовића. Вук поздравља револуцију као израз антифеудалних стремљења, Стерија у песми *Година 1848* износи комплексан став према револуцији, док се Његош нада да би као плод револуције могло доћи до ослобађања поробљених словенских народа. Револуција инспирише Бранка Радичевића и политички и песнички. Он у песми *Милета* усхићено поздравља Фебруарску револуцију у Француској, као догађај значајан у светским размерама. Сведочанство о револуцији и занимљив антиратни поглед на рат оставља Новак Голубски у делу *Успомене*. У време турског бомбардовања београдске вароши 1862.године, јавља се и први ратни дописник са наших простора. Била је то песникиња Милица Стојадиновић Српкиња, која је извештавала за један будимпештански лист о убиству српског дечака од стране турског војника, сукобу на Чукур-чесми и бомбардовању Београда.

ратоборна расположења и широк покрет за пружање помоћи херцеговачким устаницима. Србија и Црна Гора улазе у рат са Турском 1876.године, али после пораза на Јавору, победе код Шуматовца и дипломатских прегањања, прихватају примирје. Други српско-турски рат почиње 1877.године и у њему Србија има исте циљеве - ослобођење српског народа и територијално проширење према југу. Српска војска постиже успех у борбама и тако даје велики допринос победи Русије над Турском. Санстефанским миром Србији је призната независност, док су одлукама Берлинског конгреса (1878.године) Србији припали нишки, пиротски, топлички и врањски округ.

Српска књижевност има у време српско-турских ратова и српско-бугарског рата специфичну линију кретања, у оквиру које се све више запажа реалистично осећање света, прихватање основних идеја природно-математичког материјализма, окренутост темама из савременог живота и јачање социјалног и политичког приступа. Књижевни рад настављају и велики песници српског романтизма, тако да те године карактерише додиривање, напоредо трајање и испреплетеност романтизма и реалистичке књижевности. Литература постаје разноврснија, жанровски се обогаћује новим врстама, проза има предност над поезијом, док се центри српских духовних активности померају све јужније. После Беча, Пеште и Новог Сада, Београд преузима примат у просветном и културном развоју, а водећи српски писци више нису из Угарске, већ из Србије. Значајну улогу у развоју српске књижевности осамдесетих година имају књижевни часописи и листови, у којима се објављују најбољи и највреднији текстови и шири круг читалаца савремене књижевности. Поред песама, романа и новела у наставцима, часописи доносе културно-историјске чланке, научне радове и вести о уметности, позоришту и другим областима. Улогу књижевне периодике најбоље осветљава податак да су најзначајније културне институције *Учено друштво* и *Матица српска* годишње објављивале једва шест до седам књига, док су поједини часописи за то време подарили српској читалачкој публици и по дванаест књига најбољих српских књижевника. Све су ово разлози који намећу потребу анализирања књижевне периодике у време српско-турских ратова и српско-бугарског рата, поготово, што се у периодици, по речима Јована Деретића, *могу потражити*

путеви у мање видљиве и подземне токове литературе, где се рељеф књижевне епохе појављује у пуној раскоши, разгранатости и испреплетености.⁴⁴

По мишљењу Јована Скерлића, *Отаџбина* је главни часопис епохе српског реализма, док више гледишта говоре да је она и један од наших најбољих књижевних листова у 19.веку.⁴⁵ Карактеристичну црту *Отаџбине* представља чињеница да часопис, због војничких обавеза уредника и писаца, не излази у ратним годинама, али је зато ту у предратним, међуратним и послератним данима, што му даје и својеврсну ратну обојеност. Власник и уредник часописа, др Владан Ђорђевић, по основној професији је војни хирург и у српско-турском рату обавља дужност начелника српског војног санитета. Он изузетну активност показује и у писању приповедака, романа, драма, путописа, мемоара, књижевних критика и научно-публицистичких дела, док је ратна хирургија само једна од делатности којима се бави Владан Ђорђевић.⁴⁶ Српску књижевност највише задужује покретањем часописа *Отаџбина* и упорним радом на анимирању књижевног стваралаштва. Добро је познато, како Владан Ђорђевић позива писце, тражи њихове прилоге, подржава их у материјалном и моралном погледу и пружа помоћ у објављивању њихових књига. На тај начин окупља око себе велики број сарадника, историчара, књижевних критичара и књижевника и успева да од *Отаџбине* створи озбиљно књижевно штиво, чијим читањем се добија верна слика о целокупној тадашњој српској књижевности.

---

⁴⁴ Јован Деретић, *Значај Димитрија Давидовића за развој српске књижевне периодике*, у : *Прилози за историју српске књижевне периодике* (уредник Александар Петров), Матица српска, Институт за Књижевност и уметност, Нови Сад-Београд, 1990, стр. 14.

⁴⁵ *Отаџбина* ефективно излази непуних 11 година (1875, 1880-1883, 1887-1892). Укупно је штампано 129 свезака у 32 књиге. Свеске су излазиле месечно, а свака свеска садржи просечно око 150 страница.

⁴⁶ Власник и уредник *Отаџбине* др Владан Ђорђевић је по својој основној професији војни хирург, који је у српско-турском рату био начелник српског војног санитета. Он је оснивач Уједињене омладине српске, Српског лекарског друштва и Црвеног крста Србије, а обављао је и послове председника Краљевске владе (1897 -1900), министра просвете и народне привреде, председника београдске општине, посланика у Атини и Цариграду. Један је од виђенијих чланова Напредне странке и стални члан Српске академије наука.

За нас су изузетно занимљиве свеске из предратног (1875) и првог послератног (1880) годишта *Отаџбине*, зато што се у њима могу сагледати одлике књижевности настале у време српско-турских ратова. Појава првог броја часописа поклапа се са избијањем босанско-херцеговачког устанка и нараслим тежњама за ослобођењем крајева у којима живе Срби. На ударном месту новог часописа налази се песма Ђуре Јакшића *Отаџбина*, што симболично и сликовито указује на оптимистичку предратну еуфорију, наклоност уредништва према родољубивим садржајима и јасно испољену намеру *широког стваралачког окупљања око једне идеје, на први поглед политички и естетски потпуно неутралне - око идеје српског родољубља*.⁴⁷ Окупљање свих стваралачких снага је неопходно због чињенице да у Србији нема већих књижевних часописа и да постоји потреба за публикацијом, која ће обимом, разноврсношћу и новом оријентацијом отворити нове књижевне видике. Уредник Владан Ђорђевић има и квалитет да у условима оштре политичке борбе не робује политичким предубеђењима и интересима, већ да предност у часопису да правим научним и књижевним вредностима.

У 1875.години, *Отаџбина* објављује двадесет лирских прилога, од којих су две трећине написали Ђура Јакшић и Стеван Владислав Каћански. За Јакшићеву песму *Отаџбина* може се рећи, не само да је уводна и насловна, већ и најбоља родољубива песма у свеукупном песничком регистру часописа. Нема потребе да се на овом месту шире образлажу вредности песме, која је синтетизовала наше романтичарско родољубље и ушла у све уџбенике и антологијске изборе родољубиве поезије, али је важно указати на блискост Јакшићевог патриотског песничког израза, историјског тренутка узбурканог Балкана и српских националних интереса. Поетска слика камена који *о вековечности прича далекој* пружа симболична значења за многа времена, мада ова песма снагу своје мотивације најбоље исказује у актуелним историјским догађајима.⁴⁸ Јакшићева *Отаџбина* није лишена наивности, разбарушености и

---

⁴⁷ Владимир Јовичић, *Часопис Отаџбина 1875-1892*, Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, Београд, 1979, стр. 33.

⁴⁸ Ђура Јакшић, *Отаџбина, Отаџбина* (Београд), књ. рим. 1, св. 1 (1875), стр. 1.

идеализирања, а то што је остала великом у историји наше поезије има да захвали у првом реду силној Јакшићевој способности да у неколико стихова сажме у ватрени круг идеју отпора и слободе, емоцију отпора и гнева.⁴⁹ Јакшићу није било довољно да непријатељу само прети иза сигурног и непробојног бедема, већ у песми *Ерцеговка* позива Србе *У бој, у бој, У свети ајде рат!*.⁵⁰ Песник жели да херојским, колоритним, емотивним и ритмичним стиховима мобилише све патриотске снаге у походу ка националној слободи и независности, а његова поезија је *поезија јаких речи, громких усклика, која се кроз трубе казује, сва у вихору, у олуји, у грмљавини*.⁵¹ У песмама Ђуре Јакшића објављеним у *Отаџбини*, видљиве су и сликарске склоности песника, попут стихова о подвигу петорице српских граничара на Вучјој пољани. Јакшић тим поводом ствара, с једне стране познату слику у импресионистичком маниру *Караула*, а с друге пише *Насред куле карауле, Око ватре на огњишту, Стражари се искупили.., Ватра гори, пламен лиже, И по тамни дуварови, Горостасне сенке диже, К'о да ј' рада из прошлости, У ватреној занетости, Витезове да наниже*.⁵² Јакшићев песнички опус у часопису не може се, свакако, квалитетом упоредити са раније испеваним песмама, али се и данас памти по поетски снажним и родољубивим стиховима. Патриотска поезија Ђуре Јакшића поставља нове обрасце гледања на државу и отаџбину и налази се, по мишљењу Исидоре Секулић, само једним делом у историјској прошлости, *али другим делом она је не само савремена, него светли у савремености*.⁵³

У седам песама, Стеван Владислав Каћански романтичарски егзалтирано враћа се Косову, Србобрану, а не заборавља ни актуелну борбу Херцеговаца. Од *старог барда*, како су га савременици називали, очекивало се да загрми борбеним корачницама, али националном тренутку свој дуг плаћају и песници који, углавном, пишу љубавне песме. Мало је изузетака од круга *српских химни* и родољубиве поезије

---

⁴⁹ Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 16.

⁵⁰ Ђура Јакшић, *Ерцеговка, Отаџбина* (Београд), књ. рим. 3, св. 9 (1875), стр. 144.

⁵¹ Милан Богдановић, *Критике*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 56.

⁵² Ђура Јакшић, *Караула на Вучјој пољани, Отаџбина* (Београд), књ. рим.3, св. 11 (1875), стр. 451-452.

⁵³ Исидора Секулић, *Судбина и карактер Ђуре Јакшића, Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 58, бр. 7 (1.децембар, 1939), стр. 418.

у предратном годишту часописа *Отаџбина* и њих можемо пронаћи тек у неколико љубавних и социјалних песама Ђуре Јакшића и Лазара Томановића. У познатој Јакшићевој песми *Једној несташној девојци* налазе се једини добри љубавни стихови у издањима *Отаџбине*, док песме *Шваљи* и *Ратари*, настале под непосредним утицајем покрета Светозара Марковића, отварају ново социјално поглавље у српској лирици. Ђура Јакшић штампа своје последње песме у листу *Стража* и убрзо после тога умире (1878), али бројни песници са романтичарском реториком чине да се његов дух и годинама касније осећа на страницама *Отаџбине*. Каћански, Драгомир Брзак, Драгутин Илић и други песници еуфорично опевају победу над Турцима и враћају сећања на славну и јуначку прошлост. Ратничке епигонске варијанте постају временом вредносно све слабије и са све више патетичних, наметљивих и тенденциозних родољубивих фраза. Такве представе родољубља нису много удаљене од пригодног и удворичког песништава, тако да се у послератним свескама *Отаџбине* ствара и својеврсна *династичка* књижевност. Познати и непознати српски песници неумерено пишу стихове о династичким превратима, владарима и њиховима славама, рођенданима, именданима, женидбама и путовањима по земљи. Тек на тренутак засветли другачији приступ, који родољубље види на вишедимензионални и свеобухватнији начин. Прави пример за ову врсту поезије су стихови Јована Јовановића Змаја, у којима он позива да се *Место топа, тигра љута, Место мача и ханџара, Да духови крче пута, Да се пером вечност ствара*.⁵⁴ После рата Јован Јовановић Змај ће објавити и програмску песму *Светли гробови*,⁵⁵ у којој сугестивно указује да жртве нису биле узалудне и да гробови јунака *нису раке, већ колевке нових снага*.⁵⁶ Нереторичним, полетним и племенитим стиховима Змај пружа још један допринос величању *моралног идеализма и прекрасног плоднога рада*.⁵⁷

---

⁵⁴ Јован Јовановић Змај, *Мач и перо, Отаџбина* (Београд), књ. рим. 4, св. 13 (1880), стр. 2.

⁵⁵ Песму *Светли гробови* Змај је написао на молбу београдских гимназиста, који су 25. јануара 1879. године приредили посело у корист породице покојног Ђуре Јакшића

⁵⁶ Јован Јовановић Змај, *Светли гробови*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 171.

⁵⁷ Јован Скерлић, *Студије*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 101.

У првим послератним свескама *Отаџбине* (1880), налазе се и неке од првих песама Војислава Илића (*Над Београдом*, *Љубим те душо* и *Увео цвет*). Од тада, па до 1892.године, Војислав ће у *Отаџбини* објавити 54 песме, у којима раскида са вербализмом, реториком и неусавршеном формом романтичарског стихотворства и отвара пут ка српској модерној поезији. И у регистру песама Војислава Илића могу се пронаћи убојни стихови и позиви да се са *буктињом*, *лиром* и *бритким мачем* крене на барикаде. Идеали времена и народне тежње обухватају и њега, што показује одласком у српско-бугарски рат 1885.године (добровољац) и на Косово 1893.године (по сопственој жељи) као вицеkonzул. Наслови Илићевих песама, такође, указују на правце његових надања (*Муратово тулбе*, *Косовским соколовима*, *На Дрини*, *На Вардару* или *од Србобрана па до Вардара*), док у самим песмама срећемо нове, живописне и, за нашу тадашњу књижевност, необичне песничке слике. Нема *мрских злотвора*, *освета*, *бојних поља* и осталих романтичарских реквизита, а *општу*, *незаобилазну косовску тему*, он, за разлику од ранијих песника, *даје мирно*, *сликарски*, *рекло би се 'импресионистички'*.⁵⁸ У неким песмама, он наставља борбену и слободарску лирику Змаја и Јакшића на један тих, одмерен и достојанствен начин, мада мотиве за своју поезију Војислав, ипак, радије тражи у природи, легендама древног Рима и Атине, словенској митологији и мисаоно-филозофском свету. Српско песништво је извршило свој патриотски задатак у доба српско-турских ратова, али се тек са Војиславом Илићем српска поезија упућује у правцу виртуозне поетске форме и симболичког песничког израза. Милорад Павић тврди да Илић правилно схвата потребе српске читалачке публике, која се после 1876.године коренито променила због ратова, буна и економске кризе Обреновићевске Србије и сазрела брже од наше романтичарске поезије. Са Војиславом Илићем почиње нова епоха у српској лирици, а он је несумњиво најзначајнији песник афирмисан у *Отаџбини*. У том часопису своје почетничке стихове објављује Алекса Шантић и њима употпуњује укупан утисак о сиромаштву лирске поезије *Отаџбине*, који само Ђура Јакшић и Војислав Илић успевају да наруше.

---

⁵⁸ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 127.

Већ летимичан преглед *Отаџбине* говори да она представља праву антологију српске реалистичке прозе и да својим либералним и прогресивним приповедачким садржајима оставља далеко иза себе часописе који су излазили у то време. У свескама пред српско-турски рат, објављивање прозе започиње приповетком Ђуре Јакшића *Сељаци*, али то не значи да се часопис окреће ка романтичарској прози. У Јакшићевих пет приповедака има реалистичких тенденција, што се превасходно огледа у сатиричном и комичном сликању варошког друштвеног живота (*Чича Тима*), оригиналним типовима људи на нашем селу (*Сељаци*, *Бела кућица*) и непосредним и живим описима (*Једна ноћ*). У причи *Чича Тима* преовлађује тешка слика *устајале баруштинe* и *мртвог мора*, док су јунаци Јакшићевих сеоских приповетки млади, кршни и честити момци, које гоне, на суд доводе и лажним доказима у тамницу бацају неваљали кметови, капетани, сеоске механције и попови. Сижеи приповедака Ђуре Јакшића неодољиво подсећају на дела Милована Глишића, који у првој години излажења објављује у *Отаџбини* приповетке *Рога*, *Злослутни број*, *Глава шећера* и *Ни око шта*. И у њима су предмет критике и сатире сеоске газде, зеленаши, чиновници и други представници власти. Мотиве за своје приповетке узима Глишић из своје савремености и свог завичаја, анегдотским приповедањем осликава сеоске прилике седамдесетих година 19.века и сатиричним приступом указује на нове видове корупције и пљачкашког односа власти према сељацима. Са Милованом Глишићем *Отаџбина* почиње да *доследно и систематично уводи у наш књижевни живот представнике реалистичког правца из редова писаца Србијанаца и тај процес ће резултирати отварањем новог погледа на улогу књижевности у друштву. Њена друштвена 'мисија' неће се убудуће сводити на национално буђење. Социјални морал постаће једна од основних мотивација нове књижевности.*⁵⁹ Оријентацију часописа за реалистичку прозу потврђују и остали романијери и приповедачи *Отаџбине*. Роман Јакова Игњатовића *Васа Решеpekt* појављује се у наставцима и у њему је најсрећније

---

⁵⁹ Владимир Јовичић, *Часопис Отаџбина 1875-1892*, Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, Београд, 1979, стр. 78.

остварен *сусрет романтизма и реализма, традиционалног и модерног*.⁶⁰ У романтично конципираном јунаку романа Васи Решпекту живе реалне супротности, у виду опчињености славном српском историјом и ратовања у туђој војсци, што у српском народу није реткост у доба револуције 1848.године и српско-турских ратова. Јасно је да у животопису Васе Решпекта има доста аутобиографских детаља из живота писца, пошто Игњатовић у том роману *прича историју своје рођене породице*.⁶¹ *Отаџбина* доноси и пет приповедака Стјепана Митров Љубише, али је први пут у њој објављена само приповетка или мали роман *Проклети кам*. У том делу историјског оквира и социјалних боја, такође се, укрштају реалистичке и романтичне нити. Приповедачи и њихова дела, објављена у предратној години, представљају оно што је најбоље у српској прози тог времена. После српско-турских ратова *Отаџбина* наставља са издавањем квалитетних прозних дела, попут приповедака Лазе Лазаревића, Јанка Веселиновића, Сима Матавуља и Бранислава Нушића.

Поратно време је, свакако, погодно и за објављивање ратних искустава, мемоара, дневника и записа, мада, у појединим ситуацијама, може да створи и велике проблеме. У то се уверио и власник часописа Владан Ђорђевић, када је за објављивање својих сећања из српско-турског рата, под насловом *На граници*, морао да тражи дозволу од кнеза и двора. Дозволу је добио, али тек пошто је обећао да ће водити рачуна о интересима земље, добром имену и части војске и да ће избегавати да помиње личне зајевнице. У самом делу, тежиште је стављено на догађаје, битке, стратегију и тактику ратовања, док се само у појединим фрагментима описују занимљиви сусрети аутора са историјским личностима или *обичним* људима. Спис Владана Ђорђевића својим квалитетима не превазилази друге научне прилоге у *Отаџбини* из друштвених и војних наука.⁶² Владан Ђорђевић, историчари и официри сагледали су српско-турски

---

⁶⁰ ибид. стр. 79.

⁶¹ Јован Скерлић, *Предговор*, у: Јаков Игњатовић, *Васа Решпект*, Српска књижевна задруга, Београд, 1913, стр. 4.

⁶² О српско-турским ратовима пишу у *Отаџбини* генерали Јован Мишковић, Јован Анђелковић и Димитрије Ђурић, пуковник Петар Борисављевић, мајор Васић и други српски официри. Посебно је занимљив *Ратни дневник једног другокласца*, учитеља из Трстеника, потписаног иницијалима П.Д.П. и

рат кроз једнострану сећања, штуре фактографске податке и проучавање тактичких и стратешких замисли. За разлику од њих, Лаза Лазаревић ратне страхоте доживљава срцем, трага за психолошким нијансама у ликовима ратника и људи унесређених ратом и ствара снажне поетске слике ратног амбијента и поратних катастрофалних последица. Приповетка *Све ће то народ позлатити* има све добре карактеристике Лазаревићеве прозе попут тематске занимљивости, збијености фабуле, драмске напетости, пластичних описа и моралне поуке, али је у њој учињен и корак више кроз дубоку, оштру, упечатљиву, бунтовну и јасну критику рата и послератног друштва. Лаза Лазаревић је огорченији и потресенији од својих савременика, зато што психолошким продорима у душе људи боље види и осећа јад родитеља, жена, девојака, деце, пријатеља и војника, који су своје животе безрезервно дали на реверс отаџбини. Он свој гнев због небриге према ратним страдалницима устремљује према држави и јетким речима опомиње да ратни хероји - *нису то заслужили* !.

Позорница пристаништа, извајани портрети Благоја казанције и капетана Танасија Јеличића, нервозни дијалози, механа са масним столовима и чађавим зидовима, столица са сламним седиштем и други детаљи само су увод у трагичну сцену сусрета оца са обогаленим сином. Благоје зна да му је син рањен у рату, али не зна да је зло много веће и да се син враћа из рата без десне ноге и леве руке. После првог стреса Благоје гледа сина у очи *не смејући никако спустити очију доле, где је некад нога била. 'Хвала богу, само кад си ти жив! Све ће опет добро бити. Ово, - он руком напина штаку - ово ће народ позлатити! Је ли тако браћо?*⁶³ Златили су људи, широкогрудо давали сахате, ланце, ћилибарске луле и дукате, али прави назив за изразе оваквог људског саучешћа је милостиња, што убрзо схвата и војник који се *захваљиваше непрестано са: 'хвала, браћо!, хвала браћо!', али му глас постајаше све више и више загуљив. Те две речи почеше добијати одсудан ритам, као у слепаца на вашару, и он као да сад први пут осети са свом снагом непоколебљивог уверења да је*

објављеног у *Отаџбини* 1881. и 1882. године, у коме доминирају слике хаоса у војсци, грешки у командовању и катастрофалним условима лечења рањеника.

⁶³ Лаза Лазаревић, *Све ће то народ позлатити, Отаџбина* (Београд), књ. рим. 9, св. 34 (1882), стр. 171.

богаљ и просјак. И најзад просуше се тихе, крупне сузе, као мајска киша.⁶⁴ Крај приповетке је горак и чемеран, да ваљда горчији и чемернији не може бити. Људској самилости дошао је крај, *Благоје је још донекле говорио: 'Све ће то народ позлатити!'* После је окренуо на: *'Све ће то теби Бог платити!'* Напошетку се пропије и ту скоро умре. А његов син прима 'издржавање' из инвалидског фонда и - проси!⁶⁵

Порука Лазе Лазаревића оптужујућа је за државу, која када креће у рат - удара у сва звона и таламбасе, призива младост и јунаштво и тражи жртве на олтар домовине, а када се инвалиди и рањеници врате из рата - бирократски државни апарат не може или не жели да им обезбеди достојанствено место у друштву. На почетку приповетке, стилски поступак Лазе Лазаревића одликују занимљива поређења и сликовите представе, а на крају приповедања и у тренутку изрицања оптужнице, писац примењује једноставне и лапидарне изразе. Свака реч, ван изречене осуде, била би сувишна и то велики уметник речи добро осећа. Благојев син постаје временом симбол за небригу државних власти, људску равнодушност и отупелост и протест против таквих појава, док се страхови, ишчекивања, наде, сумње и истине у Благоју казанцији, војнику, капетану Јеличићу и његовој жени могу из периода после српско-турских ратова преместити у било које послератно доба српске историје и да опет буду актуелне и истините. У томе је величина приповедачког дара Лазе Лазаревића, који се са приповетком *Све ће то народ позлатити* удаљује и од свог патријархалног књижевног света, у коме добро увек побеђује. Књижевни критичари већ су запазили да од *Милована Глишића до Радоја Домановића нема оштрије социјалне и социјално-прогресивно написане приповетке.*⁶⁶ У већини Лазаревићевих прича, велики грешници не бивају напуштени, а у поменутој антиратној новели ратни инвалид препуштен је себи и својој несрећи и поред тога што себе жртвује у остваривању националних тежњи и идеала. У *Отаџбини* је објављена половина Лазаревићевог, квантитативно гледано, скромног књижевног опуса од девет приповедака. Наслови *У добар час*

---

⁶⁴ ибид.

⁶⁵ ибид, стр. 175.

⁶⁶ Милан Богдановић, *Критике*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 72.

хајдуци, На бунару, Вертер, Све ће то народ позлатити и *Ветар* значајно богате приповедачку збирку *Отаџбине*; богате је изванредним језиком и психолошком проицљивошћу приповедача,⁶⁷ мада признање треба одати и уредништву часописа, које не робује тврдо политичким опредељењима и отвара странице часописа и за политичке противнике и следбенике идеја Светозара Марковића (Лазаревић, Глишић, Лазар Комарчић..). Такав приступ приметан је у објављеној реалистичкој приповедној прози, али се запажа и у књижевној критици и научним прилозима. Познато је да су се сва најзначајнија имена српске књижевности и науке јавила, често први пут, на простору од тридесет два тома *Отаџбине*. Анализа предратних и послератних свезака указује да постоји чврста повезаност имена *Отаџбине*, година њеног излажења, државотворног духа, програмских и поетских опредељења. Уосталом, тако се нешто могло и очекивати од часописа, коме је, најшире гледано, основна идеологија да патриотски служи вредностима српске културе и политике.

Отаџбина није била једина. У Београду, Новом Саду и Бечу излази, у периоду од 1875. до 1885.године, још неколико књижевних часописа и листова који заузимају важно место, како у развијању и богаћењу књижевног израза, тако и у књижевном животу уопште. У том погледу не може се одрећи извесна улога ни политичко-социјалним часописима попут *Преоднице*, *Рада* или *Страже*, али за развој књижевности много већи значај имају забавно-књижевни листови и научно-књижевни часописи. По речима Драгише Живковића, ови часописи по правилу имају *васпитно-национални програм, негују љубавно-родољубиву лирику, сентиментално-романтичну приповетку као и приповетке из сеоског и народног живота*.⁶⁸ Изразити представници забавно-књижевних или породичних часописа су новосадски *Јавор* (1874-1893) и *Стражилово* (1885-1888, 1892-1894), бечка *Српска зора* (1876-1881) и сарајевска *Босанска вила* (1885-1914). Скроман допринос српској књижевној периодици тог доба

---

⁶⁷ Владимир Јовичић, *Часопис Отаџбина 1875-1892*, Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, Београд, 1979, стр. 85.

⁶⁸ Драгиша Живковић, *Доба реализма у књижевности*, у: *Историја српског народа*, шеста књига, други том - друго издање, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, стр. 298.

дају и први војни часописи *Војин* и *Ратник*.⁶⁹ У студији *Забавно-поучна периодика српског реализма* Душан Иванић тврди да су устанци у Босни и Херцеговини, припреме за рат и рат Србије и Црне Горе против Турске и друга збивања од најширег националног одјека покренула велики талас родољубиве поезије у периодици тог времена. Било је међу тим родољубивим песмама и вредних стихова без уобичајене звучности и патетике (Ђура Јакшић и Јован Грчић Миленко), али се највећи број песника, ипак, *тијесно везао с политичким збивањима и у старим, увелико тривијализованим манирима, препјевавао дневне догађаје*.⁷⁰

Актуелна национално-родољубива тематика изразито доминира 1877. и 1878. године у *Јавору*, *Српској зори*, *Застави* и другим часописима, како родољубивом лириком, тако и фабуларним везивањем приповедака за српско-турске ратове. Нема сумње да књижевна дела са ратном тематиком и патриотске идеје, лагано али сигурно, постају незаменљиви део и опште место у добром делу тадашње књижевне и друге периодике. Српско-турски ратови и ослободилачке тежње директно утичу на избор сарадника, структуру и карактер књижевних прилога у периодици, што се, на пример, може добро запазити у лирици часописа *Јавор*. Ово књижевно гласило даје велики простор песничким текстовима и у њему сарађују Јован Јовановић Змај, Лаза Костић, Милорад П. Шапчанин, Мита Поповић и други српски песници. У првој години излажења *Јавора* (1874) приметна је мотивска и жанровска разноврсност и највећа

---

⁶⁹ Прво војно-стручно гласило у Србији и на Балкану *Војин* излазило је од 1864. до 1870. године. Часопис је уређивао и издавао ђенералштабни потпуковник и књижевник Јован Драгашевић. Са истим именом, појавио се 1897. године *независни војни лист за војне новости и књижевност* чији је власник и уредник резервни коњички потпоручник Милан Ј. Мићић. Други *Војин* није био дугог века (излазио годину дана), па није ни остварио већи утицај на читаоце. Лист *Ратник* излазио је од 1879. до 1912. године (краћи прекид из финансијских разлога 1888 и 1889 године), од јануара до јула 1914. године и од 1921. до 1941. године. Он је у заглављу дефинисан као *лист за војне науке, новости и књижевност*. Садржина листа била је подељена у рубрике: *Научни и поучни део*, *Новости и различности*, *Преглед новина и Књижевност*. Рубрика *Књижевност* доносила је огласе и рецензије дела која су била важна како на књижевном пољу тако и у војној науци.

⁷⁰ Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, 1988, стр. 82.

заступљеност интимистичке лирике, али већ 1875.године судбоносни историјски догађаји *потчињавају песништво, тако да се интимистичка поезија повлачи и уступа место бојно-родољубивим пјесницима*.⁷¹ У 1876.години, од седамдесет објављених песама више од шездесет је родољубивих, што указује да лирских садржаја ван корачница, будничких песми и пригодних стихова готово да није било. Позиви у бој, убојне песме, национална симболика, бојишта, значајни ратници, слобода српства и други родољубиви елементи су у првом плану, а у општем хору патриотских тирада ритмиком и мером издвајају се стихови Змаја, Каћанског и Мите Поповића. Преоријентација на родољубиво песништво није случајна, пошто уредништво, у озбиљним временима за народ српски, вредно и дисциплиновано препоручује сарадницима нове ратне теме и одбија анакреонтско-љубавне садржаје. После српско-турских ратова, родољубива лирика у *Јавору* се интимизира, слаби пригодност, док *родољубива патетика, бојне теме, учестале у претходним годинама, сада су замијењене националном тугованком*.⁷²

Илустрован лист за забаву и поуку *Српска зора* покренут је у Бечу 1876.године са намером *по све родољубивом*, али и са жељом да *накнади књижевну оскудицу* у српском народу. У складу са постављеним циљевима власника Тодора Стефановића Виловског, *Српска зора* објављује бројне романе, новеле, приповетке, песме, поучне и забавне чланке и књижевне претресе српских књижевника, критичара и образованих људи. Патриотска боја часописа је у ратним годинама уздржанија, умеренија и без изражене борбене реторике, присутне у српским и војвођанским листовима и часописима тог доба, а родољубиве тежње претежно су заступљене кроз стихове Мите Поповића, Ђорђа Рајковића и Ђуре Јакшића. Ратна дешавања у Србији и Црној Гори покушавају да представе кнез Никола Петровић, Љуба П. Ненадовић и Сима Поповић, док Мита Живковић патриотска надахнућа слика у слабашним и невештим *Ратним сонетима*.⁷³ Најбољи књижевни изрази *Српске зоре* у 1878.години везани су пре свега

---

⁷¹ ибид, стр. 132.

⁷² ибид, стр. 145.

⁷³ Мита Живковић, *Ратни сонети, Српска зора* (Беч), март, мај и јул (1877), стр. 59 и 60, 110 и 158.

за објављивање песме Лазе Костића *Дужде се жени*, романа *Причање Вука Дојчевића* Стјепана Митров Љубише и *Вечити младожења* Јакова Игњатовића и драме Ђуре Јакшића *Станоје Главаш*. У надахнутој, алегоричној и патриотској визији Лаза Костић проширење црногорске власти на градове Плав, Гусињ, Бар и Улцињ приказује као венчавање кнеза Николе са богињом рођеном из морске пене, где се *вила зажари бледа, процвета лицем, очима сину, осмејкујућ се горином сину? Вила се смеши блажена лица, ал' црно јато од оклопница, кивних му срећи, јунаку прети да ће му љубу силом отети*.⁷⁴

У *Српској зори* може се запазити да с приближавањем и извођењем ратних дејстава почиње доминирати национално-родољубива тематика, баш као што су се и књижевне теме у забавно-поучној периодици мењале с промјенама ратне среће и дипломатских околности.⁷⁵ Ратна дешавања верно прати и велики илустровани календар *Орао*, који уз сарадњу српских књижевника уређује Стеван В. Поповић. Главни песник календара Јован Јовановић Змај 1875.године упозорава *Зато Србин главу спушта, У дремежу свом, Зато Србин тако ћути - Није вичан том*⁷⁶, да би већ наредне, ратне 1876.године, кликтао *Само јунак зна да живи, Мушком срцу свет се диви, То ме учи старо доба, Ох дивна су дела њина!... Пуштај ме на душманина!*⁷⁷ У 1877.години Стеван Поповић нема дилему да је отпочело ново и светло доба у српској историји и зато доноси одлуку да на листовима календара забележи ратна дела што их учинише српски кнезови са својим народом и стихове егзалтираног Змаја *У бој! За народ свој! Ово су свети дани, Сад се слобода брани, На дику целом свету, Рушимо силу клету, Велики поштен гроб, нег бити турски роб! За народ свој, Напред, У свети бој! У бој!*⁷⁸ У ратним бројевима *Орла* мање је књижевних дела, а више описа знаменитих бојева и казивања српских војника, заповедника и очевидаца из прве руке.

---

⁷⁴ Лаза Костић, *Дужде се жени*, **Српска зора** (Беч), новембар (1878), стр. 208.

⁷⁵ Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма*, Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Београд, Нови Сад, 2008, стр. 144 и 227.

⁷⁶ З.Ј.Ј., *Чича Мија*, **Орао** (Нови Сад), (1875), стр. 16.

⁷⁷ Змај Јован Јовановић, *Песма старог српског мача*, **Орао** (Нови Сад), (1876), стр. 11 и 12.

⁷⁸ З.Ј.Ј., *Бојна песма*, **Орао** (Нови Сад), (1877), стр. 7 и 8.

Тек после рата календар поприма уобичајену форму са књижевним прилозима покојног Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Лазе Костића, Милорада Шапчанина, путописним репортажама и запаженим сликама Стевана Тодоровића *Из ратних дана*. Илустрованом календару *Орао* придружују се и други *национални календари*, који се стављају у *изразиту или чак искључиву родољубиву позицију, реагујући на конкретне околности*.⁷⁹ Дobar пример сагласности родољубивих настојања и савремених догађања представља, календар *Србин* Милоша Грабовачког, који 1878.године доноси претежно родољубиве песме и одговарајућим прилозима пропагира националне идеје и дочарава српско-турске ратове.

Везаност за ратне догађаје, родољубива опредељеност и актуелност књижевних прилога *Отаџбине*, *Јавора*, *Орла*, *Српске зоре*, *Србина* и других листова, часописа и календара дају реалне основе за закључак да у доба српско-турских ратова постоји књижевна периодика, која се условно може назвати и *ратном*. Разлог више за ову тврдњу налазимо у појави да се први пут објављују и специјализовани часописи који доносе податке о рату на Балкану, али и књижевним прилозима утичу на, како бисмо данас рекли, расположење јавног мњења. У време балканских ратова Никола Марковић пише да се *нарочито извештавање о ратним догађајима, кроничарско бележење, први пут код нас Срба појавило 1877.године у Новоме Саду*.⁸⁰ Зaslуге за издавање часописа *Илустрована ратна кроника* припадају бачком школском референту и уреднику календара *Орао* Стеви Васину Поповићу, који се у лето 1877.године са, тада већ познатим песником Јованом Јовановићем Змајем, договара да покрену лист који ће привући читалачку публику и задовољити њену жељу за сазнањима о ратним догађајима и Јовиним литерарним творевинама. У заглављу насловне стране *Илустроване ратне кронике* пише: *Уз сарадњу више књижевника*

---

⁷⁹ Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма*, Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Београд, Нови Сад, 2008, стр. 357.

⁸⁰ Никола Марковић, *Ратно извештавање, Балкански рат у слици и речи* (Београд), бр. 4 (10. фебруар, 1913.године), стр. 62.

бележи З. Јован Јовановић.⁸¹ Лист излази једном месечно у четири табака фолио формата, у меким корицама и са насловном страном на којој је везана година Косовске битке са годином Другог српско-турског рата (1389-1877). У шест свезака, оригиналних извештаја из рата, заправо, нема, јер су вести проналажене у српским листовима и немачким и руским *кроникама*. Јован Јовановић Змај налази праву меру како да, поред мрачних слика и описа ратних догађаја, да маха свом хумору и сатири. Змајев део у листу, на крају свеске, носи натпис *Смесице*. У вези са *смесицама* у *Илустрованој ратној кроници* треба поменути и *јединствен случај у нашој периодици да је један 'ратни' лист 'прерастао' у шаљиви*.⁸² *Метаморфозу* најављује Змај, још 1877.године, обавештавајући читаоце да ће истрајати у издавању листа *све донде, догод устрају ратне прилике, које су је и извеле. Али дао би бог, да 'И.Р.Кроника' с помањкањем ратног материјала што пре излишном постане. За сада изгледа да ће се овај огромни рат сретно свршити. А 'И.Р.Кроника' радо ће платити опити мир својим животом. Но обзирући се на жеље, које нам долазе са многих страна, ми већ сада промишљамо на то, да се из шаљивих смесица 'Ил.Р.Кронике' ишчаури временом засебан хумористичко-сатирични лист*.⁸³ И заиста, фебруара 1878.године, престаје да излази *Илустрована ратна кроника*, а у јуну исте године појављује се први број Змајевог политичко-сатиричног листа *Стармали*.

Хумористичким и лирским садржајима Јован Јовановић Змај не ремети озбиљно ратно окружење, већ, напротив, својим јуначким и пригодним песмама појачава утицај ратних вести на родољубиво расположење српске читалачке публике. Ко узме у руке стару *Илустровану ратну кронику* моћи ће потпуније да схвати покрете и дух тог времена и појаве у нашој књижевности попут, на пример, егзалтираних стихова Змаја у песми *Српска војска приближује се Косову*, пуних победничког и

---

⁸¹ Пера Тодоровић и Пера Велимировић су активни учесници у настајању првог листа код нас, који ће истовремено извештавати о ратним догађањима и имати запажене странице књижевне периодике, пошто су се тада, као емигранти налазили на угарском земљишту

⁸² Жарко Рошуљ, *Часопис часописа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2004, стр. 165.

⁸³ Јован Јовановић Змај, *Илустрована ратна кроника* (Нови Сад), св. 5 (1877), стр. 319-320.

ратничког хука. У Змајев начин уређивања листа уклапа се и Пера Тодоровић, писац антиратног *Дневника једног добровољца*, који своје натписе кити, и на почетку и на крају, згодним цитатима из српских народних и уметничких песама. Тодоровић као из рукава сипа родољубиве стихове из песама Стерије, Његоша, Мажуранића, Бранка Радичевића, Змаја, Драгашевића, Абердара и других мање или више познатих песника. Јасно је да, таква каква је, *Илустрована ратна кроника* представља модел по коме су и у каснијем периоду настајали илустровани листови, који су сликом и књижевним прилозима овековечили бурна историјска догађања.⁸⁴ Ратна књижевна периодика као да баш са Змајевом *кроником* постаје литерарна категорија о којој се може говорити, јер чињенице указују да се тај лист појављује због рата који се води, те да у њему литерарни записи заузимају значајно место.

ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДОБРОВОЉЦА

У својој познатој критици *Појави у најновијој нашој литератури* Светислав Вуловић упознаје 1879.године српску читалачку јавност са књижицом *Нове песме из ратног доба* и износи запрепашћујући податак да је она продата у стотину хиљада примерака. Вуловић са чуђењем пореди тираж ове књиге са 500 до 1000 примерака, колико се у најбољем случају продају издања познатих српских књижевника. Неке од песама из збирке су *још првога рата 1876 ишле у препису по логорима моравске војске, а остале су постале за другог рата. Има их свега 39. Највећа је од 70 стихова, а има их и од четири стиха. У свима се пева слава српска и руска у бојевима с Турцима од*

---

⁸⁴ Душан Иванић тврди да илустровани листови тек у епохи реализма добијају трајнији облик и постају значајан чинилац књижевне штампе. Илустрована забавно-поучна штампа свој зенит има у време српско-турских ратова, када је она могла задовољити велику радозналост публике за ратна попришта, истакнуте команданте, нове крајеве и призоре битака. Репрезенти ове врсте штампе су бечка издања *Србадије* и *Младе Србадије*. Међутим, новосадска *Илустрована ратна кроника* била је један од најчитанијих листова свога доба (по свесци излази од три до пет хиљада примерака) и на њу су се угледали илустровани часописи у доба Балканских ратова

1876-1878.⁸⁵ Незнани аутори стихова нису се прославили, вредније песме скоро да нема и у њима је мање-више најпрепознатљивија лоша имитација народне поезије. Вуловић се очајно пита *Зашто је српски народ пре шесет година разгаљивала оваква мелодија: 'Кад се иђаше по земљи Србији?', а сад га разгаљује оваква: 'Србијанци пуцају, А Черкези иштуцају'*.⁸⁶ Трагајући за одговорима, Вуловић проналази разлоге у неписмености народних маса, удаљености писаца од обичних људи, скупоћи књига, али и у великој родољубивости читалачке публике. Зато огроман тираж и није чудан, када у патриотском кругу поникну *'Нове ратне песме'*, у којима је испевано једно велико доба живота народно, којих су по свој прилици половину певали народни војници, у којима се помињу места најживљих успомена народних које ће се предати и деветом колену, у којима долазе речи које су народне војнике за време рата успављивале и будиле, у којима се похваљују и она дела и награђују и они трудови које медаља није наградила.⁸⁷ Вуловићеву критику не помињемо само као илустрацију прилика и неприлика српске књижевности после српско-турских ратова, већ и као доказ да књижевна критика крајем осамдесетих година 19.века почиње да користи термине попут *ратних песама* или *ратних приповедака*. Уочљиво је да песме народне нису више *јуначке* и да су добиле нову и савремену одредницу - *ратне*. Потврде налазимо и у приказу књижевног критичара Милана Савића, који поводом објављеног родољубивог зборника *Ратне песме* износи негативан суд о гомили безвредних епигонских стихова и обраћа се народу српском речима *До душе, твој рат за ослобођење тако је крупан догађај да би могао и млтаву душу из дремежа пробудити, али тим чином твојим ниси јој дао за право да те та млтава душа срамоти пред светом*.⁸⁸

---

⁸⁵ Светислав Вуловић, *Критике и огледи*, ИП Ново поколење, Београд, 1953, стр. 155.

⁸⁶ ибид, стр. 168.

⁸⁷ ибид, стр. 167.

⁸⁸ Милан Савић, *Ратне песме из српско-турског рата, Отаџбина* (Београд), књ. рим.9, св. 35 (1882), стр. 449-450.

Ратно доба носи са собом ратна страдања, мобилизације, несташице, отежано привређивање и друге неповољне околности за све области живота и рада. Јасно је да такви услови нису погодни ни за издавачку делатност, па је логично било очекивати извештај застој у појављивању нових књига у ратном периоду од 1876. до 1878. године. У предратном периоду Лаза Костић објављује две књиге са истим насловом *Песме*, у којима се лако запажа другачији и модернији приступ родољубљу. Костић је, као и други српски књижевници, песнички ангажован у остваривању националних и ослободилачких идеја, али има критичнији однос према националним идолима и тежи да широко размакне границе нашег патриотског песништва, *изводећи га из уских националних оквира и дајући му општи, филозофски значај*.⁸⁹ У српску родољубиву поезију Лаза Костић уноси дубљу инспирацију и бољу уметничку обраду, али од средине седамдесетих година он ретко пише стихове. Послератне песме су му пригодног карактера и у њима са горчином жали за *препуклим копљем*, заробљеним Призреном, Скопљем и Босном, да би тек при крају живота написао своју најбољу песму *Санта Марија делла Салуте*. У ратним годинама приповетке објављују Ђура Јакшић, Милован Глишић и Милан Милићевић, док непосредно после рата бележимо тек роман Јакова Игњатовића *Вечити младожења*, *Нове песме* Душана Рогића, преводе романа Жила Верна, приповетке из енглеског друштвеног живота и још неколико незапажених књига. Вредно је приметити да упознавање новоослобођених крајева јужне Србије доводи до појаве великог броја изворних, природних и изражајно једноставних путописних казивања. Значајније путописне књиге о јужној Србији су *Путовање по новој Србији* Сретена Поповића, *С Дрине на Нишаву* Милорада Поповића Шапчанина, *Из нове Србије* Мите Ракића, *Са Дунава над Пчињу* Милана Милићевића, *С Мораве на Вардар* Стојана Новаковића и *Ниш и нишке знаменитости* Живана Живановића. Посебно су драгоцени записи песника Милорада Поповића Шапчанина, који у књизи *С Дрине на Нишаву* дочарава шароликост и живост нишке чаршије, њене људе и дућане, сластичаре и кафане, цркве и метохе.

---

⁸⁹ Војислав Ђурић, *Говор поезије*, Просвета, Београд, 1969, стр. 122.

*Замукла је бојна врева. И после двогодишње осеке настала је плима на мору друштвеног живота у Србији.*⁹⁰ Овим речима Светислав Вуловић описује културну ситуацију у Србији 1880.године и наглашава да *од свега књижевног рада за последње две-три године релативно највише има приповедака. Забавни и илустровани листови кипте њима, фељтони политичких листова махом се пуне њима, чак и стручни листови доносе стручне приповетке.*⁹¹ Поменута оцена оправдава тврдње да у српској књижевности тог доба, превласт има приповедна проза и да се она највећим делом објављује у периодици. Велико интересовање привлаче дела Милана Милићевића (*Зимње вечери, Јурмуса и Фатима и Село Злоселица и Учитељ Миливоје*), често хваљена од књижевних критичара због чистоте народног језика и верности у приказима народних обичаја. Поштујући свој стил, Милићевић у приповеци *Побратими (Белешке из година 1875-1878)* пише о лепом обичају српског народа - побратимству, а не о српско-турском рату у коме побратими Милош и Сава учествују. Завидну приповедну технику исказује и Лазар Комарчић, у роману криминалистичког жанра *Драгоцен а грлица* и социјалној новели *Бездушници*. Знаменита за српски народ, 1876.година покреће и тешко болесног Ђуру Јакшића, који почетком рата пише песме поздрава народној војсци и руској браћи, да би нешто касније тражио и добио одобрење за одлазак на дринско бојиште. По повратку у Београд, објављује песме и приповетке у књижевним листовима и алманасима, а поред тога сам издаје свешнице са по неколико старих и нових приповедака. Међу њима налазе се и *приповетке ратнога времена* са насловима *На мртвој стражи, Чича Митар, Ускок, Ратници, Рускиња, Капетанов гроб и Рањеник*. Већ су и савременици запазили да се Јакшић у својим ратним приповеткама потпуно враћа старој романтичарској поезици. У оштрој критици Светислав Вуловић пише да *романтисање јаковних историских догађаја, који су нам још свима у памети, врло је кобна ствар за самог песника и доликује само*

---

⁹⁰ Светислав Вуловић, *Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности*, у: *Књижевни историчари и критичари 1*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1963, стр. 223.

⁹¹ ибид.

календарско-фелтонским дилетантима и шпекулантима.⁹² Јакшићево схватање рата, разбуктано осећање патриотизма и жеља за обновом старе српске славе доводе до тога да, како тврди Миодраг Протић, на ратишту види *старе српске витезове обучене у гуњ и опанак народне војске, а не српске сељаке*.⁹³ Ратне приповетке Ђуре Јакшића несумњиво пате од срцепарајући заплета, патетичних дијалога и других романтичарских претеривања, али треба подвући да се у њима, поред понесености и одушевљења, могу запазити тонови ширег човекољубља, хуманости и ангажоване друштвене критике. У непрестаној борби идеала, жеља и реалности, Ђура Јакшић успева да досегне до вреднијих пасажа приповедне прозе у приповеткама *На мртвој стражи, Рањеник* и *Чича Митар* и скромним путним белешкама *У Дринском логору*.

У приповеткама из другог српско-турског рата приметно је Јакшићево опредељење да пише смиреније, реалније, објективније и документарније и тражи дубље мотиве националном заносу, *стварнију подлогу апстрактној дивинизацији отаџбине, једно човечанскије оправдање крви која се у њено име пролива*.⁹⁴ Ужасну стварност рата Јакшић емотивно доживљава, памти и кроз своје приповедне ликове гради један тамнији и по много чему истинитији и критичнији поглед на ратна страдања. Описујући подвиге и трагичан крај капетана Михаила Илића, Јакшић прецизира да се то дешава у време *док су се београдски кицоши по меким душецима ваљушкали, сањајући дивотне снове о своме будућем аванзовању, о лепим и тајним састанцима, о дивним партијама, с којима ће се моћи напредовати*.⁹⁵ Јакшићеву критику бележимо и у исказу механције Косте, који у празној кафани жалостиво гледа у своју домаћицу и говори *Погана је то ствар, рат! О знам га ја, био сам војник, јео сам штоно кажу и тај хлебац! Горак је жено, горак! Отиће сви, а кол'ко ће их се вратити, да опет код старог Косте попију по чашу тазе пива? Па и они што се*

---

⁹² Светислав Вуловић, *Критике и огледи*, ИП Ново поколење, Београд, 1953, стр. 155.

⁹³ Миодраг Протић, *Пера Тодоровић и његова књига о рату*, предговор, у: Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, ИП Просвета, Београд, 1964, стр. 12.

⁹⁴ Милан Богдановић, *Човекољубиви Ђура Јакшић*, у: Јован Поповић, Милан Богдановић, *Ђура Јакшић и његово доба*, КНУ, Београд, 1949, стр. 38.

⁹⁵ Ђура Јакшић, *Приповетке и друга проза*, Слово љубве, Београд, 1978, стр. 61.

*врате, неки осакаћени; без руке, без ноге; а здрави, опет, без крајцаре у џепу!*⁹⁶ Критичка црта у ратном приповедачком опусу Ђуре Јакшића, свакако, није довољно снажна и нема јачину упечатљивих казивања Благоја казанције и драмских сцена у приповеци Лазе Лазаревића *Све ће то народ позлатити*. С друге стране, савременици тврде да Јакшић понекад погрешно и неправедно представља догађаје и карактере јунака капетана Карановића и да грађу за своје приповетке добија из друге или треће руке. У приповеци *Рањеник*, писац нас упознаје са извором информација у лику италијанског добровољца, од кога сазнаје детаље о ратовању на Дрини и на основу којих ствара неповољну слику о главној личности дринске војске генералу Ранку Алимпићу. Приповедач је оптужен за увреду штампом и осуђен на осам дана затвора, што је Ђуру Јакшића јако потресло. Казну није издржао, зато што се одмах после пресуде нагло разболео и умро. У некрологу Пера Тодоровић пише да је смрт Ђуре Јакшића губитак за *слабу српску књижевност, за нејаку српску уметност и малобројне борце за слободу*.⁹⁷

Српско-турски ратови несумњиво су централна тема српске књижевности и публицистике на крају седамдесетих година 19.века, а књижевници, новинари, историчари, официри и војници као да се утркују ко ће пре своја искуства и сазнања поделити са српском јавношћу. Међу њима се налази и Пера Тодоровић, који до рата уређује социјалистичке листове *Рад* и *Старо ослобођење* и заступа идеје Светозара Марковића и антимилитаристичке ставове. У рат са Турском одлази као добровољац, како би избегао робију због крагујевачког *црвеног барјачета* и сарадње у социјалистичким листовима. Руски ђенерал Черњајев, командант српске војске, узима Тодоровића у свој штаб за ађутанта и тумача, али он учествује и у борбама, тако да је једном приликом одликован сребрном медаљом за храброст. Кад се рат завршио, како не би био поново затворен, Тодоровић прелази у Угарску, где активно учествује у стварању Змајеве *Илустроване ратне кронике*, да би потом са другим социјалистичким емигрантима покренуо часопис *Стража*. Већ у *Кроници* Тодоровић

---

⁹⁶ ибид, стр. 121.

⁹⁷ Пера Тодоровић, *Ђура Јакшић, Стража* (Нови Сад), св. нов.-дец. (1878), стр. 531-536.

прикупља информације о српско-турском рату, док у часопису *Стража* објављује 1879.године свој дневник са првобитним насловом *Одломци из дневника једног добровољца. Успомене из српско-турског рата*. Нешто касније (1882), он у листу *Рад* наставља штампање дневника, али убрзо престаје да излази лист, а самим тим и дневник. Тодоровићеви записи се шест деценија скривају у поменути периодичним публикацијама, да би их тек 1938.године Српска књижевна задруга објавила под насловом *Дневник једног добровољца*.

Пера Тодоровић је написао тридесет томова романа, мемоарских штива, дневника, путописа, књижевно-теоријских, критичких, историјских, преводних и новинарских текстова. По свом животу и деловању он је претеча новинарства у Србији, док његова књижевна репутација почиње у часопису *Стража* где *пored свог дневника из првог турског рата, - с књижевног гледишта без сумње најбоља ствар коју је написао, и која сведочи да је у њему било дара за ратног дописника у европском смислу, - он је публикувао у 'Стражи' низ писама о књижевности и већи број књижевних оцена.*⁹⁸ У *Књижевним писмима* Пера Тодоровић следи идеје Светозара Марковића и од књижевности тражи да буде истинита, научна, критична и стваралачка, док, много касније, даје допринос српској књижевности и својим историјским романима.⁹⁹ У обимном и разноврсном делу Пера Тодоровића издваја се *Дневник једног добровољца*, као његова *најбоља и прва модерна књига о рату у српској књижевности.*¹⁰⁰ Ову, данас јединствену оцену српске књижевне критике, Тодоровић стиче антиратним ставовима, модерним сензибилитетом своје прозе и реалним приказивањем ратне стварности. У жељи да пружи објективну слику рата, аутор

---

⁹⁸ Слободан Јовановић, *Портрети из историје и књижевности*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1963, стр. 242.

⁹⁹ Историјски роман *Смрт Карађорђа* је, по оцени Предрага Палавестре, један од најбољих историјских романа у српској књижевности, док дворски романи *Силазак с престола* и *Краљева тајна* означавају рађање српског тривијалног романа. Другим речима, Тодоровић је *створац српског књижевно-публицистичког бестселера*, који изазива огроман одјек код читалачке публике.

¹⁰⁰ Миодраг Протић, *Пера Тодоровић и његова књига о рату*, предговор, у: Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, ИП Просвета, Београд, 1964, стр. 7.

стрепа и од својих субјективних погледа на свет и зато поставља себи циљ да догађаје, највећим делом, бележи у њиховом збиљском редоследу. У том опредељењу треба потражити разлоге за чврсту структуру и документарну подлогу ратне прозе Пере Тодоровића, док је узбудљивом чине убрзана пројекција догађаја, занимљивост нарације и карактеристичне стилске особености попут јасних реченица, употребе повика и задиханих дијалога, коришћења анегдота, хумористичких сцена, алузија, игре речи и поетских описа природе. Посебан квалитет *Дневнику једног добровољца* даје Тодоровићево познавање више језика, што му омогућава да верно прикаже све језичке посебности српско-турског фронта на коме се чују песме, искази и повици на српском, руском, турском, черкеском, бугарском, румунском, енглеском и француском језику. Колорит свог стила Тодоровић побољшава и аутентичним говором житеља наших јужних наречја, у чему ће га касније следити и Стеван Сремац и Бора Станковић.

Модерно у дневнику Пере Тодоровића највише се огледа у дескрипцијама битака, где он ствара потресне слике о људима чији живот виси о концу. У борбеним редовима јунаштво и кукавичлук се виде као на длану, живот и смрт се додирују, а бесмисленост ратног страдања је очигледна. Сопствено учешће у борбама он увек исказује драматичним и сугестивним речима из којих извире добра моћ запажања као што је то, на пример, у следећем одломку: *Куришуми запиташе косећи грање и лишће, неко улево од мене јаукну, ми скресасмо пушке, дим као густа магла напуни шуму (јер се из склопљена зеленог густиша тешко разилазио), а ми се у том мраку продерасмо некаквим промењеним, рекао бих туђим гласовима, рапавим и страшним, као оно што је глас човека кад дрекне тргнув се преплашен из сна 'ура,ура', и скоро један преко другог потрчасмо напред. Трчим, а срце бије да искочи. Капа ми оста на једном трну, а ја трчим гологлав и вичем 'ура' и журно у трку пуним пибодијевачу, али рука дрхти и пуњење иде споро. Један турски фес помоли се из једне рупе предамном, искочи човек и бежи; до њега из друге рупе помоли се други фес, трећи, четврти - читав низ фесова - Турци беже.*¹⁰¹ Драматичност, узбурканост, живост и пластичност записа битке још

---

¹⁰¹ Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, ИП Просвета, Београд, 1964, стр. 151.

боље ће бити запажене, у поређењу са романтичним и неверљивим описом боја на Шуматовцу у приповеци *Рускиња Ђуре Јакшића Хиљадама је Турака наваљивало на наше опкопе, хиљадама их је у подножју наших шанчева падало - ал' као оно црни облаци, што се као неке горостасне планине противу тешкога вихора устремљују, раскину се, да се после у гушћим и црњим колонама врате.*¹⁰² Код Тодоровића, све је у акцији и покрету, и управо та *слика масовних кретања и окршаја, психологија масе и појединаца захваћених масом, све је то нешто ново, раније непознато у српској прози, чији узор свакако треба тражити код највећег модерног епичара рата, Толстоја.*¹⁰³

У Тодоровићевој ратној хроници запажа се снажна критика рата, мада треба подвући да су и општедруштвене појаве предмет његових критичких опаски. Најчешћа мета пишневог сарказма су попови, док своју иронију често усмерава ка Владану Ђорђевићу и другим политичким противницима. Тодоровић тврди да кукавице и слабићи добијају унапређења у рату, док највеће јунаке са Шуматовца треба тражити међу сељацима. После рата ти *дивни неустрашиви сељаци, разишли су се по селима својим кућама да својим знојем опет натапају тврду груду земље, да продају бакраче из куће за исплату каишарских дугова, да продају последњу кравицу за исплату државних дација, да се муче од зоре до мркле ноћи за кору сува хлеба, да смирено превијају главу пред сваким полицијским писарчићем.*¹⁰⁴ У овим редовима Тодоровић, попут Милована Глишића, оштро критикује носиоце капитала и власти у тадашњем српском селу, док описујући штабни неред, невојничке поступке, неумерене светковине, масовне погибије, смртоносне неспоразуме и самоубиства у српској војсци, уверљиво доказује да руски команданти и добровољци не познају менталитет српског народа и да нису заинтересовани за заштиту његових интереса. Много се писало о антиратним и антимилитаристичким ставовима Пере Тодоровића у *Дневнику једног добровољца*, који, свакако, нису спорни, али нису ни тако приметни и јаки, као

---

¹⁰² Ђура Јакшић, *Приповетке и друга проза*, Слово љубве, Београд, 1978, стр. 8.

¹⁰³ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 406.

¹⁰⁴ Пера Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца - успомене из српско-турског рата 1876. године*, Српска књижевна задруга, Београд, 1938, стр. 83.

што би се очекивало у делу следбеника нихилиста и писца који је насилно упућен на бојиште. Највећу пацифистичку интонацију имају, не казивања писца дневника, већ натуралистички призори бојишта после крваве битке, што је *права слика гнусобе; ту све прелази у трулеж, ту човек види све појединости разорења*.¹⁰⁵ Сликвито и емотивно сведочи Пера Тодоровић да су *после смрада први весници блиског разбојишта грдни ројеви крупних мува златица. Затим почнем наилазити поједине трупове. Овде лежи један полунаг, изврнут на трбух, сав упрскан крвљу, лице му не видиш, али грчевито стиснуте песнице казују последње самртне муке. Тамо удесно отегао се други, лежи полеђушке, и он је полунаг, надуо се, кожа му на трбух пукла, те из утробе гмижу хиљаде ...*¹⁰⁶ Ниједна књига, никакви докази и разлози нису у Пери Тодоровићу изазвали гнушање против рата попут призора пустоши на бојном пољу. Занимљиво је да њему сама борба никад није тако одвратна и чак износи тврдњу да у *бојном урнебесу има још неке дивље поезије, која заноси*.¹⁰⁷ Поменута реченица представља и један од примера, који потврђује жељу Пера Тодоровића да литерализује свој дневник и максимално испуни естетске захтеве. Вероватно су литерарни пасажии накнадно исписани, што иде у прилог тврдњама Весне Матовић да је Тодоровићев дневник *претрпео у смислу дораде и прераде знатне измене и да су белешке вођене у време српско-турског рата 1876. године биле само нешто више од грађе за ово дело*.¹⁰⁸

У схватањима Пера Тодоровића о рату запажају се дуалистичка својства, приметна већ у самој чињеници да у рату, у који је отишао да не би робијао, добија медаљу за храброст. Он се медаљи руга, покушава да читаоце наведе на антихероично поимање света, али и у његовом дневнику је видљиво да он у рату учествује свестраније и пожртвованије него ли што то чине *присилни добровољци*. У дијалогу Тодоровића и Комарова, писац дневника износи тезе о постојању неопходних и

---

¹⁰⁵ ибид, стр. 87.

¹⁰⁶ ибид, стр. 75.

¹⁰⁷ ибид, стр. 87.

¹⁰⁸ Весна Матовић, *Дневник једног добровољца Пера Тодоровића - између дневника и романа*, **Књижевна критика** (Београд), бр. 35 (1977), стр. 459.

праведних ратова и у том контексту велича српске устанке на почетку 19.века, док га истовремено ужасава сазнање да се животи губе у једном трену. Он на бојишту поставља вечито животно питање *зар свемоћ и немоћ, зар живот и смрт, зар све и ништа стоје једно уз друго тако близу да је довољно један миг, један трен па да једно друго потпуно замени?!¹⁰⁹* Революционарно и пацифистичко сукобљава се у личности писца и *ту наглашену унутрашњу дисонанцу Тодоровић у ратном дневнику не успева да превлада. Исход те његове расположености јесте преовлађујуће осећање апсурда и бесмисла.¹¹⁰* Антимилитаристичко одређење Пере Тодоровића је опште место у књижевно-истраживачким радовима о *Дневнику једног добровољца*, али упадљиво је да у поменутих радовима нема ни назнаке о доброј војничкој поткованости писца. Додуше, аутор дневника за себе каже *да није војник и да му је само суђено било да се нађе у шуматовачком кланцу и то опише.¹¹¹* Да ли је баш тако? У *Дневнику* се разазнаје да Пера Тодоровић одлично познаје штабну атмосферу и принцип командне субординације у тадашњој српској војсци, па, чак, има и завидне способности за доношење правилних одлука на стратегијском и тактичком нивоу. На почетним страницама *Дневника*, Тодоровић тако прецизно образлаже положај, правце напредовања, план одбране и могућности тимочко-моравске војске, да би му на таквом извештају могао позавидети сваки ђенералштабни официр. Борбе код Алексинца, Тодоровић гледа са брдашца, уноси литерарне елементе у њихов опис, али у тим садржајима истовремено је заступљена и војничка коректност и дар за добро запажање покрета трупа у простору. Оштро око Пере Тодоровића, боље од заповедника Комарова, види турске топовске положаје са којих се прети српској пешадији, док и он - обични редов - добро осећа тренутак када Черњајев пропушта праву прилику да Шуматовачку битку претвори у трајнију победу српске војске.

---

¹⁰⁹ ибид, стр. 112.

¹¹⁰ Весна Матовић, *Аутобиографско у поетичком исказу и делу Пере Тодоровића*, у: *Српска аутобиографска књижевност*, Међународни славистички центар, Београд, 1998, стр. 208.

¹¹¹ Пера Тодоровић, *Без наслова, Старе мале новине* (Београд), рим. 1, бр.130 (11.август, 1901), стр. 2.

Не постоје дилеме код Пера Тодоровића око потребе да се државни интереси бране војнички, он само не жели да се српско-турски рат продужава, уколико не постоје реални изгледи да се победнички заврши. У том циљу, он помно анализира потезе руских војсковођа и непогрешиво региструје све њихове командантске, војничке и људске грешке. После Првог српско-турског рата, српски официрски кор сагледава слабости хаотичног командовања руских официра (исте оне које у *Дневнику* описује Пера Тодоровић) и у Други рат против Турске 1877. године Србија улази без руских официра и руске команде. Успеси нису изостали, а писац *Дневника једног добровољца* се и у том делу показује као врстан познавалац војне стратегије. *Код нас се не бори 'војска'* пише Тодоровић *већ грађани, 'народ', очеви и ранитељи породица*,¹¹² а управо то је основа концепције устројства српске народне војске у српско-турском рату.¹¹³ Поменута гледишта говоре да Пера Тодоровић поседује значајна знања из војних наука и да није тако *обичан* војник, како сам воли да наглашава. Уосталом, он и у *Дневнику* пише о сусретима и разговорима са професором војне академије пуковником Јованом Драгашевићем и другим српским и руским официрима. Нема сумње да од њих стиче добра војно-стручна знања, што му омогућава да добро опише ратне догађаје, високоумно медитира у рату, осети било српског официра и војника (драмска епизода о мајору Стеви Велимировићу)¹¹⁴ и створи тако вредно књижевно дело и драгоценост сведочанство о српско-турском рату.

Дневник једног добровољца је у свом времену био недовољно примећен. Тада су пажњу више привукле полемике Пера Тодоровића и Владана Ђорђевића, док ће годинама касније Тодоровићево дело бити заборављено. Чак се ни Скерлић у *Историји нове српске књижевности* неће осврнути на прву модерну књигу о рату у српској

---

¹¹² Пера Тодоровић, *Одломци из дневника једног добровољца - успомене из српско-турског рата 1876. године*, Српска књижевна задруга, Београд, 1938, стр. 59.

¹¹³ Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Српска књижевна задруга, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1993, стр. 89-100.

¹¹⁴ Мајор Степа Велимировић је српски официр кога је генерал Черњајев деградирао на понижавајући начин, што он, дубоко повређен у свом осећању војничке части, прима трагично и извршава самоубиство.

литератури. До праведнијег вредновања *Дневника* долази после Првог светског рата, када Црњански у једном свом манифесту пише: *Проза Тодоровићева, над Шуматовачким шанчевима, тако је модерна и блиска,*¹¹⁵ док Ђорђе Живановић и Никола Продановић рангирају Тодоровића на једно од најугледнијих места међу књижевницима 19.века. Латинка Перовић учинила је много, како би дело Пере Тодоровића приближила савременом добу и омогућила његово подробно истраживање. У предговору књиге *Дневник једног добровољца* Предраг Протић истиче да Пера Тодоровић *одговара укусу данашњих читалаца који воле модеран ратни роман. Нови писци ратних романа који су се јавили после првог светског рата, а такође и писци после другог светског рата, нису учинили да књига Пере Тодоровића о рату постане неактуелна, него су учинили да ова књига поново постане актуелна.*¹¹⁶ Доживљај рата у Тодоровићевој ратној хроници је по многим особеностима сличан доживљају рата који имају јунаци у ратној прози Милоша Црњанског или Драгише Васића, а Станиша Тутњевић тврди да *нема неке битне разлике између темељне, класичне, неки кажу и прве модерне ратне књиге српске књижевности, дакле, између књиге 'Дневник једног добровољца' Пере Тодоровића и већине књига о нашем најновијем рату.*¹¹⁷ У занимљивом научном раду Тутњевић упоређује Тодоровићев дневник са књигама документарне ратне прозе на размеђи 20. и 21. века, проналази сродности у обликовању документарне грађе два различита ратна периода и подвлачи стваралачку моћ Пере Тодоровића да фактима да индивидуални печат, оживи их и учини приступачним.

Прву мемоарско-дневничку прозу о српско-турским ратовима не пише Пера Тодоровић, већ Јаша Томић, који 1877.године објављује своје успомене из рата под

---

¹¹⁵ Милош Црњански, *Коментари уз Итаку*, у: Милош Црњански, *Сабрана дела Милоша Црњанског*, књига рим 4, Београд, 1966, стр. 110.

¹¹⁶ Миодраг Протић, *Пера Тодоровић и његова књига о рату*, предговор, у: Пера Тодоровић, *Дневник једног добровољца*, ИП Просвета, Београд, 1964, стр. 12.

¹¹⁷ Станиша Тутњевић, *Дневник једног добровољца Пере Тодоровића у контексту документарне прозе о минулом рату*, у: Зборник радова, *Пера Тодоровић* (уредила др Весна Матовић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 1999, стр. 209.

насловом *Српско-турски рат, ратне белешке добровољца Милутина Спасића*.¹¹⁸ У делу Јаше Томића запажа се вешто преплитање објективног и субјективног приповедања, живо и детаљно описивање битака на дринском и поратних слика на нишком ратишту и критички однос према рату. Сагледавањем негативних страна рата попут пустошења, погибија, кукавичлука или пљачке и другим антиратним ставовима, Томић, заправо, претходи Пери Тодоровићу и битно се разликује од Владана Ђорђевића, који у књизи *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878.године* коренсподира и полемише са већ објављеним Тодоровићевим дневником.¹¹⁹ Занимљиве ратне белешке пишу 1880.године Андра Книћанин, син чувеног команданта српских добровољаца у Војводини (1848), војводе Стевана Книћанина, и дивизијски цртач Димитрије Мита Петровић, отац будућег великог песника српске авангарде Растка Петровића.¹²⁰ Димитрије Петровић у своје мемоарско дело уноси бројне историографске, белетристичке и књижевне елементе са одликама мемоаристике *малог човека*, драмским ситуацијама, љубавном причом и лирским сценама, док Андра Книћанин пре свега брани традиционалне српске вредности и шири морално-политичке поуке. Оригиналан поглед на узбудљива ратна збивања даје и командант добровољаца Милош С. Милојевић, који у маленој и недовршеној књижици исказује склоност ка народној поезији и језичким кованицама. Мемоарски и дневнички радови Јаше Томића, Пере Тодоровића, Владана Ђорђевића, Андре С. Книћанина, Димитрија Мите Петровића и Милоша С. Милојевића припадају опусу најраније објављених или написаних прозних текстова о српско турским ратовима 1876-1878.године, а у њима је приметно да аутори употребљавају одговорајуће приповедачке технике којима *са добро одабраном тачком и тоном приповедања, уз*

---

¹¹⁸ У страху од аустријске полиције, која званично није дозвољавала прелазак добровољаца у Србију, Јаша Томић мемоарске записе штампа под псеудонимом. (*Српско-турски рат, ратне белешке добровољца Милутина Спасића*, издали Тома Г. Ђорђевић, Коста, Пера и Лаза Нанчић, Нови Сад, 1877.)

¹¹⁹ Први наставци списа Владана Ђорђевића објављени су у *Отаџбини* 1880.године, док се књига појавила тек 1909.године (Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876, 1877. и 1878.године*, Београд, 1907.).

¹²⁰ Димитрије-Мита Петровић, *Борбе у Топлици 1877-1878*, Архив Србије, Београд, 1979.

*перманентну свест о композиционим и структуралним законитостима, од фактографског материјала добијају штиво високе естетске вредности.*¹²¹

Дневнике и мемоарска казивања о српском-турским ратовима писали су и важни учесници ратних историјских догађања попут Јеврема Грујића, Косте Н. Христића, Јована Ристића, Алимпија Васиљевића, браће Борисављевић, Јанићија Поповића, Владимира Јовановића, проте Игњата Васића, Данила Медића, Тодора Стефановића Виловског и Паје Путника. Овој категорији мемоарских радова може се придодати и обимно штиво (700 страница) Милеве Алимпић, супруге команданта Дринске војске генерала Ранка Алимића. Већину поменутих аутора обједињује *невешта* употреба књижевног стила, инсистирање на сопственој биографији и свођење писања на *лични или општи документ, без књижевне вишезначности и слојевитости успеле мемоарско-дневничке прозе, која своју заводљивост гради на сложеној игри између фиктивног и фактографског.*¹²² Не треба заборавити ни на већи број текстова, писан стручним и војничким језиком и најчешће објављиваних у листу Врховне команде српске војске *Ратник*. Генерали Јован Мишковић, Сава Грујић, Живојин Мишић, Стеван Луковић и Михајло Марковић, командант добровољаца Нићифор Дучић, потпуковник Стеван Бинички, пуковници Димитрије Ђурић и Петар Борисављевић, потпуковник Михаило Динић, мајори Глиша Марковић и Милан Јаковљевић, професор Војне академије Михаило Магдаленић и многи други пишу о рату са својих ратних позиција, места начелника дивизије или артиљерије, шефа санитета, команданта или командира на одређеном подручју. Зато и не чуди што *сви мемоаристи у војничким униформама, са чином, углавном пишу 'униформисана' сећања, која се првенствено тичу њиховог основног позива.*¹²³ Последња четвртина 19. века је време обележено бунама и ратовима, што је несумњиво подстакло појаву стварања документарно-уметничких жанрова и објављивање изузетно великог броја дневничких записа, белешки, успомена и мемоара. Тада се, свакако, конституише и

---

¹²¹ Милисав Савић, *Сећање и рат*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 64.

¹²² ибид, стр. 65.

¹²³ ибид, стр. 334.

ратни дневник, као специфичан тип дневника, омеђеног ратним збивањима и основним темама у виду поласка у рат, приказа битака, описа ратних болница, сликања војсковођа и војника и завршетка рата. Добро је запажено да у тим делима долази до *готово природног подударња тематског корпуса ратних дневника и преовлађујућих стилских норми епохе реализма*.¹²⁴ Највећи број дневника или каснијих сећања по дневничким белешкама са ратном тематиком изазивају српско-турски ратови и у њима се може пратити прелаз од *романтичарске 'реторике слободе'* до реалистичке збиље *рата, слике стварности забиљежене до ситница и са очито новим смислом за појединост, визуелну, звучну, социјалну*.¹²⁵

Поједина дела српске ратне књижевности, настала у периоду од 1876-1878.године, имају несумњиву вредност и представљају нов корак у развоју српске књижевности на крају 19.века. У њима је покренут, развијен и књижевно-естетски утемељен спектар дотле нетематизованих мотива, тесно повезаних са свим могућим аспектима рата и мира. Развој ратне технологије и сурова ратна страдања значајно су утицали да српски писци све чешће напуштају моделе херојско-патриотске прозе и глорификације патриотског и националног и почињу да у својим делима граде антиратне елементе са критичким преиспитивањима и приказима ратних страха, инвалида и ратне сиротиње. Заправо, патриотска, ратно-добошарска и антиратна опредељења паралелно функционишу у тадашњој српској књижевности, док у значајно проширеним тематским, идејним, наративним и стилским оквирима нове могућности проналазе писци различитих оријентација. Колико год припадали хетерогеним књижевним поетикама, они исказују заједничко својство у виду тематске усредсређености на наличје рата и животне судбине људи у вртлогу српско-турских ратова. Посебно је интересантно да су ослободилачки ратови Србије од 1876. до 1878.године, као значајан европски догађај, нашли одраз и у светској литератури и

---

¹²⁴ Наташа Николић, *Ратни дневници 1875-1876*, Војноиздавачки завод, Београд, 2007.

¹²⁵ Душан Иванић, *Облик и вријеме*, Просвета, Београд, 1995, стр. 34.

публицистици.¹²⁶ Три најпознатија руска писца тог времена прате судбину руских добровољаца - Толстој у *Ани Карењиној*, Достојевски у *Дневнику* и Гљеб Успенски у *Писмима из Србије*. На страницама романа *Ана Карењина* рат се не види, о њему се прича по салонима, клубовима и на ручковима, пошто у кругу људи којима је припадао *Сергеј Иванович* у то време се ни о чем другом није говорило, ни писало, до о словенском питању и српском рату.¹²⁷ Удаљени рат изазива немир на железничким станицама са којих испраћају добровољце на ратишта у Србију, а мотиви због којих се одлучују да напусте своју земљу и крену на балканска бојишта износе на страницама романа сами добровољци. По мишљењу Миле Стојнић, информације и материјалне чињенице за те странице Толстој, највероватније, црпи из репортажа које с лица места шаље Гљеб Успенски и које се у часопису *Отаџбински записи* појављују крајем 1876. и почетком 1877.године.¹²⁸ У Србији је сачувана успомена на смрт храброг пуковника Рајевског, али њему, свакако, највећи споменик подиже *горостас из Јасне Пољане* сликајући његов живот кроз лик Вронског. О значајној присутности српско-турског рата у уметности Русије и других земаља говоре и подаци да Петар Иљич Чајковски 1876.године компоује *Српско-руски марш*, те да познати летонски књижевник и добровољац у рату Андрејс Пумпурс пише 1877.године романтичарску песму *На Дунаву*. У надахнутом тексту *За Србију* и Виктор Иго 1876.године позива на стварање *континенталне федерације* као једине политичке реалности, која је у стању да заустави ратове.

После 1878.године, српски књижевници, углавном и сами учесници ратова, посвећују многе своје песме, приповетке, цртице и новеле догађајима и личностима из

---

¹²⁶ Први и други српско-турски рат привукли су велики број страних дописника, који су слали дописе са ратишта. Посебно садржајне, илустративне и емотивне извештаје писао је италијански новинар Никола Лазаро.

¹²⁷ Лав Н. Толстој, *Ана Карењина*, Народна књига, Београд, 1975, стр. 373.

¹²⁸ Мила Стојнић, *Добровољни одлазак у рат као начин решавања личне трагедије*, у: Зборник радова, *Од Делиграда до Делиграда 1806-1876 - српски устанци, рат и мир*, СО Алексинац и Завичајни клуб Алексинчана у Београду, Београд, 1997, стр. 248.

српско-турских ратова, док драмских дела и романа има много мање.¹²⁹ Најзаступљеније су кратке прозне форме кроз које Илија Вукићевић, Милан Милићевић, Јанко Веселиновић, Лазар Комарчић, Зарија Поповић, Светозар Гавриловић, Никола Ђорић, Таса Миленковић, Бранко Петровић, Веља Миљковић, Ђорђе Јовановић, Мита Живковић, Андра Гавриловић и други писци литерарно осветљавају ратно доба. У сижејном смислу, српска проза тог времена, везана за ратове, може се поделити у четири групе: на *приповетке посвећене припремама за рат и доласку добровољаца, рату, позадини ратних дејстава (на српској и турској страни) и завршетку рата.*¹³⁰ Ратни догађаји су најчешће, у романтичарски и сентиментално обојеним причама, разлог расанка или поновног састанка двоје заљубљених, док реалисти покушавају да специфичним књижевним средствима опишу битке, појединачне судбине и све страхоте које носи рат. После ратова за ослобођење од Турака било је више покушаја да се у посебним књигама објаве збирке књижевних дела везаних за ратне догађаје.¹³¹ У послератним књижевним делима је мало јасних антиратних порука и ангажованости, налик *Дневнику једног добровољца* Пере Тодоровића или приповеци Лазе Лазаревића *Све ће то народ позлатити*, мада се поједини писци нису либили да у своје текстове унесу и значајне елементе

---

¹²⁹ Само у неколико романа непознатих аутора, посвећених Обреновићима и објављених у фељтонима српских листова, говори се о односима Србије и Турске пре, за време и после рата. Пера Тодоровић је крајем 1893. и почетком 1894.године најављивао у *Малим новинама* излазак романа *Шуматовац и Ђунис* у коме су *мајсторски описане кржаве и јуначке српско-турске борбе, и у сјају истакнути сви истински јунаци ове страшне и кржаве драме* (Пера Тодоровић, **Мале новине** (Београд), рим. 7, бр. 359 (29.децембар, 1893), стр. 3.), али нема података да се роман појавио.

¹³⁰ Станиша Војиновић, *Од Нишаве па до воде Дрине* (антологија прозе српских писаца о ослободилачким ратовима 1876-1878), Просвета, Ниш, 2005, стр. 6.

¹³¹ Већ 1880.године Светозар Филиповић најављује књигу *Ноћ у џепу (црте с ратног пута)*, док редакција листа *Витез* расписује 1893.године конкурс за зборник под насловом *Венац прича старих ратника* из ратова 1876-1878.године. Поменути пројекти нису успели, али Светозар Гавриловић објављује 1893.године збирку *Приповетке*, која је потекла из пера учесника у борбама. У књизи *Српска историјска читанка* Андре Гавриловића, српско-турски ратови заступљени су прозним и песничким радовима Пере Тодоровића, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја и Живана Живановића.

друштвене критике. На том плану вредно је забележити приповетке *Ратник Ђорђа Јовановића*,¹³² *Капетан* Милана Ђуричића,¹³³ и *Моја чутурица* Михаила Ризнића,¹³⁴ у којима се оштро критикују небрига за рањене ратнике, појаве алкохолизма и коцкања у војсци и неспособност српских официра. Групи успелијих приповедача на теме из српско-турских ратова припада и Бранко Петровић, који у приповеци *За ослобођење и независност*¹³⁵ приказује гротескну слику рата, често на самој ивици између смеха и суза. Насупрот њему, аутор приповетке *Стој! Ко иде!*¹³⁶, потписан псеудонимом Све-а, одликује се репортажним стилем и натуралистичким дескрипцијама трагедије на стражарском месту. Зебњом остарелих родитеља, чији је син на мртвој стражи, бави се и неоправдано заборављени приповедач Илија Вукићевић, који у скици *На стражи*¹³⁷ ствара занимљив прозни исказ где *шуштање синовљевих писама, ратних билтена са списковима погинулих и рањених, страх и нада родитеља, психолошки јасно оцртани ликови, чине ову слику једном од најбољих о ослободилачким ратовима 1876-78.године*.¹³⁸

У Сремским Карловцима штампана је 1899.године занимљива књига Зарије Поповића *Пред Косовом, белешке из доба 1874-1878.године*.¹³⁹ Поповић 1874.године завршава београдску богословију и враћа се у завичајно Косовско поморавље, где је

---

¹³² Ђорђе Јовановић, *Ратник, Стражилово* (Нови Сад), бр. 33 (14.август, 1886), стр. 1077-1086.

¹³³ Милан С. Ђуричић, *Капетан, Стражилово* (Нови Сад), бр.40 (2.октобар, 1886), стр. 1389-1398.

¹³⁴ Михаило Ст. Ризнић, *Моја чутурица, Искра* (Београд), бр.13 (1.јули, 1898), стр. 193-195.

¹³⁵ Бранко Ј. Петровић, *За ослобођење и независност, Авала* (Београд), бр.3 (22.јануар, 1884), стр. 17 - 20.

¹³⁶ Све,-а, *Стој! Ко иде!, Јавор* (Нови Сад), бр.23 (26.август, 1879), стр. 1035-1042; бр.34 (2.септембар, 1879), стр.1061-1066; бр.35 (8.септембар, 1879), стр. 1103-1106.

¹³⁷ Илија и. Вукићевић, *На стражи, Отаџбина* (Београд), књ.рим. 32, св. 128 (1892), стр. 471-485.

¹³⁸ Љубомир Јовановић, *Слике Илије Вукићевића, Нова Искра* (Београд), бр.1 (јануар, 1902), стр. 23.

¹³⁹ Зарија Поповић је објавио 1896.године у *Годишњици Николе Чутића* спис под насловом *Пред Косовом*, уз додатак *белешчица из доба 1875-1878, забележио Зар. Р. Поповић*. Тек друго издање, три године касније, добило је данашњи тематски круг (Зар. Р. Поповић: *Пред Косовом, белешке из доба 1874-1878.године*. У Срем. Карловцима, Српска манастирска штампарија, 1899.). Због изузетног интересовања је одмах наредне 1900.године штампано у Београду и друго издање.

од 1874. до 1878.године учитељ и очевидац краткотрајне слободе тог дела Старе Србије. Наиме, српска војска на крају Другог српско-турског рата заузима велики део Космета и држи под контролом око месец дана, али по одредбама Санстефанског уговора мора да се повуче до Врања. Зарија Поповић са војском креће у Србију и две деценије касније објављује спис са детаљним описом драматичних превирања у Косовском поморављу, како у тешким годинама пре краткотрајног ослобођења, тако и у периоду када се оптимистички гледало на коначну српску победу. У документарним, фелџонским, историјским и етнографским записима Поповић слика Гњилане *кривудавих улица и слепих сокака*, српску и турску веру, српски породични круг, пркос и инат *хришћанске раје*, док искреним и топлим казивањима показује да је *ненадмашан у приказу људи Косовског поморавља и њихових специфичних судбина*.¹⁴⁰ Зарија Поповић верно приказује Гњиланску нахију, где се, уочи српско-турских ратова, пажљиво послушају гласови о Херцеговачкој буни и проносе невероватне приче о снази Кнежевине Србије. У тренутку када описује драматичне сцене страха Турака од српске војске, писац користи кратке и испрекидане реченице *Журба Турака по улицама.. Трче.. По двориштима турским вика.. лупњава.. закивају се сандуци.. везују ствари - спремају се за бегство*.¹⁴¹ На сличан начин, Поповић приказује стрепње и неспокојство Срба по доласку Арбанаса и тако открива сву сложеност живљења српског народа на Косову. Нема сумње да је писац књиге *Пред Косовом* аутентични сведок догађаја, пошто своје исказе поткрепљује чињеницама, ситуацијама, дочаравањем атмосфере, обичајима, фолклорним детаљима из српских и турских кућа и махала и цитирањем необичне комуникације међу Србима, Турцима, Арбанасима и Черкезима. Велику пажњу Поповић придаје витештву, поштењу и међусобном помагању Срба, Турака и Арнаута, што у тешким, смутним и *зулумћарским* временима спашава живот многим добрим људима, свих религија и националности.

---

¹⁴⁰ Владимир Цветановић, *Критичари о књижевном делу Зарије Р. Поповића, Стремљења* (Приштина), бр.6 (новембар-децембар, 1984), стр. 167.

¹⁴¹ Зарија Поповић, *Пред Косовом, белешке из доба 1874-1878.године*, Дечје новине, Јединство, Горњи Милановац, Приштина, 1991, стр. 55.

Нада и вера Старосрбијанаца у долазак српске војске остварила се, али Зарији Поповићу очито недостаје уметничка дистанца да целовито опише дане слободе после вековног ропства. Одушевљење је тако интензивно и бурно да писцу мањкају праве речи, које са лакоћом проналази у приказима сете, ишчекивања, сумње и тихе уздржаности. У немилим сценама повлачења народа са српском војском, Поповић опет користи топле исказе да реално опише тугу, узнемиреност, потресне шапате и психолошки шок српског народа. Предмет његовог интересовања нису ратници и јунаци, већ душа човека са Косова и Метохије, његово осећање света и историјска судбина. Нарацију Зарије Поповића одликују патриотизам, испреплетеност фолклорног и реалистичког приступа, склоност за анегдоту и фактографске елементе, одмереност, документарност и опредељење да своја искуства преноси из прве руке у форму приповедака или успомена. Књига *Пред Косовом* може послужити и као богата грађа за упознавање економских, социјалних, политичких и културних прилика на просторима Косовског поморавља и Старе границе и етнографских и моралних карактеристика људи на Косову и Метохији. Сећањима на Гњилане, у периоду краткотрајног ослобођења, вратиће се Зарија Поповић и у књижици са јубиларним насловом *Пола Столећа*.¹⁴²

Тематика везана за српско-турске ратове опстаје и у српској књижевности на почетку двадесетог века. И даље су жива сећања учесника ратова, само што се тада под утицајем Стевана Сремца и Боре Станковића све више користи лексичка грађа нишког, лесковачког, пиротског и врањског говора. У прози анегдотског типа, ратна догађања се посматрају и описују са ведрије стране, док су у литератури све присутније слике локалних догађаја и легенди из новоослобођених крајева. Нацрт недовршене осме главе романа *Газда Младен* указује на намеру Боре Станковића да у том делу садржајније прикаже рат за ослобођење, дочекивање ратника, мада и у објављеним сегментима Станковић, из угла унутрашње психолошке перспективе српског домаћина, успешно дочарава грозничаву ужурбаност, стрепње, страх и наде Срба врањског краја у данима пред ослобођење. Занимљиво је да се и на крају двадесетог и

---

¹⁴² Зар. Р. Поповић, *Пола столећа*, Братство рим. 22, 34 књига Друштва Св. Саве, Београд, 1927.

почетком 21.века појављује неколико књижевних дела, тематски везаних за српско-турске ратове у 19.веку, попут романа Радета Јовића *Срећно царство* (1988) и замашне епске саге Добрила Ненадића о Рајевском *Сабља грофа Вронског* (2003).

ПРИПОВЕТКЕ ЈЕДНОГ КАПЛАРА

После српско-турских ратова и одлука Берлинског конгреса, Србија почиње са уређењем нових крајева или, како се тада говорило, *консолидацијом ратних тековина*. Кнез Милан прави заокрет према Аустрији, Скупштина 1882.године проглашава Србију за краљевину, а опозиција окривљује краља и владу за милитаризацију земље. Неповерење и незадовољство народа државном влашћу кулминира у Тимочкој буни, после које у Србији настаје двогодишње раздобље краљевског апсолутизма. У тим годинама, краљ Милан и водећи политички кругови у Србији стрепе од стварања велике Бугарске, која би, по њиховом мишљењу, представљала смртну опасност по српску државу. Бугарско уједињење 1885.године ствара код краља Милана праву опсесију да ће нарушавање балканске равнотеже угрозити целовитост Србије, због чега почиње са *траљавим* војним припремама за рат. Краљ Милан се за рат са Бугарском спрема и из унутрашње-политичких разлога, пошто жели *да једним, како је он замишљао, безопасним ратом, дође до лаке војне славе, и да онда, као срећни победилац коме се све допушта, утврди коначно, можда чак и укидањем Устава, свој лични режим*.¹⁴³ Краљ Милан води српску војску *зрлом у јагоде*, тако да почетком новембра 1885.године, Србија објављује рат Бугарској и с трупама прелази границу у рејону Цариброда (данас Димитровграда). Борбени дух и расположење у српској војсци нису на висини, зато што народ једноставно не разуме зашто мора ићи у рат са Бугарима, који су своју земљу узели од бугарских и српских вековних непријатеља - Турака. Већ 17.новембра, почиње тродневна Сливничка битка, у коју обе стране

---

¹⁴³ Слободан Јовановић, *Портрети из историје и књижевности*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1963, стр. 269.

непрестано уводе нове јединице, онако како пристижу на бојиште. Крваву битку код Сливнице Срби губе, не само због неоправданог оптимизма, непотпуне мобилизације и слабог морала официра и војника, већ и због паничног и нестручног командовања краља Милана. Он, чак, за сараднике не узима ниједног искусног команданта из турских ратова, због страховања да му они не преотму славу *сигурне победе* над Бугарима. Краткотрајни и неславни рат окончан је после десетак дана борбама код Пирота и притиском Аустрије на Бугарску да потпише примирје.

У редовима српске војске која наступа и одступа нишавском долином, драгоманским кланцем и сливничким пољем налази се и двадесетједногодишњи каплар Бранислав Нушић. У том тренутку, он иза себе има прве објављене књижевне прилоге у сомборском дечјем листу *Голуб* и написану комедију *Народни посланик*. За своју прву комедију Нушић добија похвале и подршку од угледних писаца Лазе Лазаревића и Милована Глишића, али и једно такво ремек дело мора да чека тринаест година да се појави на сцени београдског Народног позоришта. То је разлог што његов прави и први улазак у српску књижевност представља збирка *Приповетке једног каплара*. По речима самог аутора, књига је настала као збирка *сличица*, написаних у логору за време примирја, по свршеном српско-бугарском рату. Књижица са свега девет сличица изашла је у Београду, *уз помоћ неколико пишчевих пријатеља из војске, непосредно по закључењу мира 1886.године*.¹⁴⁴ Касније, писац прикупља још једанаест прича, расутих по тадашњим књижевним листовима *Отаџбина*, *Коло*, *Стражилово*, *Преодница*, *Дело*, *Босанска Вила* и *Бранково коло*, те их обједињено објављује 1895.године у Сремским Карловцима. Збирка од двадесет приповедака уоквирена је са две уводне београдске приче, пре одласка писца у рат, и последњом, у којој се писац враћа из рата. У приповеци *Позив*, Нушић репортерски прецизно оцртава ратну и мобилизацијску атмосферу у Београду, док кроз дијалоге са старим *рачунџијом* Јаковом, храбрим Благојем и лукавом и забринутом Перином мајком подцртава ликове различитих типова људи у ратном предворју. Прва прича пуна је ускомешаности,

---

¹⁴⁴ Јосип Лешић, *Бранислав Нушић - живот и дјело*, Стеријино позорје, Матица српска, Нови Сад, 1989, стр. 39.

патриотске еуфорије и бучних коментара великог града, али већ у причи *Опроштај* Нушић слика устрепталу и брижну породицу и боји је тишином, кандилом, сузама, неизвесношћу, испрекиданим и кратким говором, опроштајним пољупцима и брзим одласком у рат. Условно названа *позадинска* прича *Под шатором* говори о војницима, који по правилу своју борбу почињу ратујући са војничким тегобама и временским непогодама, да би се ратна збивања детаљно описивала у приповеткама *Први плотун*, *Птичице божје*, *Трубач*, *Бела застава*, *Пусто огњиште*, *На превијалишту*, *На разбојишту*, *Свети арханђел Михаило*, *Ко је то?*, *Петар Дабић*, *Дуња*, *Шињел*, *Број 23*, *Мој ђак* и *Спровод*.

Нушићеви ратни приповедни записи најчешће почињу описима природе или портретима ликова, завршавају се трагично, док се у средишњим деловима говори о неком догађају из прошлости јунака прича. Занимљиво је да Нушићево приповедање карактерише тежња ка стварању контраста, што је највидљивије у дијаметралној супротности између природних дескрипција, приказа ентеријера и портретисања јунака. Писац реалистички прецизно ваја портрете капетана Милића, трубача Миладина, Петра Дабића и других официра и војника, а на сличан начин педантно бележи и сваки детаљ четне канцеларије у рату, војничког шатора или превијалишта. Док у приказивању портрета и ентеријера Нушић има реалистички приступ, дотле при сликању дубоких, слојевитих и светлосних описа планина, пропланака, река, облака или сеоских црквица користи обрасце касног романтизма. Нушићева празнична и свечана природа са *маглицом*, *пожутелом* и *угаженом травицом*, *поточићем који се под кором топи*, *зраком који се ломи у сићушина снежна огледалца* и другим пејзажним реквизитима делује нестварно у ратном окружењу. Несклад делимично оправдава очигледна пишчева жеља да контрастима лепе природе и ружног рата подвуче тежину ратних несрећа и страдања људи. Ретроспективни прикази предратног живота официра и војника сведоче како рат сурово прекида животне планове, уништава људске наде и ремети животну стабилност, док срцепарајућа приповедања о прекинутим, забрањеним и тајним љубавима, родитељска писма пуна прикривених страхова и слике породичног дома чине трагичан крај јунака још тежим и потреснијим. Дуге, сентименталне и топле епизоде из прошлости утолико су потребније, пошто

Нушић, по правилу, кратке приче завршава штурим и сажетим закључком у коме обавештава да је онај о коме се приповеда мртав. Поента ратних записа је управо у смрти и нестајању, после којих се више нема шта рећи. Писцу је само преостало да благим сетним тоналитетом и унутрашњим патосом искаже емотивно доживљавање погибија левокрилног (*погинуо је сиромах на Три-Ушима*),¹⁴⁵ потпоручника Миљана Ђокића (*донеше нам, на укрштеним моткама - Миљана Ђокића, бледа и крута*),¹⁴⁶ капетана Милића (*видео сам га још једном, али на носилима - мртвог*)¹⁴⁷ и других ратних другова.

После уводних *мобилизацијских* и *позадинских* прича, Нушић у приповеци *Први плотун* дочарава атмосферу поласка српских војника на фронт са окићеним пушкама, пуним чутурама и уз певање тада популарних бојних песама. На препуним пиротским улицама, војници још увек несвесни предстојећих опасности и несрећа, хитри и весели, *сви иду кораком, сви као на свадбу*.¹⁴⁸ Какве ли ироније. И са друге стране фронта *они који полазе на војску искитили се цвећем и лишћем, а натоварили их њихови погачама, сиром и другим јестивом и пићем*.¹⁴⁹ Први рањеници и мртви стишаће одушевљење и унети немир и код српских и код бугарских војника. Нушићеве слике преласка границе, замишљености, сете и страха говоре да је српским борцима теже него бугарским, зато што у дубини својих душа осећају да рат у који одлазе није ослободилачки, већ освајачки. Први непријатељски плотун ућуткава најгрлатије, плаши најхрабрије, избацује ките цвећа из пушчаних цеви и чини да *сваки притеже јаче пушку о раме*.¹⁵⁰ Као да на том месту, после проласка граничног камена, почиње и права Нушићева прича о човеку у рату. Нема у *Приповеткама једног каплара* приказивања конкретних ратних окршаја или неке веће битке. У причи *На разбојишту* Нушић покушава да са пар кратких реченица подробније укаже на детаље борбе у

---

¹⁴⁵ Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003, стр. 21.

¹⁴⁶ ибид, стр. 31.

¹⁴⁷ ибид, стр. 39.

¹⁴⁸ ибид, стр. 23.

¹⁴⁹ ибид, стр. 62.

¹⁵⁰ ибид, стр. 26.

Драгоманском кланцу, али и та минијатурна слика нејасно је и невешто написана. Рат се много ближе и стварније указује кроз дескриптивне пасаже у којима аутор промишљено залази у појединости са очитим сликарским талентом. Његов стваралачки поступак одликује се низањем тренутних импресија које око хвата, а испрени дух уклапа у мисаоно-организовану целину. Призори побеђених непријатељских посада, мртвих бугарских војника и заробљеника делују упечатљиво, пре свега зато што у њима лако запажамо сведока (каплара), који долази на бојно поље и види *превртнут казан, из којег се разлио читав поток војничке чорбе; погашене и поливене ватре; нека парчад од хаљина, овде фишеклија, тамо нож, дрвена војничка кашика или мањерка, крпе, муниција. Све то лежи растурено, овамо или онамо, а усред тих остатака, тамо крај потока, и једна од многих жртава јучерање борбе, бугарски пешак, на чијим је палетушкама исписан број 9. Тане га је ударило испод леве сисе, у само срце, и живео је ваљда још неко време, али у тешким мукама. Левом је руком рашчупао сву рану, мучећи се, ваљда, да извади олово, које му се дубоко у грудима зарило.*¹⁵¹ У дескрипцијама бојишта Нушићев израз је свеж, крепак и у приличној мери оригиналан, мада на моменте запажамо извесну сировост, што га донекле приближава Золиним натуралистичким представама.

Најснажније виђење рата Бранислав Нушић исказује у ненаметљивим репортажним записима о ратној свакидашњици и човеку у ратном бесмислу. У тим редовима провејава топлина, антиратни сензибилитет, осећајност и разумевање за све који у ратном вртлогу траже спону са прошлим и будућим временом. Војници чврсту везу са својим предратним животом најчешће проналазе у породично-завичајном животном кругу и замишљеним или стварним љубавима. Писма, поруке и случајни гласови из домовине истински помажу српским борцима да потисну у други план ратне несреће, те да у ратној садашњости већ живе неку бољу мирнодопску будућност. У виртуелном и непостојећем времену капетан Милић ће оженити удовицу Анку, левокрилни ће пољубити Катку, неки ће усрећити родитеље, док ће други опростити неверним девојкама. На путу између жеља и стварности стоји непремостива препрека

---

¹⁵¹ ибид, стр. 60.

у виду ратних несрећа, погибија, рањавања и рушења свих животних идеала, тако да нико од Нушићевих јунака неће остварити своје снове. У *Приповеткама једног каплара* не могу се сагледати размере српско-бугарског рата, зато што Нушић не пише о биткама, покретима трупа, поразима и победама. Он нема способност или жељу да, попут Пере Тодоровића, пластично ослика ток војних операција, анализира поступке војсковођа и проникне у суштину ратног сукоба. Нушићев поглед претежно се задржава на ратним епизодама, војницима који се припремају за битке или на последицама борби. Поставља се питање, зашто Нушић не сагледава целовито рат између Србије и Бугарске. Да ли је могуће да приповедач не запажа бежанију српске војске са Сливнице и губитак од три и по хиљаде српских војника? У приповеткама о томе нема ни помена. Само у причи *Дуња* писац је доведен у ситуацију да мора, макар и невољно, да одговори и на непријатна питања. Крчмарица Дуња га је погледала поверљиво и прозборила *Јеси ли био тамо? - запита брзо, гледајући га право у очи. - Где тамо? - Гди се бију? - Јесам. - Је л' много изгинуло из петнаести пук? - Изгинуло.. изгинуло доста.*¹⁵² Нушић је, наравно, добро упознат са појединостима једног од највећих пораза српске војске у историји, али, по свему судећи, мора да поштује цензорска правила и следи неславну улогу државних новина, које су оберучке прихватиле законитост *кад избије рат - прва жртва је истина.*¹⁵³

Светлана Велмар Јанковић не верује да Нушић икад у потпуности схвата антиратну природу *Приповетки једног каплара* и тврди да, пишући записе о рату, жели само да забележи животе анонимних ратника пре но што ишчезну у тамнини

---

¹⁵² Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003, стр. 78.

¹⁵³ Једини извор информација српске јавности о борбама у српско-бугарском рату био је званични орган српске Врховне команде *Билтен*, који је у два издата саопштења обавештавао о *изванредном држању војске и стотинама и хиљадама заробљених бугарских војника*, да би након пораза на Сливници било објављено *да рђаво време не допушта да се напад одмах обнови*. Последње званично саопштење издато је тек кад је све било готово и примирје потписано. После тога стављена је тачка и на неславну мисију *Билтена* Врховне команде Српске војске.

непостојања.¹⁵⁴ До овог закључка се можда може доћи на основу чињенице да у највећем делу приповедања Нушић има одмерен и непристрасан однос према рату, те да писац ни у једном тренутку не жали што је мобилисан и што се *он* налази у рату. С друге стране, не може се пренебрегнути да Нушић у причи *Бела застава* оштру друштвено-критичку ноту усмерава према појавама ратног профитерства и другим негативностима. Још већу потврду да Нушићеве антиратни ставови нису настали случајно, проналазимо у специфичним стилским поступцима, које писац користи сучељавајући се са суштином рата у причама *Ко је то?*, *Број 23* и *Спровод*. Поменуте приче су тематски и структурно разнолике, а повезују их пацифистичке и модерне идеје ратне отуђености и дехуманизације људског постојања у ратном окружењу. Нушић у више прича помиње *десног у строју*, *левокрилног* или *предњег*, као да већ тиме жели да укаже на деперсонализацију појединца и губљење људског идентитета у рату. Ову мисао шири причом *Ко је то?*, у којој детаљно образлаже збуњеност официра и трагикомуку ситуације, када у строју од 164 официра и војника нико не зна ко је то у боју погинуо. Апсурд постаје све већи приказом спровода, од кога тужнијег под небом није било, а спровод је по Нушићевим речима тако тужан зато што *нисмо ни један знали, а не верујемо да је и поп знао, ко је то био што га сахранисмо*.¹⁵⁵ Душан Иванић добро запажа да су гротескност и црни хумор важна својства ове прозе и да Нушић у причи *Спровод* пројектује *слике рата, дотле неуобичајене у нашој прози: мрачан и потпуно дехуманизован однос човјека према човјеку, ратном другу, саборцу, службени и војнички немар према смрти*.¹⁵⁶ Дневничка прича *Број 23* говори о болесничким данима Бранислава Нушића у нишкој болници, када схвата да *он* не постоји, већ постоји број 23, који је болестан од те и те болести. Посебно га ужасава сазнање да се на ту чињеницу већ навикао, као сићушни део батаљона, пукова,

---

¹⁵⁴ Светлана Велмар Јанковић, *О Нушићу који се не смеје*, у: Бранислав Нушић, *Стари Београд*, Просвета, Београд, 1984, стр. 205.

¹⁵⁵ Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003, стр. 96.

¹⁵⁶ Иванић, Душан, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, 1988, стр. 260.

дивизија, маса и фронтова. *Буни ме, баи ме буни то и чини ме нервозним* пише Нушић и диже до неба свој глас протеста због обесмишљавања људског живота.¹⁵⁷ Он постаје свестан понижавајућег и нехуманог положаја честице, коју померају непознате и јаче силе и себи разјашњава да ако *погинем, на пример, у рату, и то нисам погинуо ја, то је погинуо онај трећи с десна из прве десетине другог вода, треће чете, другог батаљона, четвртог, итд. Ја, моје ја, сасвим је споредна ствар. Само мојима, онима што ће плакати за мном, погинуо сам ја, само ја и нико други.*¹⁵⁸ Лапидарним и набојитим реченицама Нушић се у причи *Број 23* ближи емоционалној снази лирске песме, док екскламативним исказима, језгровитим и вишезначним језиком интензивира унутрашњу динамику дневничког записа и побуну против обесмишљавања људске личности, коју рат претвара у апстрактни број. Антиратни став Нушићевих ратних приповедака делује и данас модерно и може се применити на било који савремени рат. Општечовечанске карактеристике, пацифизам и саосећање за малог човека у ратној катастрофи превазилазе оквире тадашњег српско-бугарског рата и носе дубље етичке, социјалне и психолошке поруке.

О конкретном рату Нушић не суди превише оштро и у делу се могу пронаћи тумачења рата као судбинског доживљаја заједнице и историјске неминовности. Поједине приче Нушић временом прерађује, дајући им нови фабуларно-сижејни склоп, али нове верзије су највећим делом слабије и по књижевним и по критичким својствима. Тако Нушић из прве верзије приче *На превијалишту* искључује лазаревихевске елементе критике друштвеног поретка и потенцирања трагичне социјалне димензије рата, по којој ратни инвалид заједно са дрвеном ногом добија и право на прошење.¹⁵⁹ Цртице о официрима по правилу су позитивне, а у више прича Нушић апострофира хуманост и моралност српских војника, који у бугарским селима нису пљачкали, убијали и правили злочине. Нашавши се неким случајем у бугарској кући, напуштеној због ратних дејстава, писац медитира *Грехота је опустити кућу ...*

---

¹⁵⁷ Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003, стр. 84.

¹⁵⁸ ибид, стр. 85.

¹⁵⁹ Драгољуб Влатковић, *Проза младог Нушића, Стремљења* (Приштина), бр.4 (1964), стр. 418-430.

*И шину ме неко осећање греха кроз душу, греха којег ја нисам учинилац, ал' сам га ипак осећао уједно као и свој грех.*¹⁶⁰ О универзалности Нушићевог дела сведочи и саосећајност за бугарског малог човека у рату, његове муке и страдања. Сликајући лик честитог српског ратника Петра Дабића који на својим плећима носи рањеног бугарског заробљеника, Нушић уверљиво објашњава и позицију друге стране кроз Дабићеве речи *Ја, ко велим, капларе, нису ни ови људи криви, ни пред богом ни пред људима -на ту погледа испод очи Данила.- Оно јест, то су наши непријатељи и, може се рећи, наши душмани, ама и њима је то наредба.*¹⁶¹

У прозном опусу Бранислава Нушића *Приповетке једног каплара* заузимају посебно место и *показују да је српска проза, зарад Нушића, доброг комедиографа, изгубила Нушића талентованог приповедача.*¹⁶² У приповеткама је 1885.године тешко препознати будућег чувеног комедиографа, зато што је у њима лако приметна Нушићева жеља да се не подсмева било чему у време рата и животних трагедија. Нушић у комедијама извргава руглу елементе малограђанског патријархалног света, док у ратним приповеткама идеализира патријархалну породицу, као стожер у коме ратници налазе снагу за све напоре које подносе и несреће које им се дешавају. Из топлог породичног крила креће се у рат, из њега на фронт стижу писма пуна љубави и тамо се војник враћа после рата. У породици Нушић усваја и патриотизам, као један од важнијих именитеља његове каријере и живота. Своје родољубље Нушић доказује не само учешћем у рату 1875.године, већ и истрајном борбом да жртве ратних другова не буду узалудне. По завршетку рата, Нушића болно погађа што погреб хероја и истините легенде српско-бугарског рата мајора Катанића пролази без церемонија и што краљ и дворски званичници не присуствују сахрани.¹⁶³ Он пише сатиричну песму

---

¹⁶⁰ ибид, стр. 54

¹⁶¹ ибид, стр. 73.

¹⁶² Ђорђе Ј.Јанић, *Човек у рату*, поговор, у: Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003, стр. 105.

¹⁶³ Михаило Катанић је у српско-бугарском рату преотео пуковску заставу и том приликом био погођен зрнима и прободен бајонетима. За тај подвиг на бојном пољу добио је чин мајора. После годину дана умро је од последица рањавања. У песми *Два раба*, Нушић скреће пажњу да су краљ Милан, официрски

Погреб два раба и објављује је у опозиционом листу *Нови београдски дневник*. Нушићева песма увредила је краља Милана и дворску камарилу, тако да је осуђен на две године робије и упућен на издржавање казне у Пожаревац, где пише исповедне и сатиричне *Листиће* и комедију *Протекција*. По изласку из затвора, режим Бранислава Нушића шаље у конзуларну службу у крајеве под турском влашћу.

Поразни исход и краткотрајност (две недеље) су две најважније одреднице, које условљавају да српско-бугарски рат има мали одјек у српској књижевности на крају 19. века. Књижевна дела везана за тај неславни рат су ретка, тако да *Приповетке једног каплара* Бранислава Нушића представљају изузетак у тадашњој књижевној продукцији. Тек ће 1887. године часопис *Отаџбина* објавити неколико историографских чланака на тему српско-бугарског рата. Владан Ђорђевић у више наставака под напоменом *Из дневника једног резервног официра* слика српско-бугарско ратовање, док целовито дело *Историја српско-бугарског рата 1885* објављује 1908. године. Његове напise карактеришу историчност, субјективизам, недостатак научног приступа и методолошка недоследност. На сличан начин и публициста Спиридон Гопчевић пише о догађајима из српско-бугарског рата у напису *Пловдивска буна. Белешке Љубомира Миљковића из српско-бугарског рата* и *Дневник из српско-бугарског рата* Степе Степановића објављени су стотину година после рата, по свему судећи због критичког приступа и указивања на неорганизованост српске војске, погрешне одлуке и недисциплину. У целини гледано, српско-бугарски рат је, готово, забрањена тема не само за српску књижевност, већ и за српску науку и журналистику. Ова појава посебно је занимљива у светлу поузданих чињеница о учешћу Лазе Лазаревића, Јанка Веселиновића, Стевана Сремца, Војислава Илића и других српских књижевника у рату између Србије и Бугарске. Утолико је упадљивије да у њиховом стваралачком опусу нема значајнијих књижевних дела са тематиком

кор и чланови Владе присуствовали сахрани мајке генерала Франосовића, а да следећег дана нису дошли на погреб јунака и истините легенде. Зато Нушић пише *У Србији прилике су такве, бабе славе, презиру јунаке, зато децо не мучите се џабе, већ ви одмах постаните бабе.*

српско-бугарског рата, што је у великој супротности са књижевном праксом током и непосредно после српско-турских ратова.

У књижевној критици седамдесетих и осамдесетих година 19. века (Светислав Вуловић, Андра Николић, Пера Тодоровић) добро су запажене промене у српској прози и чињеница да приповетка постаје доминантан прозни жанр у српској књижевности. У реалистичким приповеткама српских писаца преовладавају мотиви узети непосредно из живота, савремена тематика, етнографски елементи и прикази села. Опредељење ка савремености условљава да раздобље реализма има и своју ратну прозу новелистичког карактера, коју су директно инспирисали ратови Србије са Турском и Бугарском. Прозна дела Пера Тодоровића, Лазе Лазаревића и Бранислава Нушића и из данашње перспективе изгледају модерно и својим хуманим, антиратним и општељудским порукама служе на част српској књижевности. У ратном периоду, српска драмска поезија заступљена је историјским драмама у стиху и то пре свега делима Лазе Костића *Пера Сегединац* и Ђуре Јакшића *Станоје Главаш*. У драми *Пера Сегединац* Костић има фрагменте пуне речитости и лепоте израза, мада, у целини гледано, превласт у тадашњем српском националном театру имају сентиментални и патетични позоришни комади (Драгутин Илић, Мита Поповић). Из тог круга издваја се само Бранислав Нушић са комедијама *Народни посланик*, *Протекција* и *Сумњиво лице*.

Лако је сагледати да, уочи српско-турских ратова, писци желе да имају будничку и мобилизаторску улогу и да својим књижевним делима оснаже јединство српске заједнице. Довољно је летимично погледати листове и часописе из 1875. године и увидети да у њима централно место припада књижевним садржајима који *имају задатак да духовно наоружају Србију за рат са Турцима*.¹⁶⁴ У првом борбеном реду су романтичарски песници, који на *својој политичкој застави имају исписано - освету Косова, ослобођење од туђина и васкрс старе, замишљене независности и слободе*.¹⁶⁵

---

¹⁶⁴ Велибор Глигорић, *Српски реалисти*, ИП Просвета, Београд, 1960, стр.108.

¹⁶⁵ Вељко Петровић, *Од Војислава до Дучића - наш тзв. модернизам*, у: Миодраг Павловић, *Песништво од Војислава до Бојића*, Нолит, Београд, 1972, стр. 12.

У периоду правог и потпуног стварања нације најзначајнији песници српског романтизма Јован Јовановић Змај, Ђура Јакшић, Лаза Костић и њихови епигонски савременици на сличан начин позивају у бој, пуштају муње и громове, уводе *бојни ред* и траже да у боју *падну први*. Њихово родољубље *било је родољубље наде, њихова родољубива лирика чист и непосредан израз тог надања*.¹⁶⁶ Песници романтичарским стиховима најављују освету Косова, да би са отпочињањем српско-турског рата још више повисили тон песничке дикције, национални карактер, ратоборност и народност поезије. У ратним данима, велику популарност имају *убојница* Стевана Владислава Каћанског *Народни збор*, Јакшићева *Отаџбина* и други родољубиви стихови, а њима су се прикључиле и *ратне песме* незнатних аутора. У сложеном књижевно-историјском тренутку, после српско-турских ратова, почињу да пишу Војислав Илић и Лаза Лазаревић и обојица *уносе у српску књижевност више уметности, обојица на својим пољима усавршују дотле занемарену форму, и обојица у приповеци и поезији означају велики и неоспорни напредак*.¹⁶⁷ На овом месту нећемо понављати добро познате одлике песничке револуције Војислава Илића, које су утицале на све песнике тога времена и отвориле ново европско доба српске лирике. Важно је подвући да Војислав Илић, колико год да носи у себи патриотске обрасце из прошлости, покреће и српско родољубиво песништво ка новим симболима и неистраженим просторима. Војислав Илић има занимљива и, по много чему, посебна гледишта о улози уметности и писаца у националним покретима, па тако у писму уреднику *Преоднице* наглашава да Србија има скромну *војничку улогу* у пословима уједињења српског народа и да мале државе треба више да рачунају на политичку мудрост и културни развитак. По мишљењу Војислава Илића, сигурнији пут националног уједињења је *пут скромнога рада на лепој књижевности, науци и уметности, за које народ српски има засведочене велике*

---

¹⁶⁶ Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 17.

¹⁶⁷ Јован Скерлић, *Студије*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 361.

*способности. На том путу требало би Србија да се препороди као феникс, да очарава племена лепотом и нежношћу царске невестице.*¹⁶⁸

Природа наших истраживања указује на потребу да се на крају овог поглавља осврнемо и на учешће српских писаца у српско-турским и српско-бугарском рату. Приметно је да су Пера Тодоровић, Бранислав Нушић, Ђура Јакшић и други писци уметнички и аутобиографски транспоновили своја ратна искуства у књижевна дела и то у ратно време или одмах по завршетку рата. Постоје, наравно, и другачији па и потпуно супротни примери. У српско-турском рату учествује и Милован Глишић, као чиновник Пресбирова, али код њега после 1875.године друштвено-критички аспект у делима слаби и он тада претежно пише хумористичке, фолклорне и фантастичне приповетке. У њима се ратна тематика појављује спорадично и потпуно је јасно да су у средишту његовог књижевног интересовања село и народна веровања. Случајно или не, ратна 1885.година представља још један међаш у Глишићевом стварању. Те године објављује комедију *Подвала* и топлу приповетку *Прва бразда*, пуну мајчине среће, вере у снагу деце, плодности њива и чистих људских осећања. После *Прве бразде*, Глишић готово да престаје да се бави оригиналним књижевним радом. Слично Глишићу, у оба рата Србије и Турске, учествује као добровољац и Лазар Комарчић, али се у свом књижевном раду усмерава ка мукама сељака, научно-фантастичним темама и криминалистичким причама.

У првом рату са Турцима, Лаза Лазаревић обавља дужност лекарског помоћника у ратном санитету српске војске, али његова прва приповетка *Први пут с оцем на јутрење*, објављена у бечком часопису *Српска зора* 1879.године, не бави се ратном тематиком, већ патријархалним породичним животом. Неколико година касније (1882), пошто је као војни лекар добро сагледао бедан положај и трагедију ратних инвалида, Лазаревић објављује приповетку *Све ће то народ позлатити*. Уочи рата са Бугарском, санитетски мајор Лаза Лазаревић налази се на дужности деловође санитетског одељења Врховне команде, а током ратних операција оснива у Нишу

---

¹⁶⁸ Војислав Илић, *Србија књижевни Пијемонт*, у: Војислав Илић, *Изабрана дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 367.

Велику војну резервну болницу, са више од 750 постеља. У њој ради даноноћно као управник и једини лекар и за свој пожртвован рад на лечењу и збрињавању рањеника бива одликован Орденом за ревносну службу. После српско-бугарског рата, Лазаревић објављује још само симболистичку, тајанствену и наслућујућу приповетку *Ветар* и патријархалну идилу *Он зна све*, док психолошких и продубљених литерарних записа о рањеницима у нишкој болници нема у његовој књижевној заоставштини. Нема сумње да Лазаревић добро осећа муке ратних страдалника,¹⁶⁹ али то јасно, живо социјално осећање, сведено на један грађански хуманизам и хришћанско сажалење сита човека према онима који пате, остало је овом приликом само на моралном негодовању у кругу своје породице.¹⁷⁰

Јанко Веселиновић је у рату 1885.године четни комесар, а непосредно после рата он не објављује ратне приче, већ *Слике из сеоског живота*. У приповеткама из ове збирке насликано је село, док се рат само у појединим причама види у измаглици. Веселиновић у развијенијој приповеци *Кмет Илија* портретише лик сеоског гуликоже, манипулатора и каишара и притом не означава време, али је ситуација ратна: село је у позадини, одрасли мушкараци на фронту и на располагању кмету, као представнику власти. У атмосфери сталног шичекивања лоших вести са фронта, незасита похлепа кмета добија још ружније димензије.¹⁷¹ И приповетка *Сна*, објављена у збирци *Пољско цвеће*, описује живот у селу опустелом и ожалашћеном због одласка војника на фронт. Нешто касније Јанко Веселиновић пише историјски роман из првог српског устанка *Хајдук Станко*, у коме сугестивно дочарава патриотску љубав и веру у снагу

---

¹⁶⁹ У писму упућеном жени из српско-бугарског рата 1885.године Лаза Лазаревић пише *Па ми је још жао и срамота, што се мој рад састоји из преласка у врућу собу у врућу, из бунде под јорган, од супе шунки, од пива добром вину, а онај тамо цепти на мразу и стоји као дирек, да се о њега обеси застава наше славе!* (Р.Живић, *Великани нишке медицине*, Просвета, Ниш, 1997, стр. 60.).

¹⁷⁰ Живојин Бошков, *Лаза К. Лазаревић, личност и дело*, у: Лаза Лазаревић, *Дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 20.

¹⁷¹ Славица Дејановић, *Допринос Јанка Веселиновића српској психолошкој приповеци*, у: Зборник радова, приредила Слободанка Пековић, *Јанко Веселиновић - проза, периодика, позориште*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006, стр. 163.

свог народа. У време појављивања романа, књижевна критика се не изјашњава повољно о њему, али слабости у виду наивне психологије, мелодраматичности или излишности епизода нису спречиле да роман стекне велику популарност и дуго остане једна од наших најчитанијих књига. Стеван Сремац се у литерарном раду, после српско-бугарског рата, враћа у много даљу прошлост од Јанка Веселиновића. Он 1888.године објављује у *Босанској вили* поетизоване легенде из циклуса *Из књига староставних*, у којима доминирају свечане, узвишене и дијалошке беседе о дукљанском краљу Владимиру и другим личностима из давне и *славне* прошлости. У делу има мало истинске поезије и историје, тако да Сремац добар књижевни глас стиче хумористичким приповеткама. Читајући целокупно Сремчево дело, тешко је наслутити да се он, као студент Велике Школе у Београду, добровољно пријављује и бори у рату за ослобођење Југоисточне Србије и Ниша од Турске. О ратним данима младог добровољца и каплара Ђачке батерије Стевана Сремца занимљиво сведочанство оставља Сретен Пашић. Он описује драматичну ноћ у којој се српски борац бори за живот свог саборца и причу завршава речима *тај поустали и изнемогли војник био је Стеван Сремац, а његов одлучни друг и избавитељ био је Михаило Перовић*.¹⁷²

Постоје мишљења да књижевници следе државну идеологију и да ангажованом патриотском литературом дају подршку владајућим круговима. Период пред српско-турске ратове карактеришу супротна кретања, у којима писци, поготово песници, иду неколико корака испред обазривих и уздржаних државних власти и неупоредиво активније делују у правцу ослобађања поробљених српских крајева. Између државне политике и књижевности постоје велике разлике током Херцеговачке буне, да би тек уласком Србије у рат са Турском настало сагласје, које се не прекида до краја рата. Оног тренутка кад су замукла ратна звона, властодршци су окренули лист и почели да предузимају мере присиле према непокорним писцима. Аустроугарске власти притварају Лазу Костића због оптужбе да врбује добровољце за Србију, Пера

---

¹⁷² Сретен Пашић, *Стеван Сремац пред Нишем*, у: Видосав Петровић, *Ослобођење Ниша од Турака 1877.године*, Народне новине, Ниш, 1977, стр. 198.

Тодоровић још у току рата бежи у Војводину, док је Бранислав Нушић ухапшен због сатиричне песме. Сличну судбину доживљавају и други српски књижевници. У српско-турском рату, Лаза Лазаревић има неприлике због критика према паланачким лекарима и само захваљујући умном барону Мундију успева да се ослободи оптужби. Јанка Веселиновића затварају два пута због политичког деловања, а власт забрањује извођење Глишићеве драме *Подвала*. Кривично је гоњен и Војислав Илић, због критика друштвених и политичких изопачености и сатиричних песама *Маскенбал на Руднику*, *Рудникова исповест*, *У лов* и *Љубавна прича о дону Нунешу и дона Клари*.¹⁷³ Страдају, чак и писци, који најревносније и најзаносније прате националне снове и потребе. Стеван Владислав Каћански се у рату са Турцима бори као мајор на Бабиној глави и о његовој храбрости испредају се приче, попут оне о уласку у цамију пуну наоружаних Турака. После рата покреће лист *Велика Србија* и бива ухапшен због текста, упереног против Аустрије. У неприличним и недостојанственим животним околностима умире 1878.године чувена *врдничка вила* Милица Стојадиновић Српкиња, док треба још једном подсетити и запамтити парадоксалну чињеницу да је, ваљда, најродољубивији српски песник, Ђура Јакшић, осуђен због *тенденциозног и злонамерног* односа према *светој народној целии ослобођења и уједињења српског*.¹⁷⁴ Неправедан однос власти према књижевницима, тортуре и казнене мере нису утицале да српски писци одустану од својих националних идеала и тежњи.

Има основа за тврдњу да су у старој српској књижевности створени ембрионални облици српске ратне књижевности, а да су чвршће споне књижевног стваралаштва и рата створене у народној јуначкој епици и устаничкој књижевности. Ипак, појам ратне књижевности срећемо у српској књижевности први пут у доба српско-турских ратова и српско-бугарског рата. Средином друге половине 19.века, Светислав Вуловић и Милан Савић пишу о великој популарности нових *ратних* песама, приповетке Ђуре Јакшића носе предзнак *ратне*, док Пера Тодоровић, Лаза

---

¹⁷³ Сатирична песма о љубави Милана Обреновића и Артемизе Христић, супруге високог државног чиновника Милана Христића.

¹⁷⁴ Ж.Л., прибележио, *Ђура Јакшић пред преким судом, Дело* (Београд), књ. рим. 23 (1902), стр. 101.

Лазаревић и Бранислав Нушић стварају дела, која несумњиво представљају веснике српске модерне ратне и антиратне прозе. *Отаџбина*, *Јавор* и други листови имају у том периоду специфичну *ратну боју*, условљену актуелним ратним оквиром и национално-ослободилачким тежњама српског народа, а у Новом Саду, Јован Јовановић Змај покреће *ратне* новине са којима ратна књижевна периодика дефинитивно постаје литерарна категорија. Српска књижевност у годинама српско-турских ратова и српско-бугарског рата наставља свој предратни развој, али поприма и неке карактеристичне особености попут фабуларне везаности за ратна дешавања и ангазоване патриотске инспирације. Први модерни ратови у српској историји очигледно иницирају увођење нових појмова у српску књижевност попут ратних песми, приповетки, романа и новина, што упућује и на постојање својеврсне, свеобухватне, друштвено-социјалне и временски омеђене ратне књижевности. Она је неодвојива од општег културног и књижевног тока и не може се издвојено правилно изучавати и тумачити. Српску ратну књижевност тог доба чине ратне песме, приповетке, драме, дневници, путописи и мемоари, који предзнак *ратни* добијају, пре свега, због централне заступљености ратне тематике. Књижевна дела која немају предзнак *ратна*, такође су део ратне књижевности, јер су плод актуелног уметничког одређења књижевника према ратним околностима у којима живе и раде. Српско-турски ратови и српско-бугарски рат покрећу бројна питања везана за однос писца и рата, пошто, постаје очигледно да рат различито делује на писце и њихово стварање. Уосталом, највећи број српских књижевника директно учествује у рату, што их додатно мотивише да литерарно осветле то доба и да свој доживљај ратних збивања изложе на уметнички начин.

БАЛКАНСКИ РАТОВИ (1912-1913)

ЕПОХА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ГЛАСНИКА

На прелазу из деветнаестог у двадесети век, Србија улази у веома противречно раздобље и унутрашњег развоја и међународног положаја. Догађаји се одвијају вртоглавом брзином, почев од мајског преврата 1903.године и царинског рата Србије и Аустрије, па до анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова. Занимљиво је да те бурне историјске године прати политички, привредни, друштвени и културни напредак српске државе, заснован на достигнућима европске духовности и цивилизације. На сваком кораку оснивају се културне установе у којима раде истакнути и у свету признати стручњаци из разних области попут историчара Стојана Новаковића, географа Јована Цвијића, лингвисте Александра Белића, правника Слободана Јовановића, математичара Михаила Петровића, сликарке Надежде Петровић, композитора Стевана Мокрањца, глумца Илије Станојевића Чиче и многих других. Београдска Велика школа претворена је 1905.године у Универзитет, а Српска краљевска академија постаје центар научног рада у словенском делу Балкана. Развој књижевности иде паралелно са укупним друштвеним развитком, тако да српска књижевност све више поприма карактеристике европске књижевности тог доба и незауостављиво креће у правцу модерних књижевних стремљења. Још Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* тврди да су почетком века наступиле велике промене у српској књижевности и наводи да су тих година умрли многи српски књижевни радници (Јован Илић, Љубомир Недић, Змај Јован Јовановић, Божидар Кнежевић, Јанко Веселиновић, Стеван Сремац, Павле Марковић Адамов, Милорад Митровић, Милован Глишић, Симо Матавуљ, Радоје Домановић и Лаза Костић), што је направило места младим писцима. *Никада у српској књижевности* -пише Скерлић- *није радило тако мало старих и тако много младих, никада је у толикој мери нису представљали тако млади писци као што је тај случај данас. Та промена у личностима имала је за последицу и промене у књижевним схватањима и у општем*

*књижевном правцу.*¹⁷⁵ Период од 1901. до 1914.године представља, заиста, једно посебно доба у српској књижевности, тако да већи број књижевних критичара, с пуним правом, тај период назива *златним добом*. По мишљењу Драгише Витошевића, поготово је у поезији тада *створено цело једно мало песничко богатство, с низом изузетних тренутака без којих би судбина наше песме била незамислива.*¹⁷⁶

Основна обележја нове књижевности, коју књижевни историчари најчешће називају *модерна*, јесу прихватање европских вредности, естетизам као врхунски захтев у књижевном стварању и песимизам као преовлађујуће осећање. Наравно, паралелно са књижевним делима која имају такве карактеристике, јављају се и она са супротним одликама у виду величања народног духа, национализма и активистичког оптимизма. Пажљивом анализом може се закључити да књижевна кретања у значајној мери зависе и од историјских догађања, која често одлучујуће утичу, пре свега, на тематику и патриотску обојеност књижевних остварења. Наиме, родољубиве и оптимистичке теме много су чешће и преовлађујуће у тренуцима националне угрожености, као што је то у доба анексионе кризе, балканских ратова и Првог светског рата. Родољубива или патриотска књижевност код Срба има дугу и плодну традицију, а крајем деветнаестог века још су свежа сећања на Филипа Вишњића, Вука Караџића, Матеју Ненадовића, Његоша и остале писце који су обележили устаничко доба и борбу Србије за стицање независности. Уочи српско-турских ратова 1876.године, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај и њихови следбеници стварају дела, којима јачају веру у српско јунаштво и победу. Временом таква књижевност, нарочито поезија, своди се на *слабе версификаторе и неискрене декламаторе,*¹⁷⁷ што доводи до њеног слабљења. Као да су се читаоци, књижевни критичари и сами песници заморили од *србовања*, утолико више, што је остварење родољубивих снова било далеко и сасвим неизвесно. На почетку двадесетог века појављује се у Србији већи број збирки

---

¹⁷⁵ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953, стр. 423.

¹⁷⁶ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 354.

¹⁷⁷ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953, стр. 431

песама без иједног родољубивог стиха, тако да *Босанска вила*, на пример, оштро пребацује Милутину Јовановићу што чак и један српски официр не пише и не објављује патриотске песме.

До преокрета у односу према родољубивом стваралаштву долази због све реалнијих опасности по српски народ. Несумњиво је да насилна анексија Босне и Херцеговине 1908.године представља иницијалну капислу за српске писце, који су и духовно и физички присутни у првим редовима протеста.¹⁷⁸ Показало се тада да ни косовска *непреболна рана* никад није зацелила, како у српском народу, тако и у српској књижевности. Писци своје уметничке потенцијале све чешће користе у циљу испољавања родољубивих, националних и државотворних идеала. Милан Ракић пише своју програмску песму *На Гази Местану*, док скоро све нове збирке песама опет имају свој родољубиви део. Алекса Шантић и Вељко Петровић предњаче, али придружују им се и Милан Ћурчин, Војислав Илић Млађи, Прока Јовкић, Велимир Рајић и многи други. Јован Скерлић у свом чувеном чланку *Обнова наше родољубиве поезије* указује како се те 1908.године *јасно могу опазити не само тамни предзнаци но јасни и леви почеци обнове наше родољубиве поезије, са осећањем националне солидарности и истовремено оштро критикује поезију која је неплодно песимистичка, уметнички неузбудљива, нехумана и анационална.*¹⁷⁹ Позитивни и реални патриотизам Алексе Шантића и Вељка Петровића високо је вреднован у Скерлићевој критици, из које се јасно препознаје да он код њих највише цени *дубоко осећање оданости својој земљи, и једно ново и оригинално схватање родољубља.*¹⁸⁰

После 1908.године ништа у Србији више није исто. У земљи влада *ратна психоза*, тако да је само питање тренутка када ће доћи до коначног обрачуна. Балкански ратови почињу октобра 1912.године и трају, са мањим прекидима, све до

---

¹⁷⁸ У броју од 8.октобра, 1908.године, београдска *Политика* објављује уводни чланак Јована Дучића *Отаџбина је у опасности*, док Бранислав Нушић предводи велике народне митинге. Нушић тих дана окупља и уписује добровољце у *легије смрти*, које су требало да пређу Дрину и одбране Босну.

¹⁷⁹ Јован Скерлић, *Критике*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 183-186.

¹⁸⁰ Ибид, стр. 190-191.

августа 1913.године. Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка побеђују у Првом балканском рату турску војску и истерују је из Европе. Убрзо Бугари, изненада и подмукло, нападају српску војску, како би том војном акцијом обезбедили предност у деоби дотадашњих турских територија. У одговору на бугарски напад удружиле су се Србија, Грчка и Румунија и потукле бугарску војску у Другом балканском рату. Српска књижевност у доба ослободилачких балканских ратова добија на полету и у тим ратним годинама појављује се неколико добрих књига и мноштво прилога у књижевним часописима са родољубивом и патриотском тематиком. Стара и добро позната изрека *Кад топови говоре, музе ћуте* показала се као нетачна, јер се књижевно стваралаштво на свим пољима, скоро, несметано одвија. Истина, у балканским ратовима Србија има мир на својој територији, има свој главни град и све карактеристике уређене државе, а рат се води на просторима, удаљеним бар неколико стотина километара.

За изучавање књижевности, настале у балканским ратовима, важно је сагледати књижевну периодику у периоду од 1912. до 1914.године. Уосталом, нема сумње да, поред историјских околности и књижевне критике, квалитативна и квантитативна експанзија књижевних листова и часописа пресудно утиче на развој српске књижевности у доба модернизма.¹⁸¹ Књижевни листови и часописи наступају са јасно одређеном намером да буду носиоци духовног препорода српске културе, док најбољи међу њима преузимају велику одговорност за укупна књижевна кретања и програм националне културе усмерен ка новим европским токовима. У годинама балканских ратова, већина листова и часописа препознаје друштвене задатке и обавезе историјског тренутка. Предводник је, наравно, *Српски књижевни гласник*, који је још почетком века, не само осетио дух времена и предвиђао, већ је, како тврди Драгиша Витошевић,

---

¹⁸¹ Чак 302 српска листа и часописа излази 1912.године, а од тога 199 у Србији. У Београду излази 126 листова, међу којима 24 дневна листа, 20 књижевних, научних и политичких часописа и 82 стручна листа. Невероватно звучи и податак да је 1912.године у Србији продато више од 50 милиона примерака листова и часописа,

чак и припремао догађаје, почев од мајског преврата 1903. па до Првог балканског рата 1912.године.¹⁸²

Већ 1901.године Богдан Поповић у програмском чланку *Књижевни листови* дели часописе на просте *регистраторе* књижевних збивања и на активне, ангазоване *регулаторе*.¹⁸³ За *Српски књижевни гласник* може се рећи да је не само *регулатор*, већ и покретач српске књижевности у коренимом заокрету ка новим тенденцијама, обрасцима модерног књижевног стила и новој критичкој и песничкој школи. Књижевна епоха модернизма често се назива и епоха *Српског књижевног гласника*, зато што је овај часопис у том периоду средиште, у коме се и око кога се креће све што постоји у српској књижевности. Предраг Палавестра тврди да је он у *првој и најблиставијој фази излажења* увелико изменио књижевни укуси епохе и у *323 свеске, колико је имао до избијања првог светског рата, остварио најпотпунији додир српске књижевности са друштвеном средином, обезбеђујући плодно струјање идеја и чврсту комуникацију на нивоу европске духовности и стваралачке имагинације*.¹⁸⁴ И поред јасно изражене отворености, демократизма и либерализма *Српски књижевни гласник* не избегава замке повремене искључивости и једностраности, пре свега због великог осећаја одговорности који уредници *Гласника* имају за европски пут српске књижевности и националне тежње српске државе. Лист, који је на размеђи векова предводник у Европу, ново и модерно, постепено препушта другима да трагају за новим изразима у књижевном стварању и могућностима превазилажења академске строгости *Српског књижевног гласника*.¹⁸⁵ Почетком ратне 1912.године, власник

---

¹⁸² Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 194.

¹⁸³ Богдан Поповић, *Књижевни листови*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к.1 (1901), стр. 26.

¹⁸⁴ Предраг Палавестра, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918)* (3), **Књижевна историја** (Београд), бр.47 (1980), стр. 439.

¹⁸⁵ Из разних разлога, али и као знак супростављања *Српском књижевном гласнику*, оснивају се часописи *Коло* (1901-1903), *Књижевна недеља* (1904-1905), *Преглед* (1907) и *Звезда* (1912). Од 1908.године долази до преображаја и у *Босанској вили*, која постаје модеран борбени часопис и носилац авангардних и алтернативних омладинских покрета.

Српског књижевног гласника је Богдан Поповић, док дужност уредника обавља Јован Скерлић. *Гласникова* критичка и песничка школа има у том тренутку јасне циљеве у виду поузданог књижевног вредновања, подизања мерила уметничког укуса и све израженијег усмеравања часописа ка југословенским просторима. Круг књижевних критичара око часописа нема ништа против модерних струјања, уколико се поштују начела уметничког естетизма, друштвене ангажованости и слуха за националне потребе. Јовану Скерлићу посебно смета песимизам српских песника и писаца с почетка 20.века и појава артизма и декаденције. Он не пропушта да жигоше све оно што није у правцу националног и социјалног развитка Србије, јер је, по његовом мишљењу, дужност домаћег критичара да буде тумач опште националне потребе. Он због тога постаје *трибун, национална труба, учитељ националне воље, на кад је требало и човек који враћа заблуделе на стазе заједничке, опште потребе, каиштигујући непослушне, награђујући послушне*.¹⁸⁶

Анализа књижевних прилога у *Српском књижевном гласнику* 1912.године указује да, у првих девет месеци, часопис не одступа од својих карактеристичних програмских, естетских, културних и етичких усмерења. На уводним страницама *Гласника* појављују се прозна дела Ива Ћипика, Јелене Димитријевић, Милутина Ускоковића, Исидоре Секулић, Светозара Ћоровића, Анђелка Крстића, Григорија Божовића и других писаца, која у стопу прате основна обележја српске прозе тог времена. У њима нема савремених мотива и наговештаја рата, мада поједини књижевници у својим причама и приповеткама јасно указују на националне територијалне циљеве. Тако, на пример, Иво Ћипико у краткој причи *Шумадија* устрептало слика *валовита брда* и свој поглед усмерава на *Море, једини достојан поруб овој лијепој, племенитој, немирној земљи - Море, крајњу тачку наше заједничке душе*.¹⁸⁷ За први модеран и у европском духу уређиван српски књижевни часопис пишу и најбољи српски песници, што потврђује чињеница да 1912.године у *Српском књижевном гласнику* стихове објављују Јован Дучић, Милан Ракић, Сима Пандуровић,

---

¹⁸⁶ Мирослав Егерић, *Људи, књиге и датуми*, Матица српска, Нови Сад, 1971, стр. 187.

¹⁸⁷ Иво Ћипико, *Шумадија*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 3 (1.август, 1912), стр. 167.

Вељко Петровић, Милутин Бојић, Алекса Шантић, Милан Ћурчин, Мирко Королија, Велимир Рајић, Милош Видаковић, Даница Марковић, Милан Луковић, Прока Јовкић и Ранко Младеновић. Занимљиво је да уочи балканских ратова нема веће заступљености родољубиве поезије у *Гласниковом* песничком регистру. Ракић *Сетном песмом* најављује пригушивање страсти и долазак старости, Шантић пева о Мостару, док Сима Пандуровић објављује песму *Јамби о свршетку*, у којој парафразира мисли о нестајању, смрти и гробовима. У *Гласнику* се појављује и читав циклус еротске поезије предвођен Дучићевим заводљивим стиховима о руци невидљивој која *брижно свуноћ ваја твоје мале дојке*,¹⁸⁸ Бојићевом путеном љубављу за *уде сазреле и вруће*¹⁸⁹ и Королијиним сликама девојке која *поднесе уста сићана и нага*.¹⁹⁰ Поменуће и друге песме у потпуности потврђују духовиту опаску Предрага Палавестре да је *позната и призната српска и хрватска поезија ушла у рат у папучицама од свиле у пратњи три свирача у црном плашту*.¹⁹¹

Насупрот преовлађујућим љубавно-еротским, рефлексивним и социјалним стиховима, појављују се у *Српском књижевном гласнику* и спорадичне назнаке повратка националним и народним мотивима. За нас је посебно занимљива песма Милована Бојића *Молитва*, која уверљиво доказује да песник и у раној младости иде трагом косовске епике и српске националне историје. У закључним стиховима Бојић симболично осликава постојаност и трпељивост српског народа кроз представу поносите жене, која *Сакривена од светине клечи, Стид је да се са гомилом вајка, Сама, хладна, без суза, без речи, Бога моли Југовића Мајка*.¹⁹² Услед снажне, дуговечне и дубоке родољубиве поруке, песма *Молитва* је, иако објављена 1912.године, унесена и

---

¹⁸⁸ Јован Дучић, *Чедност*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 9 (1.мај, 1912), стр. 659.

¹⁸⁹ Милутин Бојић, *Ветром шибани*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 8 (16.април, 1912), стр. 583.

¹⁹⁰ Мирко Королија, *Балате*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 10 (16.мај, 1912), стр. 749.

¹⁹¹ Предраг Палавестра, *Српска и хрватска поезија двадесетог века*, Савремена школа, Београд, 1964, стр. 11.

¹⁹² Милутин Бојић, *Молитва*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр. 11 (1.јун, 1912), стр. 830.

у књигу *Песме бола и поноса* 1917.године. Са приближавањем рата увећава се круг песама са борбеном интонацијом, а неки песници, попут поручника Милутина Јовановића¹⁹³, већ су на граници, слушају *звук војничких труба* и стрепе да се опет не чује *плач залуд палих народних јунака*.¹⁹⁴ Спремност за бој исказује Милан Ћурчин декламујући стихове *Не тражим борбу, ал' ко ми је пружи, Добро је дош'о; часа не оклевај, - Витез и певач, Бирам мач што дужи, И борећи се ја борбу опевам*.¹⁹⁵ У истом тону Прока Јовкић исказује спремност да са друговима храбро и мушки наступа, док се Божидар Пурић заклиње *својом чедном децом на света дела што ће да се роде, И кретосмо се крстом и месецом, стазама које у бесмртност воде*.¹⁹⁶ Праву увертуру у будућа ратна дешавања *Српски књижевни гласник* даје песмом Симе Пандуровића *Завет палих*, што представља изненађење за све познаваоце књижевних прилика у Србији. Пандуровић наслућује будући *дуги бој без мира* и жели да заветом палих ратника оснажи и ободри ново поколење за одсудну битку. А само неколико година раније, уредник *Гласника* Јован Скерлић, додуше, признаје Сими Пандуровићу књижевни таленат, али и оштро осуђује песимистички и декадентни дух његове поезије. Бранилац културних и националних потреба српског народа не може да дозволи да бојемија, песимизам и сновиђења превладају над делима која прихватају *историјску улогу одбране виталне снаге интелигенције једног народа спремног да свет увери у своје гранитно здравље и своју живљу борбу за егзистенцију*.¹⁹⁷ Почетком

---

¹⁹³ Уочи балканских ратова, песник и поручник Милутин Јовановић командује четом у 15.пешадијском пуку Тимочке дивизије првог позива. Учествовао је у борбама приликом освајања Црног врха на Осоговским планинама, а затим при опсади и освајању Једрена.

¹⁹⁴ Милутин Јовановић, *Вече под Краљевицом*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 5 (1.септембар, 1912), стр. 348.

¹⁹⁵ Милан Ћурчин, *По старински*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 5 (1.септембар, 1912), стр. 347.

¹⁹⁶ Божидар Пурић, *Говор поколења*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 8 (15.октобар, 1912), стр. 613.

¹⁹⁷ Велибор Глигорић, *Владислав Петковић Дис, у: Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 311.

1912.године све се мења, тако да, с једне стране, Пандуровић пише песме са познатим родољубивим тоном и новом садржином, док Скерлић проглашава другу збирку Пандуровићевих песама *Дани и ноћи* за једну од *најбољих што их је наша поезија произвела последњих година*.¹⁹⁸

Балкански савезници прелазе турску границу 18.октобра 1912.године и муњевитим и убедљивим победама мењају из корена геополитичку ситуацију на Балкану. Уредништво *Српског књижевног гласника* обезбеђује да се већ 1.новембра појави посебан тематски број посвећен Првом балканском рату,¹⁹⁹ у коме централно место заузима уводни чланак Јована Скерлића *Светли дани*. Скерлић је пресрећан и поносан што се опет *над четири старе српске престонице, над Приштином, новопазарским Расом, царским Скопљем и Призреном поносно вије тробојна застава српска*.²⁰⁰ Он се удаљава од извештаченог и свакидашњег тона коришћењем метафоричних поетских слика, попут израза *поамна горска бујица* и *плаховити горски потоци* за победоносне пукове српске, док се непријатељ описује као *крвав и отрован цвет*.²⁰¹ У српском војничком строју Скерлић почасно место додељује србијанским сељацима и официрима, али не пропушта прилику и да подсети на велику улогу српских књижевника у стварању и одгајању ослободилачких тежњи српског народа. У том делу он посебно истиче народног певача и његово уверење да се *Србија умирити не може* и велича остварење дела, која је наш песник сневао *На гробу војводе Дојчина у Солуну: О витези српски! Пепелишта тавна, Походиће тада наши милијуни,*

---

¹⁹⁸ Јован Скерлић, *Оцене и прикази, Сима Пандуровић, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр.6 (15.март, 1912), стр. 466.

¹⁹⁹ Тематски бројеви су реткост у издањима *Српског књижевног гласника* до Првог светског рата. Поред броја посвећеног Првом балканском рату, бележимо само још два тематска броја. Први тематски број објављен је 16.септембра 1904.године, у част тадашњих југословенских приредби и крунисања краља Петра. Други тематски број посвећен је стогодишњици Доситеја Обрадовића (16.март, 1911).

²⁰⁰ Јован Скерлић, *Светли дани, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр.9 (1.новембар, 1912), стр. 642-644.

²⁰¹ ибид, стр. 642.

*Место тужних звона хориће се трубе, И наши плотуни.*²⁰² У потпуној сагласности са национално-културним духом тематског броја су и чланци Јована Цвијића, Александра Белића и Јевте Дедијера, везани за место Србије у започетом Балканском рату. У том ратном тренутку *Гласник* објављује и ратом осавремењене старе текстове Гарибалдија, Виктора Игоа и Анатола Франса.

У тематском ратном издању *Српског књижевног гласника* нема уобичајених прозних прилога, приказа и белешки, док је поезија заступљена са две родољубиве и ратне песме Милутина Бојића и Симе Пандуровића. У поднаслову песме *Земља олује* Бојић претећи довикује непријатељу *Не додируј ме!* и подсећа на вековну борбу Срба за опстанак на простору Балкана. За разлику од егзалтираног и самопузданог песничког наступа Милутина Бојића, Сима Пандуровић у стиховима песме *Војнички растанак* наслућује неизвесност, заставу смрти и крваву борбу, све док се полумесец *не сруши у крви, ил' док не паднемо - последњи и први.*²⁰³ Он драганама, женама и деци сетно и поносито поручује *Отаџбини својој у пролећне дане, доћи ћемо с венцем победе на глави, или никад више, или никад више...*²⁰⁴ Колико се само основна порука песме *Војнички растанак* поклапа са наредбама српских официра, које гласе *Војници се могу вратити кућама, али само после коначне победе.* У музикалним и меланхоличним стиховима Пандуровић указује на свакодневне ратне опасности и застрашујућу животну раскрсницу војника, који ће после рата своје најдраже или да *више воле и страсније љубе; ил' заспати тврдо на постељи смрти.*²⁰⁵ Песма *Војнички растанак* представља прави украс тематског броја *Српског књижевног гласника* и данас само можемо претпоставити како су је жудно читали војници у рововима. У неколико наредних бројева *Српског књижевног гласника* Сима Пандуровић објављује песме *На кумановском разбојишту, Црква Св. Спаса у Скопљу и Рањеници.* Нема никакве сумње

---

²⁰² Војислав Илић, *Изабрана дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 176.

²⁰³ Сима Пандуровић, *Војнички растанак*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 9 (1. новембар, 1912), стр. 649.

²⁰⁴ ибид

²⁰⁵ ибид

да Пандуровић песничке записе шаље са бојишта где је скоро била борба љута, лешеви коња и топовске каре, Оружје, стрвеж леже украј пута.²⁰⁶ Посматрајући рањенике у Демир-капији Пандуровић разуме величину њихове жртве и искрено саосећа са њиховим удесом *Прносе их тужно, побијене лаве, Кроз невесо' сумрак, расплакан и бео.- Крваве јунаке, без награде, славе; А трагична језа свет пролази цео.*²⁰⁷ Целокупан Пандуровићев песнички опус у ратним данима указује да је он водећи песник *Српског књижевног гласника* у Првом балканском рату. Његова ратна поезија надахнута је великим данима победе и страдања српског народа и одише топлином, љубављу за домовину и идилично-патетичним заносом. Везу између Пандуровићеве декадентне и ратне лирике тешко је пронаћи, мада је он и патриотске стихове *уоквирио елементима свог песничког језика и метафорике, и дао им карактеристичну интонацију.*²⁰⁸ У Пандуровићевим песмама, написаним у току Првог Балканског рата, има питања, сумњи и неизвесности, али у њима нема ни трага радикалном песимизму. Тек на тренутак и у нијансама препознамо песника *Посмртних почести*, као што је то, на пример, у стиховима *И након свега, после борбе својске, Црви се сада о лешине боре. Кроз пуну земљу куд су прошле војске. Напуштена села у даљини горе...*²⁰⁹

У ратним месецима 1912.године, поред Симе Пандуровића, поезију за *Српски књижевни гласник* пишу само још Алекса Шантић, Мирко Королија и Исидора Секулић. Шантићеве песме у *Гласнику* су програмске и очекиване. У заносу, Шантић пева о *дивном брату и осветнику*, који доноси дуго жуђену слободу у јужне крајеве и најављује поробљеној браћи *Скрхали смо грубе вериге и кључе - Јутрос на вратима*

---

²⁰⁶ Сима Пандуровић, *На кумановском разбојишту*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 10 (16.новембар, 1912), стр. 743.

²⁰⁷ Сима Пандуровић, *Рањеници*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (15.децембар, 1912), стр. 912.

²⁰⁸ Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 326.

²⁰⁹ Сима Пандуровић, *На кумановском разбојишту*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 10 (16.новембар, 1912), стр. 743.

мученика свије' Својом златном алком бела зора туче...²¹⁰ Шантићево национално осећање и у великом одушевљењу има одлике племенитости, ширине и човечног односа према побеђеном непријатељу, што се најбоље види у једноставним и одмереним стиховима *Пјесме са Вардара*. У часу првог ратног сукоба и данима велике мржње, Шантић великодушно поручује Турцима *Пружи руку!.. Ове душе нису јетке - Не отимљу ићери нити њима ћаре, ми доћосмо само у домове старе, у њима да мртве опојемо претке*.²¹¹ У родољубиви програм *Српског књижевног гласника* укључује се и Мирко Королија декоративном, реторичком и *косовском* песмом *Соколска канџона*, док се Исидора Секулић својим медитативним и субјективним лирским записима *Новембар* и *Чежња* упадљиво издваја од осталих књижевних прилога.

Није тешко запазити да *Гласник* покушава да прозним књижевним прилозима прати актуелна ратна догађања. Прича Вељка Петровића *Сефер Љуц* објављена је 1. децембра, 1912. године, а догађаји о којима говори одиграли су се само месец дана раније. У занимљивом репортажном запису, Петровић описује српску војску заморену сталним борбама, маршевима и зимом и оставља сведочанство о одмаздама српске војске према бунтовним Арбанасима. Суровост рата писац слика натуралистичким призорима, међу којима посебан утисак оставља сцена стрељања *Митраљезе почну притати и лити по редовима, као вода из решетке кад залива. Као дрвље под огромном косом, изваљују се Арбанаси, и сурвавају се трупине у шанац*.²¹² У причи Милице Јанковић²¹³ проналазимо другачију представу рата, виђену из перспективе српског села, болница, нежних женских размишљања и писама ратника. Реченица *Рат је отпочео* за Милицу значи да најмилији можда неће доћи више и да се сад у овом

---

²¹⁰ Алекса Шантић, *Косовка*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 12 (16. децембар, 1912), стр. 908.

²¹¹ Алекса Шантић, *Пјесма са Вардара*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 12 (16. децембар, 1912), стр. 909.

²¹² Вељко Петровић, *Сефер Љуц*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр. 11 (1. децембар, 1912), стр. 806.

²¹³ Милица Јанковић се у *Српском књижевном гласнику* често потписује под мушким псеудонимом Л. Михајловић (име њеног рођака).

*тренутку убијају људи, да гину наши људи..и деца..И туђи, непријатељски; Има и међу њима невиних.*²¹⁴ Користећи болна болничка искуства и Милица, попут Бранислава Нушића, долази до закључка да у рату човек ишчезава као појединац.

Престанком ратних дејстава престаје и објављивање књижевних прилога са ратним мотивима у *Српском књижевном гласнику*. У првој половини 1913.године прозни писци *Гласника* окрећу се градским темама, сентименталним љубавним причама, печалбарству и хајдучким згодама, док песници примат дају љубавним, еротским и дескриптивним мотивима. Бојић се тих дана враћа у далеку историју и Александру Македонском, Шантић пева о мостарским махалама, Прока Јовкић пише о космосу и метафизици, док официр Милутин Јовановић занесено слуша песму *сто славуја у априлску зору*.²¹⁵ Карактеристично је да уредништво београдског часописа преко ноћи мења концепцију уређивања, вероватно у складу са опредељењем да у тренуцима изградње мира не треба подгревати борбене страсти. У прилог овој констатацији иде и чињеница да уредништво брзо одустаје од рубрике *Војни преглед*, уведене при крају Првог балканског рата. *Српски књижевни гласник* се ретко осврће на протекли рат и то претежно кроз медитације Алексе Шантића и Симе Пандуровића над бојним пољима. Милан Ђурчин сада објављује *Ратну песму* са антиратном интонацијом и у њој узвикује *Доста је борбе* и позива не на рат, већ на рад, јер *што топ и пушка у лету добише, стопу по стопу сад плуг нек' осваја*.²¹⁶ Тек у *Осветној канцони* Мирка Королије и лирским записима Милорада Петровића *Из рата*²¹⁷

---

²¹⁴ Милица Јанковић, *Рат*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (16.децембар, 1912), стр. 881-882.

²¹⁵ Милутин Јовановић, *Буђење*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 10 (16.мај, 1913), стр. 755.

²¹⁶ Милан Ђурчин, *Ратна песма*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 11 (1.јун, 1913), стр. 834.

²¹⁷ Милорад Петровић је био у Првој армији, која је за месец дана прелетела стару Србију и Македонију, добро запамтио шта је видео и чуо у тим историјским данима и та сазнања преточио у мелодраматичне стихове, пуне старинског литерарног патоса. У циљу повећања веродостојности записа, Петровић испод

можемо наслутити одјеке ратних збивања, али у целини гледано нема у *Гласнику* значајнијег слављења победа, величања српства и српског јунаштва од стане српских писаца. За *србовање*, освећено Косово и претње српским непријатељима задужени су хрватски песници Владимир Назор, Драгутин Домјанић, Владимир Черина, Јосип (Сибе) Миличић, Анте Тресић Павичић и драмски писац Иво Војновић.²¹⁸

Крајем јуна 1913.године, бугарске трупе изводе изненадан ноћни препад на српске положаје на Брегалници, што се у историји означава као почетак Другог балканског рата. По свему судећи, уредници *Српског књижевног гласника* имају поуздане информације о неуспеху дипломатских преговора и приближавању новог рата, пошто већ у броју од 16.јуна почињу да књижевним прилозима припремају јавност за предстојећи рат Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке против Бугарске. У ту сврху послужиле су прича Милутина Јовановића *Ноћни препад*, *Ратна писма* Милана Прибићевића и песме Милутина Бојића *Развејане ватре* и *Вера*. У ратној причи Милутина Јовановића описују се борбене акције при опсади Једрена и неспособност тадашњих бугарских савезника, док капетан Милан Прибићевић литерарним средствима ствара праву химничну прозу о српском сељаку. Прибићевић тврди да је само српски сељак могао издржати све ратне страхоте, које прибрано и тачно набраја *Рат је смрт. Рат значи умирање.... Рат значи јуриш данас, јуриш сутра, јуриш у смрт. И значи: тешке кише, блато, ветрове, снегове, маршеве који терају сузе на очи, значи: глад и жеђ, спавање на камену, на снегу, на води, у блату.*²¹⁹ Прозни искази Милутина Јовановића и Милана Прибићевића стварају погодан оквир за песме Милутина Бојића, у којима песник поетским симболима и рефлексјама покреће вечна питања постојања и предстојећег рата. Кроз живу песничку реч, Бојић реторски пита *Господа да ли чује горде трубе и види ли чете што не знају стати*, да би младалачки

сваке песме записује географске локације (Младо Нагоричано, Штип, Овче поље) и тако прецизно бележи место настанка песама.

²¹⁸ У доба Првог балканског рата, чак је и Иван Мештровић испевао епску песму *Чудно знамење спјевано пригодом уласка српске војске у Скопље* и објавио у листу *Напредњак* са потписом Загорац.

²¹⁹ Милан Прибићевић, *Ратна писма*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 30, бр. 12 (16.јун, 1913), стр. 919-920.

и необуздано узвикнуо *Јер претимо ти, о Боже богова, што смехом плаћаш млаз крви херојске. И тебе ове смрвиле би војске, У врлетима Маркових домова!*²²⁰ Кратка и узбудљива биографија Милутина Бојића има одлике биографије целог поколења, чија младост почиње и завршава у ратним годинама друге деценије двадесетог века. Заједничке мисли, страхове, наде и поносе своје генерације Бојић сугестивно приказује у *Гласнику* кроз *Химну поколења*, коју започиње сумњама, а завршава васкрсом и страшним походом. Припадници Бојићевог поколења успевају да у покрету ухвате споне са митским предањима и храбро *јуре, стижу, Стегове дижу, Вију, Рију, Крв се пенуша, Груша, Комеша. Леш до леша. Циктај стреса, Сложене рне меса.*²²¹ Нема препрека за српске *горде чете* и *поносне легије*, које за тили час стижу да Јадрана, Марице, Велбужда, простора некадашње Византије и победоносних фанфара. Бојићева генерација је до Балканских ратова припадала поколењу *суза и крви*, а после њих Бојић је назива *поколењем сунца* и позива Бога *Господе нове нараштаје зови, Победу кличи, пој и благослови!*²²²

После брзих ратних победа у балканским ратовима, *Српски књижевни гласник* узима учешће у општем одушевљењу, али на свој начин - одмерено и достојанствено. Паралелно са победоносним и слављеничким стиховима, објављују се песме другачијих усмерења, па се тако, на пример, одмах поред патриотске *Химне Вардару* Мирка Королије, налази Шантићева посленичка песма *Жетеоци*. Ако би у једном броју предност добили срцепарајући стихови Данице Марковић о изгубљеној љубави, могло се претпоставити да ће већ у следећем Милутин Јовановић и Милорад Петровић ламентирати над погинулим јунацима и обилазити нова светилишта. Посебну тежину имају родољубиве песме Јована Дучића, објављене у *Гласнику* 1913.године, поготово у светлу устаљених мишљења да Дучић не воли *ратну гужву* и да је он *последњи*

---

²²⁰ Милутин Бојић, *Вера*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 12 (16.јун, 1913), стр. 916.

²²¹ Милутин Бојић, *Химна поколења*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 7 (1.октобар, 1913), стр. 512.

²²² Милутин Бојић, *Химна поколења*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 7 (1.октобар, 1913), стр. 514-515.

песник који се вратио 'роду'.²²³ У песмама *Легија* и *Вардар*, Дучић из даљине прати српске војне колоне на далеком ратном походу и са поносом подсећа да их *на сваком раскрићу по један краљ чека*.²²⁴ Песник тврди да се српски јунаци враћају на своју *дедовину* и зато у слављењу победе више користи симболе застава, царских легенди и сабљи, него ли стварне ратне слике. Добро је примећено да Дучић у Балканским ратовима *слави само победу, и то ватрометом духовитих мисли, на брегу, где се не види маса и не чује граја*.²²⁵ Дучић, кроз китњасте и декоративне *Царске сонете*, разговара у *Гласнику* са далеком прошлошћу, док песмама *Непријатељ*, *Крила*, *Стварање*, *Тренуци* и *Мирна песма* ствара снажне и упечатљиве рефлексивне слике о највећим мотивима живота и уметности *Богу, љубави и смрти*. Песник тражи да има опасног, моћног и злог противника, како би он сам био снажнији и виши, јер без непријатеља ће бити *бедан и без моћи, Мали, и унижен, и побеђен стидно*,²²⁶ док свој оптимизам и борбену виталност доказује жељом да лети високо и вечито *само под теретом озарених крила*.²²⁷ Неке песме из ратних година припадају највишим донетима Дучићевог песничког стваралаштва, а велики допринос свеукупном квалитету ратне поезије *Српског књижевног гласника* дају и Милан Ракић *Сентименталном песмом*, стихови љубавног и мисаоног карактера Милутина Бојића, *Песма јаких* Алексе Шантића и љубавна песма Милана Ђурчина *Американка*. Ратним мотивима бави се Милутин Јовановић, који песме посвећује погинулим саборцима и позива на освету преораних гробова стиховима *Тад одмаздом светом с'јаће њихна лица, Док крвавим кљуном жедни кљују врани, Мртва, Гнила срца негдашњих убица*.²²⁸ Насупрот претећим Јовановићевим речима, Сима Пандуровић нежном и тајанственом

---

²²³ Драгиша, Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 302

²²⁴ Јован Дучић, *Легија*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 8 (16.октобар, 1913), стр. 593.

²²⁵ Перо Слијепчевић, *Огледи*, Српска књижевна задруга, 1934, стр. 8.

²²⁶ Јован Дучић, *Непријатељ*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 9 (1.мај, 1914), стр. 660

²²⁷ Јован Дучић, *Крила*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 9 (1.мај, 1914), стр. 661.

²²⁸ Милутин Јовановић, *Усамљени гроб*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 1 (1.јануар, 1914), стр. 31.

песмом *Ноћ слутње* уводи читаоце у свет космоса, *ноћи кобне* и *гласника смрти*. Пандуровић емотивним песничким исказима и јасним поентама указује да родитељи, жене и деце стрепе и страхују за своје ратнике, зато што *се негде бој сад бије, Пушке праште, Крв се лије, за ловоре славе таште*.²²⁹

Проза *Српског књижевног гласника* не прати квалитетом поезију и креће се у распону од сеоских, фолклорних и ловачких прича Ива Типика, Анђелка Крстића и Вељка Петровића, до сентименталних студентских успомена Милутина Ускоковића и лирских записа Исидоре Секулић, Милице Јанковић и Данице Марковић. У 1914. години велику пажњу јавности привлачи *Гласникова* анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности. Посебно је занимљиво да су изјашњавања по овом културно-националном питању у великој мери зависна од ратних резултата српске војске. Тако Алекса Шантић као основни аргумент за примену екавског говора наводи да *се њиме служе они чији синови јуче, по пољима и гудурама Старе Србије, Македоније, Тракије и Албаније, посијаше кости своје и осветише Косово*,²³⁰ Светозар Ђоровић гласа за источно наречје јунака са Куманова и Брегалнице, док Мирко Королија прихвата *екавшину* зато што њоме причају *уста што су својим огњеним говором говорила на Шару, Вардару, Лиму, Дриму*.²³¹

Попут грома из ведрога неба, деловала је вест да је 2. маја 1914. године преминуо уредник *Српског књижевног гласника* Јован Скерлић. Од њега се у име *Гласника* опрашта Богдан Поповић речима *оно што је Гласник данас, Гласник само њему дугује.... Благодарети Скерлићу, 'Српски књижевни гласник' је постао моћно просветно средство, и духовна спона ширега Српства и јужног Словенства. Скерлић*

---

²²⁹ Сима Пандуровић, *Ноћ слутње*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 6 (16. март, 1914), стр. 420.

²³⁰ Алекса Шантић, *Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 2 (16. јануар, 1914), стр. 115.

²³¹ Мирко Королија, *Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 6 (16. март, 1914), стр. 445.

је 'Српски књижевни гласник' начинио школом, и националном установом.²³² Поповић подсећа да је Скерлић умро у служби народа и да је бритким, продорним, понесеним и упечатљивим критичким написима дао велики допринос афирмацији критике као књижевне врсте и друштвене потребе. Тих дана Бранко Лазаревић подвлачи у *Летопису Матице Српске* да је Скерлић *тражио да уметност долази из народа и буде за народ и да она има социјално-националну мисију.*²³³ Управо у поменутиим одредницама треба потражити разлоге што је Скерлић, у предвечерје Балканских ратова, постао етички и духовни покретач српског друштва, националне свести, идеја југословенског уједињења и залагања да се српска књижевна критика изједначи са општим духом времена. Изненадна смрт је Скерлића *као трибуна и 'учитеља енергије'* увела право у легенду, и један готово мистични сјај недостижности и данас светли око његовог лика.²³⁴

Позитивним завршетком балканских ратова, *Српски књижевни гласник* још више учвршћује свој углед водећег српског књижевног часописа. Нова српска књижевност ствара се и у ратним данима *највећим делом у овом часопису: песништво поготову, а критика безмало у потпуности.*²³⁵ Осврт на *Гласникова* ратна издања уверљиво показује да ратна збиља не ремети устаљене вредности часописа, али уредници, поводом тристоте свеске, са поносом наглашавају да их више од вредносних, моралних и материјалних успеха радује *високо испуњење родољубивог задатка за време последњих ратова. Онда кад су други часописи престали излазити, он је, без обзира на жртве, као и дотле излазио тачно и својом садржином вршио*

---

²³² Богдан Поповић, *Један светао гроб, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 10 (16.мај, 1914).

²³³ Бранко Лазаревић, *Критички радови Бранка Лазаревића*, Матица Српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1975, стр. 211-212.

²³⁴ Предраг Палавестра, *Критика и авангарда у модерној српској књижевности*, Просвета, Београд, 1979, стр. 76.

²³⁵ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига прва, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 193.

своју дужност једног национално-књижевног часописа.²³⁶ У предратним годинама, *Гласник* не предњачи са родољубивим темама, али са почетком балканских ратова све се мења. Пажљива анализа ратних свески указује и на једну, до сада мало запажену, карактеристику *Српског књижевног гласника*, а то је усклађеност са ратним дејствима. Часопис као да наступа заједно са српском војском, тако да књижевне прилоге и друге написе у великој мери прилагођава актуелним ратним дешавањима.

Пригушен отпор *Гласниковој* књижевној политици пружају лист за науку, књижевност и друштвени живот *Дело* и поједини часописи у културним центрима ван Србије.²³⁷ Оцене да управо *Дело* наставља тамо где је стала *Отаџбина* Владана Ђорђевића, говоре да часопис у првој фази излажења ужива велики углед и да представља важан сегмент у књижевном животу Београда и Србије на почетку 20. века. Од 1902. године па до почетка Првог светског рата, часопис излази једанпут месечно и дуго година покушава да одржи извесну равнотежу са *Српским књижевним гласником*. По мишљењу Предрага Палавестре, *Дело* је *отвореном сарадњом и толерантним ставом према многим писцима сасвим различитог уверења и стилског поступка успевало да ублажи и релативизује понекад исувише крути елитизам самоуверене групе 'Гласникових' уредника и сарадника и да тиме оснажи плуралистичке претпоставке модерне културе.*²³⁸ Неприкривена конкурентност и супротстављеност *Дела* и *Гласника* говоре да је неопходно истраживање и упоређивање ратних издања

---

²³⁶ А.А., *Белешке, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 6 (16. септембар, 1913), стр. 477.

²³⁷ Уочи балканских ратова, часописи културних центара ван Србије, попут *Летописа Матице Српске, Бранковог кола* и *Босанске виле* превазилазе дотадашња конзервативна начела и широко отварају врата новим покретима и књижевницима модерног сензибилитета. У просечном породичном часопису *Босанској вили* долази до преокрета 1910. године, када у уредништво, поред Николе Кашиковића, улазе Владимир Ђоровић, Петар Кочић, Вељко Петровић, Димитрије Митриновић, Сима Пандуровић и други писци. Сарајевски часопис тада почиње да смело корача у правцу авангардних настојања и постаје жариште модернистичке књижевности, док у њему уочиште проналазе књижевници, који су изопштени из *Српског књижевног гласника*.

²³⁸ Предраг Палавестра, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918)* (3), *Књижевна историја* (Београд), бр. 47 (1980), стр. 440.

ова два часописа, у циљу стварања реалне слике о српској књижевној периодици у периоду од 1912. до 1914.године. У годинама балканских ратова *Дело* редовно излази и задржава свој карактеристичан изглед са економским, политичким, научним, уметничким, позоришним и књижевним прегледима и књижевним прилозима. После сагледавања књижевних прилога у *Делу*, може се закључити да часопис у уређивачкој политици нема постављене стандарде и јасно изражен књижевни програм, те да се вредност поезије и књижевне критике не приближава дOMETИМА *Српског књижевног гласника*. Лист успева да делимично прати тадашњи квалитет српске књижевности једино у прози и то кроз дуже приповетке, приче и драмске једночинке Ива Ћипика, Вељка Петровића, Григорија Божовића, Хајима Давича, Тадије Костића, Драгослава Ненадића и других писаца. Најбољи прозни књижевни подухват *Дела* представља објављивање, у више наставака, друштвеног и љубавног романа Милутина Ускоковића *Хроми идеали*.

Избор сарадника у делу поезије (Владислав Петковић Дис, Станислав Винавер, Душан Бајић, Давид Пијаде, Владимир Станимировић, Душан Малушев, Јелена Димитријевић..) говори да су се на страницама *Дела* појављивали песници, који нису омиљени у *Српском књижевном гласнику*. На прсте једне руке могу се набројити заједнички сарадници оба часописа попут Симе Пандуровића, Проке Јовкића, Милутина Јовановића или Милице Јанковић. Видљиво је да су стихови у *Делу* упадљиво слабији од *Гласникових*, али чуђење изазива чињеница да је поезија угледног часописа у великој мери монотона, прозаична и приземна. Једноличност и баналност песничког света *Дела* напушта тек неколико песника, а пре свих Станислав Винавер, вешто написаним, маштовитим и музикалним циклусом песама *У зимску ноћ* и поемом *Визија*. У време балканских ратова, Винавер занесено тражи индивидуалну и колективну перспективу у васељени и непознатим далеким просторима, док Сима Пандуровић у песмама *После свега* и *Векови* нежним песничким тоном своди рачуне свог дотадашњег живота и подвлачи да мрзи *наше доба ружно, Где је све средње, све 'средина златна', Где се, попут старог и жалосног клатна, Клатимо лагано,*

монотono, тужно.²³⁹ Као што се песништва *Српског књижевног гласника* и *Дела* налазе на два супротна пола, тако и књижевне критике два часописа немају било какве додирне тачке. Довољно је споменути *Гласникове* критичаре Јована Скерлића, Богдана Поповића, Павла Поповића и Бранка Лазаревића, па закључити да је критика у том часопису неупоредиво квалитетнија, меродавнија и поузданија од књижевне критике *Дела*. Провалију између два критичка погледа могуће је добро сагледати упоређивањем критика збирке *Стари мотиви* црногорског песника Мићуна Павићевића. Наиме, док критичар *Дела* хвали поетски дар, патриотски дух и добру версификацију Павићевића, дотле Скерлић у одбрани домаће књижевности од стихотвораца и надриписаца не бира средства и истог песника назива *опасним шкрабалом* и за његове стихове тврди да су то *детињасте покушаји једног полуписменог човека, који је у подједнакој мери лишен талента, образовања и интелигенције, и који мисли да се у књижевност може на силу ући*.²⁴⁰

Ратне прилике нису значајније утицале на уређивачку политику *Дела*, тако да часопис и у ратним данима делује хладно, удаљено и очигледно не успева да, попут *Српског књижевног гласника*, оствари праву меру везаности између судбинских догађаја и књижевних садржаја часописа. У *Делу* се појављују разнежене љубавне сторије, историјске новеле, медитације о браку, ловачке приче и песме о најбаналнијим предметима и појмовима, али ратна збиља тешко продире до уредника и сарадника листа. У прозним записима појављује се само једна прича са ратним мотивима (*Ала гурамо!..*), у којој Девичерски кроз размишљања и маштања потпоручника Адама Мандића критикује забушанство и дезертирање са фронта. Почетком 1913.године, *Дело* испуњава поетски дуг према домовини са две ударне песме под насловом *Отаџбина*. У првој, Милутин Јовановић негодује због поплаве нападних родољубивих осећања и поручује домовини *Ми те сви волимо љубављу нечујном, Без вашарске ларме, тихо и предано*,²⁴¹ док М.П. Стефановић открива тајне отаџбинске љубави у

---

²³⁹ Сима Пандуровић, *Векови, Дело* (Београд), књига 69, 4 (децембар, 1913), стр. 340.

²⁴⁰ Х., *Белешке, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 6 (16.март, 1912), стр. 475.

²⁴¹ Милутин Јовановић, *Отаџбина, Дело* (Београд), књига 66, 1 (јануар, 1913), стр. 3.

мудрости предака и њиховој везаности за земљу. После рата, јавља се и Јелена Димитријевић, која у песми *Спровод хероја* подсећа на жртве, бесмисленост погибија и тугу родитеља, деце, жена и пријатеља погинулих.

Песник, потписан латиничним псеудонимом Дис, покушава да, пишући патриотске стихове, оствари приснији контакт са читаоцима *Дела*. У часовима борбе, Владислав Петковић мења речник и дубину своје дотадашње лирике и почиње да пева о ратној Србији, жртвама, самопрегору и патњи. Наговештаји Дисовог ратног песништва могу се пронаћи у познатој песми *Наши дани*, објављеној у Нушићевој *Звезди* непосредно пред почетак Балканског рата. У њој Дис снажно протестује против људске пакости, разврата, изборних превара, лажног патриотизма и свеукупне трулости српског друштва, али пружа и јасне сигнале да није неосетљив за муке *несрећне браће* на југу Србије. У часопису *Дело*, Дис прави искорак у правцу доказивања своје *социјалности*, тако што у песми *Нови дани* хвата корак са духом *заветне мисли и вековних снова*. Песник је презадовољан што *труба правде* црта нове географске карте и пише *дане нове*, да би у екстази узвикнуо *О, како је дивно то доба прегнућа, Историја кад се ствара пред очима*.²⁴² У песми *Звона на јутрење* Дис искрено признаје да није веровао у *устанак народа и појаву рата*, нити да ће се пробудити *заспали духови и царство покојно*,²⁴³ а њему се и после победе чини да сања, док гледа *Земљу, што изниче из крви синова*.²⁴⁴

Лист за науку, књижевност и друштвени живот *Дело* великим делом остаје удаљен од ратног жамора, али зато се Владислав Петковић Дис потпуно уклапа у узаврелу књижевну атмосферу ратне Србије. После првих победа српске војске у балканским ратовима, листови и часописи препуни су *књижевних*, пригодних и свечарских остварења, која опевају победе и где *васкрсавају гусле, стари јунаци и виле*,

---

²⁴² Владислав Петковић Дис, *Наши дани*, *Дело* (Београд), књига 64, 3 (септембар, 1912), стр. 340.

²⁴³ Владислав Петковић Дис, *Звона на јутрење*, *Дело* (Београд), књига 69, 2 (новембар, 1912), стр. 171.

²⁴⁴ Владислав Петковић Дис, *Споменик*, *Дело* (Београд), књига 69, 3 (децембар, 1913), стр. 345.

спојени са симболима нових крајева: *Вардарем и морем*.²⁴⁵ Дневни листови и календари следе часописе и своју концепцију подређују ратном стању у коме се земља налази. Дневни лист *Пијемонт*,²⁴⁶ током балканских ратова, има књижевну рубрику у којој преовлађују прилози, махом песнички, изразито патриотске оријентације. На сличан начин, и у дневном листу за политику, новости, привреду, војску и књижевност *Штампа*²⁴⁷ постоје целине за позориште, музику и књижевност, док књижевне прилоге објављују Дис, Велимир Рајић, Алекса Шантић и други песници. Календар *Просвета* за 1913.годину, такође, посвећује добар део садржине опису балканских ратова и доноси поезију младих и родољубивих песника. Нема сумње да у Србији 1912.године излази велики број листова и часописа, али се због интересовања домаће јавности за балканске ратове, осећа потреба за покретањем нових, специјализованих часописа, који ће рат пратити из близине и у којима ће моћи да се виде и чују непосредни актери ратних збивања. Већ почетком 1913. године, покреће се неколико илустрованих часописа, у којима књижевна остварења заузимају значајно место. Творци листова, по свему судећи, сматрају да ће фотографије и уметничка реч најлакше наћи пут до читалаца и бораца. Сликама, репортерским записима, вестима и књижевним прилозима, збивања на фронту бележе листови *Илустровани Балкан*, *Балкански рат у слици и речи* и два часописа под истим називом *Илустрована ратна кроника*.²⁴⁸

---

²⁴⁵ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 300.

²⁴⁶ *Пијемонт* излази од 1911. до 1915.године. Директор листа је Љуба С.Јовановић. Сарадници *Пијемонта* током балканских ратова су Николај Велимировић, Прока Јовкић, Никац од Ровина, Тин Ујевић, Исидора Секулић и други писци,

²⁴⁷ *Штампа* излази сваког дана од 1912. до 1914.године.

²⁴⁸ Прво се у Београду појавила *Илустрована ратна кроника* као двонедељни часопис о догађајима Балканског рата, да би се, убрзо, и у Новом Саду штампао недељник са истим именом. Београдска *Илустрована ратна кроника* је излазила пет месеци, а новосадска *Илустрована ратна кроника* излази скоро годину дана.

Први број часописа *Илустровани Балкан* појављује се 3.марта 1913.године и на насловној страни доноси слику краља Петра, краља Фердинанда, краља Ђорђа и краља Николе.²⁴⁹ Лист приоритет даје актуелним фотографијама велике документарне и историјске вредности, које приказују, на пример, улазак српских војника у Охрид, турске заробљенике, борбе код Једрена, краља Петра у Хиландару или освајаче Куманова и Битоља. Књижевних прилога је у *Илустрованом Балкану* мало, зато што предност добијају репортерски записи са терена. Лист доноси десетерачке песме анонимног галипољског гуслара и ратне записе, у којима је тешко пронаћи уметничке и књижевне врлине, осим веродостојности и, покаткад, занимљивости казивања. Вредна пажње је прича *Васијат*, у којој аутор потписан иницијалима С.М.С. искрено и топло приповеда о доживљају на стражи, када му је у сновиђењу пришла лепа арнауткиња *са грудима које су биле немирне и бурне као Јадранско море*.²⁵⁰ Тематика ове и других прича сажима оно што се на ратиштима од Јадранског мора до Једрена дешавало, уз видљив недостатак жеље или способности аутора за истицање дубљих порука и право вредновање догађаја. У листу је честа појава да се на целој страни дају описи срцепарајућих платонских љубави, док прикази занимљивих литерарних мотива остану само у назнакама. Важна карактеристика *Илустрованог Балкана* јесте да у њему нема прилога познатих имена српске књижевности.

Часопис *Балкански рат у слици и речи*²⁵¹ је, са аспекта књижевне периодике, много значајнији од *Илустрованог Балкана*. Сличност између ова два листа је у жељи власника и уредника да симбиозом слика и књижевних остварења обавесте читаоце о току рата који се води, с тим што *Илустровани Балкан* изразиту предност даје слици, док часопис *Балкански рат у речи и слици*, како то и сам назив листа каже, подједнаку

---

²⁴⁹ Власник листа *Илустровани Балкан* је Сл.Савић, док дужност одговорног уредника обавља Бранко Ивковић. У периоду од 3.марта до 28.априла 1913.године, појавило се укупно 9 бројева.

²⁵⁰ С.М.С., *Васијат*”, **Илустровани Балкан** (Београд), број 2, (10.март, 1913), стр. 15.

²⁵¹ Изашло је тридесет бројева часописа *Балкански рат у слици и речи* и то у периоду од 20.јануара до 25.децембра 1913.године. Власник и одговорни уредник је Душан Мил. Шијачки, док се као одговорни уредник потписивао Ст.Мил.Шијачки.

пажњу придаје и једном и другом облику уметничког израза. Већ у првом броју, *Балкански рат* објављује, до тада, нештампану и непознату песму песника борбеног романтичарског национализма Стевана Владислава Каћанског *Напред Србијо*, за коју уредништво са поносом наглашава да је добило од његовог сина. Бојне покличе и родољубиве реминисценције настављају Дим.Глигорић-Сокољанин и Живан Живаљевић песмама *Јунак* и *Бој на Јарњу*. У истом тону, песници, мање или више познати, пишу о борбама, слободи, јунаштву и жртвама, док песме у народном духу стварају Андра Гавриловић, Сокољанин, Душан Осмокровић, Срђа Злопоглеђа, Ђорђе из Сарајева, монах Валеријан и Озрински гуслар. У њима се, по правилу, косовски и други српски стари јунаци дижу из гробова, како би после неколико векова ободрили српске војнике у боју за слободу. У првим месецима објављивања, часопис је пун сличних, мобилизаторских, бучних и у суштини слабих стихова, у којима се велича српство и све што је на слово *С*. Такав вид поезије заузимаће одређено место у часопису до краја рата, али временом ће добијати све мање простора и у први план ће излазити доказане песничке вредности и талентовани аутори.

Балкански рат у слици и речи преузима песме из *Дела*, па тако у листу проналазимо песме *Отаџбина* Милутина Јовановића, *Војнички растанак* Симе Пандуровића и *Спровод хероја* Јелене Димитријевић. Овим песмама, као да се најављује преокрет и испољавање родољубивих осећања без помпе и ударања у таламбасе. Занимљиво је да се у листу *Балкански рат у слици и речи* на истом задатку налазе Алекса Шантић, Сима Пандуровић и Владислав Петковић Дис и да они доследно прате линију популарисања хероизма српских бораца, величања традиције и преданости у остваривању светлих националних циљева. Стихови Алексе Шантића из *Пјесме са Вардара* и *Јутра на Косову* писани су у његовом препознатљивом маниру, где се на сваком кораку срећу барјаци, оклопни јунаци и царске одоре. С друге стране, у песмама *На обали Драча* и *На мртвој стражи* срећемо неког другог Шантића, који је мирнији по тону, без реторичности и прожет искреном тугом. Остаје у дубоком сећању лапидарна слика постојаног српског стражара који *на вису гора стари, са пушком чека и стражари..Огрнут мразом,мртав,ледан, Стоји..И ено ко ступ један.*

*Сребрн и сјајан, с врха горе, Подупро плаво небо Зоре..*²⁵² У то доба, многе је дубоко дирнула и песма *По гробовима* Владислава Петковића Диса, у којој песник сетно говори о гробовима младића расутих по ратишту. Песник тврди да жртве нису узалудне и истовремено жали *што нисам тамо, што не падох с њима, Усред куришума где падаху људи.*²⁵³ Посебно је занимљиво што, додуше у мањој мери, *Балкански рат* објављује и песме официра, каплара и војника, који своје литерарне радове шаљу директно са фронта. Тако, већ у другом броју потпоручник Радослав Глигоријевић објављује песму *Љума*, у којој попут Диса, пева о гробовима палих војника поред *хучног Дрима*. Нешто касније, овај аутор оглашава се песмом *Ноћ после прве борбе*. Стихови су бледи и без већих квалитета, али тако је симпатично замишљати потпоручника како, у паузама борби, стихове пише. Песмом *У Небрегову* резервни пешадијски потпоручник Сава М. Радовановић честита војницима 17.пука за победе у рату. Нажалост, само неколико недеља касније, *Балкански рат* извештава да је песник Сава јуначки погинуо надомак Скадра. У сред борбе неко му је довикнуо да напише песму о боју који се води, на шта је Сава одговорио *Све ми се чини, да ће ми ово бити последња песма*. Тако је и било. У једној од својих последњих песама, он као да предсказује своју смрт и пева *Србин знаде вазда - јуначки да гине, И душмане своје пун гнева да смрви.*²⁵⁴

У часопису *Балкански рат у слици и речи* има мало прозних књижевних дела. Наравно, лист обилује репортерским записима, сличицама са бојних поља, вестима са фронта, описима српских ђенерала и погинулих јунака, али у литерарне написе могу се убројити тек пар путописа о Призрену и Драчу, топла сказка свештеника М.Ј. Путниковића и роман из црногорског ратничког живота *Ћетна Вукова* Радована Тунгуза Перовића Невесињског. Елски испричан, роман Невесињског (у четири

---

²⁵² Алекса Шантић, *На мртвој стражи*, **Балкански рат у слици и речи** (Београд), број 10., (24.март, 1913), стр.149.

²⁵³ Владислав Петковић Дис, *По гробовима*, **Балкански рат у слици и речи** (Београд), број 19 (2.јун,1913), стр.290.

²⁵⁴ Сава М. Радовановић, *Дирнули сте*, **Балкански рат у слици и речи** (Београд), број 17 (19.март,1913), стр. 258.

наставка) јесте изузетак у *Балканском рату*, како у погледу објављивања романа, тако и везивањем тематике за давно прошле догађаје. Још већи изузетак представља превод приче Ивана Цанкара *У рату*, зато што је, заправо, та прича једини прилог, у тридесет бројева часописа, са изразито антиратном поруком. Само се у Цанкаревој причи постављају питања о томе колико ће дуго трајати рат, да ли се у њега мора ићи и каквих ће жртава бити.

Познато је да победа у рату брише многа питања. Српска војска се, после два победоносна рата, вратила у Београд 11.августа 1913.године. Тих дана, Дис у часопису *Балкански рат* поздравља ратне победнике песмом *Нашим херојима*, што чине и Стеван.П.Бешевић и Драг. Најдановић песмом *Добро нам дошли соколови моји*. Уосталом, Мита Димитријевић у програмском тексту тражи од свих *да поју својој победоносној војсци нову песму, да хвале своје велике војнике у светињи њиховој и да их хвале уз глас труба које зову нова поколења у нову борбу*.²⁵⁵ Часопис *Балкански рат* управо то и ради. Дочекује своју војску, опева је и топло поздравља. Рат се завршио, а самим тим нема више ни разлога за постојањем часописа који носи име по том рату. Још неколико репортажних записа, спомена погинулима, карта општина нове Србије и лист може да оде у историју. Књижевни прилози у часопису *Балкански рат у слици и речи* добра су илустрација стања укупне ратне књижевне периодике у Србији 1912. и 1913.године. Национална дужност у подједнакој мери обавезује и познате и непознате писце да се и кроз писану реч одуже домовини, ободре борце и српски народ. Приметно је да има све више књижевних дела у којима се имитирају или дословце примењују литерарни поступци из народног стваралаштва. Почињу да пишу и неки који никад нису, па се у часописима све чешће јављају војници и официри са фронта са више или мање успешним књижевним прилозима. Нема сумње да је родољубиво стваралаштво у великом замаху, што је лако уочити листајући било који часопис тог доба. После победе, листови и часописи масовно расписују конкурсе за најбоље родољубиве песме или ратне приче. На конкурс београдске *Политике* за три

---

²⁵⁵ Мита Димитријевић, *Наши велики војници*, *Балкански рат у слици и речи* (Београд), број 28. (25.август, 1913), стр.434.

најбоље приче из рата послато је 155 рукописа, а *оцењивачки суд* у саставу Јован Скерлић и Драгутин Костић доноси одлуку да награде припадну Милутину Јовановићу, за приповетку *Мој послани Богомир*, Милицы Јанковић, за приповетку *Колера* и Драгиши Васићу за приповетку *Пацко*.

Сигурно је да у време балканских ратова *Српски књижевни гласник* најсвеобухватније представља српску књижевност, њене главне тежње и водећа достигнућа. Уосталом, часопис је тада на врхунцу своје културне моћи и представља *целу једну школу културе, доброг и поштеног писања, као и исправног и родољубивог држања*.²⁵⁶ У периоду од 1912. до 1914. године *Гласникова* критичка и песничка школа има потпуну превласт у српском књижевном простору и њени представници ауторитативно подучавају, процењују, суде и пресуђују. Услед повишеног осећања одговорности за свој народ и његову културу и страха од свега што би у ратним временима деловало штетно, *Гласник* прави и грешке у вредновању појединих писаца. Добра особина *Српског књижевног гласника* у доба балканских ратова је што има праву меру између националне потребе да прати успехе српске војске и књижевно-естетских критеријума. Нове ратне теме нису превладале, већ су само још више унапредиле разноврсност књижевности *Гласника* и омогућиле да се најбољи песници и приповедачи искажу у књижевној обради актуелних ратних догађаја. Другим часописима није преостало ништа друго, до да, вољно или невољно, следе постулате *Српског књижевног гласника* у границама својих могућности. Неки су, попут *Дела*, остали удаљени од стварности, док већина периодичних издања широм отвара странице за десетерце, *косовске песме*, победе, плотуне и тробојке. У том мору ратних стихова, записа и прича јавља се скроман број квалитетних књижевних дела, али *Гласникови* песници, приповедачи и критичари, Владислав Петковић Дис и Милутин Ускоковић у *Делу* и поједини књижевници у другим листовима и специјализованим ратним часописима стварају вредну, занимљиву, актуелну и разноврсну ратну књижевну периодику. Она уверљиво сведочи да у рату основне књижевне идеје епохе

---

²⁵⁶ Драгиша Витошевић, *Српски књижевни гласник 1901-1914*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, Београд, 1990, стр. 39.

модернизма нису склоњене у страну и да су сачувана сва достигнућа српске књижевности од почетка двадесетог века. У целини гледано, књижевна периодика балканских ратова има и једну посебну вредност, а то је да су аутори књижевних прилога знали да се у ратном времену уздигну изнад шовинизма и националне мржње. Српски приповедачи и песници у својим делима осуђују нечовечно поступање, великодушно пружају руку побеђеном непријатељу, отворено сагледавају тамну страну рата и на рат гледају као велику трагедију за све људе.

Почетак Првог светског рата означава раскид са било каквим привидом нормалног живота, па самим тим и са динамичним књижевним животом у Београду, целој Србији и књижевним средиштима Срба ван Србије. Један за другим, престају да излазе симбол епохе модернизма *Српски књижевни гласник*, *Летопис матице српске*, *Босанска вила* и многи други листови и часописи. У мајском броју, часопис *Дело* обавештава читаоце о смрти великана епохе модернизма Јована Скерлића, а убрзо, после само још једног броја (јун 1914), привремено обуставља излажење због рата. Власник и уредници *Дела* Аца М. Станојевић, Драгољуб Павловић и Лазар Марковић крећу са реком народа за Ниш, где обнављају часопис. Они доносе одлуку, да због празнине, настале гашењем листова и часописа који су неговали књижевну периодику, *Дело* излази, не једном месечно као пре рата, већ на сваких петнаест дана. Тако ће у Нишу изаћи дванаест бројева часописа у којима су прегаоци из, тада јединог српског књижевног листа, покушали да покажу како *Велики рат* није крај свега и да српска књижевна периодика, књижевност и култура морају да наставе свој пут.

НА СТАРИМ ОГЊИШТИМА

Победе у балканским ратовима стављају у други план све недостатке предратне Србије и пажњу усмеравају на виталност српског народа и значајне домете српске демократије и културе. Достигнути развој и ратни успеси омогућавају излазак из оквира заостале и духовно омеђене средине и стварање друштвеног система прожетог динамичним прегалаштвом, јаком вером и националним оптимизмом. У Србији више

не преовлађују мрачне и безнадежне слике, описане у *Страдији* Радоја Домановића пре само десетак година, већ се стварају услови за исказивање физичке и духовне снаге српског народа. Људи великог друштвеног угледа и ауторитета и духовне вође епохе са поносом тврде *да је ветар живота моћно духнуо нашим земљама, чела су се подигла и леђа исправила* и да је створен један нови дух вере у живот, љубави за рад и националне енергије. На оригиналан и њему својствен начин, Јован Скерлић поистовећује нови дух у беседама Николаја Велимировића, циклусу *Косово* Милана Ракића, *Родољубивим песмама* Вељка Петровића и националним канцонама Мирка Королије са *новим духом који се у велику јесен 1912, као грмљавина снаге и одушевљења проломио на бојним пољима на Пчињи, Лабу, Ибру и Вардару, и који је донео српском народу дане какве није видео од 14. века.*²⁵⁷

У књижевном животу Србије јављају се, већ од почетка двадесетог века, писци различитих идејних и уметничких усмерења, обједињени тежњом да изврше модернизацију и европеизацију српске књижевности. У доба балканских ратова, они настављају са интензивним књижевним радом, а њихова дела задржавају квалитете и естетске вредности предратне литературе и попримају значајнија обележја националног препорода, модерних родољубивих осећања и ратне тематске зависности. Несумњиво је да балкански ратови значајно утичу на српску књижевност, која тих година великим делом настаје у знаку ратних збивања и великих ратних победа. Критичар *Српског књижевног гласника* с правом примећује да се *та књижевна продукција развија у толиким размерама да је постала читава једна 'зараза' наше писмености,*²⁵⁸ мада пажљива анализа књижевних прилика у Србији указује да се паралелно са *ратним делима* штампају и књижевна остварења другачијих карактеристика. *Српска књижевна задруга, Матица српска, Издавачки завод Напредак* и друге издавачке куће објављују у ратним годинама занимљив избор књига

---

²⁵⁷ Јован Скерлић, *Нови омладински листови и наши нови нараштај, Српски књижевни гласник* (Београд), књига 30, св. 3 (1. фебруар, 1913), стр. 220-221.

²⁵⁸ Н.А. *Оцене и прикази, Српски књижевни гласник* (Београд), књига 31, св. 8 (16. април, 1914), стр. 627.

из савремене српске литературе и историје српске и светске књижевности.²⁵⁹ Неколико стотина наслова говори да ратовање није обуставило књижевни рад и да српска књижевност не носи искључиво *ратно одело*, што, свакако, није лако остварити у сенци мобилизација, ратних покрета, борби и страдања. У Бугарској, на пример, књижевни живот у рату претежно се своди на дневне листове и информативне књиге о ратишту, док телеграми, географске карте и етнографско-политичке брошуре представљају основну бугарску лектуру.

Више књижевних критичара слаже се у оцени да почетак двадесетог века представља *један мали златан век наше поезије* и да је то *време највишег просека наше песничке писмености, време највеће концентрације песника трајније и трајне вредности*.²⁶⁰ Песнички израз модерниста развија се до неслућених висина и обогаћује уметничком изражајношћу, рафинираним језиком, мелодичним стихом, виртуозном версификацијом и сликовитим песничким стилем. Родољубиво песништво прати у стопу узлете симболично-мисаоне и љубавне лирике и у њему се са лакоћом могу открити *тонови и акценти, садржаји и облици који су својом унутрашњом чврстином и интензивношћу значили уметничку вредност првог реда*.²⁶¹ Век почиње космополитским песничким стремљењима, док у ратном периоду песништво добија

---

²⁵⁹ У периоду од 1912. до 1914. године, *Српска књижевна задруга* објављује старе легенде и историјске списе из старе српске књижевности, романе Стевана Сремца, Милорада Шапчанина, Јелене Димитријевић, Јанка Веселиновића и Јакова Игњатовића, *Антологију хрватске приповетке*, путописе Милорада Павловића, *Споменицу Доситеја Обрадовића*, Његошеве *Мање пјесме*, Шантићеву поезију, избор српских песника и књиге Јевте Дедијера и Милана Марјановића. *Матица српска* штампа *Песме Милете Јакшића* и приповетке Исидоре Секулић и Вељка Петровића, док Издавачки завод *Напредак* доноси целокупна дела Ђуре Јакшића и Лазе Лазаревића. Управа *Српске књижевне задруге* жели да коло у припреми задржи карактер актуелности према великим догађајима и планира да изда три дела из књижевности три савезничка балканска народа. У том циљу, она је из српске књижевности изабрала роман Јанка Веселиновића *Хајдук Станко*. У области преводне књижевности. објављене су књиге Додеа, Манцонија, Тургеева, Расина, Толстоја, Шопенхаура, Ги де Мопасана и Шекспира.

²⁶⁰ Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973, стр. рим. 48.

²⁶¹ Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 19.

јаку националну боју и приметне ознаке национално-ослободилачког заноса. Скерлић је задовољан и у својој *Историји српске књижевности* тврди да има песника снажне вере у живот и националне енергије. *Патриотска поезија, сада у предосећању великих историјских догађаја, и као последица њихова, у свој својој слави је васкрска. Данашња патриотска поезија и идејом, и осећањем, и изразом стоји над емфатичном и полуновинарском патриотском поезијом из романтичног доба. Она је разумнија, дискретнија, отменија, нарочито књижевнија.*²⁶²

Један од најзаслужнијих писаца за обнову српске родољубиве поезије је Алекса Шантић, који у збирци *Пјесме* (1911.године) обједињује најбоље дотадашње стихове широког тематског дијапазона и песме *чистога и јакога патриотизма*.²⁶³ Шантић годинама уназад важи за *барјактара* националних тежњи и народног самопуздања широм *раскомаданог српства* и песника који се најбоље идентификује са етничким бићем српског народа (*И свуда где је српска душа која, тамо је мени отаџбина моја - мој дом и моје рођено огњиште..*), што оба српска краља и српска држава вреднују високим одликовањима и избором за члана Српске академије.²⁶⁴ У таквим околностима, потпуно је природно што мостарски песник, после ратних успеха у 1912. и 1913.години, громко и победоносно пева и достојно прославља остварење снова српског народа. Неке од тих *оčekиваних и победничких* песама појављују се у *Српском књижевном гласнику* и сарајевском *Народу*, а све те песме, са неколико нових, објављене су 1913.године у засебној књизи *На старим огњиштима*. Искрено одушевљење, топлина, сочна лепота језика, химничан тон и свечани акценат избијају из сваког Шантићевог стиха о повратку српске војске на средњовековна огњишта српског народа, мада Перо Слијепчевић добро запажа да балкански ратови у лирици Алексе Шантића изгледају као недељне свечаности, са пуно застава и шарених

---

²⁶² Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953, стр. 431.

²⁶³ Павле Поповић, *Српска књижевна задруга у 1911.години*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књига 29, св. 3 (1.август, 1912), стр. 193.

²⁶⁴ Алекса Шантић, *Моја отаџбина*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 207.

народних одела. Небројени поздрави ратницима и претеривања, у виду призивања мноштва старих јунака и историјских легенди, говоре да Шантић у збирци *На старим огњиштима* прибегава елементима романтичарске технике. У збирци има стихова без реторичности и помпе, мирнијих по тону и прожетих сетом, који су по правилу, посвећени српским сељацима и њиховој постојаности и јунаштву. Тек у њима може се запазити да се Шантићева ратна поезија не састоји само од темпераментних поклича и историјских реминесценција, већ да у њеном средишту постоје и упечатљиве слике српских људи и војника у јуришима, ратним мукама и тузи за изгубљеним синовима. На позорници песме *Пред Битољем* пратимо покрет српских бораца, који форсирају Црну реку под кишом олова и граната и певају *Ој Мораво, моје село равно*. Шантић тачно препознаје да ратници желе да вољеном завичајном песмом оснаже дух и да се пред могућом погибијом сете родног краја, баш као што у песми *Пећина* дубоко осећа бол и стрепњу мајке избеглице са нејаким чедом у наручју. Успелијим остварењима збирке *На старим огњиштима* припадају и песме *Око ватре*, *Повратак*, *Балада*, *Отац*, *На мртвој стражи* и *Згариште*, које имају значајне уметничке квалитете и у великој мери шире и емоционално богате Шантићев песнички свет. Важно је и подсетити да док многи европски и балкански писци упадају у замке национализма, дотле Алекса Шантић у јеку српско-бугарског рата пише песму *Понор*, у којој је подједнако жали и брата са Дрине и брата са Марице.

Збирка Вељка Петровића *Родољубиве песме* (1911) представља још једну потврду да је српска родољубива поезија учинила велики напредак у односу на доба патриотских химни Стевана Владислава Каћанског и бојних песама Мите Поповића. У жељи да избегне било какве недоумице око мотива за стварање патриотске поезије, песник на почетку књиге подвлачи да збирком песама само делимично испуњава своју националну дужност и да стихове посвећује свима, за које је *српски национализам најисправније конкретисани хуманизам, садржина свег душевног и духовног живота, религија, која заповеднички захтева, да јој се човек преда цео, да њоме живи и ствара, да се за њу опире, бори и умире.*²⁶⁵ Намере звуче познато, али мисли и осећања су у тој

---

²⁶⁵ Вељко Петровић, *Родољубиве песме*, Б.И., Београд, 1912.

мери нова и оригинална, да Вељко Петровић брзо стиче глас обновитеља патриотске поезије, *националног песника* и далековидог народног трибуна. Његове песме вере и енергије потврђене су и остварене у Балканским ратовима, а о Вељку Петровићу се све чешће говори као о репрезенту новог нараштаја западњачког духа и националне душе, *који европски мисли и изражава се, али у чијим дубинама букти душа предака и говори 'глас крви'*.²⁶⁶ Родољубиве песме Вељка Петровића препознатљиве су по модерном критичком патриотизму, вери у земљу и слободу и једноставном, топлим, ненаметљивом и сугестивном песничком говору без фразе, загонетки и алегорија. Јасност Петровићевог песничког израза никада не прелази у баналност, услед животне уверљивости његових песничких слика и *здраве* поетске поруке да се све животне недаће могу савладати борбом, радом и знојем. У патриотској поезији, Вељко Петровић држи очи широм отворене и не устручава се да о вољеној *земљи бурјана и драча* гласно каже све истине, па и то да је она *земља отрована крви, корење гдено крепког дуба труне, орлови гину а блатују црви, где се ил' кади ил' паклено куне*.²⁶⁷ Родну Војводину Петровић дрско пита *Зар ти немаш стида* и гневно је оптужује за мекуштво, равнодушност, отуђење и шићарцијство, док српском народу поручује *О, мој горди роде, није она твоја. То је земља слугу и кнезова лоши*'.²⁶⁸ Критиком стања у српским земљама, песник не отвара врата разочарањима и изгубљености, већ богати српску родољубиву поезију актуелним проблемима и снажно позива на непокор и немирење са тренутном стварношћу. Истовремено, Петровић критичким приступом ствара родољубиве песме, које су, по мишљењу Миодрага Павловића, пример *патриотске поезије каква би она требала да буде да би имала продужено дејство, а каква најчешће код нас није била*.²⁶⁹

---

²⁶⁶ Јован Скерлић, *Књижевни преглед*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 32, бр. 6 (16.март, 1914), стр. 449.

²⁶⁷ Вељко Петровић, *Српска земља*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 252-253.

²⁶⁸ Вељко Петровић, *Повратак*, у: Вељко Петровић, *Родољубиве песме*, Београд, 1911.

²⁶⁹ Миодраг Павловић, *Песништво од Војислава до Бојића*, Нолит, Београд, 1972, стр. 405.

После збирке *Родољубиве песме*, Скерлић оцењује да је Вељко Петровић *не само одужио свој дуг народу, но је живим примером показао да трагедија целог једног народа вреди у поезији колико и стењања и бунцања алкохоличара и дегенерика, и да дубоко национално осећање, једно од најинтимнијих и најјачих осећања које човек може да има, може као песнички мотив исто толико послужити колико и маркизине лезе и ципелице од беле свиле.*²⁷⁰ Поменути и друге сличне оцене утицале су да се на Вељка Петровића гледа као на претежно родољубивог песника, мада целовитији поглед на рану Петровићеву лирику указује на разноврсност и сложеност његовог песничког опуса. Избор песама Вељка Петровића, насталих од 1904. до 1912. године, појављује се ратне 1913. године у књизи стихова *На прагу* и дефинитивно потврђује да, поред познатијих родољубивих, Петровић пише и узбудљиве пасторалне, рефлексивне, сатиричне, љубавне и еротске стихове и песме са ширим друштвеним темама. Песме *Шубе*, *Стоне* и *Репатица* издвајају се у књизи стихова домановићевским сликама власти и послушности, сагледававањем трагичног историјског положаја човека и трагањима у свемирском простору, док, у већем броју стихова, песник посебну пажњу посвећује мотивима из сеоског живота. Вељко Петровић се страшно предаје вољеној равници и поистовећује са пшеничним и кукурузним пољима, угарима и храстовим горама, а у исконској вези земље и човека тражи основе сопственог поетског пантеизма. Управо из схватања земље и српског народног живота у песмама *Нови Антеј*, *Кад сељак умире*, *Аве Мариа* или *Матере* извиру и Петровићеве родољубиве песме, као логичан след песничких тежњи за одбрану свих националних, слободарских и основних људских вредности. Песникове тежње да брине опште колективне бриге успевају да помире његова основна оптимистичка осећања, веру у живот и постојање животних лепота са критичким и *горким* патриотизмом и укажу на Петровићево веровање у мисију књижевности у друштву и народу.

---

²⁷⁰ Јован Скерлић, *Оцене и прикази*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књига 28, бр.5 (1.март, 1912), стр. 396.

Значајна улога Вељка Петровића и Алексе Шантића у обнови српске родољубиве поезије је неспорна, мада више књижевних истраживача тврди да до правог преокрета долази после објављивања песме Милана Ракића *На Гази-Местану* (1907). У програмској песми, Ракић видовито предвиђа будуће догађаје и у име западњачког поколења, коме и сам припада, развејава сумње и поносно и самоуверено тврди *кад дође до одсудног боја, незарен старог ореола сјајем, Ја ћу дати живот, отаџбино моја, Знајући шта дајем и зашто га дајем!*²⁷¹ Нису то била празна и реторска обећања, пошто песник, после обављања тешких и одговорних дужности у неослобођеним крајевима јужне Србије, узима пушку и храбро креће у *одсудни бој*. Границу Косова Ракић прелази 1912.године са четничким одредом Војводе Вука, неустрашиво се бори у окршајима на Преполцу, Лисици, Свирцима и Мердару и после месец дана, опасан реденицима и са шубаром на глави, улази у Приштину и јавља жени *Косово је освећено*. На том ратном походу, Милан Ракић доживљава свој најлепши песнички и животни сан, у тренутку када на Гази-Местану млад официр рецитије његову песму, не знајући да је и песник у строју.²⁷² Краљ Петар први сврстава четника, песника и барјактара српске борбе за ослобођење Косова у ред великих јунака Првог балканског рата и одликује га Златном медаљом за храброст.

У 1912.години, Милан Ракић објављује *Нове песме*, за које Скерлић без икаквих дилема тврди да су *понос наше књижевне генерације и једна од најбољих књига које*

---

²⁷¹ Милан Ракић, *На Гази Местану*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 234.

²⁷² Милан Ракић је Бранимиру Ћосићу и Младену Ст. Ђуричићу говорио о догађају са Гази-Местана. Официр са исуканом сабљом је пред стројем одсечно рецитовао његову песму *На Гази-Местану*, а песник описујући своје душевно стање каже *С муком сам се држао на ногама. Више осетих, но што видех, кад се неко одвоји из моје јединице и, у трку, стиже пред команданта 'Господине пуковниче, тај који је испевао ову песму овде је с нама.. Ево га позади, с бомбама.. у одреду Војводе Вука!' И одмах одјекну командантов глас 'Добровољац Ракић, напред!' Чуо сам све, али нисам могао да коракнем. Чак ни да отворим уста. Рукавом од шињела заклонио сам лице и пустио сузе.. први и последњи пут тада.* (Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин*, Конрас, Београд, 2006, стр. 195.)

су изашле за последњих двадесет година.²⁷³ Посебно место у збирци припада једном од најлепших циклуса српске родољубиве поезије *На Косову*, насталог у периоду Ракићевог службовања у Приштини од 1905. до 1911. године (са кратким прекидима).²⁷⁴ Песнику се на Косову прво указало *бело минаре изнад црних кућа*, симбол османлијске власти, а потом пејзажи ноћи, божур *из многе крви изникнуо давно*, силни оклопници из косовског боја, *давно ископане очи* краљице Симониде и *вез деспотице српске с калуђерским велом*. Пред сам почетак балканских ратова, Ракић слика *распетог Христа* у напуштеном храму, како шири руке и чека паству, док у песми *Наслеђе* песник јасно ставља до знања да је из мита и предања улио у себе *крв предака мојих, јуначких и грубих и неусирну крепост старинских јунака*. Ишчезле су све личне слабости, болести, песимизам и сентименталности, преостало је да песник, баш као што је писао Десанки Живадиновић, пође *тамо као средњовековни витези, у ратничком одушевљењу, готов на грубе и кржаве авантуре*.²⁷⁵ Савременици тог доба говоре да су генерације живеле и умирале са Ракићевим косовским стиховима на уснама, што указује да су његове топле, лирске, непосредне и личне рефлексије производиле и шириле јака национална осећања. Зато и нису претеране оцене да Ракићева косовска поезија, иако скромна по опсегу, има монументалне карактеристике и по мотивима и по свом духу, *а својим чисто уметничким стилем, који нигде није прекорачен, и избегавањем стереотипне политичке реторичности и фразе, она стоји изнад свега што је у српској књижевности написано у области родољубиве поезије*.²⁷⁶

Драма српске историје и косовско заветно искуство добијају у Ракићевим стиховима специфично духовно значење и постају снажно средство у изградњи јединства српског народа. Колико год да су намере песника уочљиве, толико се Милан

---

²⁷³ Јован Скерлић, *М.М. Ракић, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр.9 (1.мај, 1912), стр. 707.

²⁷⁴ Осам је Ракићевих песама надахнуто заветним косовским искуством. По редоследу настанка, то су *Минаре* (1905), *На Гази Местану*, *Божур* и *Симонида* (1907), *Јефимија* и *Кондир* (1910), *Напуштена црква* и *Наслеђе* (1911). Највише *косовских песама* објавио је у *Српском књижевном гласнику*.

²⁷⁵ Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин*, Конрас, Београд, 2006, стр. 161.

²⁷⁶ Јован Кршић, *Песничко дело Милана Ракића*, у : *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 228.

Ракић у испуњавању циља служи искључиво поетским средствима, без икаквих трагова декламаторства, приземне тенденциозности или патетичног родољубља. Скерлић је у праву када каже да Ракић *својим духом за седам копаља премаша надничаре слика и занатлије строфа* и да је довољно упоредити Ракићеву поезију *са оним празним, алкохоличарским косовским песмама шездесетих година, испеваним у београдским кафанама и новосадским бирџузима, па видети колики је напредак учинила не само наша поезија него и наше осећање*.²⁷⁷ Ракићево родољубље је у његовом срцу, док је љубав према српском народу дискретна, интимна и плод зрелог размишљања европског интелектуалца. Занимљиво је да у мноштву песама и целих збирки надахнутих балканским ратовима (Шантић, Дис, Војислав Илић Млађи, Драгутин Илић, Стеван Бешевић, Милутин Јовановић, Момчило Милошевић, Младен Ст.Ђуричић, Прока Јовкић, Милош Видаковић...) видљиво недостају Ракићеви стихови. Драгиша Витошевић примећује да *све што је имао он је рекао још раније, пре великих догађаја, и сада је у општем хору, мудро ћутао*.²⁷⁸ Уосталом, Ракић у рату говори делима и у потпуности примењује поетски и мисаони став из косовских песама, који уздиже родољубље у највишу моралну и уметничку категорију. Песнички искази и поступци Милана Ракића увек су у потпуној сагласности и због тога ће и Богдан Поповић приметити да је, после песме *На Гази-Местану*, Ракићев одлазак у добровољце потпуно природан и логичан. Српски народ у балканским ратовима многа своја надахнућа тражи у порукама из Ракићевих косовских песама, не само због њихове уметничке вредности, већ и због чињенице да су оне израз јединства Ракићевог друштвеног и духовног бића.

Савременици балканских ратова су сматрали да постоје велике разлике између Милана Ракића и Јована Дучића у схватању и доживљавању родољубља и притом се Дучић често апострофира као противник сваког родољубивог песништва и критикује због *слабог националног осећања* и удаљавања *од правог позива песника једног*

---

²⁷⁷ Јован Скерлић, *Оцене и прикази, Српски књижевни гласник* (Београд), књига 28, бр.5 (1.март, 1912), стр. 397.

²⁷⁸ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Београд, 1975, стр. 302.

патничког народа.²⁷⁹ Корени ових оцена налазе се у Дучићевим огледима са осудама родољубивог песништва и чињеници да се после прве збирке тематски и мотивски окреће богу, природи, жени и смрти, док патриотских стихова у његовој поезији нема.²⁸⁰ Изостанак родољубивих стихова објашњава сам песник, навођењем недостатака дотадашње убојне и патриотске френезије књижевних шарлатана и тврдњом да је највећи патриотизам за песнике у овоме: да дадне добро књижевно дело на добром народном језику.²⁸¹ Из поменутог и других исказа, видљиво је да Дучић жели да буде национални песник, али пре свега као глас виших мисаоних и емотивних тежњи једне нације у историјском и културном смислу, а не песник осећања и расположења својих суграђана.²⁸² У складу са тим опредељењем, Дучић раскида са традиционалном и ангажованом поезијом, тежи савршенству у форми и изразу и у пољу уметности ради уметности ствара вредна песничка дела, којима дефинитивно постаје један од најизразитијих песника српског модернизма. С друге стране, Дучић се перманентно и видљиво ангажује у дневним и националним потребама земље, што указује да он јасно раздваја уметничку линију у песничком делу и патриотску у јавној делатности. У балканским ратовима, Дучић пише песме *Брегалница*, *Легија*, *Вардар*, *Хорда* и почиње да ствара *Царске сонете*, са основном жељом да подсети на велику прошлост Србије и српско право на јужне територије. Ратне циљеве Србије песник поткрепљује тврдњама да над пољима Македоније владају српске царске легенде и на њима некад цар вођаше плугом, *И наше царице певаху уз жетве*.²⁸³ После победе српске војске на Брегалници, Дучић гордо узвикује *Света реко где се огледнула слава, Омађијан народ донео је на те, С побожношћу жреца и гордошћу лава, Своје беле*

---

²⁷⁹ Марко Цар, *Јован Дучић, Босанска вила* (Сарајево), 5 (1909), стр. 67.

²⁸⁰ У своју збирку *Песме* из 1901. године, Јован Дучић уноси мален круг од пет родољубивих песама под насловом *Моја отаџбина*.

²⁸¹ Јован Дучић, *Петар Кочић*, (варијанта из 1912), у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 968.

²⁸² Живорад Стојковић, *Уз песничко дело*, у: Јован Дучић, *Песме, О песницима*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 59.

²⁸³ Јован Дучић, *Легија*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 31, бр. 8 (16. октобар, 1913), стр. 593.

орле и своје пенате.²⁸⁴ У ратном метежу бележимо и једну, за Дучића, чудну појаву, пошто су изузетно ретки поводи у којима песник осећа потребу да тренутно реагује. Управо то се догодило, када је песмом *Хорда* одговорио на увредљиву антисрпску песму бугарског књижевника Ивана Вазова *Па шта си ти?*²⁸⁵ Патриотски циклус Јована Дучића има извесну универзалност и мисаоност и карактеристичне сјајне симболе, али и недостатке у виду упадљивих декоративних елемената и *звечеће реторике*. Колико год да песме Дучића из Балканских ратова не припадају његовим највишљим песничким донетима, оне су у то доба имале немерљив значај. Родољубиве песме *кнеза српских песника* означиле су потпуну победу духа јединства српске нације у актуелним и долазећим ратним опасностима.

Духу јединства приклањају се и други песници, па чак и они за које се говорило да су *проклетни*, отуђени, ванвременски, метафизички или *сновни*. Сима Пандуровић покреће *Посмртним почастима* (1908) промену сензибилитета у српском песништву, који је много ближи негацији живота, пролазности, сенкама, смрти и ноћи, него ли животу, дану и стварности. Скерлић доживљава Пандуровићеву атипичну, песимистичку и *гробљанску* књига песама као сигнал за узбуну и пуном снагом свог ауторитета обрушава се на *симптоме тешког обољења*, песимизам, неверицу, негацију, сумње и помиреност са злом, и *то баш у време кад је земља прикупљала све снаге за велике историјске обрачуна*.²⁸⁶ Од 1908. до 1912. године, Сима Пандуровић чини, по мишљењу Скерлића, велики напредак и оправдава наде оних који су веровали у његов оригиналан таленат, док је *онај тежак и мутан болнички песимизам прешао сада у вишу филозофску резигнацију и у дискретну меланхолију*.²⁸⁷ Пандуровићеве песме у збирци *Дани и ноћи* још увек су у сумраку и полусну, али сада је очаравајућа

---

²⁸⁴ Јован Дучић, *Брегалница*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 809.

²⁸⁵ На антисрпску песму Ивана Вазова одговорили су стиховима и други српски песници, попут Милутина Бојића, Проке Јовкића, Драгутина Илића и Стевана Бешевића.

²⁸⁶ Зоран Гавриловић, *Сима Пандуровић*, у: *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 359.

²⁸⁷ Јован Скерлић, *Сима Пандуровић; Дани и ноћи*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 28, бр.6 (15.март, 1912), стр. 466.

музика флуидних стихова већма човечанска и исказује висока осећања једне очврсле душе и снажне мисли ослобођеног духа. Позитивније Скерлићеве оцене друге збирке песама плод су јасније филозофске и психолошке основе суморних и мрачних стихова и нове родољубиве ноте у Пандуровићевој лирици. Илустративан пример Пандуровићевих патриотских стремљења је песма *Стари јунаци* (1911), у којој идеализује јунаке из прошлости (*Њихова су леђа била увек права, Њини коњи добри, а опрема сјајна; Њихова је туга била силна, здрава, Њихова радост пуна и бескрајна*) и супротставља их савременом јаду (*Нас ни очајање не диже нит' мења: Ми ћутимо делом, а роњемо гласно*).²⁸⁸

Добро су позната супротстављена гледишта о тематском и мотивском преокрету у поезији Симе Пандуровића, после 1912.године. Општа и поједностављена мишљења указују на то да родољубиви стихови Симе Пандуровиће настају под утицајем и притиском критика Јована Скерлића, мада има основа да се за појаву патриотске лирике код Пандуровића потраже и дубљи разлози. Драгиша Витошевић, у делу *Српско песништво 1901-1914*, уверљиво показује, кроз више примера у Пандуровићевим предратним песмама *Исповест*, *Данашњица* и *Амбиције*, да је песникова привидна *национална равнодушност* само израз разочарања и горчине у тадашње *ћифтинско* српско друштво. Попут Диса у песми *Наши дани* и Пандуровић пева *О како труну бедни дани наши, У општој влази што и мене таче, При посртању напора и воље*.²⁸⁹ У песмама *Данашњица* и *Ветар* (две године пре балканских ратова) Пандуровић призива *велике* буне, наговештава свој *други живот* и пророчански предвиђа *дане у хуку опасности бојне, оружје, поља за крсташке војне*, што већ тада указује да мали корак дели Пандуровића од доследног индивидуализма и песимизма до обожавања нације и вере у отаџбину. Са почетком остваривања националних идеала, јасно ће се у Пандуровићевој поезији рефлектовати снажна патриотска

---

²⁸⁸ Сима Пандуровић, *Стари ратници*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 254-255

²⁸⁹ Сима Пандуровић, *Данашњица*, у: Сима Пандуровић, *Стихови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921, стр. 105.

стремљења. Песник у отаџбини проналази уточиште, ослонац и занос који ће му заменити 'велику идеју', накнадити разочарање у живот, пробудити веру у свемир, вечност и лепоту.²⁹⁰ Дани са бојним опасностима дошли су и Пандуровић креће у рат са Турском. Није у првим борбеним редовима, али његов песнички поглед види далеко и сажима колективна искуства српских војника, рањеника и њихових најближих. Под непосредним утисцима из судбинских бојева отаџбине, Пандуровић пише песме (*На кумановском разбојишту, Војнички растанак, Ноћ слутње, На пољима мирним прохујале битке, Рањеници из 1912. и Цвеће овог пролећа*), које су, само на први поглед, у супротности са основним правцем његовог певања. У њима се, пажљивијом анализом, могу разазнати трагика војничких судбина, слике ружног и разарања, мистични велови, мотиви смрти, црви и лешеве, страх и стрепња, *свемоћни помор* и други елементи карактеристичне Пандуровићеве песимистичке поетике, што указује да Пандуровићева ратна лирика не одудара превише од његове интимне и рефлексивне поезије. Близкост Пандуровићевих родољубивих и његових ранијих стихова говори да су они у великој мјери сагласни с основним, песимистичким тоном и значењем његовог пјесништва. *Теško да ту може бити ријечи о свјесном приклањању Скерлићевом идеалу националног оптимистичког здравља. Напротив, Пандуровић остаје вјеран себи.*²⁹¹ Песнички свет Симе Пандуровића ће и после ратова остати отворен за родољубиве стихове, а међу њима се издвајају дубоки, мисаони и лирски акценти из песме *Родна грудa*. Песник не жели да остави било какву сумњу у погледу сопствених патриотских ставова, отвара срце и упућује нежне речи отаџбини *Само једна љубав не чили у пари Пролазности; само једно се не мења; Само своја земља не лежи у бари Досаде; И поред свију искушења, Све се више воли што се већма стари.*²⁹² Занимљиво је да доминирајући мрачни песимизам и негативан став према животу и прошлости у

---

²⁹⁰ Божидар Ковачевић, Предговор, у: Сима Пандуровић, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 18.

²⁹¹ Јован Делић, *Маргиналије уз поетику Симе Пандуровића*, у: Јован Делић, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 267.

²⁹² Сима Пандуровић, *Родна грудa*, у: Сима Пандуровић, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 211.

првом делу *Родне груди*, песник прекрива упечатљивим контрастима, позитивним гледиштима и осећањем љубави према земљи Србији.

У Србији су, уочи балканских ратова, приметне активности снажног националног ангажовања и појава значајних људи у свим сферама делатности, који јасно исказују оптимизам, спремност на акцију и веру у будућност. Лирика очаја и одрицања није могла да буде прихваћена од људи који се управо спремају за крупне националне и друштвене подвиге и смисао свог живота првенствено виде у позитивистичкој афирмацији традиционалних животних вредности и епских идеала нације. Поезија *црних застава* и *нирванског песимизма* поразно делује на њих и не чуди страх да песништво Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса *својим погребним звуцима може да пригуши ратнички и осветнички поклич једнога покољења*.²⁹³ Збирком песама *Утопљене душе* (1911), Владислав Петковић Дис, у знатно већој мери од Симе Пандуровића, поставља озбиљан изазов браниоцима јавног морала и вере у будућу мисију Србије и зато му родоначелник култа националне енергије и водећи књижевни критичар Јован Скерлић изриче *једну од најтежих осуда у историји српског модернизма: да брани болест, лаж, безумље и неукус и тиме нарушава духовно здравље нације, пред којом стоје велики и неодложни историјски задаци*.²⁹⁴ У узаврелој предратној атмосфери, мало ко запажа аутентичност, специфичан сензибилитет, музикалност, филозофски поглед на пролазност живота, тајанственост, слутње и изразито нов песнички језик у Дисовој поезији. Владајућа књижевна критика проглашава збирку *Утопљене душе* за *асоцијалну, болесну и аморалну*, мада млађи писци и критичари модерне (Бранко Лазаревић, Светислав Стефановић, Сима Пандуровић, Исидора Секулић, Димитрије Митриновић, Станислав Винавер) пружају отпор и већ тада подвлаче да ирационалне и подсвесне Дисове

---

²⁹³ Велибор Глигорић, Владислав Петковић Дис, у: *Књижевна критика између два рата*, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 170.

²⁹⁴ Предраг Палавистра, Идеологија и мисија књижевних часописа, у: *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1895-1914)*, Матица српска-НовиСад, Институт за књижевност и уметност-Београд, 1992, стр. 20.

песничке слике, са трансцеденталним, метафизичким и спиритуалним својствима, померају границе значења српских речи и српске поезије у целини. *Раскошни* призори смрти, гробови, сенке, нестајања, космизам, чаролија сна и други вишеслојни и неухватљиви елементи Дисовог песничког света дефинитивно су означили да у српском песништву на почетку 20. века постоји песничка струја, која својим другачијим и авангарднијим карактеристикама напушта главни ток српске модерне.

Присутна су мишљења да је Дис попустио под оштрим критикама и написао збирку родољубивих песама *Ми чекамо цара*, коју сам објављује 1913. и 1914. године. У овим гледиштима, заборавља се на доказани Дисов патриотизам и чињеницу да се и у његовом предратном песништву могу пронаћи елементи ангазоване друштвене критике и заинтересованости за развој српског друштва.²⁹⁵ Критикован да у стиховима проживљава искључиво индивидуалну патњу и властита доживљај света, Дис је у песмама *Наши дани*, *Распадање* и *Тајна* показао да је на линији Пандуровићеве *Данашњице* и Петровићеве *Војводине старе*, те да је *осећао туђе болове, и да су га опити јади и те како тиштали*.²⁹⁶ Поменуте песме представљају природан увод у Дисово ратно песништво, пошто већ у њима тврди да су се у том предратном времену *мрачне душе назвале патриотама*, недвосмислено позива да се поврати *дух јединства и Бог рата* и сопствени животни песимизам објашњава неоствареним националним сновима (*Ил осећај страха то има да значи, Мог несрећног рода пораз свију снова?*).²⁹⁷ Сагледавањем ових песама, много је једноставније објаснити *муњевицу* Дисову метаморфозу од *проклетог* до родољубивог песника. У доба мира, по песниковим

---

²⁹⁵ Владислав Петковић Дис пријављује се као добровољац за учешће у балканским ратовима, али је одбијен због слабог здравља. Своју муку што лично не учествује у ослобађању Старе Србије, Дис поверава песнику Владимиру Черини *Што не допринесох ништа, боли до суза...* (Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин*, Конрас, Београд, 2006, стр. 182.)

²⁹⁶ Божидар Ковачевић, *Предговор*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 19.

²⁹⁷ Владислав Петковић Дис, *Тајна*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 208.

дамарима удара банална и свакодневна Србија са *задахом трулог и спорог распадања*, а кад су дошли ратови, *појавила се права Србија, Србија жртве, самопрегора и патње*; *Дис је то осетио и изразио у својим патриотским стиховима.*²⁹⁸ Песник нирване и распадања, изненађен и расањен, искрено признаје *Све се то десило к'о у наглom хуку Пролетњих потока и надошле воде: Пет векова дугих, у црном јауку, изгубили су се у химни слободе... Као измишљени да су били људи Са жртава својих и својих подвига! И ја питам себе, док се душа буди, да л'доживех све то, ил' читам из књига.*²⁹⁹ Патриотска осећања доводе Владислава Петковића Диса у позицију да пише стихове на дар зараћеној домовини и на терену који објективно није у опсегу његове праве песничке вокације. Настаје збирка песама *Ми чекамо цара*, у којој кликћу двоглави орлови, лепршају тробојке и све врви од парола и визија Србије, проширене на простор до Миљацке, Драве, Неретве и *сињег мора*. Функцију пролошке песме у чврсто компонованој збирци има песма по којој је збирка именована *Ми чекамо цара*, а следе циклуси *Велики дани* и *Крвави дани* и песма *Ту је већ земан*, са којом се затвара круг. Дуг строгим захтевима бурног и херојског времена плаћен је звечећим, празним и патетичним стиховима, мада ће Дис и у ратној поезији написати стихове чији лирски тонови, бар на тренутак, остају незаглушени ратним бубњевима. Изразито лепе и вредне лирске минијатуре ствара када се приближи својим основним песничким преокупацијама, као што је то у стиховима *Дан пун гробова као звезда вече*³⁰⁰ и *Гробови данас, добро су понели*³⁰¹ или у необичном поредбеном поетском исказу *За хумке деце отаџбине ове, што су свој живот као булке дала.*³⁰² У Дисовим

---

²⁹⁸ Божидар Ковачевић, *Предговор*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 19.

²⁹⁹ Владислав Петковић Дис, *Споменик*, у: Владислав Петковић Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004, стр. 74.

³⁰⁰ Владислав Петковић Дис, *Просто име*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 152.

³⁰¹ Владислав Петковић Дис, *По гробовима*, у: Владислав Петковић Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004, стр. 72.

³⁰² ибид.

патриотским песмама срећемо и осећање страха, тако присутно у сваком рату и тако ретко опевано у српској родољубивој поезији. Поменути поетски стереотип Дис доводи у питање тврдњама да су страх и неизвесност доминантна осећања на почетку рата и да је страх подједнако присутан и у ратној пропасти и у ратној победи. Дис је, дакле, значајно *помјерио емотивно клатно српске лирике и оплеменио нашу патриотску поезију осјећањем страха, толико људским, истинитим, доживљеним и увјерљивим - и то није мала заслуга.*³⁰³

Не може се оспорити да у збирци *Ми чекамо цара* долази до инспирацијског пада и одсуства чудесне имагинативности из прве Дисове збирке. С друге стране, претерано оштро звуче категоричне оцене да Дис у *патриотској поезији није написао готово ниједан ваљан стих* и да у збирци *Ми чекамо цара* симулира осећања.³⁰⁴ Дисова родољубива поезија јесте пригодно-патриотска, али у њој има извесне искренности, поготово у данима оптимизма и вере у сопствени народ, када његове *срећне очи народу се диве, Што оствари снове, дуге шест столећа, Што унесе опет дух древног пролећа, У равнице пусте и гудуре сиве, И обнови дане што подижу живе.*³⁰⁵ У занимљивој студији, Драгутин Стефановић уверљиво доказује да и у збирци *Ми чекамо цара* Дис користи поетске *слике и визије које су у свом језичком, метафоричком и симболичком слоју чувале нека од најкарактеристичнијих обележја песама из збирке 'Утопљене душе'*.³⁰⁶ Ратна лирика Владислава Петковића Диса надахнута је истинитим и узбудљивим догађајима из балканских ратова, попут песме *Са Куманова*, инспириране казивањем *капетана војног* о војнику, који на тренутак прекида јуриш да би погинулом брату припалио свећу. Песник описује људске жртве и напоре, види живот и светлост, верује у акцију и оптимистички набраја метонимијске асоцијације

---

³⁰³ Јован Делић, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 302-303.

³⁰⁴ Миодраг Павловић, *Владислав Петковић Дис*, у: Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 380.

³⁰⁵ Владислав Петковић Дис, *Прва песма среће*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 135.

³⁰⁶ Драгутин Стефановић, *Песнички језик и стил Владислава Петковића Диса*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1974, стр. 116.

за везивна ткива српског народа *Понели смо у рат своја срца мушка, Сузе седе косе, загрљај девојке, Осмех деце своје и сан што их љушка, И веру у бога, пушке и тробојке*.³⁰⁷ Дисова патриотска песничка реч често има изворни емоционални интензитет његове целокупне поезије, а повремено и у родољубовој песми препознамо дисовски немир, слутњу, тајанственост и ирационалност (*Је л' то буна мртвих, ствари и поретка? Ил' се збиља овде и сад неко крије? Је л' облак пропасти, вечан, без почетка? Ил' часовник смрти што без срца бије?*).³⁰⁸ И у песмама друге збирке Дис пева о изворима јаука, обалама на којима *расте гробље ново и свеже*, изгинулим ратницима *са ранама живим и мртвим очима* и разбацаним лешевима које *густи црви плаве* и разједају, само што ове слике сада делују као природан одраз ратне реалности. С правом се може тврдити да Владислав Петковић Дис на ратна збивања реагује сопственим и искреним поетским сензибилитетом и поезијом, која је семантички отворенија, једноставнија и једнозначнија, услед песниковог опредељења да према рату успостави рационалан, опредељен и патриотски однос, примерен осећању колективне свести српског народа у балканским ратовима.

Дис и Пандуровић нису усамљени у трагању за новим поетским рукописима и продорима у непознате песничке просторе. У доба балканских ратова, појављује се више књига песама, са којима се тематско-мотивска и стилско-језичка структура и значења српске поезије померају у правцу долазећих књижевних струја и авангардних поетика. Антологијски избор поезије *Сунца и сенке* (1912) промовише Светислава Стефановића као песника снажних општечовечанских, филозофских, етичких и културних идеја, док Душан Срезојевић у несвакидашњој збирци *Златни даси* (1912) наговештава велике песничке могућности занимљивим визијама друштва сутрашњице, усмереним погледом ка васиони и борбеним стиховима са социјалним и пролетерским уверењима. Мирко Королија се у збирци *Песме* (1914) окреће младости,

---

³⁰⁷ Владислав Петковић Дис, *Ми чекамо цара*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 131.

³⁰⁸ Владислав Петковић Дис, *Погинули дом*, у: Владислав Петковић Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004, стр.

лепоти и еротици и видно се издваја из преовлађујућег песимистичког расположења српског песништва на почетку двадесетог века. После збирке песама *Мјећа* (1911), Станислав Винавер објављује 1913.године збирку цртица *Приче које су изгубиле равнотежу* и књигу *Мисли* са песничким додатком *Свет тишине*. Поезија Винавера је оригинална, окретна, музикална, бујна, самоуверена, дрска, пуна стилских бравура, свежих песничких израза и елемената пародије, а *разностраност његових интересовања и разгранатост његове маште одају готово физичку жељу да се изађе ван граница једног јединог живота*.³⁰⁹ Авангардне тежње српских песника нису доводиле у питање њихово укључивање у општи покрет испуњавања националне дужности, како песничким остварењима, тако и личним учешћем.³¹⁰ Станислав Винавер у своју прву збирку укључује круг родољубивих песама под називом *Фанфаре*, Мирко Королија има циклус патриотске песме *Хероикон*, док Светислав Стефановић, у стиховима посвећеним Алекси Шантићу, исписује речи љубави за Србију и надахнуто узвикује *О, ти благословена химнама и клетвама мојим, Гробнице мог живота, колевко моје смрти, Земљо мати!*³¹¹

У прославу победе у балканским ратовима укључују се својим збиркама и песници попут Војислава Илића Млађег (*Крвави цветови*), Драгутина Илића (*Освећено Косово*), Стевана Бешевића (*Оче наш - апотеоза ратнику*), Божидара Весића (*Крила сна*), Проке Јовкића (*Књига борбе и живота*), Саве Радовановића (*За слободом*) или Младена Ст. Ђуричића (*У борби живота и Отаџбина света*). Тешко је било опевати победу и зато у *први план избијају мали песници и слаби стихови*.³¹² У њиховим делима приметне су појаве бесконачног варирања истих тема и мотива, фраза, реторике, патетике, те громогласног и често претенциозног и приземног

---

³⁰⁹ Нада Поповић Перишић, *Литература као завођење*, Просвета, Београд, 1988, стр. 162.

³¹⁰ Светислав Стефановић учествује у балканским ратовима као војни лекар, Винавер је добровољац, док се Душан Срезојевић пријављује да буде добровољац у рату, али га одбијају због болести.

³¹¹ Светислав Стефановић, *Земљо мати*, у: Светислав Стефановић, *Песме*, Каирос, Сремски Карловци, 1997, стр. 32.

³¹² Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 300.

родољубља. Овакву ратну лирику обележавају ратоборни покличи, борбени оптимизам, молитве богу да помилује Србе, химне, агитација, повишена интонација, култ жртве, парадне и погребне поворке, епитафи и пригодне подушнице. *Српски књижевни гласник* с правом упозорава да се у последње време јавио велики број збирки стихова, које су махом израз или наивног одушевљења или књижевних спекулација и готово све без икакве књижевне вредности.³¹³ Ратови су инспирисали и објављивање хибридних дела, састављених од поезије, прозе и документарних података. Милутин Јовановић, песник и активни пешадијски капетан, након учешћа у оба балканска рата, штампа споменицу свог пука (*15.пешадијски пук Стевана Синђелића у рату противу Турака 1912-1913.године*), у којој се налазе пригодне песме, описи главних бојева из пера песника и његових ратних другова, списак погинулих и одликованих и друге релевантне чињенице. Не треба посебно наглашавати да у ширењу борбеног националног расположења посебну улогу има десетерачка народна поезија, коју пишу и непознати (каплари, поднаредници, сељаци) и познати песници. Никац од Ровина, Драгутин Илић, Младен Ст. Ђуричић (под именом народног гуслара Саве Дринчића или Дриносавичића) и многи други певају старим народним десетерцем о новим догађајима и бојевима. Стихотворци наздрављају Косову и његовим осветницима, мада млади песник Божа Весић и тада осећа да победа у балканским ратовима није дефинитивно решила проблем Косова.³¹⁴

Прве песме Милутина Бојића указују на занос, страст, чулност, слављење младости и жељу песника да досегне велике циљеве (*И, кад бих могао, на небо се нео*).³¹⁵ Временом, тачније од 1912.године, у Бојићеву поезију продиру осећања пролазности, меланхолије и сумње и јављају се упоредо са оптимистичким и егзалтираним стиховима. Подвојеност у Бојићевом песништву може се довести у

---

³¹³ Н., *Белешке*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 30, бр. 12 (16.јун, 1913), стр. 167.

³¹⁴ У песми Пред Приштином, из октобра 1912.године, Божа Весић пева *Косово!Косово! наша рано вечна, што нам никад неће зарастати и проћи..Могу сто победа за овима доћи;- Бољка нам је стара, љута, неизлечна..*

³¹⁵ Милутин Бојић, *Младост*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 5.

директну везу са ратовима и сликом Србије у том ратном тренутку, која је требало да у исти трен слави своје победе и да опева своје мртве и сиротињу.³¹⁶ Рат покреће у Бојићу нове и дубље погледе на историју, на основу којих у својој поезији све чешће поистовећује историјске токове и људске судбине и преплиће актуелне историјске тренутке са акцентима из Библије, историје Византије и грчке и римске митологије. Бојић трага за суштином појава и балканске ратове посматра са универзалног становишта и помоћу општих синтеза, које увелико превазилазе оквире дневних ратних дешавања и националних међа. Он упорно следи поетски став и филозофску визију да проблеме вечности и трајања исказује, с једне стране као метафизички проблем, а с друге у виду конкретне људске драме. Присуство поменутог поетског приступа у поезији Милутина Бојића приметно ће се запажати и у данима када историја постане жива и страшна стварност.

Уочи рата, Милутин Бојић објављује у *Пијемонту* чланак из кога се види да и он, попут Диса, Пандуровића, Ракића, Нушића и других писаца, на савременост гледа као на *глуво доба*, где се најрадије спава и *лута по пустињи живота*, али истовремено он препознаје искру, која ће *једног светог дана затрештати као јерихонска труба и избудити ово успавано поколење*.³¹⁷ Горде трубе су затрубиле, Бојић је у средишту балканских ратова, а у предасима путује у ослобођене јужне крајеве и пише путописе, белешке и епиграме. У делу Милутина Бојића јасно се види како га ратови постепено освајају, у песнику се дешава *потрес векова*. *Устаје у њему род, земља; започиње сан и слутња епопеје: спрема се нова лирика, лирика епска, безлична, свето болна*.³¹⁸ Показало се да српска земља, напајана крвљу кроз векове, још увек није *сита* и да *мишице жељне миловања* морају да крену у борбу за ослобођење. Победа је велика и зато је Бојићева поезија у ратним данима препуна химни, фанфара, *челичних пести*,

---

³¹⁶ Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 401.

³¹⁷ Милутин Бојић, *Пробудиће се Шумадија*, у: Јован Пејчић, *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин*, Конрас, Београд, 2006, стр. 172.

³¹⁸ Исидора Секулић, *Милутин Бојић*, у: Исидора Секулић, *Огледи и записи*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 95.

свесног умирања *крај дедовских кула*, војски које гrome, подсећања на Марицу и Велбужд. Раздрагано кличући српској војсци, Бојић не заборавља да пружи руку непријатељу *док су ране свеже*, наглашава њихову повезаност поштовањем и искуствима победе и пораза и тражи од достојанственог пораженог бега *Певај ми, стари, тугу вечних мена, Јер достојни смо противници, беже!*³¹⁹ По завршетку победоносних балканских ратова, београдски књиџар и издавач Светислав Б. Цвијановић, објављује Бојићеву збирку *Песме*, са 48 песама из целокупног дотадашњег Бојићевог стварања. Скерлић поздравља добру прву књигу *несумњиво талентованог младог песника* и луцидно запажа да Бојићев песнички језик карактерише *речник снажних, металних, звонких речи и нови сликови, ударају као дуги витешки мачеви о тврде тужне оклопе који звече као трубе, дају утисак снаге, борбе и победе.*³²⁰ Речник је то патриотског и будућег националног песника, који је природом свог песничког дара предодређен да опева судбинске дане земље, победе и пораза, борбу, крв, расејане кости и целокупно трагично искуство прогнаног народа.

У данима када у Србији кључа одушевљење због победе на Куманову, *Српски књижевни гласник* доноси *драмат у једном чину* Милутина Бојића *Краљева јесен* (у свесци од 16.октобра, 1912.године). Шира културна јавност тада сазнаје да Бојић од петнаесте године, уз стрпљиво грађење своје песничке славе, активно ради у области драмског стваралаштва и да иза себе већ има трилогију *Деспотова круна* и реалистичку драму *Ланци*.³²¹ После годину дана изводи се премијера *Краљеве јесени* (1913) у београдском Народном позоришту, која у том специфичном ратном тренутку има и симболично значење, пошто Бојић на позорницу доводи знамените личности из српског средњег века. Вредност драме је, ипак, у новом и оригиналном начину

---

³¹⁹ Милутин Бојић, *Противници*, у: Милутин Бојић, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 45.

³²⁰ Јован Скерлић, *Милутин Бојић: Песме*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр.9 (1.мај, 1914), стр. 715.

³²¹ Трилогија *Деспотова круна* (*Пакао*, *Слепи деспот*, *Дванаести час*) пронађена је у архиви, на тавану Реалке. Драма *Ланци* је одбијена на позоришном конкурсy (1910), с образложењем да је текст *исувише лиричан*. У том делу, Бојић говори о рађању и успону грађанске класе у Србији.

приказивања историјске прошлости, који значај историјских догађаја ставља у други план и драмски набој превасходно тражи у психологији карактера историјских личности. Сага о последњим данима владавине краља Милутина узбуђује напетост драмске радње, живим дијалогом, поетичношћу, еруптивном снагом, магијом речи и опредељењем да ликове у *Краљевој јесени* покреће политика и страст. Очигледно је да Бојић у краљу Милутину не види моћног краља, већ *немир, празнину у души, колебање последњих тренутака једне душе на издисају*.³²² Историјска драма у стиховима Милутина Бојића означава, не само значајан напредак у српској драмској књижевности, већ и својеврсно спајање поезије и позоришне сцене.³²³ Глумци на позорници говоре језик модерне српске лирике, са колоритним стихом, римама, стилским фигурама, емоцијама и другим одликама лирске песме и трохејског дванаестерца. Паралелно са писањем историјских драма у стиховима, Бојић ствара и савремене друштвене драме у прози попут *Госпође Олге* (1914).³²⁴ У поменутој драми, Бојић немилосрдно указује на наличје тадашњег друштва и вешто бира карактеристичне и илустративне драмске детаље за сликање духовне пометње и опадања патријархалног морала у Београду и Србији на почетку двадесетог века.

Ратне околности су условиле да велики број драмских писаца и позоришних радника активно учествује у ратовима, али рад позоришта није прекидан.³²⁵ У позоришној години 1912-1913 бележимо 214 представа, а на репертоарима позоришта у Београду, Новом Саду и Нишу и позоришних дружина домаћа драма и национални родољубиви комади заузимају значајно место. Највише су присутна дела Бранислава

---

³²² Х., *Краљева јесен, од Милутина Бојића*. - Стана Бјучића, од Милана Беговића, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, бр. 8 (16.октобар, 1913), стр. 622.

³²³ Стиховане историјске драме нису биле реткост у српској књижевности у 19.веку, а врхунац су достигле у романтичарским остварењима Ђуре Јакшића и Лазе Костића.

³²⁴ Сачуван је само концепт драме *Госпођа Олга*, док је коначна верзија нестала за време Првог светског рата. Драма је доживела премијеру 1979.године, у режији Виде Огњеновић.

³²⁵ Тек у Другом балканском рату, прекинут је рад Народног позоришта у Београду, када су глумци и чланови позоришта узели на себе да опслужују једну од ратних болница.

Нушића, Јована Стерије Поповића, Иве Војновића, Светозара Ћоровића и Боре Станковића, док се од страних писаца најчешће приказују дела Чехова. Краљеву награду добија позоришни комад Ива Војновића *Лазарево васкрсење*, а на конкурс Народног позоришта побеђују Александар Илић (*Са својима*), Срђан Туцић (*Низ стрмину*) и анонимни писац (*У чистом зраку*). Вредних, изворних и нових позоришних комада је мало у ратним околностима, мада се у драмској књижевности на почетку двадесетог века јавило на десетине и десетине познатијих или потпуно анонимних драмских писаца из редова песника, приповедача, професора, учитеља, судија и других професија. Европеизација српске културе наметнула је и драмској литератури одређене нове захтеве у виду наглашеније урбанизације израза и коришћења модерног драмског сензибилитета и различитих стилских поступака, што омогућава стварање дела са потпуно различитим и често противречним формама. У кратком временском распону од десетак година, настају дела попут *Коштана* Боре Станковића, *Дубровачке трилогије* и *Смрти Мајке Југовића* Иве Војновића, текстова историјске и савремене садржине Бранислава Нушића, *Зулумћара* Светозара Ћоровића, *Наших синова* Војислава Јовановића, *Хасанагинице* Алексе Шантића, *Голготе* Миливоја Предића или *Краљеве јесени* Милутина Бојића. Изворну поетичност, чулност, нову осећајност и дубоке и слојевите личности на позорницу доводи Бора Станковић комадом *из врањског живота с песмама Коштана*, толико различитим од тада већ једноличних и истрошених народних комада са певањем. На поетским извориштима свог комплетног дела, Станковић ствара драму великих поетских вредности и идејних значења, у којој се да сагледати психолошка димензија људских трагедија, док, кроз лик бекрије Миткета, Станковић ваја један од најпоетичнијих, најзанимљивијих и најтрагичнијих ликова српске књижевности. *Коштана* је једно од ретких драмских дела које је преживело ратне страхоте и окупацију у Првом светском рату, наставило да траје и у новонасталим околностима после Другог светског рата, а често и данас сценаристи, редитељи, режисери и глумци трагају за тајнама у Станковићевом делу и покушавају да га тумаче на свој начин. *Ташана* и *Јовча* нису издржали поређење са *Коштаном*, мада су и у тим

драматизованим приповеткама видна карактеристична *мутна* психолошка стања, расположења и дубина духовног простора по коме се креће Бора Станковић.

У првој деценији двадесетог века, Бранислав Нушић прекида успешно започет комедиографски рад (*Народни посланик*, *Сумњиво лице* и *Протекција*) и више ради на озбиљној драми и прозним жанровима. У таквим делима, Нушић је доста сличан другим писцима своје генерације и не издваја се од тренда приклањања литерарним навикама, позоришним потребама и тренутним схватањима. Нушићу се у изградњи аутентичне српске грађанске драме прикључују Војислав М. Јовановић Марамбо, Миливоје Предић и Драгослав Ненадић, који у својим драмским делима сликају Београд, морални пад, отуђење и лицемерје. Занимљиво је да се позоришту окрећу и многи песници, позоришни критичари и прозаисти, почев од изузетно плодног Драгутина Илића, преко Светозара Ћоровића, Иве Ћипика, Алексе Шантића и Петра Кочића, па до Милутина Бојића, Јована Дучића, Симе Пандуровића или Светислава Стефановића. У ратним данима (1912-1914), појављују се дело Алексе Шантића *Анђелија* (писано по мотивима народне песме), београдска драма Драгослава Ненадића *Једрилице без једрила*, драма из маловарошког живота Милана Беговића *Стана Бјучића* и драма у једном чину *На Прагу* Милоша Р. Димитријевића. У Србији тада велику популарност има Иво Војновић са драмом *Смрт мајке Југовића*, која се игра на позорницама у Београду, Новом Саду и Нишу. Милан Грол у *Српском књижевном гласнику* пише о премијери Војновићеве драме *Смрт мајке Југовића* у Прагу и наглашава да се прашко позориште проломило од *овација* глумцима и писцу и *за срећу оних који су у то доба, тамо доле у балканским пољима, настављали епонеју косовску*.³²⁶

Српска проза задржава традиционална својства класичне српске реалистичке приповетке из раније епохе, али је све отворенија за значајне књижевно-естетске промене, развој романа и нових приповедачких жанрова и продор интелектуалнијих, субјективнијих, психолошких и интровертних садржаја. Иво Ћипико, Светозар

---

³²⁶ Милан Грол, *Позоришни преглед*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (16.децембар, 1912), стр. 941.

Ђоровић и Петар Кочић објављују своја главна дела у првој деценији двадесетог века, мада су активни и у годинама пред Први светски рат, када Ђоровић ствара занимљиве романе и приповетке *Комшије* (1912), *Јарани* (1913) и *Дивљак* (1913). У делима херцеговачког писца се, с једне стране, наставља стари и етнографски приступ књижевном стварању, са сликама мостарских махала и херцеговачког крша и мотивима из народног предања, народних прича, епских и лирских песама, док с друге стране, Ђоровић тражи и људе с дна и упушта се у описивање необичних и тешких душевних стања. Књижевно дело Петра Кочића прожето је ангажованошћу, борбеним реализмом, непосредним доживљавањем босанског села, љубављу према домовини и завичају и упечатљивошћу дескрипција планинске природе и пејзажа. Непосредно пре тешке душевне болести и трагичног краја, Кочић објављује дужу приповетку *Суданија* (1912), у којој духовито карикира аустријски окупациони суд и његове заплетене бирократске процедуре. Кочић је ту у водама социјалне критике, којом се изразито бави и Иво Ћипико, захватајући у својим делима *За крухом* и *Пауци* мучан живот далматинских сељака и појаве зеленаштва и корупције власти. Крајем 1911.године, Ћипико долази у Србију и учествује у балканским ратовима као ратни извештач. У Београду, Ћипико објављује збирке приповедака *Крај мора* (1911) и *Прељуб* (1914), док репортажне записе из балканских ратова, објављене у разним часописима, обједињује у књизи *Утисци из рата 1912*.

Један од најплоднијих приповедача модерне је Вељко Петровић, али га ратови спречавају да изда две спремљене књиге приповедака.³²⁷ У основи приповедачке прозе Вељка Петровића лежи жеља да слика одређеног света буде верна животној ситуацији и историјској истини. Приповедни записи из раванградске питомине, широке Војводине и са београдског асфалта имају зато одлике јасности, конкретности, уметничке објективности и животне убедљивости. Тежећи реалном приказивању стварности, Петровић успева да избегне замке суве фактографије или фотографије и ствара продубљене и емотивне исказе о људским судбинама, њиховим наравима и

---

³²⁷ Вељко Петровић је приповетке писане пре Првог светског рата објавио 1921.године, у збиркама *Буња и други у Раванграду* и *Варљиво пролеће*.

трагичним животним тренуцима. У *Буњи, Молоху, Салашару* и другим приповеткама јасно се види да Вељко Петровић изванредно познаје средину о којој пише и да вешто и целовито ваја своје ликове, без конструкција и вештачких елемената. Он притом показује и завидно познавање психологије, поготово у сликању људи са националним комплексима и оцртавању нијанси у карактерима *пречана*, оптерећених свим могућим историјским, етнографским, емигрантским, туђинским, брачним или културним утицајима. Петровић поетски надахнуто и чулно доживљава боју, звук и радости елементарне природе, војвођанске пејзаже, свет биљака и животиња, земљу и сељака. Култ села наше ране реалистичке приповетке добија код Вељка Петровића *дубље уметничко образложење, модерније јер је човечије и општије, дакле истинитије*.³²⁸ Осећање дубоке везаности за земљу уједно повезује Петровићеву прозу и поезију и боји његово укупно стваралаштво пред Први светски рат сличним карактеристикама.

Војвођанска равница, море, мостарске махале, босанска крајина и Врање у делима Вељка Петровића, Ива Ћипика, Светозара Ћоровића, Петра Кочића и Боре Станковића одраз су везаности српских писаца за родно тле. Таква појава приметна је и код писаца из Старе Србије Григорија Божовића и Зарије Поповића, који својим делима желе да допринесу очувању вере и националности и буђењу народне свести у годинама уочи коначног ослобођења од Турака. Њихово књижевно дело пружа широку панораму историографије, духовности и културе на Косову и Метохији и представља мозаичку хронику драматичних и трагичних сукоба људи, нација, вера, култура и обичајних традиција на том животном простору. Епска нарација са терена источне Херцеговине основ је приповедачког стила Радована Тунгуза Невесињског у делу *С орловских криша* (1914), док свештеник Тадија Костић објављује збирку морализаторских приповедака *Јесење лишће* (1913), у којима добро увек побеђује. Заједничко у књижевном раду Невесињског, Тадије Костића, Григорија Божовића и Зарије Поповића је њихова усмереност ка моделима из раније српске приповедачке традиције.

---

³²⁸ Младен Лесковац, *Из српске књижевности II*, Матица српска, Нови Сад, 1968, стр. 253.

Борисав Станковић не објављује значајнија књижевна дела у току балканских ратова, али има немерљив значај за српску књижевност на почетку двадесетог века.³²⁹ Јован Дучић је потпуно у праву када тврди да је Станковић *први унео мало ваздуха у наше српске загушљиве одаје књижевне. Сензације боје и звука, које је он донео, биле су први почетак великих намера у нашој приповедачкој прози.*³³⁰ После збирки приповедака *Из старог јеванђеља, Стари дани и Божји људи, Коштане* и романа *Нечиста крв*, ништа у српској књижевности више није било исто. Отворена су врата *рањавим и жељним* мислима, жалу за младошћу, мирису старих времена, субјективним боловима, психичким ломовима и потресима, дерту, музици врањског севдаха, дивљим сценама страсти, фаталистичкој одређености људске судбине и драматичној борби душевних и чулних људи са строгим колективним забранама патријархалног друштва. Локални колорит родног Врања је за Станковића само почетни импулс у истраживању сваке поре људског бића и у разумевању најдубљих тајни природе, појединца и егзистенције. У оријенталном декору и испод фолклорне ношње, Станковић открива *душу модерног човека и његову драму разбуђеног индивидуалног осећања, неслободе и немира промашености, тескобе и отуђења, иза кога више нема ни светлости и вере у смисао живота.*³³¹ Потресна лирика и трагика, прожимање реалистичких детаља и поетског натурализма, психолошка дубина, продори у свест и подсвест и други елементи поетике и стила Борисава Станковића представљали су значајну новину у историји српске прозе и одредили писца из Врања као зачетника српског модерног романа и приповетке.

---

³²⁹ Борисав Станковић у току балканских ратова објављује, односно прештампава раније објављене приповетке *Наш Божјић* и *Увела ружа*, док је роман *Нечиста крв* (1910) објављиван у одломцима по часописима и новинама још од 1900.године.

³³⁰ Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 888.

³³¹ Предраг Палавестра, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918)* (2), **Књижевна историја** (Београд), бр. 46 (1980), стр. 276.

Приповедачку традицију реализма напушта Вељко Милићевић и романом *Беспуће* (1912) најављује све веће присуство прозе *отуђења* у српској књижевности.³³² Тешку причу о животном умору, осамљености, безнадежности, резигнацији и мутном стању свести књижевног јунака Гавре Ђаковића карактерише анатомско истраживање људске душе, моралне беде и незнања и склоност за разумевање психологије градског човека и неприлагођеног интелектуалца. Друштвени живот у Београду, духовну пометњу, опадање патријархалног морала и психолошка стања младих интелектуалаца описује и Милутин Ускоковић у романима *Дошљаци* (1910) и *Чедомир Илић* (1914) и збирци приповедака *Кад руже цветају* (1912). У мелодрамске заплете и анализе унутрашњег живота личности Ускоковић уноси и тежњу за хватањем типичних психолошких и социолошких црта нараштаја на почетку двадесетог века, који је по правилу незадовољан животном стварношћу и притешњен између материјалистичког и идеалистичког погледа на свет. Упркос песимистичком сликању српског друштва, Ускоковић је свестан чињенице да су управо те генерације оствариле велике националне успехе и роман *Чедомир Илић* посвећује *погинулим Србима у ратовима*. Пишући о Ускоковићевом роману, ни Скерлић, петнаест дана уочи своје смрти, не пропушта прилику да подсети да би се могло *одмах, још данас, рећи, да је тај нараштај 'хромих идеала', ти људи којима је сада између тридесет и четрдесет година, углавном на својим леђима изнео ратове 1912 и 1913, и има већ данас песника који га називају 'Великим Нараштајем'*.³³³ Ускоковићева проза означила је велики напредак на пољу друштвеног романа у српској литератури, док је облик приповедања у коме је могуће спајање *лирског и оног што се збива у такозваном спољном свету, наговестио тенденције које ће до пуног изражаја доћи у прози која је објављивана после Првог светског рата*.³³⁴

---

³³² Роман *Беспуће* Вељка Милићевића је скоро у целости (без једног поглавља) објављен 1906. године у *Српском књижевном гласнику*.

³³³ Јован Скерлић, *Милутин М. Ускоковић: Чедомир Илић, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 8 (16. април, 1914), стр. 608.

³³⁴ Радивоје Микић, *Белешка о писцу и делу*, у: Милутин Ускоковић, *Чедомир Илић*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 196.

И у књигама Исидоре Секулић *Сапутници* (1913) и *Писма из Норвешке* (1914), запажа се духовна и стилска везаност за тадашње и будуће модерне токове књижевности. Мисаона, прозрачна и продуховљена лирска проза Исидоре Секулић нема хронологију и пуна је немира, исповести, самопосматрања и интровертне загледаности у најинтимније дубине сопственог бића. Наслови прозних цртица у *Сапутницима* (*Буре, Чежња, Самоћа, Носталгија, Умор, Туга, Главобоља, Лигурија, Мучење, Глечер, Круг, Новембар, Растанак, Иронија, Лутање, Питање*) указују на теме есејистичких записа, ако се уопште може говорити о тематском одређењу у Исидориној лирици. У центру пажње писца су субјективна расположења и лична егзистенцијална ситуација, у којој се тек кроз писање и непрестано преиспитивање може доћи да неких одговора на противречна питања модерног света. Нордијски пејзажи у књизи *Писма из Норвешке* откривају још један књижевни дар Исидоре Секулић у виду склоности за путописе и оштроумна запажања о земљи, народу и повезаности природе и људских судбина. У *Писмима* је Исидорин језик мање апстрактан, али и даље интелектуалан, метафоричан и музикалан. Исповедни и контемплативни карактер поетске прозе Исидоре Секулић одговара *персонализму нових песника, који су и у њеним радовима, као и у радовима других писаца сродног опредељења*.³³⁵ У годинама балканских ратова, појављују се књига сентименталних прича Милице Јанковић *Исповести* (1913) и роман из харемског живота *Нове Јелене* Димитријевић (1912), али поменута дела не треба доводити у везу са особеном лирском прозом Исидоре Секулић.

У критици поводом изласка књига *Сапутници* Исидоре Секулић и *Исповести* Милице Јанковић, Јован Скерлић пише да Исидорина *еготична књига долази у тако незгодан час, најмање погодан за књиге те врсте. Кома је 1913.године - каже Скерлић - у једној од најсудбоноснијих година целе наше историје, у тренутку када се, откад нас има на свету, највише пролило српске крви, у овом страховитом вртлогу догађаја,*

---

³³⁵ Предраг Палавестра, *Исидора Секулић и рана српска књижевна авангарда*, у: Предраг Палавестра, *Критика и авангарда у модерној српској књижевности*, Просвета, Београд, 1979, стр. 283.

- коме сада може бити до неврастеничарских криза, обртања и превртања једног малог ја, и артистичког распредања научине фразе.³³⁶ Скерлић набраја слике из најгрозовитијих дана српско-бугарског рата, атмосферу крви и смрти, жене у црнини, оболеле од колере, страшну поворку рањеника и закључује *Пред тим призором од којег се крв човеку леди и који се никада неће моћи из сећања избрисати, када се види бездна људског бола и беде, како могу изгледати седамнаест страна фразе о једној главобољи! Ја никада у свом животу као тада нисам осетио бедну празнину речи и сву таштину књишке литературе!*³³⁷ Дубок јаз између Скерлића и литературе Исидоре Секулић очевиднији је у чланку о збирци Милутина Бојића, где Скерлић још оштрије суди *Како је овај јужњак вреле крви далеко од наших 'скандинавствујућих', којима је лед у срцу, магла у глави, а мртва фраза на уснама. Он се не усиљава да буде 'модеран', то јест да ропски подржава снобове или мистификаторе једног тренутка.*³³⁸ Поетска проза Исидоре Секулић, прожета духовним сензибилитетом, индивидуализмом, психичким узнемирењима и тамним слутњама, очигледно се није поклопила са Скерлићевим уверењима да српски писци треба да снаже модерну националну свест, штите морал заједнице и шире идеале оптимизма, здравља и животне енергије.

Скерлићеве критике Исидориних књига потврђују да српска књижевна критика има у тим ратним данима велики углед и утицај, заснован на десетогодишњем стрпљивом раду на изградњи и усмеравању књижевног развоја у Србији и чињеници да је критика *изашла на улице* и постала активан посредник између књижевности и публике. Мерила укуса српске књижевне критике сагласна су са општим духом времена, а њени етички и духовни покретачи налазе се у снажној националној свести,

---

³³⁶ Јован Скерлић, *Две женске књиге*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 31, бр. 5, (1. септембар, 1913), стр. 384.

³³⁷ ибид, стр. 385.

³³⁸ Јован Скерлић, *Милутин Бојић: Песме*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 9 (1. мај, 1914), стр. 715.

тежњама ка југословенском уједињењу и опредељењу да књижевност буде важан чинилац, не само културних кретања, већ и друштвеног живота и националних подухвата. Велики критички ауторитети и духовне вође све чешће потенцирају потребу да се оствари склад између уметничких дела и друштвених потреба средине у којој књижевност делује. Значај таквих стремљења још је већи, када се зна да критичари управо тада успевају да успоставе чврсту спону између књижевних дела и шире јавности, избришу разлике између специјалистичке критике и популарнијег вида критичке презентације и придобију читаоце за књижевна дела, која они заступају. У доба балканских ратова, Јован Скерлић обавља послове професора универзитета, политичког радника, народног посланика и идејног вође револуционарне југословенске омладине, али као да му централно место у српској књижевној критици омогућава да управо са те позиције најефикасније означава правце и смерове културног, државног и националног развоја. Његова бритка, јасна, упечатљива и сугестивна реченица истовремено и брзо продире до стручне јавности и широких маса, тако да у једном тренутку готово да није било више интересовања за писце, него за оно што ће Скерлић о писцима рећи. Сигурно је да *ни у једном књижевном раздобљу неће један књижевни критичар имати више такав углед какав је имао Скерлић нити ће судбина дела толико зависити од нечијих књижевних оцена као што је зависила од Скерлићевих.*³³⁹

У Скерлићевим критикама, могуће је, као на длану, сагледати опште српске државне и националне интересе у предвечерје рата, али и једну живу слику жеља, очекивања и подсвесних колективних тежњи српског народа. Национална стремљења и национална мисао, *обликована струјама, плинама и осекама историјских потреба српског грађанског друштва, као да је у једном трену нашег културног развоја, сва сабрана и сконцентрисана у плодности једног критичара.*³⁴⁰ Скерлићеву улогу у српској књижевној критици на почетку двадесетог века тешко је објаснити без

---

³³⁹ Александар Петров, *Богдан Поповић и друга серија 'Српског књижевног гласника'*, Вук Караџић, Београд, 1982, стр. 84.

³⁴⁰ Мирослав Егерић, *Људи, Књиге, Датуми*, Матица српска, Нови Сад, 1971, стр. 187-188.

разумевања свеукупних околности у српској и југословенској политици и култури и сагласности његових књижевних идеја са духом и мисаоним потребама друштва и времена коме припада. Своју патриотску и политичку визију, Скерлић објављује у *Босанској вили* већ 1910. године и јасно декларише задатак културе да очува, развија и усавршава позитивна својства народа и одстрањује претерани индивидуалистички дух и *оскудицу* осећања целине земље и државе. Од српских писаца тражи да снаже модерну националну свест (ону која није евокација прошле славе и легенде, већ трезвено осећање националне и социјалне солидарности), јасност у мисли и изразу и оригинално стварање посредством домаће творачке снаге. Што се веће опасности надвијају над Србију, утолико су и Скерлићеви захтеви за просветитељском и мобилизаторском улогом културе, књижевности и публицистике снажнији и грубљи. Окружена претњама непријатеља, Србија, по Скерлићевом мишљењу, не може кренути ка будућности у знаку душевног клонућа, сумње, колебања, обезнађености, болести, прижељкивања *мрачних рака, вечног мира, нирвана, задаха распадања* и *пишућикњиге са црним корицама погребних листа и са крвавим сузама*. Скерлић осећа моралну обавезу да се у условима националне угрожености супротстави ширењу песимизма, декаденције, индивидуализма или било чега што личи на млакост и болест.

Читајући критике Јована Скерлића, неминовно се дође до асоцијације на чувену Волтерову мисао, која парафразирана гласи *Увек када читамо неку причу треба мислити на време у коме је аутор писао*. Тим приступом, лакше ћемо разумети или показати разумевање за истргнуте странице и одломке из Скерлићевог дела, писаних у данима када би у њему савест борца превладала над савешћу књижевног критичара и научног радника. Дисове *Утопљене душе* и Пандуровићеве *Посмртне почаст* биле су изазов Скерлићевој вери у моралну кохезију и сутрашњу мисију Србије и зато је његова осуда оштра, заједљива и брутална. Осуда није личне природе и у њој се препознају већ обнародована критичка начела и страст са којом се та начела реализују у борби против *разбољене сентименталности, мутних сновиђења и халуцинаторских визија*. Књигу Исидоре Секулић *Сапутници* Скерлић чита у возу пуном рањеника, у *најнезгоднији* час, у време великих жртава и у тренутку када су националне визије српског народа на дохват руке. Интелектуално разматрање Исидорине самоће,

главобоље, туге или умора, ствара нервозу код Скерлића, док лирско-прозну цртицу *Питање* Скерлић доживљава као још незгоднију и *опаснију*. Лако је могуће да се основни извор Скерлићевог беса на *скандинавствујушче* крије у Исидорином приказу рањеника из рата, који, при уношењу у болницу, на сва питања одговарају да су они *синови отаџбине коју љубе*, да би потом сама Исидора поставила питање без одговора *Шта је то отаџбина? Шта је то отаџбинска љубав? Каква сурова сила је гонила безазлене људе у међаву и вихор беснила?*³⁴¹ Сумње и колебања у ослободилачком и дуго очекиваном рату су за Скерлића недопустиве и он се на нежан и продуховљен свет Исидоре Секулић обрушава свом силином. Видљиво је да се корени Скерлићевих напада на Диса, Пандуровића и Исидору претежно налазе у сложеним захтевима историје, приближавању судбини свог народа и чињеници да су критике писане *баш тада*, у ратно или предратно доба. Уосталом, духу очувања нације убрзо се приклањају и Дис и Пандуровић, док Исидора Секулић, пишући дирљив некролог поводом преране смрти Јована Скерлића, тужно закључује да у часу када су извојевани победоносни ратови, прошириле се границе отаџбине, *труба труби, народи иду једно другом у сусрет, а Јован Скерлић не може даље*.³⁴²

Поглед на Скерлића, искључиво кроз призму функционалних и погрешних критика, ствара искривљену слику о критичару, који огромну концентрацију књижевне моћи и истински ауторитет користи, пре свега, у сврху *спасавања српске књижевности и културе од неискрених људи, неписмених и недоучених, лажних сентименталиста* и доказивања да *писмени, савремени, здрави, разумни и искрени људи треба да воде литературу*.³⁴³ Не сме се заборавити да Скерлић, после оштрих критика Исидорине књиге, наставља да у ратним годинама објављује у *Гласнику* њену лирску прозу (*Је ли морало тако бити, 1913, У сутон, 1914*), допушта објављивање

---

³⁴¹ Исидора Секулић, *Сапутници*, Плави јахач, Београд, 2001, стр. 133.

³⁴² Исидора Секулић, *Трећег маја 1914.*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 11 (1. јун, 1914), стр. 825.

³⁴³ Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата* (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 141.

супротних критичких ставова (Дучић) и помаже Сими Пандуровићу и другим књижевницима у решавању егзистенцијалних проблема. Све то говори да потпуне искључивости код Скерлића није било, а случајеви Диса, Пандуровића и Исидоре Секулић постали су *делотворна опомена* и наук за српску књижевну критику да је књижевност *пунија од било какве схеме, да се живот који изражава њено језгро грана много сложеније, сјајније, неизвесније од начела која хватају у мреже воде смисла.*³⁴⁴ Сигурно је да доживљај литературе из перспективе националног бића, преувеличавање друштвене вредности дела, неразумевање младих авангардних песника и неколико погрешних критичких оцена не доводе у питање велики значај дела Јована Скерлића за свеукупну српску књижевност. У ратно доба, Скерлић објављује краћу и ширу верзију *Историје нове српске књижевности* (1912, 1914), која на позорницу узноси протекли век српске литературе и пресек стања у српској књижевности на почетку двадесетог века. У историји српске књижевности, Скерлић се креће помоћу јасних књижевних критеријума, води рачуна о историјско-културним и социјално-политичким појавама и претежно користи комбинацију елемената импресионистичке и биографске критике. У *Историји* је лако препознати Скерлићеве ставове о разумном патриотизму, подсећања да романтичари нису остварили националне идеале и жељу да историјском систематизацијом српске књижевности буде снажан покретач национално-ослободилачких процеса и покаже свету и српском народу да је српска књижевност део историјског континуитета и националног осећања једног народа. У томе несумњиво успева и зато је Скерлићева *Историја нове српске књижевности* један од најизразитијих *доприноса књижевне критике у консолидацији националне свести и духовне снаге народа, чијем је ширењу историјских хоризоната био неопходан један такав ослонац, таква стамена вера у сопствену стваралачку моћ и достојанство националне културе.*³⁴⁵

---

³⁴⁴ Мирослав Егерић, *Људи, Књиге, Датуми*, Матица српска, Нови Сад, 1971, стр. 210.

³⁴⁵ Предраг Палавестра, *Критичка традиција Јована Скерлића*, у: Предраг Палавестра, *Критика и авангарда у модерној српској књижевности*, Просвета, Београд, 1979, стр. 75.

Развијено осећање друштвеног морала и националне дужности није карактерисало само рад Јована Скерлића, већ и деловање других српских књижевних критичара. Са Скерлићевим мишљењем да *књижевност има свој циљ и књижевници своју дужност* потпуно се поклапају схватања Павла Поповића, чији *Преглед српске књижевности* (1909) допуњава Скерлићеву *Историју* приказом књижевности из старијих периода и усменог стваралаштва. Павле Поповић формулише начела историјске критике у српској књижевности, испитује средину и доба када је неко дело настало и дефинише став да *сваки писац, поред својих властитих идеја и осећања, има осећања и идеје које су заједничке целом времену којем припада*.³⁴⁶ Насупрот Павлу Поповићу, Богдан Поповић заступа мишљење да су главне и најважније одлике уметничког дела - естетска вредност и естетска функција. Његова теорија *реда-по-ред*, естетичка мерила реда и склада и друга књижевно-естетска начела значајно утичу да се духовна култура и књижевни укус у Србији подигну на виши ниво. Богдан Поповић 1914.године објављује *Огледе из књижевности и уметности*, али своје естетичке и критичке принципе крунише у јединственој *Антологији српске лирике* (1911), која обједињује песништво модерне по начелу да *песма мора имати емоције, - мора бити јасна, - и мора бити цела лепа*.³⁴⁷ Јован Скерлић, Павле Поповић и Богдан Поповић творци су три доминантна тока критичке мисли у доба балканских ратова, мада успону критике, као књижевног жанра, значајан допринос дају и критичари са авангардним тежњама. Импресионистичка критика Бранка Лазаревића, субјективни и неконвенционални критички есеји Исидоре Секулић, футуристички погледи Димитрија Митриновића и критички радови писаца (Вељко Петровић, Сима Пандуровић, Милутин Бојић, Светислав Стефановић, Милан Ћурчин, Јован Дучић) добро илуструју сву живост, разноликост и супротстављеност српске књижевне критике уочи Првог светског рата.

---

³⁴⁶ Павле Поповић, *Проучавање српске књижевности његови правци у методи*, у: *Књижевни историчари и критичари* (2), Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1963, стр. 28.

³⁴⁷ Богдан Поповић, *Огледи и чланци из књижевности*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970, стр. 207.

Целокупност књижевних токова у Србији, од почетка двадесетог века до Првог светског рата, огледа се у постојању различитости, сукобљавању стилова и поларизацији естетских и духовних опредељења, како у предратним, тако и у ратним данима. Општа одлика тог периода је да елементи модернизације, индивидуалност, тенденције космополитизма и европеизма и естетска стремљења нису ни за тренутак угрозили национално обележје српске књижевности, мада с друге стране ни прокламоване теорије *националног здравља и оптимизма* нису спречиле да у српску књижевност уђу идеје модерног времена. Ипак, балкански ратови и ратна атмосфера у којој српски народ живи од 1912. до 1914. године, нису могли остати без утицаја на српску књижевност. Свестрано и дубље проучавање литературе, настале у тим годинама, указује на њену чврсту повезаност са својим временом и чињеницу да превласт *националних, активистичких и оптимистичких* тонова у српској књижевности зависи од *прилика у тадашњој српској историји и да је највише дошла до изражаја за балканских ратова и првога светског рата.*³⁴⁸ Не чуди то што су песници попут Милана Ракића, Вељка Петровића или Алексе Шантића најавили *одсудни бој* много пре 1912. године, пошто је прва деценија 20. века сва у знаку јачања националне самосвести и ослободилачких мисли у Србији, стварних националних подухвата у покрајинама под аустроугарском и турском влашћу и комитско-четничких акција. Сенка блиских ратова стварала је окружење у коме су *песници имали да буду барди херојског покољења, прозни писци имали да челиче народну психу, а критичари да буду трибуни не само књижевности, већ и публицистике, парламента и народне одбране.*³⁴⁹ У општу предратну духовну климу уклапају се чак и декаденти, нихилисти и најмрачнији песимисти, а поједина њихова дела указују да ни они нису лишени идеја о великој јуначкој прошлости, чежње за ратом и осветом Косова. С друге стране, песимисти нису имали илузија о садашњости и постоје мишљења да се управо у том

---

³⁴⁸ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 432.

³⁴⁹ Велибор Глигорић, *Владислав Петковић Дис*, у: *Књижевна критика између два рата*, рим.1, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр.174.

нескладу налази *један од главних, ако не и главни узрок свег њиховог песимизма.*³⁵⁰ Поларизација српске књижевности на оптимисте и песимисте као да се губи у ратним данима и готово де нема несагласја на ангажованој борбено-активистичкој и социјално-патриотској линији између Диса и Шантића или Симе Пандуровића и Вељка Петровића. Писци из песимистичког круга су у својим предратним програмским текстовима устајали против празног патриотисања, тражили да стварност служи уметности и наглашавали да се књижевност не може стављати ни у какву службу и претпостављати било каквој идеји или циљу, али у рату приклањају се позивима музе да их ојача како би пропевали *песмама славне победе и силе* и узвицима *роде, ми смо ту - и на све спремни.*³⁵¹ У крило мајке Србије враћају се и проклети песници, који су, колико јуче, прогнани из српске књижевности због декаденције и песимизма. Дис, Сима Пандуровић и други песимистички песници модерне пишу ватрене родољубиве стихове, што по мишљењу Миодрага Павловића *показује подлагање једној општој атмосфери родољубивог заноса и националне одговорности, подлагање притиску патриотске и ратоборне публицистике, као и неугасиву жељу већине песника да играју неку друштвену или националну улогу, повремено, макар и против својих основних стваралачких и уметничких принципа.*³⁵²

Већ се током балканских ратова покрећу у српским листовима и часописима занимљива питања о утицају ратова, успеха српске војске и других историјских догађаја на српску литературу. Није реткост да се разматра држање српских писаца у тренуцима великих ратних прегнућа и анализира како су они разумели ратна догађања (чији су очевици били) и колико су *Србијини успеси у Старој Србији и Маћедонији* утицали на њихов начин рада, промену ранијих мишљења и уношење новог у књижевно стваралаштво. У ратним данима, преовлађују схватања да су се родољубиви

---

³⁵⁰ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914*, књига друга, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 210.

³⁵¹ Милан Ђурчин, *Родољубива песма*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 240.

³⁵² Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981. стр. 326.

стихови Милана Ракића и Вељка Петровића показали као *тачни и истинити* и да свечани и патетични тон много читане Шантићеве збирке *На старим огњиштима* одговара величини ратних успеха. Књижевни критичари са задовољством констатују да су ратови утицали на Јована Дучића, који је, после *еготичне и неалтруистичне Моје поезије*, написао *Брегалницу* и започео *Царске сонете* и тако створио патриотску поезију која представља *лепу новост* за српску књижевност. Они, са очитим незадовољством, подсећају да о догађајима у *Маћедонији* нису писали Милутин Ускоковић, Вељко Милићевић и Бора Станковић и да се при правилном вредновању дела ратне књижевности није довољно зауставити на најбољима у нашој књижевности, него да је потребно ићи и до *десетерачких стихова појединих војника или чак до неуспелих имитација те најновије народне поезије од стране Г.Г. Драгутина Ј.Илића и М.Томића. То ће се морати чинити да би се видео у свој потпуности утицај ратних догађаја и начин на који су они примани у свим редовима српскога народа.*³⁵³

Српска књижевност се под дејством историјских збивања и балканских ратова повија, модификује и опстаје у својој пуној и *златној* величини, створеној од почетка двадесетог века. Не треба на овом месту подсећати која су значајна књижевна дела, поготово у поезији и књижевној критици, настала у балканским ратовима, али је важно нагласити да ратна збивања померају клатно српске литературе у правцу све патриотскије и националније струје. И не само то. Рат дефинитивно уноси пометњу у већ припремљене и стандардизоване садржаје српске књижевности и калупе српске поезије, мада су песници, ипак, превладали почетну збуњеност и настојали да у својим стиховима споје старе историјске мотиве са новим и савременим родољубивим значењима. Наиме, свет симбола из средњовековног друштва или старозаветне историје показао се као неприкладан у ратним околностима, док су паралеле са Косовским бојем, божурима, Југовићима и другим косовским знамењима постале монотоне и стереотипне. Тако се после свих краљева, императора, светаца, манастира, сплина и нирвана на српској књижевној сцени појавио и српски народ, *као једини законити наследник све велике прошлости и још веће будућности, као једини*

---

³⁵³ Н.А., *Оцене и прикази, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр. 8 (16.април, 1914), стр. 629.

*представник свега што је достојно сваке песме и сваке праве поезије.*³⁵⁴ Мирко Королија самосвесно и поносно кликће *Вардаре, цикћи и јури, горд као змајићу сури, леп као раскликтан бог, пуст као понос и снага Народа мог!*³⁵⁵ Тек у рату долази и до правог открића *безименог себра*, тврдокорног и отпорног српског сељака и српске *сељачке војске*. Прекоре Европи, култури и цивилизацији упућује Милан Прибићевић, зато што *су наше очи заслепиле да не виде свој народ,*³⁵⁶ док Владислав Петковић Дис топло и присно пише *Кроз моју душу, преко страха, рана, Прође победа, вера, нови зраци, Осмех и лице зоре доброг дана, И просто име: сељаци, сељаци.*³⁵⁷

Балканске ратове су српски писци приказали верно и сликовито, како кроз приказе ратне драме, тако и свежом симболиком и синтезама дуговековног искуства и најновијих догађаја. Остварење песничког сна о слободи било је близу и нису се могли избећи национална романтика, патетична декларативност и звучни реторички стил, али и у таквим околностима настаје вредан збир књижевних исказа, прожетих емоцијама српског народа у тим крупним и преломним историјским тренуцима. Песници су најпонесенији духом ослободилачких ратова и у окриљу српске ратне поезије стварају читав сплет родољубивих стихова, којима профилишу изненађујуће велики број различитих осећаја и погледа на родољубље. Хорско певање није обележје српске ратне лирике и у њеном окриљу израста велики број песничких индивидуалности са јасно препознатљивим јаким и искреним (Алекса Шантић), критичким (Вељко Петровић), монументалним (Милан Ракић), универзалним и симболичним (Јован Дучић), интимним (Сима Пандуровић), расањеним (Владислав Петковић Дис), филозофским (Светислав Стефановић), борбеним (Прока Јовкић),

---

³⁵⁴ Ж. Милићевић, *Милутин Бојић*, у: Милутин Бојић, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 14.

³⁵⁵ Мирко Королија, *Химна Вардару*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, бр. 3 (1.август, 1913), стр. 192.

³⁵⁶ Милан Прибићевић, *Ратна писма*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 30, бр. 12 (16.јун, 1913), стр. 920.

³⁵⁷ Владислав Петковић Дис, *Просто име*, у: Владислав Петковић, Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959, стр. 153.

полетним (Мирко Королија), приземним (Војислав Илић Млађи), десетерачким (Драгутин Илић) или пркосним патриотизмом (Милутин Бојић). У целини гледано песници носе у себи широке распоне једног поетског и мисаоног става који је родољубље дизао на ниво највиших моралних, уметничких вредности.³⁵⁸

Српско песништво и прозно стварање су у ратним годинама разноврснији него у претходним, зато што се већ постојећи мотивски и тематски опсег значајно проширује ратним мотивима, темама, сликама или компарацијама. Како само изворно, свеже и надахнуто звучи Дисова асоцијација на мистичан и нестваран мир бојишта и поређење песникових ноћи, уморних амбиција и посусталог духа са војницима који су уснули после боја. (*Прошла ме је моја буна, мржња моја, Сан освете и одвратност на свет бедан, Заспале су моје ноћи без покоја, Моје светле амбиције и дух жедан, Заспале су, к'о војници после боја*).³⁵⁹ У рату се, у књижевним делима, описују стварни ратни догађаји, величају победе, узноси дух, али није реткост да се српски писци окрену и наличју рата, жртвама, страху и бесмислу ратних страдања. На рат се често гледа као на општу несрећу и заједничко зло, а српска патриотска песма по правилу пева љубав за свој народ, више него ли мржњу против неког другог народа. Побеђеном непријатељу се у књижевним делима великодушно пружа рука, Вељко Петровић, Димитрије Туцовић и Душан Поповић отворено проговарају о одмазди српске војске над побуњеним Арбанасима, док Алекса Шантић поводом српско-бугарског рата објављује песму *Понор*, у којој митским сликама критикује *братоубилачку* борбу два народа. Зато се оправдано може тврдити да племенитост, човекољубље, непристрасност и одмереност представљају одлике доброг дела српске књижевности у балканским ратовима и да многи српски писци следе, у том погледу, постулате из *Дневника једног добровољца* и *Приповетки једног каплара*. Драгиша Витошевић тврди да су тадашње српско песништво и књижевност далеко од било каквог беса и дивљања

---

³⁵⁸ Зоран Гавриловић, *Уводна реч*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр.19-20.

³⁵⁹ Владислав Петковић Дис, *Задовољство*, у: Владислав Петковић Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959, стр. 187.

и да писци, *поред свег слављења ослободилачког рата, не превиђају његову суровост и не пропуштају да је, са знатном самокритичношћу, забележе и осуде.*³⁶⁰

У балканским ратовима се показало да нису биле оправдане Скерлићеве стрепње да поколење није зрело за велика дела и да неће одговорити историјским задацима. Српски писци су са својим народом, тако да се то доба памти и по значајном броју људи од пера, који се јављају да као добровољци ступе у редове српске војске. Познато је да су у крајевима, којима су владали Турци, већ службовали Војислав Илић, Бранислав Нушић, Милан Ракић, Петар Кочић, Милутин Ускоковић, Милош Перовић и други уметници писане речи, а на звук ратне трубе сложено се одзивају писци, публицисти, научници и други интелектуалци. Милан Ракић и тадашњи гимназијалац Станислав Краков се као обични борци придружују добровољцима чувеног старосрбијанског четника пуковника Алимпија Марјановића, док разним путевима и начинима на Косово и југ Србије пристижу Бранко Лазаревић, Светислав Стефановић, Иво Ћипико, Риста Одавић, Вељко Петровић, Јаша Томић, Бранко Машић, Вељко Милићевић, Велимир Живојиновић, Перо Слијепчевић, Станислав Винавер, Павле Поповић и многи други.³⁶¹ У Првом балканском рату Владислав Петковић Дис тешком муком стиче статус ратног извештача Врховне команде, али га је болест *оборила*, што је учинило да му његов живот *не изгледаше никад жалоснији и сувишнији*. Као добровољци у рат желе да иду и тешко болесни Велимир Рајић и Душан Срезејевић. Било је то доба када су књижевници и ратници били једно и у потпуности осећали присуство историје и националне дужности.

---

³⁶⁰ Драгиша Витошевић, *Српско песништво 1901-1914, књига друга*, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 308-309.

³⁶¹ Књижевни критичар и професор српске и народне књижевности Павле Поповић прекида семинарски час да би се заједно са студентима уписао у добровољце, док Велимир Живојиновић прекида студије у Лајпцигу како би отишао на фронт. Одмах по доласку из Париза Станислав Винавер облачи добровољачку униформу, а Перо Слијепчевић оставља Беч и придружује се добровољцима.

РАТНИ РЕПОРТЕРИ

Занимљива и вредна књижевна сведочења богате српску ратну књижевност за једну значајну димензију и представљају важну особеност књижевног стваралаштва током трајања балканских ратова. Наиме, у периоду од 1912. до 1914.године, створена је замашна литература о балканским ратовима са основном карактеристиком да су је писали учесници и непосредни сведоци ратних збивања, а међу њима је било књижевника, новинара, војника, официра, дипломата, државника, лекара и припадника других професија. Мемоари, дневници, биографије, писма, успомене и други књижевни записи нису прави репрезенти или уметнички узор српске књижевности у том тренутку, али је чињеница да и ова дела настају у *окриљу одређене књижевне традиције и књижевне праксе, припадају тој традицији и тој пракси као њен неотуђиви део.*³⁶² Обимна појава документарно-уметничких и историјско- мемоарских књижевних дела у балканским ратовима не представља изненађење, пошто су у ранијим ратним периодима устанички летописци, Пера Тодоровић, Владан Ђорђевић и други писци већ поставили темеље таквим књижевним врстама. Дobar део мемоарске и дневничке литературе о балканским ратовима прекривен је правом поплавом службених и неслужбених историја, докумената, романа, мемоара и других књижевних дела о Великом рату (1914- 1918), али то не значи да и у балканским ратовима нису настала квалитетна дела у тој области.

Мемоаре и успомене бележе многи учесници у балканским ратовима, почев од истакнутог команданта српске војске генерала Живојина Мишића, па до ордонанса Сотира Аранђеловића. Мишићеве успомене, највећим делом, прате фактографску раван, у којој је истинитост чињеница неприкосновена и представља основ приче. Вредност Мишићевих мемоарских записа је велика услед важности догађаја, борби, војничких одлука и стратешких замисли о којима чувени војсковођа пише, док уметнички квалитети извиру из непосредног говора Мишића са актерима судбоносних

---

³⁶² Стојан Ђорђевић, *Поговор, у: Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђевић, Нолит, Београд, 1988.

бојева и занимљивим и питко испрочаним радњама иза кулиса историјске позорнице. Сотир Аранђеловић нема могућност да балканске ратове прати из штабова и са командних места, али зато се налази тамо где падају мртви и рањени, где се пуца, у комори, болници или на мртвој стражи. Као ордонанс команданта Моравске дивизије другог позива пуковника Милована Недића, Сотир се креће *по путевима скоро непролазним за пешаке и за коње*, гази по снегу до појаса, наступа у борби кроз *разливане воде са подигнутом пушком у вис* и једе жив кукуруз, а кад њега нема ни то. Простодушна и неусиљена казивања Сотира Аранђеловића и расуђивања тог бистрог и окретног човека у књизи *Из балканског рата* личнија су и приснија од Мишићевих успомена, што обилато надокнађује недостатак књижевних претензија код аутора. На сличан начин Живојин Дачић пише у књизи *С Брегалнице и Вардара* о војницима из Треће армије који *својим костима омеђише Србију*, док Милорад Павловић прати Прву армију на њеном стреловитом путу кроз стару Србију и Македонију. Он је бележио оно што је видео и чуо у тим историјским данима и у књизи *Из рата* објавио тридесетак анегдота, слика и утисака из рата са узбудљивим дахом истине и величине догађаја и препознатљивим елементима мелодраматике и старинског литерарног патоса.

Ратне мемоаре Душана Путниковића красе добра и прегледна организација историјске грађе, целовит приказ ратних збивања и избор занимљивих згода и незгода. Писац себе уграђује у свет историјских чињеница, али као да не жели или не уме да у свом сведочењу успостави јасан емоционални однос према ратној стварности. Емоционална хладноћа наратора још је чуднија, када се у његовим записима сагледају снажна осећања у исказима сељака, војника и официра или песми српских бораца на фронту код Једрена у Бугарској *Боже мили, куд сам допануо, Зидам куле по земљи Тракији, А моју сам пусту оставио*.³⁶³ Неутралан угао посматрања присутан је и у ратним утисцима Владе Станојевића, што наводи на закључак да поједини мемоаристи одустају од обелодањивања сопственог емоционалног односа према рату, сматрајући, вероватно, да места на којима се налазе и догађаји у којима учествују говоре сами за

---

³⁶³ Душан Ж. Путниковић, *Ратни мемоари*, Рат с Турцима 1912.год., Ниш, 1938, стр. 165.

себе. Вредности Станојевићевих ратних утисака треба тражити у живописним дескрипцијама предела дуж покрета српских одреда ка Албанији и Јадранском мору, док заступљеније литерарне елементе у мемоарским казивањима срећемо у књизи Миодрaга Никачевића *Бакарно гумно*. Никачевић уноси песничке слике у опис боја и у томе не постиже значајнији квалитет, али се мора признати да спој војничких појмова и песничких стилских фигура често доведе до оригиналних и свежих слика попут војске која *као огромна рука некога дива хвата противника око паса*, седамнаестог пука који је *уз звуку белих чутурица необложених чојом хрлио као шуман поток највећем врху алиначких положаја* или стрепње противника *Иако скривеним и далеким, Турцима је овај слепи мари морао слеђивати срца*.³⁶⁴ Драмски приступ и сликовити описи ратних призора привлаче пажњу и на записе *Битка на Васиљевцу* и *Комите у боју Мустафе Голубића*.³⁶⁵

Дневници из балканских ратова указују на тежњу аутора да хронолошки, готово из дана у дан, представе стање на фронтovima, у биткама, у позадини, по штабовима и дипломатским представништима, у болницама, уз логорске ватре и свуда где је ратна хука допирала. Исписивање дневних бележака у ратним приликама није једноставно и само по себи представља прави људски и војнички подвиг. Задивљујуће је како су, на пример, српски сељаци уопште успели да графитним оловкама бележе дневничке записе у покрету, на војничким торбицама и коленима и упркос војничким обавезама, свакодневним искушењима, глади, страху, бригама, снегу, киши, болестима и страдањима. Суштинска вредност њихових ратних дневника, сакупљених у књизи

---

³⁶⁴ Миодрaг Никачевић, *Бакарно гумно*, Просвета, Београд, 1956, стр. 22-51.

³⁶⁵ Мустафа Голубић, одмах по мобилизацији, напушта Београдску реалку и добровољно одлази у четнике, иако није био српски војни обвезник. Из балканских ратова излази са чином наредника српске војске и орденом *Обилића* за храброст, али је из војне службе избачен на Солунском фронту као Аписов симпатизер. После Првог светског рата, повезује се са коминтерновском организацијом, у НКВД добија чин генерал-мајора и руско држављанство и постаје главни агент за операције у САД и другим земљама. Голубићеви записи из балканских ратова објављени су у *Илустрованој историји Балканског рата 1912-1913*. (*Илустрована историја Балканског рата 1912-1913*, прибрао и уредио Душан Словић, Београд, 1913, стр. 17-20, 56-57)

Слово ратниково. Дневници војника сељака 1912-1918, лежи у веродостојности, објективности и вери хроничара у снагу, речитост и довољност чињеница. Зато дневници војника сељака наликују, по многим особеностима, римским војничким списима. Дневничка и војничка проза писана је одмереним језиком и стилем, једноставно и упрошћено до шкртости, прожета елиптичним реченицама, често сведена на реска саопштења и *рапорте* и пуна стереотипа и буквалног понављања (*17.децембар. И даље овде смо на стражи. 18.децембар. Данас и даље овде смо на стражи у пољу. 19.децембар. И данас смо на стражи овде у пољу..*).³⁶⁶ Ипак, уз све недостатке, уздржаност и хладноћу лапидарног војничког језика, јасно се запажа да у дневничким казивањима има живости, дражи, природности, народске чистоте и сировости. Слика ратне стварности, огољена до грубости, прозрачена је у ратним дневницима осећањима и унутрашњим животом војника и никада не прелази у националну и романтичарску тираду.

Дневник Милорада Марковића издваја се међу дневничким записима, како књижевним претензијама, тако и искреношћу, критичким погледом на ратна збивања и документовањем злочина српских војника и официра на простору Македоније. Марковићев дневник подсећа на филмску траку, препуну, додуше фрагментарних, али узбудљивих и упечатљивих сведочења. Аутор дневника не жели да скрива ни своја најинтимнија осећања и отворено нас упознаје са сопственим страхом, жељом за сигурношћу и размишљањима о човеку, срећи, животу или смрти. У тренуцима најжешћих борби са Бугарима, Милорад се пита *Како се и где се до сада проводио јули? Сокобања, живот, весеље, безбрига. А сад? Не знам да ли ћу кроз пет секунди бити жив!*. Окружен лешевима, експлозијама, шрапнелима, смрвљеним стенама и деблима завитланим у ваздух, он стоички медитира *Ја гледам то - и мислим - кад ли ће моја нога, рука, чак, и цео труп - да заландарају овако по ваздуху.*³⁶⁷ У Марковићевом дневнику већи је нагласак дат субјективним и личним опаскама, него

---

³⁶⁶ Миодраг Јаћимовић, *Слово ратниково. Дневници војника сељака 1912-1918*, Удружење публициста западне Србије, Чачак, 1980, стр. 30.

³⁶⁷ Марковић, Милорад, *Ратни дневници 1912-1918*, Вук Караџић, Београд, 1977, стр. 51-60.

ли чињеницама историјско-војног карактера, што његовим ратним записима даје особену и уметничку боју. Посебно је занимљив Марковићев књижевни поступак којим преплиће актуелна ратна догађања, ретроспективне приказе прошлости, изненадне асоцијације и лирске пасаже са изливима љубави према породици.

У процесу разматрања српске књижевности у балканским ратовима, немогуће је заобићи ратне репортаже, поготово, што се у строју ратних репортера налази више познатих српских књижевника попут Ива Ћипика, Вељка Петровића, Милутина Бојића и других писаца. Зачеци ратног извештавања код нас бележе се у српско-турским ратовима, док се за првог ратног дописника у свету сматра Вилијам Ховарс Расел.³⁶⁸ Теоретичари у области српске журналистике често истичу да је Пера Тодоровић први српски ратни извештач, иако је Тодоровићев *дневник* објављен после рата и објективно се не може упоредити са, на пример, чланцима италијанског ратног репортера из српско-турских ратова Никола Лазара. На овом месту, потребно је ближе одредити однос књижевности и новинарства, две несумњиво различите категорије, које као производи људског духа, ипак, почивају на заједничкој тежњи да кроз свој угао гледања и на свој начин прикажу живот, човека, друштво, природу и целокупну стварност која нас окружује. Блискост књижевности и новинарства је очигледна, пошто се у средишту новинарске информације, односно новинарства, налази сав људски живот, баш као што и књижевност најпотпуније приказује целовитост, богатство и смисао људског живота и *цела књижевност углавном и није ништа друго до велика, разнолика и потпуна слика унутрашњег живота човековог.*³⁶⁹ Основне разлике између ове две људске делатности извиру из чињенице да књижевник има личан и субјективан однос према животним темама и широко схваћену слободу стварања, а новинар има ограничену слободу и везује се првенствено за конкретне и истините податке. С друге стране, факта која окружују књижевника само су општа

---

³⁶⁸ Репортаже Вилијама Ховарса Расела из кримског рата (1853-56) означиле су почетак организованог извештавања цивилног становништва о рату посредством дописника. Само пет година касније, у америчком грађанском рату, више од 500 ратних извештача је обавештавало јавност о борбама.

³⁶⁹ Богдан Поповић, *Чланци и предавања*, Српска књижевна задруга, Београд, 1932, стр.13.

основа на којој он гради свој умишљени свет поетским преображавањем те стварности, тако да границу између књижевних и некњижевних дела, у великој већини, ствара њихова фикционалност или нефикционалност. Треба имати у виду да се оштро раздвајање књижевности и новинарства јасно сагледава само у равни типичног информативног новинарства и имагинативне и фикцијске литературе, док је строгу границу између те две категорије тешко повући када се ради о делима која чине прелаз од књижевности према науци (мемоари, биографије, дневници, путописи, есеји) и новинарских врсти које користе неке елементе литерарног стваралаштва (репортажа, цртица, друштвена хроника, рецензија, козерија, сатира, афоризам).³⁷⁰

Септембра 1912.године, избија Први балкански рат и сви важнији европски листови упућују на Балкан своје специјалне ратне извештаче, а међу њима се налазе и таква имена као што су Анри Барби, Егон Ервин Киш, Мак Хју, Гвелфо Чивелини, Вацлав Клофач, Василиј Немирович-Данченко, Ален де Пененрен, Жан Пелисје и многи други. Нашу пажњу посебно привлачи дописник француског *Журнала* Анри Барби, који своје дописе *Журналу* и накнадно написане утиске и успомене о балканским ратовима објављује у чак три књиге.³⁷¹ Барби је очевидац тешких борби у Македонији, Тракији и под Једреном, али нема претензије да пише широку историју војних операција, већ живе и драматичне исказе о војницима и посебно о *души* српског војника. Највише ратних извештача је, наравно, из саме Србије, док, сасвим разумљиво, и српска штампа у Аустроугарској монархији жели да обезбеди српској јавности аутентичне извештаје из балканских ратова. У том циљу, српски листови настоје да ангажују имена од ауторитета, најчешће из сфере политике и књижевности. Тако за загребачки *Србобран* извештава Адам Прибићевић, сарајевској српској штампи извештаје са балканског и црногорско-турског фронта шаље књижевник Вељко Милићевић, а за војвођанске листове *Заставу* и *Браник* пишу ратни извештачи Јаша Томић и Вељко Петровић.

---

³⁷⁰ Душан Славковић, *Бити новинар*, Научна књига, Београд, 1988, стр. 13-19.

³⁷¹ Анри Барби је одмах после Првог балканског рата, по повратку у Париз, објавио књиге *Српске победе* и *Срби под Једреном*, да би се после Другог балканског рата појавила и књига *Брегалница*.

У групи домаћих и страних новинара, који прате Трећу армију при ослобађању Косова, налази се и један од најпопуларнијих јавних радника Војводине и дугогодишњи уредник листа *Застава* Јаша Томић. У борбама, Томић је рањен, што указује на његову жељу да непосредно сведочи са прве линије фронта и чињеницу да такво извештавање није било безопасно. Када је српска војска избила на Јадранско море, Јаша Томић се враћа у Нови Сад и објављује књигу *Рат на Косову и Старој Србији 1912.*, а после поновног праћења борби у балканским ратовима штампа књиге *Рат у Албанији и око Скадра 1912. и 1913.године* и *Рат у Македонији и Бугарској*. Све три Томићеве књиге о балканским ратовима доживљавају велики успех и распродате су у високом тиражу од петнаест хиљада примерака. У поменутим књигама је видљиво да Томић није само репортер, већ и путописац и етнограф са упадљивим даром за опис предела и записивање обичаја, веровања, песама и легенди. Дела Јаше Томића имају историографске, новинарске и књижевне одлике, али највредније сегменте Томићевих записа проналазимо у анегдотама и честим комбинацијама народне поезије и прозног текста. Склоност ка народним песмама постојала је и раније код Јаше Томића, али у рату, крај логорских ватри, слушао је стихове тих песама *и добро видео како су те песме оживеле и водиле цео један народ*.³⁷² Томић је прави мајстор да открије занимљиве детаље који са благим хумором осветљавају менталитет Срба у судбоносним ратним данима, као што је то, на пример, у приказу мобилизације, на коју се јављају и они који се у другим документима воде као умрли *Он оборио главу и ћути. Јест, умро за војене вежбе, али је жив кад треба светити Косово. Говорили су да је таквих било неколико хиљада. Та то и мртви устају из гробова да свете Косово*.³⁷³

Вести о победама српске војске и ослобођење јужне Србије и Македоније од Турака силно су одјекнуле код српског становништва на тлу данашње Војводине. Нема сумње да томе много доприноси и Вељко Петровић, који своје дописе са бојишта објављује у српском листу *Браник*. Вељко Петровић је својим ратним извештајима, *књижевно писаним, огромно подигао тираж 'Браника'.* И, сем тога, чињеница је да

---

³⁷² Јаша Томић, *Рат на Косову и Старој Србији 1912.године*, Просвета, Ниш, 1999, стр. 58.

³⁷³ ибид, стр. 60.

се кроз писање и ступце 'Браника' тада одиста осетило једно снажније струјање, које је морало протрести не само оне најконзервативније из 'Војводине старе', него чак и оне најтеже типове из познате Вељкове песме 'Мудријаш'.³⁷⁴ Ратни дописи Вељка Петровића објављују се под насловом *Писмо*, уз навођење места или локације са које се писмо шаље, попут Београда, Врања, Скопља, Главног стана српске војске, Мустафаше, Софије или Букурешта. У њима је мало литерарне фикције, али зато у Петровићевим ратним записима има репортерске, психолошке, социолошке и филозофске надградње. Чињенице о којима Петровић пише су нове, истините, важне и занимљиве, док атрактивност дописима обезбеђује стално репортерско трагање за одговорима на питање *зашто се нешто догодило?* Актуелност Петровићевих ратних репортажа често је у задршци, што аутору омогућава да не прати само драмску нит ратних догађаја, већ да аналитички сагледава и коментарише појаве и односе. На тај начин Вељко Петровић покушава и делимично успева да специфичним стилем писања ратних репортажа оствари значајне сазнајне и естетске домете и истраже личне судове и саучешће са човеком у рату. Добре карактеристике Петровићевих ратних репортерских записа леже и у својеврсном емотивном дограђивању изнетих чињеница, коришћењу књижевне стилистике и реалном погледу на ратна збивања. Довољно је само навести како Вељко Петровић, другачије од других репортера, описује мобилизацијске зборове на којима нема клицања и певања и где *нико не плаче, ни мајке ни сестре, али нико и не виче и не говори. Само се руке тискају и озбиљно се бодри: - Дајбоже са срећом!*³⁷⁵

Књига *Ратне слике и утисци (1912-1913)* садржи сакупљене и допуњене ратне извештаје Бранка Машића загребачком дневном листу и један поглед на рат, који се истинитошћу и писменошћу издваја од многих других у том ратном периоду. Сlike српских колона на уласку у Љеш и Драч, прикази Једрена после дуге опсаде и

---

³⁷⁴ Милан П. Костић, *Вељко Петровић, новинар-публициста*, у: Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 718.

³⁷⁵ Вељко Петровић, *Писмо из Београда*, у: Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954, стр. 612.

гладовања и призори битака на пространом балканском ратишту делују у Машићевом казивању стварно и потресно. У стварању таквог утиска, велику улогу имају емотивно сенчење фабулативне приче, јасно оцртавање карактера српских бораца, Арбанаса и Турака, употреба локалних говора, коришћење дијалога, монолога и анегдота и поступно грађење ратне атмосфере. Бранко Машић констатује и пита *и за победиоца је рат велико зло и несрећа, а како је тек побеђенима?*³⁷⁶ Отуд његово велико интересовање за *другу страну*, трагедије бегова, суморна осећања поражених турских официра и војника и виђење рата из перспективе противника. Машић пажљиво бележи исказе из непријатељских редова, који и на српској страни звуче познато и блиско *Све је само судбина и груба сила, која се титра с нама као олуја сламком. Верујте, све нам је наметнуто, ништа не зависи од нас.*³⁷⁷

У јесен 1912.године, Иво Ћипико иде стопама српске војске у Старој Србији и Македонији и објављује своје непосредне утиске у подлистцима српских дневних листова. Растурене радове окупља у књизи *Утисци из рата 1912.*, која представља вредан документ из Првог балканског рата и сведочи о оном што Ћипико доживљава, преживљава и својим очима види у ратним данима. Писац покушава да у своје новинарске извештаје унесе приповедање, али у томе има мало успеха, што се најбоље запажа кроз патетичну симболику у опису првих сусрета са рањеницима (*рањеници - мили, сустали весници нашега пролећа*)³⁷⁸, неуверљиво и суво декламовање, туристички доживљај Косова и дочаравање мобилизацијске атмосфере са претеривањима, веселим поклицима, озареним лицима и основном идејом да *Србија иде у рат као у сватове.*³⁷⁹ Тек у запису *У Скопљу* препознајемо Ива Ћипика из романа *Пауци* и то пре свега у упечатљивом и концизном опису града *Магла је притискавала целу варош; над Вардаром у јатима крече чавке. Сипи киша. Куће се и људи у магли губе, само витке, беле мунаре оштро штрче у ваздуху, као да се очајно напиру да их*

---

³⁷⁶ Бранко Машић, *Ратне слике и утисци. (1912-1913)*, Српска штампарија, Загреб, 1913, стр. 48.

³⁷⁷ ибид, стр. 49.

³⁷⁸ Иво Ћипико, *Први рањеници*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 113.

³⁷⁹ Иво Ћипико, *Као олуја*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 111.

магла не загуши...³⁸⁰ Запис *На Кумановском бојишту* је најбољи из групе Ћипикових репортерских казивања о балканским ратовима, како бољим фрагментарним описима догађаја и индивидуалних судбина и натуралистичким сликама, тако и уметнички надахнутом визијом судара две војске. Наиме, Ћипико на бојиште долази три дана после битке и на њему замишља покрете, звукове, боје, ноћ, зору и емоције српских и турских војника. У том тренутку, Ћипико превладава репортера у себи и постаје приповедач, пошто репортер сугерише ствари онакве како су се оне одиграле, какве јесу, а приповедач их ствара онаквим какве би оне могле бити. Иво Ћипико и сам осећа да његовим *утисцима* из рата *нешто* недостаје и најављује нову књигу ратних новела, у којој ће се *боље осетити његове књижевне особине*.³⁸¹ Нови ратови су омели Иву Ћипика у тим намерама, тако да нема спора око закључка Велибора Глигорића да се Ћипикове репортаже из балканских ратова не крећу даље *од импресија писаних у жанру репортажних фељтона, у којима се дубље не улази у стварност рата. Очевидно је да је Иво Ћипико био у за њега страном амбијенту у коме се ограничио на површина посматрања, лишен оне снаге доживљавања човека и природе коју је показао кад је приказивао амбијенте Приморја и Загорја*.³⁸² Нема основа за веровање да рат, сам по себи, доводи до опадања књижевних квалитета у делу Иве Ћипика, пошто се у његовом раду већ од 1909.године запажају све слабије духовне моћи и рецепције стварности. Ћипикови *утисци* из рата памте се само по солидном запису *На Кумановском бојишту* и добром препознавању хуманих поступака српских војника према побеђеним противницима. Занимљиво је да Иво Ћипико са пуно одушевљења пише о Првом балканском рату, док Други балкански рат не оставља никакав траг у његовом делу. Разлоге треба тражити у словенофилству Иве Ћипика и његовом искреном жаљењу што падају нове жртве у рату завађених словенских народа.

Повратак српске војске из балканских ратова описује Милутин Бојић, који се као дописник београдског листа *Пијемонт*, налази у Нишу почетком августа

---

³⁸⁰ Иво Ћипико, *У Скопљу*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Београд, Просвета, 1951, стр. 143.

³⁸¹ Л., *Белешке*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 32, бр.1 (1.јануар, 1914), стр. 67.

³⁸² Велибор Глигорић, *Предговор*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела I*, Београд, Просвета, 1951, стр. 47.

1913.године. У чланку *Војска у Нишу*, Бојић слика победничку атмосферу, али не пропушта да продорним оком запази и неугодне детаље *Кад погледате ову војску, где има и старих плавих шињела из турског рата и сламних шешира, човек добија утисак као да то није војска која се победоносно враћа из рата, но некаква сеоска депутација. Њихове заставе дају још више живописности. То нису ратне заставе, но разнобојни сигнални барјачићи, које су привезали за мотке од липовине.*³⁸³ Узбудљиве записе из балканских ратова шаљу и Јован Адамовић, Радоје Јанковић и Милан Прибићевић, Дарко Рибникар ваја портрете српских јунака, док М. Миленковић ламентира над гробовима погинулих војника и пита себе и друге *колико ли је гробова тих Незнана Незнановића по пољима и урвинама Балкана и колико ли ће мајки и жена, лутајући од гробља до гробља, стајати часовима дуго над оваквим гробовима стрепећи и очајавајући да ли под том анонимном крстачом не почива мило тело онога кога су за навек изгубиле.*³⁸⁴ У мору репортажа, писаних у доба балканских ратова, тешко је пронаћи оне које имају трајније вредности. Наиме, познато је правило - *да би се написала добра репортажа, догађај треба доживети*, а у балканским ратовима репортаже често пишу и они, који су од рата мало видели. Они надугачко расподелају о ситним и незанимљивим догађајима у далекој позадини једне ратничке војске и највећу пажњу поклањају сопственом *лику и делу*. Уз то се њихова ратоборност повећава сразмерно њиховој удаљености од борбених положаја, што говори да су управо они били најратоборније патриоте у српској држави. Други су боравили на ратишту и забележили помене са много патриотизма и сентиментализма, али је у њиховим репортажама *ускрснуо давно упокојени висок и патетичан тон наших застарелих родољубивих драма и сва заборављена реторика из патриотске поезије ранијег века.*³⁸⁵ За непријатељске војнике они имају само називе *азијатски скотови*

---

³⁸³ Милутин Бојић, *Војска у Нишу*, у: Ђорђе Стаменковић, *Кључ старе Србије*, Просвета, Ниш, 1997, стр. 44.

³⁸⁴ М.Миленковић, *Белешка гробља*, **Политика** (Београд), бр. 3414 (16. јул, 1913), стр. 1-2.

³⁸⁵ Н.А. *Оцене и прикази*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 31, св. 8 (16. април, 1914), стр. 632.

или *татарски синови*, док прости српски сељаци говоре у рату стилем из званичних здравица и умиру са декламацијом на уснама. Давно позната латинска изрека о слаткој смрти за отаџбину, окретана је и понављана на све могуће и немогуће начине. Таквим репортерима су и конкретне чињенице измицале из руку, а о креативном, маштовитом и поетском дограђивању документарних података није било ни говора.

Вредност репортерског казивања Вељка Петровића, Бранка Машића, Јаше Томића, Ива Ћипика, Милутина Бојића, Дарка Рибникара и Радоја Јанковића није само у предмету о којем пишу, већ и у снази којом виде, уочавају и изричу ратну истину. Они су на делу применили гледишта, тада већ чувеног мајстора репортаже Егона Ервина Киша, да *ништа више не запањује него једноставна истина, ништа није фантастичније од стварности и ништа нема сензационалније на свету него што је време у којем живимо.*³⁸⁶ Зато и не чуди, што су нека од тих репортерских сведочења дубља, тачнија и литерарнија од многих књижевних дела, грађеним не на стварним, већ на фиктивним чињеницама. Није реткост да се у репортажама бољих ратних репортера могу сагледати субјективна виђења стварности, дата из одређеног угла и изречена сликовито, са динамичним, гипким, непредвиђеним и емоционалним језичким конструкцијама. Наравно, репортери су водили рачуна да у ратним репортажама увек на првом месту буду истинитост и стваран догађај и зато оне представљају вредне документе и хронике балканских ратова. Доступни подаци говоре да се у ратно доба често могла видети слика како групе сељака или грађана читају новинске ратне репортаже не њивама и улицама. Глад за информацијама била је огромна, а како и не би када су извештаји прес бироа и Генералштаба српске војске објављивани на 24 сата и то у стогај лаконској форми типа *Нова варош је пала; Сјеница је пала; Куманово је пало...*

Важна карактеристика мемоара, ратних дневника и новинарских репортажа је да носе печат аутентичности, нечег што је настајало на ратишту и није мењано и допуњавано. Та чињеница, наравно, значајно утиче на њихову књижевну вредност, али и сугерише да овим текстовима треба приступити реално и прихватити да су они имали

---

³⁸⁶ Егон Ервин Киш, *Сајам сензација*, Новинско издавачко предузеће Загреб, 1956, стр. 338.

улогу да у одређеном тренутку, најчешће још у рату, информишу, обавесте и разјасне. Национални занос, патриотизам и свест о важном историјском делу били су природни пратилац мемоарских, дневничких и репортерских сведочења из балканских ратова. Уосталом, поменуте одреднице пратиле су, у периоду од 1912-1914.године, сав живот, рад, постојање и ратовање српских сељака, радника, интелигенције и целокупног народа српског. У свом репортерском допису, Вељко Петровић са поносом пише да се српска интелигенција такмичила са српским сељацима у примерима храбрости и наводи поступак врсног познаваоца класичне књижевности и културе Веселина Чајкановића, који потеже пиштољ на себе, у тренутку када су хтели да га задрже да не оде у рат. Петровић подсећа и на легендарну беседу академика Љубомира Ковачевића на одру погинулог сина и тврди да потресније и величанственије нема ни у историји Римљана и Грка. Љубомир Ковачевић, српски историчар, академик, учитељ Владимира Ћоровића и таст Милана Ракића, сам је након Кумановске битке допратио у престоницу тело свог сина јединца. Над отвореним гробом држи беседу, којом додирује саму срж српског етоса и етноса *Сине, Пет стотина година српски народ је чекао тренутак да се ослободи Косово, и дочекао га је. Ти си пао у рату за ту свету ствар и ја сам поносит што сам као отац данас у стању да те свесно и са поносом жртвујем идеалу за који сам и сам живео. Сине мој, Иди и реци Цару Лазару, Милошу Обилићу и свим косовским јунацима да је Косово освећено, Однеси им глас наше радости и буди им весник једног бољег доба за цело српство.*³⁸⁷

Србија је још од 1903.године или у ратном стању или у припремама за рат, а важну улогу у ратовима и ратним припремама имају и српски књижевници. У балканским ратовима се многи Ракићеви, Шантићеви или Петровићеви стихови јавно декламују, док се у свести многих бораца налазе сазнања и ставови, стечени читањем дела српских писаца. Мало се зна да Гаврило Принцип, непосредно пре атентата на надвојводу Фердинанда, чита и подвлачи песимистичке стихове Симе Пандуровића *Волим то место без лажи и маске, Где леже сви ти људи овде, скупа, Далеко од света и од таите праске; Где леже ту мирно, све труп поред трупа, У ковчегу простом,*

---

³⁸⁷ Јован Пејчић, *Реци им, сине мој, Србија* (Београд), бр.10 (2008).

*измеђ четири даске, А не смета свет им и његова луна.*³⁸⁸ Владимир Гађиновић ће забележити да су у то доба песници и револуционари упућени једни на друге и да сваки младобосанац жели да буде песник.³⁸⁹ Пуцањ поред Миљацке диже све на ноге, у Србију стиже ултиматум, трупе почињу покрете, тако да времена за дубље анализе балканских ратова није ни било. Догађаји су се одвијали вртоглавом брзином. Србија није саставила ни годину мира, а већ је ушла у нови рат, највећи и најстрашнији до тада.

---

³⁸⁸ Иван Р. Димитријевић, *Сима Пандуровић и Гаврило Принцип*, у: *Споменици Симе Пандуровића*, Књижевна ревија, Београд, 1928.

³⁸⁹ Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ (1914-1918)

КРФСКА КЊИЖЕВНОСТ

Са почетком Првог светског рата, дошли су тешки дани за српску књижевност, како у самој Србији, тако и у другим пределима насељеним српским живљем. Књижевних центара ван Србије више није било, док су се писци и културни радници нашли у средишту ратне катаклизме. Многи од њих су мобилисани и тако постали део српске ратне армије са више од 700 хиљада људи, што је чинило шестину становништва Србије. *Радничке новине* пишу да се по селима и градовима Србије могу видети још само старци, деца и болесни, а амерички новинар Џон Рид, у пролеће 1915.године, бележи да је Србија земља смрти и да су сви мушкарци у Србији у војсци или мртви. Захваљујући величанственим победама српске војске на Суворору, Церу и Колубари, Србија добија неколико *мирних* ратних месеци, у којима културни прегаоци, јавни радници и књижевници упорно и стрпљиво траже начине како да сачувају или обнове културну и књижевну делатност. Већи број листова сели се у Ниш, нову ратну престоницу, док се у местима централне и јужне Србије оснивају и нова гласила.³⁹⁰ Ратне потребе мењају уређивачку концепцију листова, избацују се поједине рубрике и уводе нове, а цензура ограничава слободу писања у питањима важним за безбедност војске, грађана и земље. Неке од новопокренутих листова и часописа уређују књижевници (Драгутин Ј.Илић, Бранислав Нушић, Велимир Рајић), што, ипак, не утиче на значајније појављивање књижевних прилога у њима.³⁹¹

---

³⁹⁰ У Нишу излазе листови *Трибуна*, *Нова реч*, *Гласник*, *Радничке новине*, *Будућност* (антиратни, социјалистички лист), *Балкански гласник*, *Српска застава*, *Дечји дан* и хумористички часописи *Дум-дум*, *Спадало* и *Хладовина*

³⁹¹ Драгутин Ј.Илић покреће у Нишу, крајем 1914.године, дневни лист у српском националном духу *Велика Србија*, док Бранислав Нушић оснива у Скопљу двострани дневни лист *Српски југ*. Оба листа претежно доносе вести са српског бојишта и информације о савезницима. Документациону грађу за

Српска књижевна периодика је, у првим ратним годинама, још увек у вртлогу страховите празнине, настале нестанком *Српског књижевног гласника*, *Босанске виле*, *Летописа матице српске* и других часописа.³⁹² Највећи допринос одржавању континуитета између српске предратне књижевности и књижевних активности у рату дају чланови редакције листа за науку, књижевност и друштвени живот *Дело*. Један од уредника часописа, Лазар Марковић, у првом ратном броју објављује уводни и програмски чланак, под насловом *Ново Дело*, у коме обавештава читаоце да је *Дело* привремено обустављено због рата и да *као данас најстарији српски часопис Д е л о жели да и у новом времену међу првима припомогне, колико може, стварању једне културне и просвећене Велике Србије. С нарочитим обзиром на особене прилике у којима се Србија данас налази, Д е л о посвећује главну пажњу оним задацима, који уз војне напоре и успехе треба да крунишу тежњу српскога народа за јединством и обезбеђењем мирнога развитка народнога и индивидуалнога живота у свима областима материјалне и умне делатности.*³⁹³ Аутор подсећа на осам месеци надчовечанске борбе са снажним и безобзирним непријатељем и успехе на бојном пољу, али упозорава савременике да то не треба да их заведе, јер *све победе на бојном пољу, и ако од њих често пута зависи опстанак земље, у погледу на културну вредност једног народа имају ограничен значај.*³⁹⁴ Власник и уредници *Дела* одлучили су да и у рату читаоцима понуде изглед и садржај часописа, какав је био у предратним издањима. Важне одлике ратних бројева часописа *Дело* су чврста структура, научна

историју Првог светског рата сакупља и илустровани часопис *Ратни записи*, који од 1915. године има поднаслов *Илустровани књижевни лист*. У том периоду, уредник листа је песник Велимир Рајић.

³⁹² Спорадичних књижевних прилога има у политичком, економском и књижевном листу *Самоуправа* и гласилу патриотске омладине са југословенском оријентацијом *Југословенски гласник*. Пројугословенска гласила почињу да се појављују свуда по свету. У Њујорку се од 1915. године штампа часопис литерарно-историјске садржине *Отаџбина*, за који пишу Алекса Шантић, Паја Радосављевић, Мићун Павићевић, Миливој Павловић, Миленко Вукићевић, Перо Слијепчевић, Владимир Гаћиновић, Прока Јовкић и други.

³⁹³ Лазар Марковић, *Ново Дело, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 1, (15. март, 1915), стр. 3.

³⁹⁴ ибид.

утемељеност чланака, пажљив избор књижевних дела и естетски изглед, што, заправо, указује да су сачувани основни квалитети мирнодопских издања. У ратном метежу није то било лако остварити, што потврђује писмо румунског професора Јоргеа *Примио сам два броја вашег лепог часописа. Његово редовно излагање са тако лепом садржином јесте још један доказ мирне енергије, коју уносите, ви Срби, у све акте вашег политичког живота. Добро се тући и објављивати добре часописе у међувремену пред новим борбама, у којима ћете се опет добро тући, то је доиста нешто најдивније у својој врсти.*³⁹⁵

Круг тема у научним прилозима, политичким и уметничким прегледима *Дела* доста је широк и са упадљиво мало прилога о рату, мада се у непосредној близини места издавања часописа воде велике борбе. Ратна збивања се у друштвеним хроникама ратних издања часописа *Дело* ретко помињу, а када се и појави ратна тема, о њој се говори са академског нивоа и у тој мери уопштено и неутрално, да је немогуће те написе везати ни за коју појединачну земљу, па ни за Србију. Утолико је важност књижевних прилога за часопис *Дело* још већа, пошто се једино у њима пише о суровој ратној збиљи и што се једино из њих може јасно сагледати да српски народ крвари у страшном рату. У ратним свескама часописа *Дело* има 30 књижевних прилога, међу којима је 10 прозних дела, 13 песама, једно драмско остварење и шест есеја. Међу књижевним прилозима, у ратним издањима *Дела*, издвајају се, квалитетом и актуелношћу, прича Ива Ћипика *Збег* и песма Владислава Петковића *Диса Пролеће 1915 године*. У прозном делу се, поред Ива Ћипика, јављају писци, који можда не спадају у врх српске прозе, али својим делима успевају да дају реалну слику свега што се у Србији дешава те ратне године. Драмски рад у *Делу* представљен је кроз епизоду из српско-аустријског рата Ристе Ј. Одавића *Хеј Словени*, чији квалитет значајно умањују упадљиво пропагирање југословенског покрета, празни дијалози и црно-бела техника при обликовању ликова. Песници се најмање баве ратом, што указује да књижевницима прозни израз више одговара за опис ратне драме. Из различитих разлога, за *Дело* не пишу Алекса Шантић, Јован Дучић, Милан Ракић, Вељко Петровић,

---

³⁹⁵ М.Јорге, *Писмо, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 4 (1.мај, 1915), стр. 158.

Сима Пандуровић и други, али то не говори да треба потценити списак сарадника часописа. Уосталом, треба бити објективан и рећи да у ратном метежу није лако пронаћи познате писце за сараднике.

Већ прва прича Ива Ћипика у часопису *Дело*, одудара својим драмтичним садржајем од концепције тог издања часописа, које се у осталим рубрикама бави социјално-економским вредностима Војводине, извозом злата из Србије, статистичким подацима о Словенцима, дипломатском предисторијом европског рата или животним путем глумца Илије Станојевића. У цртици *Збег*, Ћипико нас језгровитим реченицама уводи у стварност Србије *Друм, блатњав, изривен, испрекритан колосецима, дубоко у земљу утиснутим, на ивици искрзан, пропао - беше закрчен са четири реда кола, која су га у једноме правцу немилосрдно ровашила. Тешко шкрипање разних војничких кола, што брже измицаху, мешало се са цвилењем расклиматаних сељачких таљига, гаскањем волова, коња и лармом људских гласова. Из стратегијских разлога, моравска дивизија првога позива повлачила се са положаја и, у повлачењу, беше собом повукла читаве гомиле бегунаца, који нису желели да на своме прагу сачекају непријатеља.*³⁹⁶ Нижу се натуралистички прикази злочина окупатора и ратних страхаота и наглашено емотивни прикази Анђелије, младе жене војника Радослава, и њене безуспешне борбе за живот јединог сина. Она *ухвати Раду за главу, па му брижно завирује у очи. У својим рукама беше осетила детињу клонулост; учини јој се, да јој измиче из руку његов заморени живот и да без њене помоћи не би могао на ногама стајати. Нуди га млеком из бочице, коју целим путем у руци држи; али дете одбија немоћним кретом главе. Његови очњи капци помодрише, а дуге трепавице тешко падају на помућене плаве очи и одрвенеле руке не могу да се у мајчиним загреју. Мајка му греје својим дахом и уста и очи и чело, и не пушта његове руке из својих. Хтела би да му својом снагом поврати здравље... живот. Али све узаман.*³⁹⁷ Прича *Збег* је једно од бољих дела Ива Ћипика из ратног периода, које се

---

³⁹⁶ Иво Ћипико, *Збег, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 1 (15.март, 1915), стр. 7.

³⁹⁷ ибид, стр. 10.

поред документарности одликује лирском нарацијом, реалистичким сликама, драмским набојем у сцени умирања Анђелијиног сина и јасном антиратном поруком.

Часопис *Дело* у рату објављује и прозне прилоге Пере.С.Талетова, Радована Тунгуз-Перовића Невесињског, Тадије П.Костића, Жив. Девечерског, Милана Вукасовића, Милице Јанковић и Леонида Андрејева. Ратна збиља у краткој причи Тадије П. Костића *Хе, хе... издржаће то сеља* избија на видело кроз поглед српског сељака, који трпељиво подноси ров, кишу, глад, одвојеност од родног дома и друге ратне недаће. Мит о непобедивости српског сељака, Костић, ипак, доводи у сумњу и кроз речи свог јунака иронично указује како је сурова и сама идеја о људима који све, али баш све, могу издржати *Шта не може издржати тај сеља! Бије га Небо, преврће земљу, крши дрво и камен, пуца му ртењача, бори се са неправдом, сујеверјем, тоне у незнању, и издржи то сеља. Па му командују: На узбуну! У рат! Рат! Збогом кућо, децо, постојбино... за навек! Маса јуришају, падају, ту нога, ту рука, тамо глава, дроб. Гази, јуриша, набија се на нож, крви се...сеља.*³⁹⁸ Костићева прича је занимљива и по хришћанском поимању противничке стране, пошто добродушни сељак гледајући непријатељске ровове схвата да су у њима исти такви сељаци као што је и он и уместо да их критикује, напада или куне, он само каже *Није лако ни њима.*³⁹⁹ Наличјем рата и историјама јунака који неће ући у историју бави се Милица Јанковић у причи *Жртве* и резигнирано закључује да су два највећа јунаштва - *подносити лично физичке болове рана и презирати близину смрти; и подносити душевне болове због најмилијих којима прете рана и смрт. Које је веће од та два јунаштва ? Не знам. Ја волим више прво. Судбина ми је досудила друго.*⁴⁰⁰ Девечерски не види рат као Иво Ћипико, Тадија Костић или Милица Јанковић, иако се радња његове приче *Двобој* одвија на фронту. За Девечерског су артиљеријски положаји, ровови и борбе само позорница за класичан мелодрамски заплет у коме витезови бране част жене, док љубоморни мужеви и сплеткарши чине све да помуте праву љубав. Да нема двобоја два српска официра и

---

³⁹⁸ Тадија П. Костић, *Хе, хе... издржаће то сеља*, *Дело* (Ниш), књ. 73, бр. 3 (15.јул, 1915), стр. 116.

³⁹⁹ ибид, стр. 114.

⁴⁰⁰ Милица Јанковић, *Жртве*, *Дело* (Ниш), књ. 73, бр. 2 (1.јул, 1915), стр. 116.

руског рулета у виду наизменичног батеријског осматрања у време најјаче канонаде, радња приче Девичерског могла би да буде смештена у било који београдски салон, што би, свакако, било примереније садржају приче. Рат је и за Радована Тунгуза-Перовића Невесињског само оквир у који смешта причу *Рудничко благо*, препуну легенди, митова и елемената бајке са познатим устаљеним местима, попут три велике препреке на путу до блага или стоглаве аждаје. У прозне књижевне прилоге могу се убројати и рефлексивни, духовно радознали и антирелигиозни есеји Светислава Стефановића, који добијају упадљиво велики простор у часопису *Дело*.⁴⁰¹ У есејима је дата оштра критика хришћанства због учења о презирању живота, вечној награди и наивном погледу хришћанства на свет добра и зла и свет у целини. Стефановић има неограничену веру у снагу и дух сазнања *новог човека*, коме, по узору на десет божјих заповести, прописује десет правила мудрости за живот. У поетски интонираним правилима издваја се осмо, које гласи *Буди усамљен, јер си јединствени и јер се и најјединственији губи у гомили. Усамљен је сваки вис*.⁴⁰²

Песнички опус у *Делу* карактеришу неујадначени уреднички критеријуми, појава већег броја песама у прози и чињеница да добар део песничких прилога пишу припаднице лепшег пола. Милица Јанковић и Јелка Лукићева објављују у часопису песме у прози са срцепарајућим и патетичним стиховима, а за илустрацију ове тврдње наводимо лирски исказ Јелке Лукићеве *Кад смо се оног тужног, проклетог, страшног дана растајали за вечно, гордо кријући сузе и сваки израз бола - да се одали не би - тада сам умрла драги, умрла потпуно вечно. Јер, када умрех за тебе: умрех и за свет цео; умрех и за себе саму... Права је смрт то била - животу ни трага не беше...*⁴⁰³ Занимљиво је да М.П. Стефановић песму *Епитаф* посвећује погинулом артиљеријском капетану Живојину Завишићу, мада она нема никакве везе са ратном стварношћу и одликују је сентименталистички тон и дух средњовековних замкова,

---

⁴⁰¹ Есеји Светислава Стефановића се под насловом *Мисли* појављују у чак пет ратних бројева часописа *Дело* и то у књигама 72 (бројеви 5 и 6) и 73 (бројеви 3,5 и 6)

⁴⁰² Светислав Стефановић, *Мисли, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 6 (1. јун, 1915), стр. 252.

⁴⁰³ Јелка Лукићева, *Враћање моме Браму, Дело* (Ниш), књ. 73, бр. 3 (15. јул, 1915), стр. 119.

витезова и дама. Ратна посвета актуелна је само по уверавањима аутора да је погинули капетан у себи носио многе врлине, као што су *срце Дон Жуана, младост и лепота и дух Д'Артањана и храброст јунака из старих романа*.⁴⁰⁴ Колико год неки песници траже мотиве у хварским пејзажима, источњачкој религији и митологији или средњем веку, од страшног рата се није могло побећи. Уредници *Дела* нас у рубрици *Белешке* обавештавају да је њихов вредни сарадник, млади и даровити песник Прока Јовкић подлегао пегавом тифусу и да је *пored других небројених жртава овог рата и пок. Јовкић животом платио нашу борбу за национално ослобођење и уједињење*.⁴⁰⁵ Постхумна Јовкићева песма *Ноћ*, објављена у *Делу*, прожета је хуманим осећањима, љубављу за друге и трагањем за правдом, истином и савршенством. Исидору Секулић је бол за изгубљеним вољеним бићем мотивисала да напише песму у прози *Тихе строфе*, посвећену погинулом Станиславу Сондермајеру. Из песме сазнајемо да је Станислав *волео Србију и слободу у тешко, строго време, које само у проливену крв верује*.⁴⁰⁶ Исидорини стихови имају сличан лични и исповедни призивок Милице Јанковић и Јелке Лукићеве, али су елегантнији, префињенији, достојанственији и у њима Исидора никад не прелази ону линију пристojности, коју треба имати у приказивању туге пред другим људима. Секулићева успева и да верно дочара слику младића и јунака *недораслог, нежног, са диадемом чистих детињих очију и са умиљатом детињом душом који се у бурно време прихватио свог задатка и кога је судбина мртвом својом руком повела у рат*.⁴⁰⁷

Владислав Петковић Дис жели да песничким језиком направи резиме прве ратне године и зато средином лета 1915.године објављује на страницама *Дела* песму *Пролеће 1915 године*, пуну изгнаничке драме, патриотске наде и колективног призвука. Дисова слика Србије захваћене ратом је суморна *Опет нам је земља тешка ко тамница, Помрчина густа насред груди лежи. И варош и вода, брдо и равница - Све*

---

⁴⁰⁴ М.П.Стефановић, *Епитаф, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 3 (15.април, 1915), стр. 105.

⁴⁰⁵ *Белешке, Дело* (Ниш), књ. 72, бр. 4 (1.мај, 1915), стр. 192.

⁴⁰⁶ Исидора Секулић Стремницак, *Тихе строфе, Дело* (Ниш),књ. 73, бр. 1 (15.јун, 1915), стр. 15.

⁴⁰⁷ ибид.

је једно данас, све гробови свежи.⁴⁰⁸ Знатижељним очима песник запажа у природи веселе и сретне цветове брескви, мада не може да им се радује, пошто је свуда завладала жалост. Он се пита *које ли је доба ове ноћи црне* и одмах одговара *изгледа, дубина мрака да се губи*.⁴⁰⁹ Мрак нестаје зато што је песма писана после великих победа на Церу и Колубари, али Дис изразом *изгледа* показује несигурност и неверицу у скори завршетак рата и победу, да би своју стрепњу још више подвукао поновним питањем у последњој строфи *Које ли је доба смрти и ужаса?*⁴¹⁰ Ратну Србију слика Владислав Петковић Дис са старим и добро познатим мотивима и симболима (*гробови, мрак, звезде падавице, космос и смрт*) и новим порукама да тама, гробља, страдања и ужаси нису разлог за песимизам, безнађе и предају, већ да су то жртве које треба дати *по путу што води престолу слободе*.⁴¹¹ Очигледно је да Дис жели да унесе оптимизам и ободри српски народ у рату, иако у визији личне будућности наговештава страх пред будућим догађајима, што, показало се, није било без основа.

У целини гледано, аутори књижевних прилога у *Делу* осетили су потребу да, са више или мање успеха, уметнички проговоре о рату. Поједини књижевни прилози у *Делу* не задовољавају ни основне естетске и књижевне захтеве, што се може објаснити са више објективних и добро познатих околности. Овог пута, наводимо занимљиво објашњење Милице Јанковић о овој појави *Ето, то је та проста историја, казана онако како се догодила. Чини ми се да бих после, док прежалим тога човека који готово мене није ни познавао, могла написати о њему врло лепо приповетку. Па ипак нећу да одлажем. Јер ми изгледа да су ови прости догађаји баш у својој свирепости лепо и узвишени и да омлаћен и скрхан буром јаблан не треба китити веиштаким лиићем и цвећем. Нека ова мала историја оца који је примио смрт зато што је дао живот остане сасвим истинита и нека у својој голој величини и неуплешианом болу уђе*

---

⁴⁰⁸ Дис, *Пролеће 1915.године, Дело* (Ниш), књ. 73, бр. 3 (15.јул, 1915), стр. 113.

⁴⁰⁹ ибид.

⁴¹⁰ ибид.

⁴¹¹ ибид.

у људска срца...⁴¹² У светлу ових размишљања, постаје јасније зашто су заћутали неки писци, богати инвенцијом. Истина је постала већа и необичнија од сваке маште и није необично што књижевници често мисле да је у том периоду најважније *преписати догађаје који се око нас дешавају, забележити их да се не изгубе и оставити их потомству као грађу. Будућност ће моћи од садашњих јаука да начини песму. Она ће умети од наших јунаштва да испева епонеју.*⁴¹³ Из Милице Јанковић као да проговара већ годину дана упокојен Јован Скерлић *Писати историју једног човека, трагедију једнога живота, измишљати догађаје једнога романа - како је све то сад ситно, ништавно! Дођите у нашу болницу: свака постеља једна отворена књига, сваки живот историја, сваки човек трагедија. Отидите у један ров, - на једно гробље, - или на једно поље после битке.. Загледајте у очи онима који су још остали живи..*⁴¹⁴

Немачке и аустроугарске снаге, предвођене немачким генерал-фелдмаршалом Аугустом фон Мекензеном, крећу (почетком октобра 1915.године) у велику концентричну офанзиву према Србији. Српска војска се повлачи према југу, али војна ситуација постаје безизлазна, после бугарског удара у леђа српске одбране и пресецања правца извлачења према Грчкој. Војне и избегличке колоне повлаче се према Космету, да би краљ, влада и Врховна команда српске војске донели одлуку (крајем новембра) да војска крене у извлачење преко Албаније, избије на море и придружи се савезницима. У тим драматичним данима, српска штампа дели судбину земље и свог народа, тако да се присилно гасе сви српски листови и часописи.⁴¹⁵ Срби ће своја гласила оснивати 1916.године на Крфу, у Бизерти, Солуну и у другим савезничким местима. Територија Србије је до краја 1915.године окупирана и на њој

---

⁴¹² Милица Јанковић, Жртве, *Дело* (Ниш), књига 73, бр. 2 (1.јул, 1915), стр. 58.

⁴¹³ ибид, стр. 53.

⁴¹⁴ ибид.

⁴¹⁵ Последњи број часописа *Дело* излази 1.септембра, 1915.године. Настаје празнина у обавештавању, а у недостатку поузданих вести ширила су се разна нагађања о одлукама Врховне команде и судбини српске војске. Због тога се, за време повлачења српске војске према Албанији, покрећу нови информативни листови (Седам бројева листа *Косово* штампају у Косовској Митровици Душан Наранчић и Душан Богдановић).

више нема српских листова и часописа, али зато окупаторске власти покрећу листове на српском језику *Београдске новине* и *Моравски глас*. У Нишу се од 1917.године, на бугарском и српском језику, штампа орган бугарске војне команде *Моравски глас*. Лист је стожер бугарске пропаганде и денационализаторске политике, коју над Србима спроводе бугарске војне и цивилне власти, и нема већег значаја за српску књижевност. То се не може рећи за званично гласило немачког Гувермана *Београдске новине*, које, поред ратних извештаја, *балканских вести*, кореспонденције несталих и широке панораме занимљивих текстова о српској историји, уметности и архитектури, доносе и већи број књижевних текстова српских писаца у рубрици *Подлистак* и књижевним додацима.⁴¹⁶ На заступљеност литерарних прилога у *Београдским новинама* пресудно утиче чињеница да се и уредници листа Јурај Оршић-Славетићки (књижевник) и Милан Огризовић (драмски писац) активно баве књижевним стваралаштвом. Запажен новински простор у *Подлисту* и божићним и ускршњим књижевним додацима одвојен је за хумореске о српским владарима и писцима и репродуковање већ објављених дела Лазе Лазаревића, Симе Матавуља, Светозара Ђоровића, Милутина Ускоковића, Бранислава Нушића, Боре Станковића, Исидоре Секулић и Милице Јанковић. Уредник Милан Огризовић упознаје нас са стањем српске књижевности у окупираној земљи, наводи да се њен континуитет чува у фељтону *Београдских новина* и малом броју књижевних записа у *Хрватској њиви* и *Савременику*, те подсећа да се мало шта чује о књижевницима *с ону страну бедема* и *да је правих књижевника остало у Србији мало*.⁴¹⁷ У својеврсној рекапитулацији, Огризовић прецизира да у Србији живе и раде Сима Пандуровић, позоришни редитељ Милутин Чекић,

---

⁴¹⁶ *Београдске новине* су покренуте 15.децембра, 1915.године. Излазе у почетку три пута недељно, да би се од броја 33. у 1916.години штампале сваког дана и то на латиници. Читаоци *Београдских новина* могли су да се детаљно упознају са историјом српског позоришта, црквеном архитектуром, вајарством и српским народним обичајима, док посебну пажњу привлаче написи о ратним новинама, односу књижевности и рата и ратне репортаже о томе како грађани Беча, Будимпеште, Петровграда, Венеције и других места живе у ратним околностима.

⁴¹⁷ Милан Огризовић, *О Бори Станковићу, Београдске новине* (Београд), бр. 324 (25.новембар, 1917), стр. 1.

уметнички критичар Божа Николајевић, песник *Сељанчица* Милорад Петровић и Борисав Станковић, прозаисткиње Јелена Димитријевић, Исидора Секулић и Милица Јанковић *живе у отмјеној повучености, док су други мањи, скромнији, већином 'цртичари' или новинари.*⁴¹⁸

Посебну вредност за изучавање српске ратне књижевности имају оригинални књижевни прилози српских писаца, објављени у *Београдским новинама* током Првог светског рата. Драмских дела и поезије скоро да нема у ратним *Београдским новинама*, што, судећи по објављеним прилозима, није никакав губитак. Драма је заступљена само одломцима Огривовићеве *Хасанагинице*, а скромни песнички покушаји тек на тренутак препознају *грозног рата жртве, трупла разбацана и пад човјечанства.*⁴¹⁹ Прозни књижевни записи су окосница *Подлистка* и књижевности у *Београдским новинама*, мада и међу њима има почетничких, срцепарајућих и идеалистички замишљених прозних радова, попут дела Косте Јездимировића, Гавре Ђорђевића, Бранке Вељић, Милице Сретеновић и других мало познатих писаца. У ту суморну слику уклапају се и сентименталне приче Војислава Ј. Килунцића, који је нешто снажнији, језгровитији и инспирисанији у цртицама из рата, док Мелентије Станишић *народским* стилем приказује разне згоде и незгоде, почев од рвачких борби, узалудног провадацисања и неверства жене, па до научно-фантастичних, полицијских и ратних казивања. Рат је на маргини интересовања прозних писаца и углавном се прати кроз *успомене из бежаније* и дневничке записе српских ратника и ратних инвалида, што врло јасно указује да у *Београдским новинама* функционише строга цензура. Наиме, просто је невероватно да се ниједан српски ратник не сети Цера или Колубаре и да ратну збиљу види само у виду *бежаније* кроз стару Србију, албанску голготу и погибије пријатеља. Нешто занимљивији поглед на рат и Београд у рату имају писац, који се потписује псеудонимом *Слав.*, и аутор непотписаних ироничних ратних цртица

---

⁴¹⁸ ибид.

⁴¹⁹ Милица С. Влатковићева, *Ој, дјевојко кога жељкаш*, **Београдске новине** (Београд), бр. 120 (5.мај, 1918), стр. 4.; Драган Р. Милановић, *Иза довршена боја*, **Београдске новине** (Београд), бр. 337 (8.децембар, 1917), стр. 2.

и дескриптивних прозних записа о окупираном главном граду Србије. *Непознати* је у својим исказима изразито једак и саркастичан при оцртавању ратних профитера, који су као и сви 'паметни и вредни људи' - за време ратова - увек у позадини и које ама баш ништа не дотиче, иако сви ми сада носимо трагове претрпљених ратних несрећа.⁴²⁰

Водећи писац *Београдских новина* и по квалитету и по квантитету је, свакако, Бора Станковић, који, захваљујући помоћи некадашњег уредника сарајевског часописа *Нада* Косте Хермана, успева да оконча *ратно путештвије* и доспе до Београда.⁴²¹ Познанство са Огризовићем и Херманом, страх од нових интернација и материјална беда наводе га да почне сарадњу са окупационим новинама, како дајући дозволу да му се објављују старија дела, тако и пишући својеврсни дневник под насловом *Београдске шетње*. У *Београдским новинама* се, током 1917.године, појављују одломци из *Нечисте крви* и поједине новеле из *Старих дана* и *Божјих људи*, а Огризовић тврди да Станковић сам из својих дела вади карактеристичне *балканске типове* и да их и даље *реже, дуби и мења*. Ипак, анализа објављених новела говори да у њима нема битнијих новина и да је реч о добро познатим делима Боре Станковића, којима се, по потреби, дају нови наслови. Занимљиво је да, у ратним данима, Бора Станковић распродаје три хиљаде сачуваних примерака *Божјих људи* и то на тезгама у берберници, касапници и на пиљари, што писца асоцира на чудну људску судбину да они, који су за живота гладовали, од глади и умирали, сада се *башкаре међ кантама масти, бурадима кисела*

---

⁴²⁰ Н.Н., *Из Београда, Београдске новине* (Београд), бр. 57 (1.март, 1918), стр. 1.

⁴²¹ Бора Станковић у ратном периоду обавља дужност референта Црквеног одељења министарства просвете и не учествује у ратним дејствима. Повлачи се са реком народа и убрзо је приморан да у Краљеву остави породицу, а у Нишу рукописе и све што има, и упути се ка албанским планинама. Путовање од Пећи до Подгорице, ноћивања на путу и страшне сцене пропасти народа описује као *најтеже дане у животу*. На Цетињу је лепо дочекан од личних познаника, црногорске владе и краља Николе. После пада Црне Горе, полази преко Босне за Србију, али је интерниран у Дервенти. Одатле, захваљујући помоћи Косте Хермана, долази у Србију.

кунуса, сувом сланином, приутом и кобасицама.⁴²² Критичар *Београдских новина* наводи да се *Божји људи* продају у данима *свјетске ратне биједе*, али да је некада читана ова књига са болним саучешћем према несрећницима, док се у рату чита са неким омаложавањем према страдањима божјака од заната поредећи их са данашњим људским страдањима од веће невоље.⁴²³

Бора Станковић започиње *Београдске шетње*, крајем 1916.године, надахнуто описујући сусрет са бистама српских писаца на Калемегдану, над којима је *за време скорошњих борби пљуштала гвоздена киша од граната и шрапнела*.⁴²⁴ У наредним шетњама, Бора велики део записа посвећује својим кафанским дружењима и измешаном свету трговаца, бакалина, занатлија, војника, бивших уметника, глумаца и чиновника, из којег неупадљиво извиру, један за другим, упечатљиви ликови *кафанских људи*. Сликајући верно и топло београдске кафане, Бора не скрива симпатије за пропале људе, несрећнике и људе са мањим или крупнијим недостацима, који у магли дима и кафанских испарења често дају доказе другарства, несебичности и племенитости. У таквим (кафанским) околностима, чак и прождрљиви и корумпирани бирократа Илија добија обресе доброте, док улога негативца по правилу припада грамзивим кафеџијама и трговцима, за које је ратно стање боље него да су добили *главни zgodитак на Лутрији*. Бора подругљиво и иронично тврди да *док се цео свет труди да у Стокхолму пошаље изасланике за мир, дотле се београдске кафеџије и још неки трговци спремају да пошаљу неку своју депутацију и изасланство, које ће тамо гласати - против мира!*⁴²⁵ У Бориним *Београдским шетњама*, рат се појављује спорадично и то пре свега као оквир за приказ психозе окупације у Београду и срамног понашања београдских богаташа. Јетким, саркастичним и оптужујућим гласом, Бора

---

⁴²² Бора Станковић, *Београдске шетње. Мој нови издавач и продавац књига, Београдске новине* (Београд), бр. 63 (6.март, 1917), стр. 1.

⁴²³ Д.Ст., *Станковићеве 'Божји људи'*, *Београдске новине* (Београд), бр. 68 (11.март, 1917), стр. 1.

⁴²⁴ Бора Станковић, *Београдске шетње. Калемегдан, Београдске новине* (Београд), бр. 303 (14.децембар, 1916), стр. 1

⁴²⁵ Бора Станковић, *Београдске шетње. Кафеџијска посла, Београдске новине* (Београд), бр. 152 (5.јун, 1917), стр. 1.

Станковић у *Београдским новинама* обелодањује *сићушност и подлост, превртљивост лажних патриота, фразера и декламатора* и даје *мрачну, животну истиниту слику једног периода*.⁴²⁶ Саможивост богатих, немилосрдна *банкократија*, мутне радње трговаца и згртање богатства на рачун сиротиње су у Станковићевим очима не само негативне појаве, већ нешто што је најружније, најнедостojније и понижавајуће за човека. Оштра критика Боре Станковића и лепо извајани ликови *кафанских људи* остају замагљени честим прозаичним и фамилијарним приказима малограђанских ситуација, што указује на то да уметничка снага писца опада у годинама балканских ратова и окупације Србије у Првом светском рату. У тој чињеници налази се разлог неостваривања предвиђања Милана Огризовића да ће Бора Станковић *након рата бити једини кадар, да напише трагедију своје земље*.⁴²⁷

Трагедија Србије у Првом светском рату улази у завршну фазу, походом српске војске од Косова пут црногорских и албанских гудура, пробијањем по беспућима усред зиме и повлачењем на јадранску обалу, што спада у најтеже одступне маневре у ратној историји света и памти се у традицији српског народа под речитим именом *Голгота Србије*. Долазак на јадранско приморје не значи и крај страдања за Србе, јер тамо нема *савезничких обећања* у виду хране, оружја, муниције и трупа, које ће их штитити док се они не опораве и реорганизују. Тек после два и по месеца чекања, бродови превозе остатке српске војске на грчко острво Крф и у Бизерту, где од изнурености и болести, за кратко време, умире око десет хиљада српских војника. Када су многи помислили да је Крф место дефинитивне и апокалиптичне пропасти српске војске, она на чудесан начин започиње свој морални и војнички препород. Они који су се отели смрти, почели су брзо да се опорављају и да стају у беспрекорне стројеве, здрави, добро наоружани и опремљени од главе до пете. Очевици сведоче да брз и потпун преображај личи на чудо и да фраза о васкрсу српске војске има свој тачан садржај.⁴²⁸ Већ средином

---

⁴²⁶ Велибор Глигорић, *Српски реалисти*, ИП Просвета, Београд, 1960, стр. 380.

⁴²⁷ Милан Огризовић, *О Бори Станковићу*, **Београдске новине** (Београд), бр. 324 (25. новембар, 1917), стр. 3.

⁴²⁸ Андреј Митровић и др., *Историја српског народа*, шеста књига, СКЗ, Београд, 1994, стр. 110.

априла, српске трупе се транспортују са Крфа и из Бизерте на Солунски фронт, где српски војници запоседају средишњи део савезничког фронта, одакле ће 1918.године кренути у незауостављив пробој. Показало се и да је песник Милутин Бојић био сасвим у праву када је, гледајући у Скадру исцрпљен одред српске војске предвођен болесним официром, певао *Вратићу се у истоме реду, поново ведар, васкрсао, смео, са новом крвљу, охолом и здравом, срећеш ме горда, ко што си ме срео, на пољанама позлаћеним славом.*⁴²⁹

Српска периодика се 1916.године појављује тамо где може, што значи, у земљама где су Срби избегли из своје земље. Када су прве српске јединице почеле да се пребацују на северну обалу Егејског мора, покрећу се у Солуну и Бизерти српски листови, попут *Српског гласника, Велике Србије, Ратног дневника, Правде, Народа* и гласила Команде резервних трупа и Подофицирске школе српске војске *Напред*. Многи од српских ратних листова настају у рату и нестају са његовим завршетком. Ту судбину има и орган Врховне команде *Ратни дневник*, који на ратном путу, од Ваљева до Солуна, објављује званичне извештаје са балканског, западног и италијанског војишта, политичке и војне вести, преглед штампе, дописе са ратишта, интервјуе, текстове о војсковођама, ратна искуства, вести из Црвеног крста, писма с нетачним адресама, честитке поводом успеха савезничких војски и - литерарне прилоге.⁴³⁰ Одговорни уредник *Ратног дневника* Влада М. Анђелковић, већ у првом броју обавештава *господу офицере и ратнике* да ће у том листу *увек наћи жељено гостопримство. Кратке заокругљене ствари, живописни описи бојева, ратне песме и сличице* ма које врсте биће са нарочитим задовољством прихваћене. *А ко ће боље и лепше све то испричати и описати него ли ратник који је сам стварао догађаје и лично у њима учествовао?*⁴³¹ Сасвим пословно уредник упућује да *господа писци,*

---

⁴²⁹ Милутин Бојић, *Одлазак*, у : Милутин Бојић, *Песме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 82.

⁴³⁰ Лист *Ратни дневник* почиње да излази јула 1914.године у Ваљеву, али је убрзо премештен у Крагујевац, где се налази Врховна команда српске војске. Неки од првих бројева *Ратног дневника* носе назив *Ратни пресбир*. Касније је обновљен у Солуну 1916.године, где излази до краја рата.

⁴³¹ Влада М.Анђелковић, *Уводник, Ратни дневник* (Солун), бр.1 (8.мај, 1916), стр. 4.

ратници и официри краткоћу сматрају за врлину, с обзиром на скромне размере *Ратног дневника* (четири стране).

У *Ратном дневнику* излази више од сто прозних прилога и једна драмска скица Јована В. Мокрањца. Најчешће теме прозних дела су прелаз преко Албаније, подвизи и јунаштва српских војника и обични догађаји из свакодневног војничког живота. Документарност казивања, уверљива слика фронта, језгровит народни говор и солидна дијалогска конструкција представљају добре одлике прича, које су у суштини скромног квалитета и често личе на службене извештаје са бојишта. Занимљиво је да су прозаисти *Ратног дневника* свесни литерарне непоткованости и своје прилоге називају сличицама, цртицама и сличним изразима. Понекад су превише скромни, па тако аутор приче *Тамо и овамо по бојишту*, потписан иницијалом П., у поднаслову прилога, објављеног у четири наставка, пише да су то *песме у прози, цртице, скице, сличице, акварели и мрвице из војничке торбице*.⁴³² Међутим, у самом делу се види да то и нису баш *мрвице* непознатог писца, већ живописан, сликовит и дирљив текст о првим борбама на српској земљи. Узбудљиве и драматичне приче из војничког живота пишу и потпоручник Никола Пушеља и Милић, а у резигнираном запису *Јуриш на Кајмакчалан* разазнаје се о каквим догађајима пишу официри и војници *Опис Дантеовог пакла, који је створила песничка уобразиља, једна је бледа слика онога што гледамо на овом крвавом путу. Пред оваквим призорима, онај ко незна за ратне страхоте, тешко да је остао при чистој свести. А за нас чији су осећаји замрли а душа затрована и који смо људи само по облику, ово не чини Бог зна какав утисак. Верујем да ћемо имати и страшнијих призора. Јер већ је пета година како је сваки доживљај и патња страшнија од оног који му је претходио. А овој постепености биће краја, изгледа нам, тек онда кад сасвим нестане ове несрећне генерације*.⁴³³

Познати српски песници не објављују стихове у *Ратном дневнику*, а када се на страницама листа појаве стихови Јована Дучића, Милутина Бојића или Милосава Јелића, то значи да су преузети из *Српског гласника*, *Српских новина* или *Забавника*.

---

⁴³² П., *Тамо и овамо по бојишту*, **Ратни дневник** (Солун), бр. 161 (14.октобар, 1916), стр.4

⁴³³ Милић, *Јуриш на Кајмакчалан*, **Ратни дневник** (Солун), бр.171 (24.октобар, 1916), стр. 4.

Анализа оригиналних песничких прилога показује да се *Ратни дневник* не може похвалити високим уредничким мерилима и квалитетом објављиваних стихова. Додуше, можда је погрешно умотворине војника-песника мерити тегом уметничког савршенства, пошто вредност војничких песама треба тражити у искрености, јасноћи и непосредно убаченој светлости на таму Првог светског рата. Понекад се и међу песмама војника и официра појави добар стих, строфа или цела песма, као што је то случај у ненаметљивим, топлим и дубоко доживљеним стиховима Ђака поднаредника Божидара Стојадиновића *Врх наших поља пала хладна тама, Кроз душе пусти ветрови вијоре, У црне дане и у мртве зоре, Плаче мати сама. Сваки је живот једна горка драма, Збораног чела, као од камена, Уморне душе, као хладна стена, плаче мати сама. Свака је кућа слика старог храма, срушеног негде од безверног слуге, као кип нежне бесконачне туге, Плаче мати сама.*⁴³⁴ У песми трагичног официра, јунака и песника Павла Е. Јуришића⁴³⁵ *Орловима с Кајмакчалана* видљиви су патриотски занос и слика пролазности живота и историјске славе *И време ће својом неумитном руком, Избрисати хумке изнад тела свети, А ветри планински ломиће се хуком, О кајмакчаланске стране и голети.*⁴³⁶ У *Ратном дневнику* има и песама у десетерцу, али како рат траје, све их је мање, што на занимљив начин објашњава М. Живановић *После успеха 1912., 13. и 14. године наишла је плима епских песама; посве је разумљиво што је од 1916. до данас лирски елеменат потиснуо епски. Другим речима: У првом периоду описивани су наши сјајни успеси; личност се губила у плими општег одушевљења. У периоду разочарења, стишаних напора и дуготрајног чекања, човек је лабавије*

---

⁴³⁴ Божидар Стојадиновић, *Драма, Ратни дневник* (Солун), бр. 39 (15. јун, 1916), стр. 4.

⁴³⁵ Павле Е. Јуришић објављује 1909. године збирку лирике и пркосног родољубља *Песме*, завршава Војну академију и у Првом балканском рату се храбро бори на Кумановском фронту. После балканских ратова, постављен је за команданта Краљеве гарде, али добровољно одлази на бојиште. На Церу је тешко рањен и остаје доживотни инвалид. Наставља да служи у војсци и за време Солунског фронта обавља дужност војног изасланика у Атини.

⁴³⁶ Павле. Е. Ј., *Орловима с Кајмакчалана, Ратни дневник* (Солун), бр. 145 (25. мај, 1918), стр. 1.

*спрегнут оквиром опитих идеала; Он помишља и на себе - казује шта га тишти. После колективистичког 'Ура', шкргут зуба и јечање погођених.*⁴³⁷

Књижевни прилози у листу *Правда* на особен начин изражавају дух борбе и дочаравају ратну атмосферу, што је, свакако, њихова највећа вредност.⁴³⁸ Посебно је интересантна рубрика *Фелтон*, у којој излазе написи различитог карактера, почев од беседа и репортажа, па до сатиричних текстова и *Писама из Србије*. Понекад, написи прерасту у праве приче, као што је то у ратној новели *Ружан сан*, мелодрами из београдског живота *Сети се* и грађи за комедију у једном чину *Са митинга* Бошка Филиповића. Нажалост, рубрика *Фелтон* постоји само у 1916. години, да би се касније на њеном месту појавила рубрика *Пошта из Србије*, у којој су људи из Србије слали поруке својим најближима. Етички и хумани разлози налагали су да се пошта из Србије обавезно штампа, извештаји и вести са ратишта нису могли бити жртвовани, тако да је у овом случају настрадала литература. Поезија у листу *Правда* је разнолика и креће се у распону од тврде патриотске лирике Полимца-Јефтовића, Д.И. Јеја и Д. Миладиновића до љубавних стихова песника са иницијалима Б.Г. Главни песник *Правде* несумњиво је Милосав Јелић, препознатљив по карактеристичним родољубивим и поетским епитафима погинулим јунацима *Време леће, свануће пролеће, Мртве чете слободу су дале, Смешите се лале кроз махале, Цваће цвеће - Воје бити неће. Сетите се девојке са Цера, Кад прођете косом од Иверка, Наберите бокора бисерка, Разастрите зеленкаде пера... Ту је једно срце од бисера.*⁴³⁹ Лист *Напред* и часопис *Из старих ризница* памте се првенствено по напору да српска књижевност и култура оставе траг на простору северне Африке (Тунис), где су се српски војници сасвим неочекивано нашли и основали колонију војничког карактера и са интензивним културним животом.⁴⁴⁰ Уз вести са Балкана, ратишта и из других

---

⁴³⁷ М. Живановић, *Новије војничке песме, Ратни дневник* (Солун), бр. 178 (27. јун, 1918), стр. 3.

⁴³⁸ Лист *Правда* излази у Солуну сваког дана од 1. јуна, 1916. до 25. октобра, 1918. године.

⁴³⁹ Милосав Јелић, *Воја Гарашанин, Правда* (Солун), бр. 145 (27. мај, 1917), стр. 1.

⁴⁴⁰ Дневни лист *Напред*, са поднасловом *Извештаји Команде резервних трупа и подофицирских школа*, почиње да излази у Бизерти, 28. фебруара, 1916. године. Последњи број излази 16. децембра, 1918. године.

земаља, лист *Hanped* објављује и литерарне прилоге, најчешће бојне, корачничке, патетичне и монотоне стихове пригодног карактера. Помислило би се, можда, да таква поезија одговара историјском тренутку, али она смета и савременицима. Брана Цветковић оштро критикује, у листу *Hanped*, патриотског песника Недељка Гиздавића, који у својим епским и лирским песмама неумерено прославља све велике личности из словенске и иностране прошлости и садашњости, почев од бога Перуна, па до румунског краља. Лист *Hanped* штампа и недељни додатак *Из старих ризница*, намењен српским војницима у северној Африци, као здраву лектуру из наше старе усмене и писмене књижевности.⁴⁴¹

Српска књижевност у Првом светском рату не може се изучавати без помињања Крфа и такозване крфске књижевности, коју стварају писци избегли на то мало острво у Јонском мору. Крф постаје 1916.године, не само симбол уточишта за прогнани српски народ, већ и место у коме бораве Влада, Врховна команда и велики број представника српске интелигенције и књижевности и где излазе званични листови појединих државних и војних служби и установа.⁴⁴² Књижевне активности оживљавају на Крфу од 7.априла, 1916.године, када су, после паузе изазване окупацијом Србије, обновљене *Српске новине* и за њиховог уредника постављен књижевни критичар Бранко Лазаревић. *Српске новине* излазе на ранијем формату и у истом обиму, изражавају становишта српских званичника и представљају најважнији извор информисања свих других српских листова у Европи, али је већ од првог броја јасно да су оне значајно промениле своју предратну концепцију и да су стране тог листа широко отворене за песнике и прозне писце. Новинар Стево Ј. Стефановић пише у свом дневнику *После полугодишње паузе данас је изашао први број званичних 'Српских новина', са садржином друкчијом него у домовини. Осим званичних телеграма Пресбироа, има и чланака, затим песме 'Молитва српских жена и деце' и*

---

⁴⁴¹ Додатак *Из старих ризница* почиње да се штампа од 21.маја, 1917.године. Уредник часописа је професор Веселин Чајкановић. Ишла су 24 броја тог часописа за културу и књижевност.

⁴⁴² Краљевски српски Пресбиро Министарства иностраних дела издаје листове *Информативна дипломатска служба, Извештаји и вести са бојишта* и *Војни преглед стране штампе*.

'Молитва српских ратника', а у подлистку Бојићев превод Д'анунцијеве 'Оде српском народу'.⁴⁴³ Савременик ратних збивања на Крфу добро запажа да су се у *Српским новинама* појавили књижевни прилози, иако их у дугом временском периоду није било. Наиме, историјат појављивања књижевних прилога у Српским новинама је дуг, променљив и разноврстан, као што је то, уосталом, и историјат самих новина.⁴⁴⁴ Доступни подаци говоре да је редакција *Српских новина* постала и право културно средиште, у коме се окупљају људи од пера, сликари, музичари и други културни ствараоци. У фото архиви београдског Војног музеја постоји занимљива фотографија редакције крфских *Српских новина*, са које се већ на први поглед може уочити да су тај лист стварале личности пуне духа, интелигенције и стваралачке енергије. Пола редакције је обучено у официрске униформе, док друга половина носи елегантна одела са шеширима, што, на неки начин, указује да су били потпуно свесни важности културне и пропагандне мисије коју су имали. Бранко Лазаревић и његови сарадници, од првог дана покретања новина, почињу да раде и на прикупљању, стварању и популаризацији књижевних дела. Драгољуб Филиповић тврди да су *Српске новине* улагале напор да пробуде нашу растурену књижевност и да је главни уредник Бранко Лазаревић оберучке примао и старе и младе писце, храбрио их, упућивао и помагао.⁴⁴⁵ Такве активности уродиле су плодом и *Српске новине* су постале дом великог броја

---

⁴⁴³ Стево Ј. Стефановић, *Неколико цртица о боравку на Крфу*, у : *Голгота и васкрс Србије 1915-1918*, БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 365

⁴⁴⁴ Књижевни прилози се први пут појављују у *Новинама Србским* Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића. *Новине Србске* од 1816.године добијају облик часописа, који доноси преводе и у коме се велика пажња поклања књижевности. Вук Стефановић Караџић је у њима један од главних сарадника и ту води живу полемику са својим противницима. *Србске новине* из 1834.године имају званичан и политички карактер, али већ 1840.године оне добијају физиономију књижевног листа, у коме се јављају наши познати писци тог времена са оригиналним делима. Од 1843.године *Србске новине* опет мењају свој карактер, постају чисто званичан лист без књижевних прилога (књижевност прелази у часопис *Подунавка*) и такав облик задржавају све до појаве првог броја на острву Крф.

⁴⁴⁵ Д.Ј.Филиповић, *Никола Т. Даничић, приповедач, Забавник* (Крф), бр. 6 (15.октобар, 1917), стр. 16.

књижевника, који су се налазили на Крфу, али и лист оних који су стварали по другим пребивалиштима српске емиграције.

По речима Бранка Лазаревића, велика и трагична историја *Српских новина* представља истовремено и сав узнемирени живот српског народа, који се на ветрометини Истока и Запада очајнички бори за свој опстанак.⁴⁴⁶ У тренутку појављивања листа на Крфу, Бранко Лазаревић са пуно оптимизма говори о даљој будућности листа *Српске новине* 'које су бележиле нашу тешку хронику за последњих сто година, све мене кроз које је Српски народ прошао, на најбољем су путу да почну да бележе васкрсле дане који ће доћи. Оне ће, пошто су извршиле своју емиграцију са севера на југ, почети пут са југа на север, и доћи у свој Бели Град, да, у ослобођеној Југославији, бележе хронику новог и правог живота народности која је толико мука претрпела за своје ослобођење.'⁴⁴⁷ Одговорни и главни уредници крфских издања *Српских новина* Славољуб Панић и Бранко Лазаревић оправдано сматрају да је неопходно у структуру листа укључити књижевне прилоге, са којима ће новине повећати своју вредност и дати још већи допринос укупној борби српског народа. Књижевни прилози у *Српским новинама* имају тачно одређено место и то у рубрици *Подлистак*, на доњој половини друге и треће стране. Међутим, веома често, на насловној страни се упоредо са ударним вестима из рата објављују песме у посебним оквирима, што довољно говори какав се значај даје књижевним прилозима у листу. Анализа структуре песничких прилога на насловној страни *Српских новина* указује да они очигледно имају посебну улогу у односу на књижевне прилоге у *Подлистуку* и да

---

⁴⁴⁶ Грчки штампар Маркидес Пуљо издаје у Бечу *Сербскија новини* (1791-1792), које одмах по гашењу наслеђују *Славјано-Сербске вједомости* (1792-1794), чији је уредник Стефан Новаковић. У време Првог и Другог српског устанка Димитрије Давидовић и Димитрије Фрушић покрећу у Бечу *Новине сербске* (1813-1822), које излазе сваког дана сем недеље. Давидовић прелази у Србију и у Крагујевцу (1834) почиње да издаје *Новине Србске*, као званични лист српске државе. Од јуна 1835.године, лист излази у Београду, а од 1843.године се појављује под називом *Србске новине*. Када је јануара 1869.године признат правопис Вука Караџића, лист мења назив у *Српске новине*, који задржава све до последњег броја објављеног 13.новембра 1918.године.

⁴⁴⁷ Бранко Лазаревић, *Једна тужна годишњица*, **Забавник** (Крф), бр. 1 (2.април, 1917), стр.1

су на том месту значајно заступљени преводи песника из иностранства. У 1916. години, објављено је тринаест превода дела страних песника, од којих је чак девет штампано на првим странама листа, што, наравно, није случајно. Песме имају наслове у којима се помиње Србија, Косово или краљ Петар и јасно указују да су песници из Француске, Енглеске, Русије и других земаља наменски писали стихове којима ће одати почаст Србима и још више ободрити српски народ да истраје у својој борби. Уредништво *Српских новина* песмама иностраних аутора даје упадљиво важан простор у циљу потврде да Срби у Првом светском рату нису сами и да имају подршку, не само влада европских земаља, већ и јавности у тим државама. Бољег доказа за то није било од стихова посвећених Србији, које стварају и тако познати књижевници попут Едмона Ростана, Габријела Д'анунциа, Жана Ришпена и других.⁴⁴⁸ Песме су коректно превели Милутин Бојић, Владимир Станимировић и други сарадници *Српских новина*.

Српски књижевници објављују двадесет песама на насловној страни *Српских новина* у 1916. години. Приметно је присуство Јована Дучића, који на централном месту листа објављује песме *Аве Србија* и *Бугари*. Римски поздрав Србији у наслову песме *Ave Serbia*, само је увод у стихове пуне осветничког гнева, мучеништва, херојства и исказивања спремности да се синови мајке Србије жртвују за домовину

---

⁴⁴⁸ Едмон Ростан у песми *Краљ-Петрова четири вола* велича скромног и храброг краља Петра и оштро осуђује европске владаре, који се у рату налазе далеко од фронта и ратних збивања. Аутор сам открива одакле му надахнуће за своје дело *Тада спази слику која није глума, Што је Бецић снимил са једнога друма, За њу ће цео свет да зна. То је Петар Први. Из Србије старе. Одлази седећи на остатку каре, Волови вуку кола та.* (Едмон Ростан, *Краљ-Петрова четири вола*, **Српске новине** (Крф), бр. 13 (7.мај, 1916), стр. 1.); Италијански лиричар, романописац и драматичар Габријел Д'анунцио у песми *Ода народу српском* показује завидно познавање српске историје, рата који је у току, злочина које је окупатор починио по Србији и српске народне поезије. Његова основна порука српском народу је да издржи и да се освети, што се најбоље види у стиховима *О Србијо, буди као што си била. Срчана. Напој се мржњом место вина. Нек ти мржња буде и кичма и храна и опрема ратна.* (Габријел Д'анунцио, *Ода народу српском*, **Српске новине** (Крф), бр. 2 (10.април, 1916), стр. 2.); Жан Ришпен у песми *Поздрав Србији* наводи да је Србија пример и великима и малима, али и даје оправдања због споре помоћи Француске избеглим српским трупима. (Жан Ришпен, *Поздрав Србији*, **Српске новине** (Крф), бр. 22 (28.мај, 1916), стр. 1.).

Млеко своје дојке нас си отровала, У болу и слави да будемо први.⁴⁴⁹ Песма *Бугари* је у још већој мери пригодна и указује на змијску подмуклост, кукавичлук и злочиначку природу Бугара. Сталан гост на насловној страни је и Милутин Бојић, који се на том месту појављује са четири песме (*Петровданске визије, Краљеви, Сејачи* и *Без домовине*). Основне критеријуме уредника *Српских новина*, за објављивање песме на насловној страни, не треба тражити само у вредности песника или самог дела, већ и у мобилизаторској улози, коју су стихови обавезно морали да имају. Само тако се може објаснити да су се песме аутора, који се потписивао псеудонимом Ј., чак шест пута нашле на првој страни листа, иако у суштини немају неки већи квалитет.⁴⁵⁰ У ту категорију могу се сврстати и песме мајора Бране, Д.И. Јеја и других песника, чија су дела пуна бојних позива и поклича, тако да је, готово после сваког стиха, морао да стоји и знак узвика *Ура! На Вардар хладни! На Дрину бојну! Авале наше крвав је брег! Напред јунаци у свету војну, Србије вечне развимо стез!*⁴⁵¹ На насловној страни *Српских новина* изашле су и три песме Драгољуба Ј.Филиповића (*Краљевић Марко, Каица Радоња* и *Косовка девојка*) и песма Владимира Станимировића *На прагу отаџбине*, која је написана поводом борби на Кајмакчалану и првог искорака српске војске у поробљену отаџбину. Постоје велике разлике између избора писаца и књижевних прилога на насловној страни *Српских новина* и оних који се објављују у рубрици *Подлистак*, тако да је Милутин Бојић један од ретких песника, који се равномерно појављује на оба места. Он у *Подлистку* објављује пет песама, које се садржајем, порукама и квалитетом разликују од стихова са насловних страна *Српских новина*. Стихови у песмама *Годишњица, Криштење вечности, Јединство* и *Светиња* су мање бучни, магловити и често нејасни услед претеране употребе симбола, мотива из Библије и паралела са историјама древних народа, док у песми *Дошао је јули* срећемо

---

⁴⁴⁹ Јован Дучић, *Ave Serbia*, **Српске новине** (Крф), бр. 30 (16. јун, 1916), стр. 1.

⁴⁵⁰ Псеудоним Ј. је остао неразрешен, мада Ђорђе Ј. Јанић у библиографији крфског *Забавника* наводи да се са великом сигурношћу може тврдити да тај псеудоним припада Јеремији Живановићу, зато што је он ту шифру користио и у *Венцу*.

⁴⁵¹ Д.И.Јејо, *Химна српских бораца*, **Српске новине** (Крф), бр. 5 (19. април, 1916), стр. 1.

стил и чулност из раног периода Бојићевог стваралаштва (*Ено је, боса, забраном се краде, А образом јој игра сенка с грања, И топла недра и мишице младе, Чекају жудно твоја миловања*).⁴⁵² По многим детаљима, стихови из *Подлистка* одударају од свега што Бојић пише у току рата, а свој однос према тим песмама Бојић показује тиме што ниједну не уврштава у своју збирку *Песме бола и поноса*. Наравно, четири песме са насловних страна *Српских новина* су у тој збирци нашле своје место. У *Српским новинама*, Милутин Бојић објављује и три фрагмента недовршеног спева *Вечна стража*, који по његовој замисли треба да има око петнаест хиљада стихова. Попут већине књижевника тог доба, Бојић сматра да из Великог рата мора да се роди велика српска епопеја, која ће бити равна *Илијади* или *Одисеји*. Нажалост, спев *Вечна стража* остаје само покушај стварања епопеје о борби српског народа у Првом светском рату, пошто сем епске ширине, у њему не постоје друге епске карактеристике, попут препознатљивих историјских догађаја, јунака и ратне свакодневице. Напротив, дело је пуно алегорјских слика, филозофских размишљања и симболичних представа, док се у главним улогама појављују целати, чаробнице и авети.

На насловним странама *Српских новина* нема места за Владислава Петковића Диса, Станислава Винавера, Светислава Стефановића и Тодора Манојловића, мада квалитет њихових песничких прилога у *Подлистку* често превазилази стихове песника, којима уредници дају ударно место. Нема сумње да је то велика грешка уредничког тима *Српских новина*, поготово што су топла поезија Станислава Винавера, дискурзивно песништво Светислава Стефановића и Тодора Манојловића и Дисови тихи и сугестивни стихови могли да делују јаче на народ и борце, него ли звучни и наменски стихови појединих аутора. Родољубље није било спорно ни за поменуте песнике, али су га они исказивали другачије, сложеније, мање видљиво голим оком и неубичајеном обрадом несвакидашњих мотива и идеја. Светислав Стефановић, на пример, прожима општа и лична осећања и у интимним стиховима са Крфа подвлачи *Чезња само страдањем већа поста, Општа патња богати патње моје; Опитим*

---

⁴⁵² Милутин Бојић, *Дошао је јули*, **Српске новине** (Крф), бр. 47 (26.јули, 1916), стр. 2.

*болем бол се мој пуни, множи, Љубави храна.*⁴⁵³ Стефановић нам саопштава да песник у великим колективним катастрофама не може да има само своје патње, страхове, наде и љубави и да у ратним данима себе доживљава, не као појединца, већ као део народа отргнутог од његовог животног простора. На острву прогнанства пише и Тодор Манојловић, који у песми *Молитва Диоскурума* позива богове јунака да поведу Србе у ослободилачки поход, док у песми *Заборављени храм* слика напуштени манастир. Доминантни мотиви код Стефановића и Манојловића су, ипак, из антике и митова, што уз бројне филозофске мисли, ствара утисак недостатка тоpline у њиховој поезији.

Топлина представља основну одлику стихова Владислава Петковића Диса, објављених у *Српским новинама* 1916.године. После албанске голготе, Дис одлази у Француску, где је несрећан и због губитка домовине и (још више) због одвојености од породице. *Српским новинама* шаље из Француске *Недовршене песме*, које упечатљиво сведоче о величини његове личне трагедије. Љубав према најближима, растављеност и усамљеност у туђини и одељеност од вољеног делића света изливају се у стихове, који представљају *поетски убедљивија сведочанства од стихова кованих у металу и шивених од свиле.*⁴⁵⁴ Дис се јада *Не јавља ми се. А има кад. Сем ако спава, ако не дише, Десет месеци равно је сад, Од растанка нам, откако не пише.*⁴⁵⁵ У Ници, на Ћурђевдан, пише песму *Међу својима*, коју почиње благим и сетним стиховима *У мом срцу поноћ. У њој каткад тиња, Мисо, да још живиш мој пределе млади. Моја лепа звезда, мајка и робиња, Боже, шта ли данас у Србији ради?*⁴⁵⁶ Испод мирног и елегичног тона указује се крик рањеног песника, који не може да живи у туђини без *својих* и зато Дис имагинарним летом долази у Србију где види болне и потресне слике *Улазиш у собу. Сузе већ те гуше. А два наша цвета из четири рата, У твоје су крилу образе ти суше: 'Мама зашто плачеш? Је л' писао тата?'. Песнички говор српских*

---

⁴⁵³ Светислав Стефановић, *Песма љубави*, **Српске новине** (Крф), бр. 11 (3.мај, 1916), стр. 2.

⁴⁵⁴ Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Арон, Београд, 1987, стр. 274-275.

⁴⁵⁵ Владислав Петковић Дис, *Недовршене песме (1)*, **Српске новине** (Крф), бр. 69 (15.септембар, 1916), стр. 2.

⁴⁵⁶ Владислав Петковић Дис, *Међу својима*, **Српске новине** (Крф), бр. 27 (9.јун, 1916), стр. 2.

писаца у Првом светском рату оптерећен је ратоборним и патриотским осећањима, али Дисов песнички дух ствара у ратном метежу стихове другачијег родољубља, личног неспокојства, психичког немира и лирске устрепталости. Ма колико били лични и интимни, Дисови ратни стихови су и одраз колективне свести, зато што је тешко пронаћи српског војника, који се тих дана не поистовећује са Дисовим песмама. Српски војници, као и Дис, налазе се далеко од радног краја и сањају Србију и своје драге и сваки од њих, поред општих патриотских мотива, има и свој лични мотив - да се врати у Србију и буде са онима које највише воли.

Занимљив дуализам дешава се код Станислава Винавера, у Првом светском рату. Он објављује у *Српским новинама* шест песама, од којих је половина писана у његовом, већ познатом стилу, који одликује музикалност стихова, експериментисање по песничком језику и запажена примена симбола. У овим песмама, рат је много ближи имагинарним представама, него ли реалној стварности, док се филозофске мисли аутора одевају у слободан стих, изражену тежњу ка римовању и нејасне песничке слике. Винавер је свестан слабости тих стихова и у песми *Визија пред Скадром* обраћа се музи *И склопивши руке молио сам смерно, Даљину сестринску, да да речи нове, За вас, тамна браћо...Моћ за неизмерно, И гласнији замах....И светлије снове...*⁴⁵⁷ Потпуно супротан приступ има Станислав Винавер у циклусу *Пешаци (Командант батаљона, Наредник Велибор и У 1915.)*, где он одустаје и од свог прокламованог начела *Визија је увек јача од саме стварности, уколико стварност уопште постоји за уметника.*⁴⁵⁸ У поменутиим песмама, песник користи уметнички дар да прикаже реалне и живе слике ратне стварности. На почетку песме *Командант батаљона*, Винавер даје суморну слику војничког строја *У бескрајном маршу клеца се кроз блато, Уморни војници тешке пушке вуку. Сви смо болно, црно и каљаво јато, Три смо дана гладни у нашем пуку.* Једину наду и спас у тој тешкој ситуацији, војници виде у

---

⁴⁵⁷ Станислав Винавер, *Визије пред Скадром*, *Српске новине* (Крф), бр. 61 (27.август, 1916), стр. 2.

⁴⁵⁸ Станислав Винавер, *Манифест експресионистичке школе*, у : *Модерни правци у књижевности* (избор и предговор Радован Вучковић), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984, стр. 98.

команданту батаљона (*Он ком хвале нема, Силан, мудра ока као бог с висина*), који је, у ствари, *Командант вере и уздања*.⁴⁵⁹ Још драматичнији приказ срећемо у песми *Наредник Велибор*, која представља добру илустрацију Винаверовог стварања у рату *Два је дана борба грмела планином, Топови се вичу, пролама се јека... Замуче...И урла са новом жестином: Два крвава дана трећи крвав чека!. Два војника журно копају сред блата, рака је огромна, суморна, дубока: Наредник Велибор, рањен у три рата, Цин вечитих шала, насмејана ока, Погибе у борби... И, крај весељака, Ракију су пила два мрка сељака*.⁴⁶⁰

Ратни пут Станислава Винавера, од ђачког батаљона у Скопљу до Октобарске револуције, вишеструко је трагичан и узбудљив.⁴⁶¹ Винавер у рату призива патриотску поезију, која неће српски народ китити *декорацијама Данунција и ђинђувама лажне патетике*, и тврди да Србији не треба *славе и блеска за извоз*, пошто има *праве славе, за хиљаду година и за сто хиљада година, као радијума који сам по себи зрачи*. Он замишља и очекује *пригушену и мистичну поезију која о српском хероизму и слави не би као ни говорила, али би њом била прожимана и опијена, и чак уплашена, и баш зато што би се стидела да реторише (ради се о светом пијанству), кроз њу би се осетило*

---

⁴⁵⁹ Станислав Винавер, *Командант батаљона*, *Српске новине* (Крф), бр. 17 (17.мај, 1916), стр. 2.

⁴⁶⁰ Станислав Винавер, *Наредник Велибор*, *Српске новине* (Крф), бр. 48 (28.јул, 1916), стр. 2.

⁴⁶¹ Поручник Станислав Винавер је био један од 1300 каплара у славном Ђачком батаљону, са којим учествује у Првом светском рату и прелази албанске врлети и гудуре. У свом говору из 1934.године, поводом двадесетогодишњице формирања ђачког батаљона, Станислав Винавер ће рећи да су припадници Ђачког батаљона на фронт дошли у *најбољнијим тренуцима одступања и очајања* и да није било времена да се чека *да постану вичнији, вештији, искуснији*. Ђаци су имали за неколико дана да доживе целу ту ситуацију *најпотпуније, најдубље, најјезовитије*. На Крфу се Станислав Винавер ангажује као ађутант пристаништа, уредник *Српских новина* и службеник државног прес-бироа. Слободан Јовановић упућује Винавера 1916.године у информативно-дипломатску мисију у Француску и Енглеску, а потом, по налогу Николе Пашића, одлази за Русију, неколико месеци пре Октобарске револуције. Он у Петровграду ради на сакупљању добровољаца за Солунски фронт и то чини тако предано да су се многе добровољачке јединице називале *Винаверовим четама*. Славна енглеска књижевница, Ребека Вест, овековечила је Винавера кроз лик Константина, у путопису *Црно јагње и сиви соко*.

оно о чему она не говори и чега је бесконачно пуна.⁴⁶² У првим послератним збиркама Станислава Винавера, тешко је запазити такву патриотску поезију, зато што се драматична искуства из рата, Албаније и револуције јављују фрагментарно и као краткотрајни одблесци у лирици, која избегава конкретна значења и тежи слободнијем песничком изразу, музикалности, звучној игри, хумору, пародији и сатири. Уочи Другог светског рата, Станислав Винавер ће објавити књигу стихова *Ратни другови* (1939), значајно различиту од дотадашњих његових дела и по многим особеностима изузетну у српском песништву посвећеном рату. Поезија у овој збирци је без карактеристичне Винаверове мисаоности, апстракције, звуковности или непознаница, а његова солидарност са сапатницима постојања и гордог људског делања дата је јасно, као на длану, у његовој књизи нестихованих, неритмованих и несликованих реминисценција на поворку обичних људи, какви су били и Пантелија из Горње Петловаче, и телефониста Радомир Чолић, и трубач Мркиша Златић.⁴⁶³ Песнички портрети другова Станислава Винавера из скопског ђачког батаљона и целокупне српске војске сликани су топло, реално, у конкретним животним и ратним ситуацијама и са много љубави за сељаке, ђаке, офицере, трећепозивце и друге ратне другове. Како је само стваран и жив лик искусног ратника капетана Животе, који у рову утврђује где је забуна, Где се боје, где мирују, где нешто крију И како отприлике изгледа распоред и на шта слуги⁴⁶⁴ или Благоја изворника када у треперењу Млечнога пута осећа свеопште предење и распредање и спознаје ах, колико, колико Стрпељивог, неодложног посла има Господ Бог Да то држи - одржи, одмрси - не помрси, И хоће ли икада стићи Да посвети мало свога драгога времена И нама, и нама Заборављенима - И нашој Србији.⁴⁶⁵ Слободан стих Станислава Винавера у *Ратним друговима* близак

---

⁴⁶² Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата* (1-2), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 163.

⁴⁶³ Павле Стефановић, *Есеји*, Нолит, Београд, 1982, стр. 199.

⁴⁶⁴ Станислав Винавер, *Капетан Живота*, у: Станислав Винавер, *Чувари света*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 303.

⁴⁶⁵ Станислав Винавер, *Благоје изворник*, у: Станислав Винавер, *Чувари света*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 307.

је прозном казивању, без превеликог римовања и музикалности, јасан, конкретан, анегдотски и, што је посебно чудно, без хумора и сатире. Важно је нагласити да Винавер никада не улази у претешке воде патоса и патетике, па тако, на пример, трагичну смрт поднаредника-ђака и хероја Радмила Загорчића или Даче учитеља боји сентименталношћу, носталгијом и сентенцама из дела Достојевског, Толстоја и Тургеева. Нема сумње да у српској поезији посвећеној рату и ратовању, националним искушењима и хероизи, књига *Ратни другови* има јединствено место и да представља *ослобођење српског ратника, сељака и ђака, од статично-патетичне, надљудске и најчешће празне монументалности у коју су други песници, већином, заробили овог човека, заједно са његовом истинском величином, лишавајући га његове истине која је управо у овој величини скромности.*⁴⁶⁶ Занимљиво је да у стиховима аутобиографског карактера упознајемо потпоручника Сташу, ађутанта пристаништа на Крфу, и његову непрестану борбу за сваког српског војника, али у истој личности препознајемо и песника, који у рату дубоко доживљава *вечност екстазе, лепоту природе, безазлену срећу* и свет у целини, као дело савршеног уметника коме се само може замерити *да је све то некако празно и туђе И претерано раскошно, Док трају међу људима ратови И народи страдају у ропству и беди.*⁴⁶⁷

У *Подлистку* се појављују десетерачке песме Драгољуба Филиповића, песме у прози С.Миленовића, лирске минијатуре Божидара Стојадиновића и стихови релативно непознатих аутора. Пажњу привлачи песма Владимира Станимировића *Један фебруарски дан 1915*, пре свега, због пацифистичке интонације, која се у ратној књижевној периодици ретко среће. Станимировић не пише о херојских бојевима и великим јунацима, већ слика другу страну рата, кроз суморан приказ мачванског села, у коме су српски војници опљачкали школу, где се девојке продају војницима за новац и где војна бирократија не зна да ли је неки војник жив или мртав *Старица једна за*

---

⁴⁶⁶ Радомир Константиновић, *Станислав Винавер*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик* 8, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 356.

⁴⁶⁷ Станислав Винавер, *Сташа*, у: Станислав Винавер, *Чувари света*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 317.

сином запева, Помиње кућу некад свега пуну. Прво јој рекли: жив јој син, сигурно, Само је рањен. После пола сата, погину веле, Па сад стара журно, Врачари иде да јој о том гата.⁴⁶⁸ Занимљива је и песничка приповетка Милоша Стефановића *Импресије са повлачења*, са честим променама песничког ритма, дужине стихова и строфа, које сугеришу и како аутор доживљава неки догађај. Тако су, на пример, стихови о повлачењу преко Албаније дуги и тешки, а о путовању на лађи Лорен кратки и разиграни. Прозни прилози у *Српским новинама* су ретки и имају претежно репортажни карактер и документарну вредност. Мала присутност прозе не умањује вредност књижевних прилога, који су се 1916.године вратили на велика врата у *Српске новине*. Од почетка 1917.године, све је мање књижевних дела у *Српским новинама*.⁴⁶⁹ Наиме, *Српске новине* уводе књижевни додатак *Забавник* и сасвим је логично да се већина књижевних прилога усмерава ка том часопису. Разлика у вредности књижевних прилога све је већа и то у корист оних који су објављени 1916.године, што не значи да треба занемарити књижевно стваралаштво у *Српским новинама* у 1917. и 1918.години. Посебно вреди издвојити песнике-војнике, који, у рову, на коленима, пишу искрене стихове без уобичајених патриотских фраза. Дobar пример рововског песничког стваралаштва види се у стиховима ђака-поднаредника Божидача Стојадиновића *Кроз честар мртав и црн од сутона, Умире мирно један зрак сунчани...Многи су овде скоро покопани, неопевани, без звонова звона...И нове жртве носе нови дани; Знаће их можда само Историја...*⁴⁷⁰

Право освежење, међу поетским прилозима у *Српским новинама*, представљају стихови Тодора Манојловића, који су по форми, садржају и порукама нешто посебно и у великој мери другачији од осталих. Ратни вртлог обухвата Тодора Манојловића, исто као и све друге, али он као да стиховима жели да пркоси рату, тако што га у својој

---

⁴⁶⁸ Владимир Станимировић, *Један фебруарски дан 1915*, *Српске новине* (Крф), бр.88 (29.октобар, 1916), стр. 2

⁴⁶⁹ За осам месеци, 1916.године, у *Српским новинама* је објављено више од 120, док је у наредне две године објављено мање од сто књижевних прилога.

⁴⁷⁰ Божидар Стојадиновић, *Испод усамљеног ћувика*, *Српске новине* (Крф), бр. 26 (2.март, 1917), стр. 2.

лирици неће ни поменути. Он надахнуто пева о пролећу, јулској жези, јесени, сунцу, лептирима, ружама, чудесном звуку и птици Феникс, али не и о крви, ратним страхотама, победи или повратку у поробљену Србију. Можда тек у одгонетању неких далеких и замагљених симбола пронађемо детаље ратне свакодневице, али је оно условљено способностима читаоца да проникне у тајне Манојловићевих вишезначних стихова. Песме Тодора Манојловића *Дитирамб*, *Жалба поколења* и *Јулска песма* подсећају декоративним, колоритним, ведрим и светлим дескрипцијама на слике великана импресионизма. Птице, љубичице, зумбули, лептири, звезде и сунце чине да Манојловић здружи стварност и снове и да у поворци из прошлости пронађе *све које икада љубљах, И од којих ме раздвајаше, Море, даљина, време или смрт, Ту су у дражесном збору*.⁴⁷¹ Слободан стих Тодора Манојловића краси мирноћа, хармоничност и удаљеност од актуелних збивања, тако да је у његовим песмама из 1917.године тешко препознати песника, који ће нешто касније рећи за поезију да је то једна генијална, луминозна и сликовита ерупција животног осећања. Поезија Тодора Манојловића јесте сликовита и светла, али није и еруптивна, већ, напротив, има све одлике доброг и старог класичног стила. Тек у песми *Мит* превласт имају митолошка надахнућа, космичке висине и чудесни звук, који ће бити стални мотиви нашег послератног модернизма.

Треба запамтити да *Српске новине* предводе књижевно стварање код Срба 1916.године и да је у том листу објављен већи број вредних књижевних прилога, који представљају дефинитивну потврду да српска књижевност није умрла. Своје последње радове објављују на страницама *Српских новина* трагично преминули Милутин Бојић и Владислав Петковић Дис, док Тодор Манојловић, Станислав Винавер и други писци, већ тада, наговештавају у ком правцу ће се кретати српска књижевност после рата. Када се помену *Српске новине*, одмах се помисли и на *Забавник*, што и не чуди, када се зна да је *Забавник* књижевни додатак *Српских новина* и да исти људи уређују и једно и друго гласило. Нема сумње да је код уредника *Српских новина* Бранка Лазаревића брзо сазрела идеја о потреби покретања књижевног часописа, који ће објединити

---

⁴⁷¹ Тодор Манојловић, *Дитирамб*, *Српске новине* (Крф), бр. 19 (14.фебруар, 1917), стр. 2.

књижевно стваралаштво Срба, расутих по свим континентима, и омогућити континуитет књижевности у рату са предратном. Он добро запажа да се у рату литерарна дела тешко објављују, да оно што се појављује у *Српским новинама* и другим дневним листовима није довољно и да српска књижевност и култура у целини треба да имају своје гласило. Сасвим је сигурно да размишљајући о новом књижевном часопису, Лазаревић пред собом има слику *Српског књижевног гласника*, чији је близак сарадник био у годинама пред рат. Уосталом, познато је из наше књижевне историје, да је *Српски књижевни гласник* био за своје уреднике, сараднике и читаоце такав појам, да се чак и у светском рату, у изгнанству, озбиљно помишља на његово оживљавање. Најближи у реализацији те идеје је управо Бранко Лазаревић, који, ипак, књижевном додатку *Српских новина* даје, за то ратно време, чудан назив *Забавник*. У рату је мало коме до забаве, али, у уводном чланку првог броја *Забавника*, Лазаревић објашњава да је име књижевном додатку *Српских новина* дато у знак сећања на књижевни додатак *Забавник* из Давидовићевих *Новина српских*.

На годишњицу обнове *Српских новина на Крфу* (2. април, 1917), појављује се први нумерисани број *Забавника*.⁴⁷² Већ од првог броја, часопис има форму, коју неће напуштати до самог краја излажења, што значи да скоро сваки број почиње дужим уводним текстом и поетским прилозима, после којих се појављују прозни радови, огледи и есеји. Последње странице листа резервисане су за политичке, научне, економске, уметничке и књижевне прегледе, књижевне белешке и библиографију. Облик часописа, избор сарадника, тежња за окупљањем писаца, југословенство и уредничка рука Бранка Лазаревића чине уверљивом оцену да је крфски *Забавник* ратни наследник или, како би рекао Драгиша Витошевић, природни наставак *Српског књижевног гласника*. Тешко да може бити веће похвале за часопис који излази *тамо далеко*, удаљен од матице земље и од највећих светских метропола. Заслуге што

---

⁴⁷² Први нумерисани број *Забавника* излази као књижевни додатак броја 39. *Српских новина*. Други број излази са двоипомесечним закашњењем, тек 15. јуна, да би после тога *Забавник* излазио редовно на сваких месец дана, односно, сваког 15. у месецу. У 1916. години је изашло осам, а у 1918. години 10 бројева часописа.

Забавник својим књижевним квалитетом оставља дубок траг у српској књижевности припадају првенствено главном уреднику и књижевном критичару Бранку Лазаревићу, који са најближим сарадницима (Тодор Манојловић, Владимир Станимировић, Божидар Пурић, Драгољуб Филиповић, Милосав Јелић...) и сарадницима са стране ствара часопис, који има све одлике модерног и квалитетног књижевног листа. Лазаревићева књижевна мерила су строга и он не жели било какав књижевни лист, већ књижевно гласило, које ће испред себе поставити високе критеријуме. У *Забавнику* ће написати *да има радова много и свакојаких, јер свако ко нађе техничка средства хоће да се изговори, и да каже шта је преживео. Велики и трагични догађаји обично повуку за собом читаве хрпе књига. Свако хоће да прикаже свој изузетан доживљај.*⁴⁷³ Бранко Лазаревић очигледно не жели књижевни лист за такве написе, већ стреми високим књижевним стандардима, квалитетним сарадницима и израженом осећању за националну дужност. Разлоге за одступања од тих начела не налази ни у рату, ни у удаљености од културних средишта, нити у објективно тешким условима за живот и рад.

Наша уметност је тамо где смо ми. Ми смо изгубили наше територије, али нисмо изгубили наше душе тврди Бранко Лазаревић, полазећи од претпоставке да је уметник стваралац увек, на сваком месту и у свим могућим околностима.⁴⁷⁴ Његово гледиште у потпуности подржава и Тодор Манојловић, који пун оптимизма закључује *Тако наша уметничка кроника не ишчезава ни усред ове ужасне кризе, у којој се налази цео наш народ, но има могућност да се одржава, и на даље, континуалност између једне знатне прошлости и једне још више обећавајуће будућности.*⁴⁷⁵ Осамнаест бројева *Забавника* потврђује да су Лазаревић и Манојловић у праву, јер су српски књижевници и аутори из других области културе и науке доказали у том листу да стваралачка жица српског народа није пресахла. Лазаревићева уредничка улога се у

---

⁴⁷³ Бранко Лазаревић, *М.Бојић: Песме бола и поноса*, **Забавник** (Крф), бр. 4 (15.август, 1917), стр. 12.

⁴⁷⁴ ибид.

⁴⁷⁵ Тодор Манојловић, *Наша стара и нова уметност*, **Забавник** (Крф), бр. 5 (15.септембар, 1917), стр. 15.

Забавнику јасно види и он је ту стално у средишту, као онај који све држи и покреће, утичући да се лист развија и сараднички круг шири.⁴⁷⁶ У чак четири, од првих пет бројева *Забавника*, Бранко Лазаревић се јавља као аутор уводних текстова, у којима се лако препознају перо књижевног критичара и погледи на српску књижевност у Првом светском рату. Иако жели да очува континуитет књижевности српског народа, Бранко Лазаревић, ипак, попут неких других аутора, сматра да није прави тренутак и да ће тек у будућности бити створено велико дело о војевању Срба *Историја још није дала сличан случај. Ниједна Голгота није равна нашој. Покушаји Едмона Ростана и Габријела д' Анунција само су сјајни покушаји према величини наше величине бола и према размерама до којих је он дошао. Доцније, какав велики визионар, наћи ће у нашој катаклизми подстрек за своје велико дело. То ће бити једна нова Илијада, Енеида и Рамајана Српскога народа, једна синтеза свега чега има великог и стваралачког у болу, несрећи и чемеру.*⁴⁷⁷ На сличан начин, Лазаревић прихвата и одомаћено мишљење о величини, јунаштву, вољи и карактеру српског сељака и охрабрује књижевнике да своја дела посвећују сталежу, који чини главнину српске војске.

Књижевне критике у *Забавнику* сразмерне су малом броју објављених нових књижевних дела, али Бранко Лазаревић, Тодор Манојловић, Јеремија Живановић и Светислав Стефановић улажу напоре да критички сагледају актуелно књижевно стваралаштво и осветле вечите проблеме уметности, историје књижевности и естетике. Бранко Лазаревић пише, средином октобра, 1917.године, студију за *Књижевни преглед*, коју насловљава *Ратна књижевност* и у којој анализира збирку прича и записа Иве Ћипика *Из ратних дана 1912-1917*. Лазаревић у студији упознаје читаоце са ратном књижевношћу древних народа, али и историјом утицаја рата на велике светске књижевнике. Анализирајући француску, енглеску, италијанску, белгијску и књижевности других европских народа у Првом светском рату, он закључује да су сви познати писци ангажовани на стварању ратне књижевности и да је

---

⁴⁷⁶ Драгиша Витошевић, *Крфски забавник Бранка Лазаревића, Књижевна историја* (Београд), бр.38 (1978), стр. 312.

⁴⁷⁷ Бранко Лазаревић, *Једна тужна годишњица, Забавник* (Крф), бр. 1 (2.април, 1917), стр. 1.

тако и са нашом књижевношћу. Лазаревић признаје документарну вредност Типиковој збирци, али и објективно просуђује да *ту има доста пригодности, има доста концесија публици и владајућим тренутним осећањима; има местимично и наивности, претеривања и нескладности.*⁴⁷⁸ Ови редови уверљиво потврђују да књижевни критичар Бранко Лазаревић, ни у рату, не жели да буде пригодан и даје концесије публици. Лазаревића мучи други проблем, а то је помирење његових познатих ставова о субјективности уметничког доживљаја и очигледног везивања за догађаје у делима већине писаца српске ратне књижевности. Он објашњава да велики догађаји утичу врло јако на књижевност свих народа и да такви, велики догађаји, потресају и најсубјективније природе. *И најличнији лиричари, - каже Лазаревић - они који су саопштавали само догађаје свог унутрашњег живота, реаговали су на догађаје својих средина. На догађаје су они, наравно, остављали отиске својих душа; али и обојени личношћу, догађаји су ту.*⁴⁷⁹

У петом броју *Забавника*, Бранко Лазаревић и Божидар Пурић обележавају пет година од прве мобилизације (17. септембар, 1912) објављивањем Пурићеве песме *Пет година* и тужног списка уметника, књижевника, научника, новинара и политичара страдалих у рату. Уредници су потпуно свесни да је та листа непотпуна *јер се борило и падало на све стране, а мало их је било да записују. Гинуло се без рекламе, гинуло се и умирало у буљуцима, који су нам однели хиљаде студената, учитеља, официра, чиновника, адвоката и преко три стотине хиљада војника.*⁴⁸⁰ На списку су и имена 23 књижевника и четири књижевна критичара, који су до тада преминули.⁴⁸¹ Зато

---

⁴⁷⁸ Бранко Лазаревић, *Ратна књижевност*, **Забавник** (Крф), бр. 6 (15. октобар, 1917), стр. 11.

⁴⁷⁹ ибид, стр. 10.

⁴⁸⁰ Бранко Лазаревић, Божидар Пурић, *Једно подушје*, **Забавник** (Крф), бр. 5 (15. септембар, 1917), стр. 3.

⁴⁸¹ Никола Антула, Драгољуб Буквић, Јован Варагић, Милош Видаковић, Миодраг Витковић, Вукашин Гаговић, Владо Гађиновић, Никола Дачић, Јован Живановић, Боривоје Јефтић, Прока Јовкић, Петар Кочић, Милан Луковић, Бора Младеновић, Радослав Митић, Лазар Мишковић, Драгутин Мраз, Милун Ивковић, Виктор Павловић, Владислав Петковић Дис, Урош Петровић, Милан Поробић, Сава Радовановић, Велимир Рајић, Војислав Станишић, Милутин Ускоковић и Војислав Чолаковић.

Забавник, нажалост, има и једну карактеристику, коју не бисмо пожелели ниједном часопису на свету. Нема броја да се у часопису не појави некролог погинулом или умрлом књижевнику, сликару или научнику. Времена су ратна, тако да није реткост да у редакцију стигне објављена књига, а са њом и вест да је аутор преминуо. Некролози постају најобичнија лектира, којом уредници и сарадници *Забавника* покушавају да се се одуже великанима српске науке, као што су Гига Гершић и Драгољуб Јовичић, академском сликару Ристи Вукановићу или књижевницима Владиславу Петковићу Дису, Милутину Бојићу, Николи Даничићу, Милошу Перовићу, Влади Гаћиновићу, Милошу Видаковићу, Драгутину Мразу, Ристи Милићевићу и другима. Описујући смрт Ристе Тохолја, Божидар Пурић каже да је он погинуо у борби за заставу, певајући омиљену песму *Сунце јарко, високо си, горо моја, далеко си, да л' ћу стићи где сам наумио*.⁴⁸² Некролозима никад краја и Драгољуб Филиповић тужно подсећа *На храму наше уметности све више се црни стегови истичу*.⁴⁸³ Ратне трагедије праве велику празнину у редовима српских писаца, али преживели не дозвољавају да српска књижевност заћути. *Бачени смо били - пише Бранко Лазаревић - на начин на који још никад нико није био бачен, и ево где се, хитро као тигрови, дочекасмо на ноге. По Европи, Америци и Африци, разбацани као слама ветром, изражавамо смело своју уметничку мисао. Библиографија тих радова већ је читава једна књига... То су сјајни документи једне расе која не уме да поклекне*.⁴⁸⁴

У 1917. и 1918. години, крфски *Забавник* објављује 322 књижевна прилога, међу којима је 265 песама, 26 прозних дела, три драмска текста и 28 дела из преводне књижевности. Прозни текстови Ива Ћипика, Зарије Р. Поповића, Јаше Гргашевића, Стевана Бешевића, К. Марића, Милутина Јовановића, Јеремија Живановића, Драгослава Ненадића, Николе Трајковића и других писаца немају већу литерарну вредност, али је њихов значај велики за схватање духа тог ратног доба. У ову оквирну слику треба уденути и чињеницу да се рат приказује у појединостима, те да ниједан

---

⁴⁸² Божидар Пурић, *Млада Босна, Забавник* (Крф), бр. 4 (15. август, 1917), стр. 5.

⁴⁸³ Драгољуб Филиповић, *Никола Т. Даничић, Забавник* (Крф), бр. 6 (15. октобар, 1917), стр. 16.

⁴⁸⁴ Бранко Лазаревић, *М. Бојић: Песме бола и поноса, Забавник* (Крф), бр. 4 (15. август, 1917), стр. 12.

аутор не пружа целовит поглед на ратна збивања или дубљи продор у саму суштину рата. Ипак, рат представља везивно ткиво и органски повезује све прозне књижевне прилоге *Забавника*, било да је у првом плану, позадини или на маргини написа. У причама, цртицама и записима се, мање или више успело, проговара о хуманости и ратној свирепости српског војника, носталгији ратника за родним крајем, српском селу у позадини ратних збивања, љубавима у ратном амбијенту и о смешним згодама. Очигледно је да су прозна дела, најчешће, рефлексивна личног искуства писаца и да у њиховом стварању имагинација има скромну улогу, мада је присутна тежња, како уредника, тако и аутора, да прозни прилози буду уметничка дела, а не људска сведочанства или запажања из рата. Изненађује то што се у прозним прилозима питања патриотизма често разматрају на неочекиван начин за актуелне ратне прилике, као што и радује да за уреднике *Забавника* нема табу тема, па макар се радило и о дезертирању из војске. Захваљујући интегритету уредника, не тако мали број прозних прилога има полемички и дисонантан карактер, а писци су могли да покрену, на пример, и питање да ли су *патриотизам и отаџбина само једна велика конвенционална лаж, којом се уснављује и упропашћује човечанство?*.⁴⁸⁵

Ђорђе Ј. Јанић у библиографији *Забавника* бележи три драмска текста, мада само дело Тодора Манојловића *Европа и Немци* има заокруженију драмску структуру. Манојловић кроз дијалoшку форму разматра питања светског рата, положаја Србије у њему, немачког милитаризма и још тада (крај 1917. године) пророчки наговештава да Немци желе мир у Првом светском рату само будућег рата ради, прецизира да ће до тог рата доћи за 20 до 30 година и да ће се водити због освете њиних очева, *изгинулих у овом данашњем рату*.⁴⁸⁶ Миливој Ненин оправдано претпоставља да се Тодор Манојловић јавља кроз лик Драгоша, зато што *Драгош највише говори, дијалог је тако конципиран да се после Драгошевих речи више нема шта рећи и коначно, Драгош говори о Немцима оно што је, на неки начин, говорио Ниче, а са чиме је Тодор*

---

⁴⁸⁵ К. Марић, *Осуђени на смрт, Забавник* (Крф), бр. 2 (15. јун, 1917), стр. 8.

⁴⁸⁶ Тодор Манојловић, *Европа и Немци, Забавник* (Крф), бр. 8 (15. децембар, 1917), стр. 2.

Манојловић сагласан.⁴⁸⁷ Утолико више чуде тврдње Драгоша да човек при извођењу великих и тешких задатака мора да изгуби сваку индивидуалност и да се концентрише на *сирову стварност*, те да *сањарије и маштања су ту, збиља, опасна ствар; нарочито за борце, у строгом смислу речи, чија је цела борбена способност и отпорна снага условљена од елиминисања свега што је туђе чисто војноме задатку, од најстрожег ограничења на потребно, на гвоздену реалност и императив рата.*⁴⁸⁸

Каквог ли изненађења за неког ко прво прочита драмски текст Тодора Манојловића, па тек онда песме које објављује у *Забавнику*, пошто је лако утврдити да у крфској поезији Тодора Манојловића нема ни блеска стварности и да је сва у сфери сањарија и маштања, које тако оштро критикује његов драмски јунак.

Поезија је била најјача или *најзлатнија* област српске књижевности уочи Првог светског рата, па се с правом могло очекивати да ће у крфском *Забавнику* песнички прилози имати примат и по броју и по вредности. Очекивања нису изневерена, тако да 36 песника објављује 1917. и 1918. године 265 песама. Најплоднији сарадник *Забавника* је један од најзначајнијих и најбољих српских песника на почетку 20. века Јован Дучић, што представља чињеницу вредну пажње.⁴⁸⁹ Дучић у *Забавнику* има разноврстан песнички опус са родољубивим, љубавним и дескриптивним стиховима и поетизованим прозним цртицама. *Царски сонети*, дотерани по форми и садржини, љупки и сликовити, украшавају часопис и указују на Дучићеву жељу да приказима српских владара, властеле, копљаника, стегова, хелебарди, одежди, традиције и историјске славе упозна српске војнике са славном историјском прошлошћу. У песмама у прози, Дучић већим делом слика необичне и трагичне супротности у једној личности, попут блуднице-краљице или властелинке-просјакиње, док се у љубавној поезији обраћа измишљеној љубави *И ти си начело, већма него биће.. Ноћ, да блисну*

---

⁴⁸⁷ Миливој Ненин, *Тодор Манојловић у крфском Забавнику*, **Поља** (Нови Сад), бр. 430 (октобар-новембар, 2004)

⁴⁸⁸ Тодор Манојловић, *Европа и Немци*, **Забавник** (Крф), бр.8 (15.децембар, 1917),стр. 1

⁴⁸⁹ Јован Дучић у *Забавнику* објављује 38 песама и то 11 *Царских сонета*, 11 *Сунчаних сонета*, 11 песама у прози и 5 песама на велике теме.

звезде; замах победника, Да буде победа.. Лепота, откриће, Пре него мом духу поста реч и слика.⁴⁹⁰ Песма умирања, Последња песма, Песма сутона и Песма тишине својим насловима упућују на помисао да се песник бави религиозним или филозофским темама, али одсутна или нестала љубав је и у њима центар Дучићевих размишљања. Мора да су се познаваоци Дучићевог стиха јако изненадили када су у последњем броју *Забавника* угледали *Сунчане песме*, зато што се у њима Дучић ослобађа сваке стереотипности, сентименталности и помодности и ствара песничке слике, које плене свежином, симболичношћу и искреним доживљајем природе. Сами наслови (*Поље, Суша, Свитање, Ђук, Шума, Мрак, Сунце, Киша, Омарина, Бор и Ветар*) и изрази (*јечмена жута поља, купина сја сунчана, змија кошуљу свлачи, цврчак суче, огањ дажди, препукла земља, замрли гајић оскоруша, тиква по врелим вртovima, јутарњи стрњик, омара дуну, млади шипраг клена, дажд ромиња, жабоквечина пуна песме..*) у *Сунчаним песмама* говоре да се појавио нови Дучић. Песма *Сунце* је добра илустрација за висок уметнички домет, узбуђење чула и сукоб симбола у Дучићевим дескриптивним минијатурама *На житиу пламти јара врела, Јули ће све да затре; Дитирамб сунцу пева пчела, Све речи од саме ватре. Не чезне брдо дах да нађе, Нит шума за сен вапи; И река пре но сунце зађе, Жели да умре до капи. Spreма се класје све да падне, И лишће пред ноге пању, Да земља данас жудно знадне, За лепу смрт у сјању.*⁴⁹¹ Новији критичари виде управо у *Сунчаним песмама* највеће домете Дучићеве поезије у целини и неке од врхунаца српског песништва, док Предраг Палавестра указује да *све док у крфском Забавнику није објавио 'Сунчане песме' и тако наговестио будући заокрет, Дучић је углавном ишао равним путем и био носилац и творац песничке боје времена.*⁴⁹²

У *Забавнику* се јасно разазнаје да већина песника, попут Милутина Јовановића, Владимира Станимировића, Божидача Пурића, Стевана Бешевића, Светислава

⁴⁹⁰ Јован Дучић, *Песма љубави, Забавник* (Крф), бр. 13 (15.мај, 1918), стр. 7.

⁴⁹¹ Јован Дучић, *Сунце, Забавник* (Крф), бр.18 (15.октобар, 1918), стр. 3.

⁴⁹² Предраг Палавестра, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918) (2)*, *Књижевна историја* (Београд), бр. 45 (1979), стр. 237.

Стефановића, Станислава Винавера, Растка Петровића и других песника, пише и стихове патриотске инспирације и интимистичку лирику, док Драгољуб Филиповић и Милосав Јелић обележавају тадашњи историјски и књижевни тренутак опонашајући народну поезију и опевајући древне и савремене јунаке. Светислав Стефановић помера тежиште своје поезије са филозофских и религиозних питања на љубав (сонети *Маја*) и трагедију српског народа. У *Сонетима страдања*, Стефановић се налази у обручу песимизма (*Ми смо побеђени! То кажу наше горе остављене; то кажу наше душе изгубљене; то каже Ибар вукућ воду мутну*)⁴⁹³ и зато се песник слободним стихом обраћа словенском богу сванућа Хенилу, да српском народу да снаге како би *из наше ноћи, из нашег сна, разбудили цели свет*.⁴⁹⁴ Владимир Станимировић и у *Забавнику* доказује да нема длаку на језику и оштро жигосе осиноност српске војске при уласку у села, забушанте у позадини и појаву алкохолизма. Станимировићу служи на част, што се у више песама обрачунава са негативностима на српској страни и управо се код оваквих песника разазнаје да прави патриотизам нема никакве везе са лакировкама и прикривањем ружне истине. У више песама, капетан прве класе Милутин Јовановић слика *пут славе* и ратна страдања, али Драгиша Витошевић тврди да је Јовановићев сонет *Твоје очи* сасвим изузетан у *Забавнику* и да је он певајући о усамљеној жени, несрећној и поносној, дао најзавршенију и најскладнију своју песму. Разлог за овакву оцену лежи у одмерености, мелодијској елеганцији и лакоћи исписивања стихова о чудним очима у којима *још нико прочитао није, Бол и страћен живот, и пропале наде*.⁴⁹⁵ Пажљива анализа говори да рат није преовлађујућа или бар не ударна тема код песника *Забавника*, како би се то можда очекивало. Чак и песници, који своје стихове шаљу са ратних положаја, не стављају у први план ратне страхоте, патриотске позиве и фронтовску атмосферу и у њиховим стиховима рат је, по неписаном правилу, негде иза, далеко и у измаглици.

---

⁴⁹³ Светислав Стефановић, *Побеђени, Забавник* (Крф), бр. 11 (15.март, 1918), стр. 3.

⁴⁹⁴ Светислав Стефановић, *Химна Хенилу, Забавник* (Крф), бр.17 (15.септембар, 1918), стр. 3.

⁴⁹⁵ Милутин Јовановић, *Твоје очи, Забавник* (Крф), бр. 13 (15.мај, 1918), стр. 8.

Дуго се није знало ко је аутор 15 песама у *Забавнику*, потписаних иницијалима Р.М.П. Мора се признати да је већи део наше културне јавности био изненађен, када је, крајем седамдесетих година 20.века, Ђорђе Јанић открио да се иза тих иницијала крије Растко М. Петровић. Као седамнаестогодишњи ђак Гимназије, Растко преживљава албанску голготу и преко Крфа одлази у Француску, где за *Забавник* пише своје почетничке *Косовске сонете* и друге песме, потпуно различите од дела, којима ће се, само неколико година касније, сврстати у носиоце српске послератне авангарде. Растко ће поменуте стихове, којима следи Драгољуба Филиповића и пружа сопствени допринос развоју косовског мита, заувек *прећутати и одбацити*. У њима Петровић, мање-више неуверљивим песничким сликама и фразама, дефинише национално ратно безнађе, прекорева Бога, велича три темеља српске славе (*борац, песник и господар рала*) и подвлачи лични патриотизам и спремност на жртве кроз стихове *О земљо наша велика и лепа, Ако с путева блудесмо ма када, То беху само наша срца слепа, За којима смо следили тада. Али кад наше ти затражиш жртве, ишчупаћемо сви тад срца своја, И јурнућемо међ скорошње мртве; Рад тебе земљо нашићемо сред боја.*⁴⁹⁶ Песме Растка Петровића, објављене у *Забавнику* 1917. и 1918.године, написане су у духу традиционалног стила предратне поетике, мада *има ту стихова који се, иако у духу 'школе', отржу ка ваздуху и прозрачности, и делују донекле дисовски.*⁴⁹⁷ У песми *Сета*, Растко Петровић оригиналношћу мотива, једноставношћу, музикалношћу стихова и ритмом доказује да је песник екстазе и заноса и да у његовој лирици има пуно снаге. *Сета* је несумњиво драгоцен за изучавање почетних песничких радова Растка Петровића и развој његовог песничког стила у будућности, али има и своју лепоту коју вреди упознати *У ничанском парку, сред лета, Докле са грања капље сета, По мутној бари плови лабуд; По тамној бари плови лабуд. Али његово перје блиста, и његова су прса чиста, О! јадна, тужна, бела птицо; О! Усамљена бела птицо. Што*

---

⁴⁹⁶ Р.М.П., *Истргнута срца, Забавник* (Крф), бр. 15 (15.јул, 1918), стр. 11.

⁴⁹⁷ Драгиша Витошевић, *Крфски забавник Бранка Лазаревића, Књижевна историја* (Београд), бр. 38 (1978), стр. 295.

*стрпељиво кружиш по води, Да л' сновиш извор у слободи, Крај ког богови беху млади, Крај ког љубавни беху јади.*⁴⁹⁸

У рату је Станислав Винавер један од најплоднијих сарадника *Српских новина*, али у *Забавнику* објављује само једно дело и то прво певање средњовековног пева *Немања*.⁴⁹⁹ Рекло би се да Винавер бира историјску тему и мит, како би одговорио захтевима ратног времена, али детаљнија анализа говори да лик првог српског владара није у спеву *Немања* доминантно историјска личност. Винавер не прихвата писање средњовековних хагиографа, који су величали напуштање ништавних овоземаљских благодети и Немањин одлазак у манастир, већ разматра проблем двојности личности и добро сагледава унутрашњи сукоб у владару и дилеме које пред њим стоје. У Немањиној личности, паралелно егзистирају хришћанин, који се пред крај живота одриче престола у име духовног мира, и човек, још увек жељан живота, борби, жена и свих других задовољстава. На трагу новог и модерног сензибилитета у српској књижевности је и Тодор Манојловић, који се у *Забавнику* издваја употребом слободног стиха без риме и свежином несвакидашњих мотива. Усред ратног дивљег урнебеса и махните рике свирепих труба, Манојловић се сећа риђокосих нимфи, Аполона, кипова древних богова, храмова, сањалачких путовања, митолошких белина, *мермерних тераца*, свиленастих гарденија... Даровити песник жели да пресече *данашњу мутну жалопојку* и да *запева заслепљиво сјајним, сунчаним зрацима, једне древне и нове неслућене песме*.⁵⁰⁰ Нико у крфском *Забавнику*, тако потпуно не игнорише ратну стварност, као што то у својој поезији чини Тодор Манојловић. Много година касније, написаће он триптих *Сећање на Крф*, у коме ће рећи *Јер Крф је сада - за сада, Све докле Србија не васкрсне - наш завичај!*⁵⁰¹ Али тада, тих ратних година, Манојловић борави на Крфу, који, као ни рат, ниједном не спомиње у својим стиховима, а

---

⁴⁹⁸ Р.М.П., *Сета, Забавник* (Крф), бр. 8 (15.децембар, 1917), стр. 5

⁴⁹⁹ Станислав Винавер је остала певања пева *Немања* спалио у Русији (1917-1919).

⁵⁰⁰ Тодор Манојловић, *Аполински одблес, Забавник* (Крф), бр. 2 (15.јун, 1917), стр. 5.

⁵⁰¹ Тодор Манојловић, *Сећање на Крф, Улазница* (Зрењанин), бр. 1 (1967), стр. 7-9

инспирацију тражи у даху старих цивилизација, духу класицизма и ренесансе и ведрини природе.

Јужнословенски проклети песник, боем и бескућник, Тин Ујевић, ствара међу гладнима и јаднима, пролетерима и сиромасима, терцине велике снаге које постају синоним за људе у изгнанству *О Боже, тек да доврши печално ово лутање под сводом који не чује. Јер мени треба моћна реч, јер мени треба одговор, И љубав, или света смрт. Горак је венац пелина, Мрачан је калиж отрова, Ја вапим жарки илиништак. Јер ми је мучно бити слаб, Јер ми је мучно бити сам, Када бих могао бити јак. Када бих могао бити драг, Но мучно је, најмучније, Бити већ стар, а тако млад.*⁵⁰² Тин Ујевић је један од бројних хрватских и словеначких песника, који дају велики допринос разноликости и модерном изгледу *Забавника*. Књижевна историја бележи да Тин своје најбоље песме, обојене унутрашњим доживљајима света и себе, лириком туге, страдања и патње, објављује у ратном крфском часопису. Није био једини. По мишљењу књижевних критичара, *Сунчане песме* представљају врхунац у поезији Јована Дучића, док *Песма сутона* и *Песма тишине* спадају у његове прворазредне љубавне песме. Своја најбоља дела у *Забавнику* објављују и Милутин Јовановић, Драгољуб Филиповић, Милосав Јелић и неки други, мање познати, песници. Нема сумње да су уреднички квалитети Бранка Лазаревића и школа *Српског књижевног гласника* помогли да се у часопису од самог почетка изграде висока књижевна мерила, што је на крају и донело резултат у виду *Сунчаних песама*, *Свакидашње јадиковке*.. *Забавник* испуњава тежњу да одржи континуитет српске књижевности у ратним условима, али прави и корак даље и постаје *усред ратног хаоса и клања, редак споменик Човештва и Духа и допринос њиховој победи.*⁵⁰³ Нема хроничара који боље од тог часописа бележи књижевни и културни живот Срба у изгнанству, као што ниједна друга институција није толико радила на подстицању књижевног стваралаштва у годинама Првог светског рата. Нема сумње да су *Српске новине* и књижевни додатак *Забавник* основна полука развоја српске књижевне периодике и

---

⁵⁰² Августин Ујевић, *Свакидашња јадиковка*, *Забавник* (Крф), бр. 8 (15.децембар, 1917), стр. 7.

⁵⁰³ ибид.

свеукупног развоја српске књижевности у рату од 1914. до 1918.године. Српска ратна књижевност (мања по обиму и квалитету) стварана је и ван Крфа, изван Грчке, па и на другим континентима, али нигде као у *Забавнику* није достигнут тако висок књижевни квалитет и концентрација добрих писаца. Крф, *Српске новине* и *Забавник* постали су дом српских књижевника, који се налазе у разним пребивалиштима српске емиграције, и места око којих се окупљају готово сви српски писци. Како би тек све то изгледало да пројектил из немачке подморнице није прекинуо путовање Владислава Петковића Диса на Крф и да је на то острво Црњански стигао раније, а не 1925.године, када на њему пише поему *Србија*? И без тога, *Забавник* и *Српске новине* представљају кључни доказ да стваралачка жица српског народа није пресахла у ратном вртлогу и да је природан ток српске књижевности не само настављен, већ и покренут ка новим стремљењима у литератури. Сам податак да су у крфском листу и часопису присутни Растко Петровић, Станислав Винавер, Тодор Манојловић, Тин Ујевић и Владимир Черина указује на важну улогу у прелазу српске модерне из етапе, у знаку симболизма, у етапу авангардних покрета и *природно развијање једне књижевности од старих ка новим обалама*.⁵⁰⁴

Не треба занемарити ни допринос часописа *La Patrie serbe*, *Словенски југ* и *Књижевни југ* у очувању српске књижевности у ратним условима. Уредници часописа *La Patrie serbe* желе да француској публици прикажу верну слику српске литературе.⁵⁰⁵ Запажен простор у листу добијају Алекса Шантић, Јован Дучић, Милан Ракић, Дис, Милутин Бојић, Велимир Рајић, Милан Ђурчин и други песници, док у прозном делу највише пажње привлачи одломак из необјављеног романа Бранислава Нушића *Оркан*. Нушићев лирски текст под насловом *Мост уздисаја* препун је патетике, туге због губитка отаџбине и љубави за српску земљу и вреди га забележити

---

⁵⁰⁴ Драгиша Витошевић, *Крфски забавник Бранка Лазаревића, Књижевна историја* (Београд), бр.38 (1978), стр. 314

⁵⁰⁵ *La Patrie serbe* је основан 20.октобра, 1916.године, као месечна ревија. Драгомир Иконић је истовремено оснивач, директор и уредник часописа, док се као уредници појављују и Пјер Жан и Ламберт. Изашло је 24 свеске ревије.

као једно од ретких дела, које Нушић објављује у Првом светском рату. Пошто не објављује оригинална књижевна дела, ревија *La Patrie serbe* није могла да одигра неку већу улогу у књижевном смислу, али значајно утиче на васпитање и повезивање млађих интелектуалаца у избеглиштву. Орган Југословена у Русији *Словенски југ* налази се на линији стварања слободне и уједињене Југославије.⁵⁰⁶ Међу оригиналним књижевним делима, објављених у *Словенском југу*, нема великих домета, мада поједини прилози, поготово прозни ратни записи, плене искреношћу, живописношћу и употребом разних дијалеката. У Загребу се, почетком 1918.године, појављује први заједнички југословенски књижевни часопис *Књижевни југ*, у коме се објављују прилози значајних српских, хрватских и словеначких писаца и то на језику и књижевним изговором који би они сами изабрали.⁵⁰⁷ С једне стране, *Књижевни југ* покушава да оствари идеал културног јединства југословенских књижевности и уметности, али с друге стране и да у том јединству омогући стваралачаки плурализам, који неће бити ограничен било каквим канонима. Разнолика листа сарадника *Књижевног југа* потврђује да је часопис и остао на становишту да треба омогућити максималну слободу у књижевном стваралаштву. Један поред другог нашли су се стари Алекса Шантић, предратни опоненти Скерлићевом рационализму попут Исидоре Секулић, Светислава Стефановића, Симе Пандуровића или Станислава Винавера и нови нараштај у виду Иве Андрића, Милоша Црњанског, Мирослава Крлеже, Тина Ујевића и Антуна Бранка Шимића. У књижевно-културном оквиру *Књижевног југа* се на узбудљив и плодотворан начин одвијају, суочавају, мешају и прожимају сва књижевна збивања на простору државе, која се, почетком 1918.године, већ могла наслутити. На тај начин је подстакнута и омогућена интензивна лична и књижевна сарадња писаца из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине и Словеније, заједнички књижевни подухвати и добро међусобно упознавање, што доводи и до заједничких поетичких пројеката. То се посебно односи на ране авангардне књижевне

---

⁵⁰⁶ Лист *Словенски југ* излази у Одеси (88 бројева) и Москви (пет бројева), једном или два пута недељно.

⁵⁰⁷ *Књижевни југ* излази од 1.јануара, 1918. до 1.децембра, 1919.године. Уредници листа су Нико Бартуловић, Владимир Ћоровић, Иво Андрић, Бранко Машић и Милош Црњански.

покрете, одмах после Првог светског рата, који се природно преливају из једне књижевно-културне средине у другу, као и на друге видове испољавања књижевних сродности, карактеристичних за новостворени југословенски књижевни и културни простор. *Књижевни југ* и *Забавник* су удаљени стотинама километара, али их повезује, не само наглашена југословенска оријентација, већ и отвореност за књижевнике, који ће одмах после рата узбуркати књижевне воде југословенске државе. У књижевном покрету младих, после Првог светског рата, важну улогу имаће, управо, уредници и сарадници крфског и загребачког часописа.

Српску периодику у Првом светском рату чини више од 100 листова и часописа.⁵⁰⁸ Према местима излажења листова и часописа, српска ратна периодика (1914-1918) може се условно поделити у три групе и то на издања штампана у Србији, крфску периодику (у њу треба убројати листове штампане у Солуну и Бизерти) и листове и часописе, који су штампани у градовима широм света. Занимљиво је да свака од ових група има бар један књижевни часопис, што говори да географска локација није била безначајна, када се размишљало о покретању књижевних магазина. Хронолошки гледано, листови штампани у Србији излазе од почетка рата до слома (крај 1915.године), док периодика из друге и треће групе излази од 1916. до 1918.године. Носиоци ратне књижевне периодике су часописи, међу којима се издвајају *Дело*, *Забавник* и *Књижевни југ*, али треба поменути и листове попут *Српских новина*, *Ратног дневника*, *Словенског југа* и других, који на ограниченом и малом броју страна увек налазе простор за књижевне написе. У једном тренутку, чинило се да у ратном метежу нема ни говора о поновном покретању било какве књижевности или књижевне периодике. Наша истраживања показују да се, срећом, то само чинило и да су врло брзо пронађени, додуше заобилазни, сложени и трновити путеви да се српска писана реч искаже. На пример, данас нам невероватно звучи податак да су старешине

---

⁵⁰⁸ У прегледу *Српска штампа 1768. до 1995.године* регистровано је 95 периодичних издања у периоду од 1914. до 1918.године. Недостатак овог прегледа је што не бележи неке српске листове у емиграцији. Овај пропуст су бар делимично исправили *Каталози Саве Паланчанина и Грађа за историју и библиографију српске периодике* Јеремије Д. Митровића.

и војници Друге армије успели да на Кајмакчалну (попришту велике битке) направе хумористички војнички лист *Зоља*, који има и свој илустровани додаток. Они су, те 1916.године, у заглављу *Зоље* духовито написали да је то лист за скраћивање европског рата. У намери нису успели, рат траје још пуне две године, али се замах српске периодике и ратне књижевне периодике из 1916.године више не прекида.

Српска ратна књижевна периодика и српска књижевност у Првом светском рату представљају, готово, исти појам. У четири године светског рата, појављује се свега неколико књига са оригиналним књижевним делима, која су, такође, великим делом, објављена у листовима и часописима и пре појаве књига. Зато и нема дилеме да у ратном периоду, сав напор у одржавању књижевних активности лежи на књижевној периодици, у којој се појављују нова и, често, вредна књижевна остварења. Уредници листова улажу напор да пробуде нашу растуру књижевност и у том циљу окупљају писце, позивају на сарадњу непознате таленте и стварају услове да се књижевна дела објаве. Списак сарадника ратне књижевне периодике јасно указује да су у њој заступљени скоро сви писци, који су сарађивали и у српској периодици на почетку 20.века. Треба запамтити да је и већина погинулих и умрлих књижевника до задњег дана сарађивала са ратним листовима и часописима и да су у њима Дис, Бојић, Велимир Рајић, Прока Јовкић и други писци објавили своја последња дела. У периодици је изражена и велика жеља да се активирају стваралачке могућности, првенствено, официра и војника, мада су сарадници у великом броју листова и свештеници, сељаци и људи других занимања. Као да је од 1914. до 1918.године у пракси заживело познато Лотреамоново поетичко начело да ће *поезију једнога дана сви писати*.⁵⁰⁹ Први светски рат јесте главно тематско извориште већине књижевних дела, али у ратној књижевној периодици нису ретки ни пацифистички и дисонантни књижевни прилози. Књижевници, с једне стране, желе да појединим патриотским текстовима подстакну српске борце на још већа прегнућа, док у другим делима оштро осуђују ружне појаве у српској војсци, постављају *незгодна* питања о патриотизму и

---

⁵⁰⁹ Лотреамон, *Поезија, Сабрана дела*, Нолит, Београд, 1964, стр.259

отаџбини и пишу о рату као злу, које погађа обе зарађене стране. Зачуђује непостојање забрањених тема у књижевној периодици Првог светског рата, нарочито, када се зна, да у ратно време активно функционише војна цензура. Све постаје много јасније, када се на листи војних цензора виде имена Милутина Бојића и других књижевника, који су цензуру, очигледно, усмерили ка политичким борбама и вестима са бојишта. У целини гледано, ратна књижевна периодика (1914-1918) има значајну књижевно-историјску и уметничку вредност, својеврсну засебност у историји српске литературе, али и чврсте споне са предратним модернизмом и послератним авангардним књижевним правцима.

ПЕСМЕ БОЛА И ПОНОСА

Мали број књига са нумерацијом из ратних година говори да Први светски рат значајно ремети и успорава развој српске књижевности и појаву нових књига. Државним органима, издавачима, културним радницима и писцима је у ратним околностима потребније и лакше да штампају листове и часописе, док је издавање књига више плод случајности и упорности појединаца. Тако је српска књижевност у Првом светском рату, највећим делом, одржана у периодици, која је објављивана у време и на простору када је и где је то било могуће. Ратна периодика је драгоцен и за сагледавање скромне издавачке делатности у рату, пошто се у књижевним рубрикама прецизно бележе и најмањи издавачки подухвати. Часопис *Дело*, у складу се традицијом српске књижевне периодике на почетку двадесетог века, упознаје читаоце, у првој ратној години, са новообјављеним књигама кроз рубрику *Белешке*. У дванаест ратних издања, часопис *Дело* представља 89 књига, што има велики значај, како због документарности и упућивања на библиографску грађу, тако и због прегледних и коректних критика о приказаним делима. На први поглед је видљиво да већина књига, чији су прикази објављени у *Белешкама*, припада страниј публицистици, дипломатији и филозофији, док је много мање издања *праве* књижевности и дела домаћих аутора. Стилски поступак уредника *Дела* у представљању књига је врло једноставан и састоји

се у објективности казивања о књигама и у јасним препорукама о томе колико је нека од књига *добра или лоша за српску ствар*. Занимљиво је да ратна библиографија, коју *Дело* доноси у сваком броју, јасно указује да се Србија у 1915. години налази у центру интересовања великог броја историчара, публициста и истраживача из целог света. Период застоја у ратним операцијама не доводи до штампања већег броја књига домаћих писаца, али омогућава издавање, раније припремљених, превода из стране књижевности.⁵¹⁰

Из *Белешки* у часопису *Дело* сазнајемо да је српска књижевна продукција у 1914. и 1915. години изузетно скромна, али и да је каква-таква постојала. Учитељ из Тополе Максим Радосављевић сакупља животописе јунака из Тополе и околине, палих на бојном пољу или умрлих од задобивених рана и болести у балканским ратовима, и објављује *малу, обичну, са 50 листа, али својом идејом и појавом, у ово доба врло интересантну књижицу*.⁵¹¹ Кроз књигу *Драгоцени цветови - за венац српских победа 1912 и 1913.г.*, учитељ Максим Радосављевић чува спомен на српске хероје, што чини и Живојин Дачић, у збирци књижица *За наше храбре војнике*. Овакве књижице, по речима критичара *Дела*, имају важан војно-васпитни циљ и треба да помогну да се, *уместо механичког борца, добије један свесни и на жртве готови ратник*.⁵¹² Књига, издата у Паланци, под називом *Јуначка дела, пожртвовања, подвизи коњаника Коњичке дивизије*, има практичну намену да истакне најбоље војнике и њихове успехе у борби, док Ј.Миодраговић, у занимљивој књизи *Трагични дани Београда*, пише о личним доживљајима и импресијама током тринаест дана аустријске владавине у престоници Србије. У епском спјеву *Путем славе*, Јован Маговчевић пева у десетерцу о аустријској инвазији на Србију и слому аустријске војске, али критичар *Дела* тврди да је наша нова народна поезија *већином слаба, кад се упореди са старијим јуначким*

---

⁵¹⁰ Средином 1915.године, Цвијановић објављује *Де профундис* Оскара Вајлда (у преводу Исидоре Секулић), *Комичну историју* и *Кошуљу* Анатола Франса (превод Радивоја Карацића), *Пан* Кнута Хамсуна и роман Матилде Серао *Збогом Љубави*, док Геца Кон штампа Д'анунција (*Невини*) и ново издање Толстојеве *Ане Карењине*.

⁵¹¹ П.Ар., *Драгоцени цветови, Дело* (Ниш), књига 73, бр. 3 (15.јул, 1915) стр. 143.

⁵¹² Белешке, *За наше храбре војнике, Дело* (Ниш), књига 72, бр. 4 (1.мај, 1915), стр. 190.

песмама. Види се да, уколико се више удаљавамо од доба у коме се опевају борбе појединаца, утолико песма више губи ону класичну лепоту и јединство радње. Те најновије народне песме већином су само имитација са врло мало оригиналнога.⁵¹³

У складу са актуелном књижевном продукцијом на почетку Првог светског рата и очито слабиим квалитетом књижевних дела, све чешће се у српским листовима и часописима разматрају и питања ратне књижевности. У напису о антологији француске ратне поезије, критичар *Дела* наглашава *О утицају рата на песништво и књижевност уопште за сада се још не може ништа коначно рећи. Факат је да се појавила у свима ратујућим државама нарочита ратна поезија. Кад се критички размотре мотиви песама и идеје, одмах се види да су све песме другог реда, постале под свежим и у души непрерађеним утисцима из рата.*⁵¹⁴ Поменута критика се, готово у целини, може применити и на песме Војислава Илића Млађег, који током повлачења према југу, штампа у Јагодини збирку стихова *Нови кржави цветови*. Декламаторску лирику овог песника су поједини критичари још пре рата наводили као пример за *трговање косовском књижевношћу* и називали га *осветником Косова мастилом*.⁵¹⁵ И у *Новим кржавим цветовима* највише је ратоборних и мобилисаних песама и стихова, извиканих националних завета, вербалних позива на жртве, *оружја звеке, урнебесне јеке* и бомбастих узвика *Живела Србија, Ура другови, Слава, У бојни ред* или *Топције плутуном*. Илић описује битке као *помамно беснило разјарених маса, крвничко гушање и рвање раса и страховиту смешу од гвожђа и меса*, изводи на сцену свог стиховања пукове и дивизије, јуришне нападе, *ђулад, бајонете, ноге и картече*. Од стихотворства и патоса, не може се у збирци Војислава Илића Млађег запазити искрено осећање, чак и у ситуацијама када слика потресне призоре жртава и патњи ратника и њихових најближих. Напротив, много је примера који уверљиво доказују да се поезија Војислава Илића Млађег у *Новим кржавим цветовима* може оценити као *стихована*

---

⁵¹³ Белешке, *Путем славе, Дело* (Ниш), књига 73, бр. 5 (15.август, 1915) стр. 239.

⁵¹⁴ Белешке, *Француска ратна поезија, Дело* (Ниш), књига 73, бр. 1 (15.јун, 1915) стр. 47

⁵¹⁵ Владимир Ћоровић, *Војислав Илић Млађи, Кржави цветови, Босанска вила* (Сарајево), рим. 39, 1-6 (1914), стр. 77.

*пропаганда најниже врсте.*⁵¹⁶ Несклад између ратне стварности и примењене романтичарске патетике у Илићевој поезији, производи гротексне и натуралистичке слике, које, нажалост, најчешће прерастају у тешко замисливе вулгарне, тривијалне и трагикомичне призоре.⁵¹⁷ Чудно је да су реторички, декламаторски, приземни, пригодни и неукусни стихови Војислава Илића Млађег, са безбројним сликама убијања *униформисаних људи свих раса и нација*, доживели бројна издања, велике тираже и популарност.⁵¹⁸ Објашњење треба потражити у гласном патриотизму, популарној позноромантичарској мелодраматичности и суду Иве Андрића да је то поезија истинских одушевљења, *која у својој љепоти и наивности има нешто задихано, небирано и језгровито, како они, који узрујано долете и извјеићују о великим стварима.*⁵¹⁹ Покушаји Војислава Илића Млађег да буде песник великих и вртложних покрета маса и народа нису успели, али у језички и стилски упрошћеном стихованом причању се, ипак, могу пронаћи конкретни примери херојске драме и препознати фраза епске хероике. Пажњу привлаче и повремена настојања писца да у стиховима опише и документује величину сељака-борца и уведе у књижевност патријархалан, свеж и живописан говор сељака. Дешавало се да ратна стварност наметне и увек ратоборном Илићу хумане слике, попут *братског* самртничког загрљаја српског и бугарског војника или праштања српског официра подмуклом и рањеном арбанашком

---

⁵¹⁶ Радомир Константиновић, *Војислав Илић Млађи*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик 3*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр.175.

⁵¹⁷ У песми *Битка на Брегалници и Злетовској реци*, Војислав Илић Млађи слика старог турског тоџију и његову припрему да пројектил стави у топ, да би потом поентирао *Ал' неће је метнут' пошто - главе нема!* За њега не представља никакву контрадикторност приказ витеза, коме се *усне смеше мада му мозак просут*, баш као што му је сасвим у реду да се смрт друга пропраћа са речима *Ситница, један мање*. У Илићевој поезији, артиљерци испод ђулади проналазе љубичице, мртви пилоти спуштају авионе на земљу, трубачи, на смрт рањени, свирају последњи јуриш, док војници, по правилу, певају у тренутку погибије.

⁵¹⁸ Војислав Илић Млађи је писац четрдесетак књига поезије, приповедака, антологија, есеја, књижевних критика и превода, које су продаване у тиражима од по више хиљада примерака.

⁵¹⁹ Иво Андрић, *Белешка о књизи Крвави цветови*, **Књижевне новости** (Београд) рим. 1, бр. 8 (1914), стр. 127.

заробљенику. Сима Пандуровић и многи други књижевни критичари тврдили су да је редовна последица крупнијих историјских догађаја, револуција или ратова спуштање моралног нивоа у друштву и укуса у литератури, те да поезија Војислава Илића Млађег има своју публику у ширим, полукњижевним круговима и да његови патриотски стихови задовољавају дневну потребу необразованијих читалаца.⁵²⁰ После Првог светског рата, Војислав Илић Млађи наставља да ниже родољубиве, религиозне, љубавне и карактеристичне *династичке* стихове, у којима велича лик и дело Петра другог Карађорђевића, Александра првог, Николе Пашића, првог полицајца земље Милорада Драшковића и жандара. Пригодничар без премца, редовно декламује на двору, а припала му је и не мала част да одржи *песничке говоре* на одрима војвода Радомира Путника и Живојина Мишића.⁵²¹ Његови дирљиви записи и епитафи и данас се налазе на многим надгробним споменицима у Солуну, Скопљу, Београду, Јошаници, Степојевцу, Кривој Паланци, Грабовници, Загребу и другим местима. Највећи значај, свакако, имају стихови уклесани у камен монументалног маузолеја на Зејтинлику, не толико због песничке вредности, колико због лепоте архитектонско-уметнички најоригиналнијег српског сакралног споменика у иностранству и чињенице да су стихови Војислава Илића Млађег одабрани након државног анонимног конкурса и то од комисије коју су сачињавали Богдан Поповић, Александар Белић и Станоје Станојевић.⁵²²

---

⁵²⁰ Сима Пандуровић, *Војислав Илић Млађи*, у: *Зли волишебници*, књига прва, приредио Гојко Тешић, Слово љубве, Београдска књига, Београд, 1983, стр. 120.

⁵²¹ Песме о војводама рецитије аутор лично, на дан погребна. На крају песме *Над гробом војводе Мишића*, Војислав Илић Млађи чак даје наредбе тобцијама, у дванаестерцу, за топовске салве *Збогом, славни мужу! Дико наших дана! Војводо са срцем непобедног лава! У име последње поште великана, Тобције, плотуном! Ура! Слава! Слава!* (Војислав Илић Млађи, *Над гробом војводе Мишића*, у: Војислав Ј. Илић Млађи, *Златне искре*, Издавачка књижарница Рајковића и Ђуковића, Београд - Теразије, 1921, стр. 68).

⁵²² У главном натпису, на источној фасади капеле на Зејтинлику, Илић ламентира над *највећим јунацима данашњега доба*, који су стоички прошли кроз све невоље рата и изгнанства из отаџбине, *падали од зрна, од глади и жеђи, Распињани на крст, на Голготе вису, Али чврсту веру у победу крајњу, никад, ни за часак, изгубили нису*. На архитраву улазних врата и на силазу у крипту, Војислав Илић Млађи записује

Милутин Бојић напушта Београд са српском војском и одлази прво у Аранђеловац, а затим у Ниш, где при Врховној команди обавља дужност цензора. У Нишу уређује лист *Гласник*, у коме готово свакодневно објављује оштре политичке чланке и жигоше ратне пљачкаше, трговце *лешинаре*, заштитнике *опанчарске афере* и тражи казну за злочинце који сакривају монополске артикле. Бојић и у тим тешким данима ствара књижевна дела, мада атмосфера ишчекивања вести са бојишта, узаврелих дешавања у новој ратној престоници и трагичних момената у кругу породице није погодна за песника и поезију.⁵²³ Занимљиво је да у Бојићевој лирици из 1915.године нема одјека на велике победе српске војске и да највећим делом пише љубавне сонете. Нису то више изливи страсти, младости, чула и путености, већ сентиментални и суморни искази о пролазности, меланхолији и чежњи за удаљеном драгом, попут стихова *Јер видео сам све у теби тада: Сунца и сестре, матере и сене, Звуке и боје, реч и дрхтај пене. У мозак мој је дах твој био уткан. О зато данас нећу ни часе јада и болни уздах цвета који вене, Јер још си лепа, пуна магле снене, Мада у мени крик страсти је сћуткан.*⁵²⁴ Љубавне сонете, без стварног доживљаја и песничке вредности, писаће Бојић и на Крфу и у Солуну. Посебна књига, под насловом *Сонети*, биће објављена 1922.године, када посмртни остаци Милутина Бојића буду пренети са солунског гробља Зејтинлик у Београд. Од маја, 1915.године, Милутин Бојић пише поему у три дела *Каин*, коју и штампа у Нишу, четири месеци касније. Старозаветна прича о браћи Каину и Авељу, љубомори, братском супарништву и убиству брата послужила је Бојићу да наслика све актуелније и вероватније вероломство Бугара и њихов ударац у леђа српског народа. У првом делу поеме, песник подсећа на српско-бугарски рат, 1913.године, када *Издајством ратни кричи рог, а ножи главу брату рубе*

заветне поруке и обећава *Њина дела славиће се До последњег судњег дана Слава јату бесмртника! Мир пепелу великана!*

⁵²³ Почетком фебруара, 1915.године, умире у Нишу мајка Милутина Бојића. Она му је у аманет оставила четворо сирочади. Крајем те године, Бојић ће са млађим братем поћи у изгнанство, док је сестре и најмлађег брата оставио код рођака у Краљеву.

⁵²⁴ Милутин Бојић, *Сонет III*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 62.

и да после Брегалнице *Реч Правде рече Господ Рата. Победом кличе народ сав.*⁵²⁵ Већ на почетку другог дела, Бојић оцртава ратну драму, *црне госте*, нов крвав поход преко Дрине, шанчеве, збегове, *градове који тону*, и са поносом наглашава да *Лазар још је жив* и да *мишица храбра још не клоне.*⁵²⁶ У том тренутку, Милутин Бојић предосећа поновно издајство и *страшан смер* Каинових (бугарских) поступака *Нови ћу пожар да запалим, Расућу народ овај, јер Васкрсао је!*⁵²⁷ Он, већ у августу, видовито предсказује децембарске призоре и Каиновог слугу (бугарску војску), *смрвљеног роба*, како *Презрен од Бога, судбе људи, Згариштем пустог дома блуди.*⁵²⁸ У Бојићевој поеми, митологија је стављена у функцију не само поезије, већ и разјашњавања актуелних ратних околности и духовних односа српског и бугарског народа. Нажалост, у жељи да одговори на свеже савремене догађаје и ободри борце и народ пред поход у изгнанство, Бојић као да нема довољно снаге у изразу, стихови су рогобатни, речи магловите и нејасне, ритам испрекидан и нескладан. Покушај да се митологија простом анологијом изједначи са ратним актуелностима завршава се неуспехом, тако да је праве поезије мало у Бојићевом делу. Зато је, по свему судећи, Живко Милићевић у праву када тврди да Бојићева поема *Каин* није ништа друго до *праисконски покушај одбијања зла урока, волшебно обраћање магији речи да издејствују устук свих злих сила, повампирених у те дане.*⁵²⁹ Тираж поеме *Каин* плени бугарска војска по окупацији Ниша и уништава га.

Тешки су то дани за Србију и српску књижевност, која из дана у дан остаје без значајних писаца. Прока Јовкић, после евакуације из Београда за Ниш, активно ради на литерарним пословима и објављује песме у њујоршкој *Отаџбини*, нишким издањима часописа *Дело* и другим листовима. У Нишу, препуном војске и избеглица, сања да напише огроман филозофски спев *Трагедија*, чијим безбројним стиховима би

---

⁵²⁵ Милутин Бојић, *Каин*, Штампарииа Ђ.Мунца и М.Карића, Ниш, 1915, стр. 7-11.

⁵²⁶ ибид, стр. 24-25.

⁵²⁷ ибид.

⁵²⁸ ибид, стр. 32.

⁵²⁹ Живко Милићевић, *Милутин Бојић*, у: Милутин Бојић, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 11-12.

указао на сав ужас раскола моћи и свести у човеку и постојање светског суда са мерилима апсолутне правде. Посмртно објављене песме, пуне прометејства, вере у сопствену неуништивост и опијености муњама, говоре да је био свестан блиске смрти.⁵³⁰ Нишке *Радничке новине*, одмах после страдања Проке Јовкића (априла, 1915.године) у епидемији великог тифуса, објављују једну од његових последњих песама, у којој резигнирано, неуобичајено широко, општечовечански и космополитски сагледава сав бесмисао ратног покоља у Првом светском рату и људско братство у патњи и смрти *Збогом, пала браћо, изгинули, мртви, Синови свих људи, народа и раса: Сви ви што сте болно издахли на жртви Не знајући разлог, не пустивши гласа, - На кланици страшној где се мржње бију, И паклени поздрави противнику носе, У сечи крвавој где злом срца врију И гвозђем и крвљу сатиру и косе, Тамо где је била кобна судба ваша: Збогом браћо наша!*⁵³¹

Велимир Рајић нема амбиција да, попут Проке Јовкића, исказе разумевање за све ратне страдалнике, већ само да изрази очајање, што због болести не може да са српским борцима буде у првим рововима. Песник, који је 1912. писао да *воли српски ваздух* и да га *српска крв жеже и пали*, каје се за тренутке *старања о себи*, заборав *мајке отаџбине* и што домовини у рату није дао више. У ратној агонији, Велимир Рајић се, познатим тоном његове исповедне и интимне лирике, заклиње отаџбини *И ево Ти се тешком клетвом кунем: Звезданим плавим небом нада собом, И земљом, где ћу мртав сам да трунем - Животом својим земаљским, и гробом, Животом вечним - и распетим Богом, Да нећу више грешит се о Тебе: По твом ћу путу ићи чврстом ногом, Заборавити на самог себе!*⁵³² Видљиво је да Рајић у патриотизму тражи начин да заборави сопствену злу судбину, болест, повлачење и велику народну трагедију,

---

⁵³⁰ *Удри буро и не чекај да те се уплашимо; удри буро док смо још на земљи; док се подли у гробове не посакривамо!... Нигде ни листа да се сакријем, нигде крова, нигде дрвета, нигде брата ни пријатеља; ја ево сам а дошло време крвавог умирања. Ко хоће и ко тражи душу моју? Ко хоће да ме уништи? Зар не знаш да сам ја снажни Бог кога није могућно уништити?... О громови, муње моје с којих сам тако срећан, парајте, ударајте!* (Из песме Проке Јовкића *Крваво умирање*, написана марта, 1915.)

⁵³¹ Прока Јовкић, *Изгинулима - у Првом светском рату*, **Радничке новине** (Ниш), (22.мај, 1915), стр. 2.

⁵³² Велимир Рајић, *Отаџбина, Ратни записи* (Београд), бр.4, 1915, стр. 1.

којима подлеже у јесен, 1915.године. Није издржао ни Милутин Ускоковић, који се повлачи из Скопља према Нишу и стиже до Куршумлије, када (15.октобра, 1915), попут својих књижевних јунака, скаче у таласе набујале Топлице и утапа се. Бранислав Нушић је записао да Ускоковић *није више имао моралне снаге да се одупре тежини догађаја; душа му се зањихала, изгубила тежиште, посрнула и - подлегла.*⁵³³ Душана Срезојевића и Петра Кочића рат и аустријска окупација затичу у београдској душевној болници, где су и умрли током 1916.године. Остало је запамћено да је Петар Кочић, тај стамени борац за слободу српског народа и развој његове културе, пред смрт, у поробљеном Београду, записао *У ропству се родих, у ропству живјех, у ропству, вајме, и умријех.*

Понеки стих, прозни запис или репортажа о победама српске војске на Церу и Колубари, представљају, заправо, доказ да у првим ратним годинама нема упадљивог величања ратних успеха у српској књижевности. Песници непогрешиво слуте да искушења тек долазе и да ликовању нема места. Путеве *славе* верно прати Милутин Јовановић, али и он у стиховима, посвећеним саборцима, пре свега осећа жал за онима који су до пре неки дан били живи и које ће убрзо прекрити копрена заборава. У песми *Ноћ после битке на Церу*, Јовановић ламентира над попрештем битке и гради јединствену слику величанствених природних појава и успаване младе војске, *уморене бојем*, док позноромантичарским стилским поступком себе поистовећује са *гусларом невидљивим*, који гуди *Било једном дивно поколење.*⁵³⁴ Песник обликује у стихове сва збивања рата, у коме и сам учествује као официр, и то тако да његови јунаци нису из мита или предања, већ ратни другови и исписници. Посебну нежност песник исказује према онима, који у рат иду као на мобу *Шарене се гуњци и кошуље беле, Мрка лица љубе златног сунца зраци. Заћутале птице, не шуморе јеле, у смрт иду добри, питоми*

---

⁵³³ Бранислав Нушић, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд, 2006, стр. 103.

⁵³⁴ Милутин Јовановић, *Ноћ после битке на Церу*, у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990, стр. 109.

сељаци.⁵³⁵ Једну од својих најбољих ратних песама, Милутин Јовановић, такође, посвећује сусрету младих поморавских сељака са смрћу и њиховом страдању далеко од родног тла и завичаја *Чини нам се: нашим гробљем се разлеже болни јецај младих невеста и жена, и плач старе мајке, што виноград веже оседелом косом.*⁵³⁶ Јовановић није успео да се у свом стваралачком поступку ослободи патетике, али у неким песмама успева да, не само верно ослика пут славе, већ да прикаже и наличје тог пута. Песма *Поздрав са Страцина* издваја се трагичном визијом официра који умирући спокојно сања златно вече у свом родном граду и драгу, док песма *Непослато писмо* има у основи лепу поетску идеју о непослатом војничком писму мајци, које сада носи ветар. Милутин Јовановић је песме из циклуса *Путем славе и искушења* објединио после рата и објавио у Сарајеву (1919) под насловом *Светлим и крвавим траговима 1912-1918.*⁵³⁷

Добар извор за спознају величине ратовања Србије у 1914. и 1915. години представља дневничка и мемоарска проза Живана Живановића, Светозара Ђорђевића, Милана Шантића, Милорада Марковића, Славке Михајловић, Александра Дурока, Јована Динића, Николе Жунића и других аутора, који бележе занимљива сведочења о паду Београда, Церској и Колубарској бици, батаљону 1300 каплара и ратним злоделима непријатеља. Ови текстови имају несумњиву књижевну и документарну вредност и у њима су великим делом избегнути старинска патетика, глорификовање, свечан и пригодничарски тон. Опет је лако запазити *оштро перо* Милорада Марковића, који кроз балканске ратове и Први светски рат корача широм отворених

---

⁵³⁵ Милутин Јовановић, *Мачков камен*, у: Милутин Јовановић, *Светлим и крвавим траговима 1912-1918*, Сарајево, 1919.

⁵³⁶ Милутин Јовановић, *Ми смо пали млади*, у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990, стр. 119.

⁵³⁷ Милутин Јовановић је за време Првог светског рата командовао 10. четом Граничне групе на албанској граници, четом у 14. кадровском пуку и учествовао у борбама код Струмице, Велеса и на планини Бабуни. У 1916. години командује четом Другог добровољачког пука Друге југословенске дивизије у Русији. За ратне заслуге одликован је Сребрном медаљом за храброст, Орденом Светог Саве, Медаљом краља Петра и свим споменицама.

очију и са способношћу да осети бол недужних, препозна одступања од идеалне ратне слике са српске стране и жигоше лоше поступке српских официра и војника. Пажњу привлачи и ратни дневник Крсте Соколовића, телеграфисте војводе Степе Степановића, како оригиналним запажањима, описима људи и догађаја, тако и чињеницом да је ратник у његовим записима само човек, у коме често затрепере осећања, стрепње, дубок бол или носталгија. У Соколовићевом дневнику се постепено гради колективитет српског народа и то *преко ситних детаља који откривају душу и психологију нације у рату*.⁵³⁸ Трпељивост, понос и човечност народа јасно се сагледава у дневничким записима кроз однос сељака према војницима, потресне сцене збегова и примере племенитости, док драматичне и поетичне секвенце дају неочекивану лепоту и живост војничко-дневничкој прози Крсте Соколовића.

Ратни дописници, извештачи и репортери, мајстори фотографије, сликари и научни и стручни радници из разних области учинили су много тога да истина о рату на Балкану продре у свет. Међу репортерима се налазе и најпознатија имена светског журнализма и публицистике попут Џона Рида, Анрија Барбија, Егона Ервина Киша, Самсона Чернова и Доналда Томсона. Ратни извештаји Анрија Барбија имају не само историографске вредности, већ и квалитете упечатљивог сликања појединих личности, мајсторског приказа духа и атмосфере и једноставног стила, без великих речи и улепшавања. Барби верује у снагу чињеница и зато стварност приказује мирно и објективно, мада из његових књига *Са српском војском* и *Арбанска Голгота - агонија једног народа* извире силна љубав према напаћеном народу Србије и велика радост због победа на Церу и Колубари. Џон Рид борави у Србији око месец дана, али и за тако кратко време успева да запази и пластично посведочи о бројним ратним појединостима, које, скупљене на једном месту, дају мозаичну слику Србије, *која умире и која никад неће умрети*. Ридов опис бојишта на Гучеву неодољиво подсећа на ужас Шуматовачког кланца Пере Тодоровића, како по дубоким, реалним и трагичним приказима ратних збивања, тако и по натуралистичким сликама и снажној оптужби

---

⁵³⁸ Живорад Петровић, *Ратни дневник Крсте Соколовића*, у: Крста Соколовић, *Хиљаду дана страдања*, Просвета, Ниш, 1995, стр. 10.

против рата.⁵³⁹ У балканским ратовима, Егон Ервин Киш репортерски извештава из Црне Горе, док се у Првом светском рату налази у редовима аустроугарске војске на балканском ратишту. Тада се рађа дело *Запиши то Киш*, у коме велики ратни репортер демонстрира разлику између дописника и војника, дана приказаног у новинама и дана проживљеног у рову, и оставља свету сведочења, која су дубља, тачнија и *литерарнија* од многих књижевних дела. Описијући размере пораза аустроугарске војске, Киш бележи *Армија је потучена и налази се у безглавом, хаотичном бекству.. Једна потучена армија, не, разуздана руља јурила је у безумном страху према граници.. Газило се преко људи, укритали су се точкови кухиња и лафета, кола и топова, коњи су пропињали и међусобно уједали, готово подивљали од шибања и драња возара; често се није могло ни напред ни назад.*⁵⁴⁰ Нажалост, српски ратни репортери нису у Првом светском рату достигли снагу израза и порука Барбија, Рида и Киша и њихови ратни записи најчешће су испод стандарда добре новинарске репортаже.

Извлачење српске војске преко Црне Горе и Албаније почиње 25. новембра, 1915, и траје до 15. јануара, 1916. године. Велики број цивила иде са војском, а међу њима је и већина народних посланика, чланова политичких странака и професора универзитета, што представља још један знак патриотизма и одлучности да се не капитулира. Повлачење се изводи правцима Пећ - Андријевица - Подгорица - Скадар, Призрен - Љум Кула - Скадар - Љеш и Призрен - Љум Кула - Дебар - Елбасан. Дуж ових линија, остаје на десетине хиљада људи, помрлих од глади, изнемоглости, зиме и албанских куршума. Ово одступање по губицима спада у ред најтрагичнијих и

---

⁵³⁹ *Ходали смо по мртвима, тако много их је било - понекад кад би нам ноге упале у јаме трулог меса, дробећи кости. Изненада су се отварале рупе које су водиле дубоко унутра и по којима је врело од сивих црева. Већина лешева била је покривена само танким слојем земље, коју је делимично спрала киша – а многи нису уопште били сахрањени. Гомиле Аустријанаца лежале су онако како су пале у очајничком јуришу, натрпане по земљи у положајима пуног покрета. Међу њима су били Срби. На једном месту полупоједени скелети једног Аустријанца и једног Србина били су сплетени, руку и ногу обавијених око другог у самртничком грчу који ни сада није могао да буде раздвојен. (Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Обод, Цетиње, 1975, стр. 67-68.)*

⁵⁴⁰ Егон Ервин Киш, *Запиши то, Киш*, Биноза, Загреб, 1930, стр. 53-55.

најтежих одступних маршева у историји.⁵⁴¹ У дугим колонама, налазе се и Бранислав Нушић, Владислав Петковић Дис, Растко Петровић, Станислав Винавер, Милутин Бојић, Вељко Петровић и други српски писци. На некој чуки у албанским гудурама срећу се Станислав Винавер, као водник са тридесет гладних војника, и тешко болестан Милутин Бојић, тада писар министарства полиције, и разговарају читава три сата. О чему? Теме њиховог разговора нису рат, Албанија и страдања, већ *Византија и проблем њеног уобличавања кроз наше ремек дело, будућа поезија, рођење Нове Епопеје*, пригушеност и мистика.⁵⁴²

Милутин Бојић, први албанску катастрофу назива *Голготом* и то пре него што је она показала своје стравично лице у виду највећих животних мука и страдања. У песми *Одлазак*, писаној у Скадру, 1915.године, Бојић прецизно слика жалосну ситуацију српског народа *Крвава поља позлаћена славом Распакана су остала за вама Засута чађу и разорном лавом Здробљеним гвожђем и мртвим главама*.⁵⁴³ Он описује избеглички пут *кроз вијор, кланце, сметове и воде, подсећа на жене како болно цвиле* и тврди *Голгота чека*.⁵⁴⁴ Тек касније су српски народ, публицисти, историчари, странци и званична пропаганда преузели овај архаичан и библијски израз, који, заиста, добро изражава суштину трагедије једног народа који се нашао у вртлогу историје, његову отпорност и спремност да се жртвује изнад својих могућности. Бојић *голготу* наговештава одмах по напуштању Призрена, када у хаосу повлачења открива да *Пустиња је наша страшнија од оне Којом ишао је народ изабрани*.⁵⁴⁵ Аналогију између изгнанства српског народа и *изабраног народа* из *Старог завета* успоставља Бојић на линији прогонства, страдања и божје моћи, што му налаже и да значајно

---

⁵⁴¹ У званичном извештају министра војног генерала Божидара Терзића председнику владе Николи Пашићу, од 22.децембра, 1917.године, пише да је *нестало кроз Албанију, пропало од глади и зиме, убијено од Арнаута и заробљено 243.677 људи*.

⁵⁴² Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата*, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 161-162.

⁵⁴³ Милутин Бојић, *Одлазак*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 82.

⁵⁴⁴ ибид, стр. 83.

⁵⁴⁵ Милутин Бојић, *Кроз пустињу*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, СКЗ, Београд, 1927, стр. 86.

промени свој однос према Богу. Песник више не може да прети Богу својом војском, као што је то било 1913.године (*Јер претимо ти, о Боже богова, Што смехом плаћаш млаз крви херојске. И тебе ове смрвиле би војске, У врлетима Маркових домова*), али, још увек пркосно, указује Богу да ће пропашћу српског народа и он изгубити од своје величине *И рекнеш ли ипак, да се мора стати, Учињено биће, јер судија ти си; Последњу кап крви бесно ћемо дати, Да се њом испишу грозни летописи. Но тада и твоје погрешће се име; И тад залуд плоче слаћеш са Синаја. Чиме славу твоју доказаћеш, чиме?*⁵⁴⁶ Занимљиво је да и у Бојићевим записима *Србија у повлачењу*, насталих по службеној дужности и за потребе Министарства унутрашњих дела, проговара лиричар и књижевник (*Влада одлази, војска одлази, Треба ићи за заставама, јер су сада оне наша отаџбина..; Разлике више нема међу бегунцима. Сви су бедници, сви су претучени неспавањем, гладни, са изразом камените патње..; Цео један народ се нашао на широкој пучини, цео један народ се навезао галијама на море и кренуо да тражи склониште за своје уморно тело и да под топлим сунцем Крфа, Алжира или јужне Француске тражи исцељења, вере и наде*). Описујући болну сцену уништавања топова, који су славу стекли бранећи домове српског народа, Бојић подвлачи да о томе *или треба написати крваву епонеју или ћутати и не раздирати рану.*⁵⁴⁷

Голгота је присутна и у покушајима Божићара Пурића да албанску трагедију повеже са хероиком, симболиком сунца и епским десетерцем, док Стеван Бешевић хронолошки и песнички бележи кључне тренутке *пута смрти* попут разочарања *равним и голим* Косовом, језивих призора у избегличким колонама или глади, резигнације и страдања на јадранској обали. Сирова и брутална снага појединих Бешевићевих стихова губи се у мору апатије и незнања и ствара још већи несклад са монотоним и невешто скицираним стихованим записима (*Двојица крај коња клекли што скапава; Режу, а крв врућа с руку им се слива. - Нит се когод чуди, нит се когод*

---

⁵⁴⁶ ибид.

⁵⁴⁷ Милутин Бојић, *Србија у повлачењу*, **Новине београдског читалишта** (Београд), бр. 25 (септембар, 2007), стр. 12-13.

грози; Пролазимо, мирно, поред слике гнусне.).⁵⁴⁸ Много је искренијих и интимнијих тонова у поезији Живка Милићевића, који сав ужас албанске трагедије сажима у стихове *У души носим гроб и змије, у срцу отров, мрак и лед; и идем стазом коју крије дубока поноћ, нем и блед.*⁵⁴⁹ Владислав Петковић Дис се прелазећи Албанију осврће на *Сан великих дана и победе хор* и скерлићевски подсећа *Страх смо задавали душманину свом. Имали смо душу и крв расе здраве.*⁵⁵⁰ У погледу на мезимце славе има стереотипа и патетике, али зато у приказима албанске одисеје превладава Дисово лично ратно искуство и истинска животна страва *Ено, по кланцима један народ цео Ради слику пакла - кожа је и кост. И корење једе као хлебац бео, А смрт му је радост, добродош'о гост.*⁵⁵¹

Шеснаестогодишњи дечак, Растко Петровић, пролази кроз све страхоте суровог и крвавог пута и тешко доживљава потресна страдања у непрегледним избегличким колонама. Ипак, његови први песнички радови после албанске голготе ослањају се на дотадашњу традиционалну поетику и мотиве Косовског боја, палих јунака, белог лабуда или преминуле песникиње. После неколико година, Петровић ће одбацити традиционалне форме и окренути се стварању књижевног дела са разноврсним жанровским, формално-стилским и тематским особеностима. У то време ће почети интензивније да се литерарно бави Првим светским ратом и повлачењем српске војске и народа преко Албаније, што је посебно уочљиво у поеми *Велики друг* и роману *Дан шести*. Песничке слике Растка Петровића из поеме *Велики друг* створене су за спомен на *тридесет хиљада вршњака који помреше у Албанији* и сведоче о најсвирепијим појединостима, глади, умирању, гадостима, себичности, вашим, умору и повратку племенским и пећинским законима. Поред поменутих црних и тешких одређења, у споју Расткове нарације и лирике лако је запазити и присутност величанствене доброте

---

⁵⁴⁸ Стеван Бешевић, *Путем смрти 9*, у: Стеван Бешевић, *Са старих жица: песме*, СКЗ, Београд, 1931.

⁵⁴⁹ Живко Милићевић, *Преко Албаније*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик 5*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 389.

⁵⁵⁰ Владислав Петковић Дис, *После Албаније*, у: Владислав Петковић Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004, стр. 89.

⁵⁵¹ ибид.

усред најстрашније мржње. *Целу ноћ леђа сам грејао Прислоњен уз туђе плећи*, пише Растко и указује да се без другарства, нежности и самилости није могло ни у ситуацијама када *двојица падну ли на мрцину, већ почињу да реже*. Нажалост, у току ноћи и услед зиме, дивљине и глади, смрт *војничка и ратна*, дошла је до песниковог незнаног друга и претварила у леш тело које је Растку подарило топлоту, енергију, самопоуздање и жељу да бори за живот. Песнику је остало да се пита *О, боже, боже, зар је истина, Да са самртником сам о небу говорио: Да оно уз шта се загревах беше грбина Незнанога, са душом који се борио!* и да овековечи друга кроз симбол звезде која светлуца у снежном пејзажу и прелази у друге облике егзистенције. Занимљиво је да Петровић људским и песничким нагоном препознаје да албанске гудуре имају своју дивљу лепоту и подвлачи да *о свему овом божићна ноћ моја снови*, иако *онде по дивним пољима смо бљували*. У њему нема илузија и зна да *прошло је време богатства, и дошао је час да се умире; Бескрајне сметове снега и осенчења плава Као смрт сама, пред нас, да застире. Прескупо плаћам исхрањење, Грозница помаже да се верем, Све с вишег на виши брег. Вуче ме моје вознесење, Модри и плави траг нигде с лица да сперем; И већ малаксао лежим на снегу, Дубећи слику свог страшног тела*. Загледан у своје вршњаке, помрле у Албанији, Растко Петровић узвикује *Падају оклопи са тела, И цепају се труле крпе Пред бескрајношћу откровења; Разголити се, сад бок, сад ребро, помоле се сад колена бела, И све су зрачније очи у хрпе Хаџије, с којих падају одела. Све провиднија је њина кожа; Виде се како струје срџи кроз цеванице; Све им дубље одсјајују ушињеношћу лица. У жена се чак провиде чедо у утроби (Почива ко бурма заручника у кутији).*⁵⁵²

Мукотрпан, страдалнички и драматичан прелазак српске војске и народа преко Албаније постаје, у годинама после Првог светског рата, чест предмет не само мемоаристике, већ и књижевно-уметничког уобличавања. Литература о албанској голготи, заснована на симболима колективног страдалништва, *привременог умирања и победничког васкрсавања*, дала је велики допринос дугом народном памћењу и

---

⁵⁵² Растко Петровић, *Велики друг*, у: Растко Петровић, *Откровење, поезија-проза-есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 121-130.

стварању мита и легенде о том догађају. Листа мемоариста, писаца дневника и хроничара прелаза преко Албаније готово да нема краја и на њој нису само књижевници и образовани људи, већ и радници, ђаци и полуписмени сељаци. Разноликост писаца и начина писања указује да је албанска трагедија сагледана из свих могућих углова, док највећу везивну нит документарних записа представља жеља да се море крви, глади, мука и чемера преточи у море речи, сећања и незаборава. Писци мемоара, дневника, биографија или успомена повремено су успевали да превазиђу факта и остваре, макар и у фрагментима, снажне и сугестивне уметничке визије. Изразито литерарни пасажии, занимљиве асоцијације, емотивне секвенце и сликовити описи присутни су у делима Стеве Стефановића, Зарије Вукићевића, Александра Ђурића, Драгослава Ненадића, Николе Трајковића и других писаца. За потврду ове тврдње довољно је упознати се са приказом сопствене смрти Николе Трајковића, кога су у последњи трен спасили француски војници *Осетио сам ноћну језу, зарио руке у песак и почео цвокотати. Ох, кап само једну, само једну. И визија ватре на којој врло котао са водом заблиста са маштом. Хтео сам поћи, устао сам, али замах ветра, страховит и бесан, дохвати ме, затреса и обори. Нашао сам се на ивици стене, под којом је врло море. Укоченим и замрзнутим рукама држао сам се околног камења. Али снаге је нестајало. Нешто је кркљало у души, као море пода мном. Жиле под слепочицама набрекоше од унутарњег бола. И раније неприпремљен на овај тренутак, никада не мислећи да ће баш сада доћи, а не пре ни после, осећао сам да снага напушта удове, тело, ум, и да се купи - ето, ту, - под срцем. Жеља за животом појављивала се из дна душе, али и она клонула, недовољна, бедна. Усне су се још отварале не би ли добиле које капи, али - био је крај!*⁵⁵³

Тешка ноћ је пала на моју отаџбину, узвикује Бранислав Нушић већ у прологу своје књиге о 1915.години, која је, по мишљењу Милана Богдановића, голема и

---

⁵⁵³ Никола Трајковић, *Животворне капи*, у: *Голгота и васкрс Србије 1915-1918* (приређивачи Силвија Ђурић и Видосав Стевановић), БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 207-208.

*непроходна као албанске планине.*⁵⁵⁴ У обимном мемоарском делу *Деветстопетнаеста*, Нушић, у улози наратора, описује последње септембарске дане у Скопљу, *кафанске стратегије* и песимисте, избегличке возове, збегове, пустош Косова, *сахрану српских топова* и сав чемер и јад преласка преко албанских планина. У општу причу уденуте су епизоде о борбама код Чачка, топличким бегунцима, сликару без руке, Бојку малом, силованој девојчици и поробљеном Београду, које илуструју колективну трагедију српског народа, док из готово сваког реда избија и непроболна туга Бранислава Нушића због погибије на ратишту његовог сина јединца Бана. Осећања страдалништва и пропасти, трагична пројекција рата и идентификација писца са отаџбином доминирају у Нушићевом делу, што неминовно доводи до тежње аутора да изабере најтеже и најболније приказе српског страдања. Поређења *Деветстопетнаесте* и Нушићеве књиге из српско-турских ратова *Приповетке једног каплара* указују да у делу из Првог светског рата нема раније присутних општечовечанских и пацифистичких порука и да је оно пре свега прича о српској катастрофи и запис *туге и болова којим отац, место трошне камене плоче, бележи гроб погинулом сину*. Тешко је препознати истог писца у две књиге, пошто је у *капларским* приповеткама Нушићев стил писања лапидаран, одмерен и у великој мери неутралан, док у *Деветстопетнаесту* писац уноси много више личних емоција и пише развучено, повремено епски и са бројним асоцијацијама. *Деветстопетнаеста* је натопљена тугом и сузама Бранислава Нушића и отуда се у њој запажа значајно присуство патетике, али и безграничне љубави за напаћену отаџбину - *за мисао која је за велико дело ослобођења понела читаве планине страдања и пролила мора крви, све од орашачког састанка па до ових крвавих дана... мисао која не умире, која увек живи, која надживљава све што је трошно, све што је малодушно, све што је кратковремено.. Мисао је то што гине на нашим бојним пољима за слободу.*⁵⁵⁵

---

⁵⁵⁴ Милан Богдановић, *Бранислав Нушић*, у: Милан Богдановић, *Стари и нови III*, Просвета, 1949, стр. 24.

⁵⁵⁵ Бранислав Нушић, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд, 2006, стр. 8-9.

Највећи део прозних књижевних дела о страдању српске војске у албанским планинама појављује се после мање или веће временске дистанце, пошто по мишљењу Божицара Ковачевића *јасну слику стварности имају тек они за које је та стварност прошлост. Албанија ће једном ући у легенду као Косово и уметници ће у њој наћи неслућене инспирације, али данас је Албанија и сувише близу и ниједан од оних који су је преишли не може да је исприча.*⁵⁵⁶ Поменуца оцена је тек једним делом тачна и важи само за слабе и осредње књижевнике, док вредни писци увек пронађу начин да се у потребној мери дистанцирају од стварности и историје. Стеван Јаковљевић као да не жели дистанцу и свесно преузима позицију приповедача-сведока, који својим кретањем кроз Први светски рат покреће ликове, време и фабулу *Српске трилогије*. У више поглавља другог дела трилогије *Под крстом (Голгота; У планинама; Уста мичу, трбух не осећа; Беспуће; На домаку мора)*, Јаковљевић, описујући албанску голготу, користи елементе усмене нарације и вештине народног приповедања. Занимљиво је да писац у приказе трагедије српског народа током повлачења кроз Албанију уноси хумористичке и анегдотске детаље, чиме, заправо, демистификује већ створену легенду о једном од најтежих тренутака у српској историји. Неки писци су своју пажњу усмерили на послератну *табу тему* о мобилизацији и преласку преко Албаније четрдесет хиљада дечака између 16 и 19 година и чињеници да је 36 хиљада тих дечака заувек нестало у снежним пространима албанских планина. Један од преживелих, Синиша Кордић, објављује 1930. године роман *Необичан свет*, у коме психоаналитичкој структури романа даје историјски карактер, док Мирослав Голубовић у другом делу трилогије *Тешка времена (Гробље без крстова)* пише на основу сведочанстава оних дечака, који су остали живи после преласка Албаније. Голубовићева књига је забрањена због оштрих критика на рачун пропуста Врховне команде, натуралистичких записа о догађањима у албанским кршевима и карактеристичних антиратних ставова, попут тврдњи да у *борби нема ничег више узвишеног и херојског* или да је живот српских војника *више животињски него*

---

⁵⁵⁶ Божицар Ковачевић, *Један ратни дневник*, *Српски књижевни гласник* (Београд), бр. 2 (1935), стр. 142.

људски.⁵⁵⁷ Судбином прерано мобилисане младежи и њиховим помором током повлачења, бави се и Александар Вучо, који у Првом светском рату и прелазу преко Албаније учествује као добровољац у саставу Коњичке дивизије. У роману *Мртве јавке* (1957), Вучо кроз реминисценције свог књижевног јунака сведочи о ратном походу деветорице младића, уклопљених у хронику ратне јединице. Сведочење је документовано *исписима из наредби и дневником*, осенчено критиком и лишено патетике, тако уобичајене у приказивању овог дела српске историје, док је *страдање младића представљено поступком лирско фрагментарне симболизације*.⁵⁵⁸

Нема сумње да најбоље литерарно остварење о албанској голготи представља роман Растка Петровића *Дан шести*, а поједини књижевни критичари сматрају да је ово дело *један од најбољих романа који је написан на тему Првог светског рата*⁵⁵⁹ и *највиши дomet поетске прозе у српској књижевности 20. века*.⁵⁶⁰ Роман није објављен 1934. године, када га је Растко Петровић предао издавачу под насловом *Осам недеља*, пошто су строги цензори закључили да је, наводно, у овој књизи албанска трагедија српског народа *приказана у одвише мрачном, тако рећи дефетистичком и за српску војску готово дифамантном виду*.⁵⁶¹ У том тренутку није запажено да је рат у Петровићевом роману присутан спорадично, пре свега кроз последице које изазива, и да прелаз преко Албаније, заправо, има само улогу амбијента и историјског декора за књижевно-уметничко уобличавање. Забуну су делом створили дневничка структура романа, историјска заснованост, аутентични називи насеља и ханова и документарност у описима трагедије регрута, мада је од првог реда романа јасно да историјске чињенице представљају Растку Петровићу тек полазиште у трагању за одговорима на

---

⁵⁵⁷ Мирослав Голубовић, *Тешка времена*, пишчево издање, Београд, 1972, стр. 140.

⁵⁵⁸ Ивко Јовановић, *Митологизовање и демитологизовање историје у роману Мртве јавке Александра Вуча*, у: *Књижевност и историја 1*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 1995, стр. 260.

⁵⁵⁹ Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 99.

⁵⁶⁰ Марко Недић, *Магија поетске прозе*, Нолит, Београд, 1972, стр. 176.

⁵⁶¹ Марко Ристић, *Библиографска белешка*, у: Растко Петровић, *Дан шести*, Нолит, Београд, 1961, стр. 631.

вечита питања о тајни људског живота, смрти, срећи и несрећи, смислу и бесмислу, граници свесног и подсвесног, снази еротике, патњи или људском егоизму. Од настанка до коначног постхумног објављивања романа *Дан шести* прошло је више од две деценије и тек тада је првобитно дело, опремељено насловом *Осам недеља*, проширено другом књигом, која води читаоца у амерички нови свет, мирнодопску средину и време пред Други светски рат. Две књиге су неуједначене по обиму, доминантној грађи, захваћеном времену и простору и многим елементима поетичке концепције, али оба дела обједињују главни јунак и наратор и јединствени идејно-филозофски и књижевно-уметнички погледи Растка Петровића. Прва књига романа је од 1955.године почела да излази у часопису *Дело*, а целовит рукопис са првом и другом књигом ће, захваљујући напорима Марка Ристића и Милана Дединца, издавачка кућа *Нолит* објавити 1961.године. Наслов *Дан шести* сведочи о митско-симболичној подлози романа и указује на значајан утицај хришћанске митологије, поготово *Светог писма*.

Дан шести је зачет као роман о нечему што се десило, што је народ запамтио и историја записала. Јасно је да се у делу Растка Петровића користе приповедачке и композиционе могућности прожимања романа са облицима документарне прозе (аутобиографија, мемоари, путопис, дневник, писма) и непосредно, аутентично и интензивно доживљено ратно искуство аутора. И поред тога, рат је често остављен по страни, фабула романа је у другом плану, док приповедачких коментара готово да нема. Оно што читаоца романа *Дан шести* највише изненађује је чињеница да рат и препознатљиве историјске ситуације не доминирају у делу и нису предмет разговора и сећања јунака, што указује да роман *није конципован као класична историјска слика испуњена очекиваном, актуелном садржином (шта би друго требало да закупа људе у избеглиштву до ли удес који им је донео рат?)*.⁵⁶² Континуитет радње, времена и простора у роману разбија се уметањем мирнодопских, психолошких и љубавних

---

⁵⁶² Ивко Јовановић, *Историја као митска алегорија у Дану шестом Растка Петровића*, у: *Књижевност и историја* 2, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу и Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу, Ниш, 1996, стр. 182.

исповести споредних ликова у основни ток радње и преплитањем стварности, сећања, сновиђења, слутњи и халуцинација у свести јунака. У средишту пажње писца су обични људи, који на различите начине доживљавају егзистенцијалне и метафизичке појаве и на особен начин спајају савремене и универзалне теме и мотиве. Тако, на пример, шољица врућег чаја, скуваног у неком напуштеном планинском млину, изазива медитације књижевних јунака о општим друштвено-историјским и филозофским питањима и конструисање симболичких и метафоричких значења. Зато и не чуди што у роману не преовлађује ратна стварност, већ теме и мотиви попут материнства, рађања и смрти или љубави. Ратна збиља може се сагледати кроз приказ колоне избеглица, коју муче глад, сурова зима, умор и несаница, и у натуралистичким описима смрти, распаднутих лешева и непријатељских свирепости.

Књижевни поступак Растка Петровића у роману *Дан шести* карактеришу драмска презентација приповедне грађе, значајна употреба дијаложке форме, приповедање јунака романа из унутрашње перспективе и психолошка анализа људи, који у својој свести снажно преживљавају ратна дешавања и доводе их у везу са ближом и даљом прошлошћу, митским представама и другим асоцијацијама. Унутрашњи монолози имају изузетно важну улогу у поетизацији и симболизацији књижевно-уметничког текста и указују да Петровић у креирању романа видно користи сопствено искуство лирског песника и тежи да елементима сликовитости, фрагментарности, интензитета унутрашњег живота и другим стилским и језичким поступцима роман приближи структури и функцији лирске песме. Дobar пример лиричности прозе Растка Петровића су мисли о олуји *Постоји ова олуја, час спора и притајена, час бесомучна, дисање света, и постоји твоје дисање, и ово друго је само продужење онога првог, и ти си само један дах у општем дисању, које је вихор, олуја,*⁵⁶³ док се снажан, језгровит и вишезначан поетски израз препознаје у исказу *С њаком на леђима. Путник. Туриста, на врх планине, око света, око свог мозга, око своје смрти. Како корачати постаје тешко, значајно подузеће као водити ратове до истребљења, као просецати канале, зидати тврђаве, лити топове, састављати*

---

⁵⁶³ Растко Петровић, *Дан шести*, Нолит, Београд, 1961, стр. 154.

оклопњаче. Умрети. О, умрети, без страха, без ужаса, без жалбе за овим.⁵⁶⁴ Поетска и маштовита виђења имају пресудну улогу у напорима аутора да конкретној и документарној стварности да симболична значења, што најчешће постиже променом перспективе приповедања са објективне равни ка свести јунака. На тај начин се стварна девојка, која кроз ноћ води два друга, у свести и имагинацији наратора претвара у лирске и нестварне слике *Постојала је ноћ, црна, свуда око њеног тела. Само тамо где је њено тело није било ноћи. Сви други су подледали ноћи, само је она била нешто друго. Ноћ је имала да оде, само је девојка остала.*⁵⁶⁵

Поетско-лирски стил и симбиоза прозе и поезије у роману Растко Петровића посебно погодују дескрипцијама дивље природе, планинских врлети, звериња, колиба и ханова и осталих детаља из путовања кроз Црну Гору и Албанију. Дескрипције имају веома важну улогу у роману, што је у складу са опредељењем писца да, у егзодусу српске војске и народа, пажњу усмери, пре свега, на повратак човека примитивним облицима постојања и додиру са природом. Добро је примећено да *страхоте албанске трагедије Петровић не доживљава као апотеозу националног страдања, већ као тренутак враћања природи, као егзалтацију физичког и биолошког, као болно разарање људског у човеку.*⁵⁶⁶ У повлачењу преко Албаније, писац не прати српски народ, већ појединце који патњом, трпљењем и издржљивошћу сведоче о неуништивости биолошке снаге човека и његовој способности да одоли најтежим физичким и физиолошким искушењима. Посматрано из тог угла, сукоб човека са силама природе има и добре стране, поготово што тек у тој борби човек открива давно успаване изворе животне енергије и *биолошке снаге*. У суровом временском и просторном окружењу, бришу се све друштвене разлике и постају неважне одреднице о богатству или сиромаштву, припадности некој војсци, националности или, чак, врсти живих бића. Људи и животиње, готово на истоветан начин, лутају по дивљини у потрази за храном и зато је разумљиво када Растко Петровић на позорницу романа

---

⁵⁶⁴ ибид, стр. 261.

⁵⁶⁵ ибид, стр. 250.

⁵⁶⁶ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1850*, Нолит, Београд, 1981, стр. 275-276.

равноправно изведе, уз многобројне људске ликове, вука или изгладнелог пса. У албанским врлетима, свет животиња и људски род били су један према другом и *никада непријатељи нису били изгладнелији и злочестији. Никада није било мање живота у оном који је смерао да нападне, ни мање у оном који је имао да се брани. Остајали су тако пакосни, огорчени, напрегнути, мотрећи пажљиво један на другог. Стеван Папа-Катић немуштим језиком се споразумева са кучком, која га у стопу прати, очекујући да он посрне, па да га нападне и утоли глад. Глас кучке је тако људски и човечански, чак и у тренутку када се зуби животиње заривају у његово грло *О, па ја морам да те растргнем, ја морам, морам да те задавим - рече она грцајући. - Сада то мора, мора, мора! То мора!.. Хтео је да крикне, али није имао снаге - чак ни да се пробуди.*⁵⁶⁷*

Поема *Велики друг*, проза *Смеђи Петар се пробудио* и роман *Дан шести* говоре да деценије живота и мира нису у Растку Петровићу избрисале ратну албанску драму, слике разарања људског у човеку, визије ужаса и хаоса и примере доброте и хуманости у том *паклу*. Бављење темом страдалничког повлачења српске војске и становништва је, с друге стране, активирало и Петровићево занимање за екстремна телесна и душевна човекова стања и понашање људи у критичним ситуацијама мржње, беса, жеље за животом, страха од сигурне смрти, сумирања животних успеха и промашаја или трагања за смислом патње. У таквим околностима, појмови попут отаџбине, државе или нације нису ни присутни у роману *Дан шести*, а у њему *нема ни рата, није описана ниједна битка, иако нас писац повремено упознаје с појединцима из обе војске.*⁵⁶⁸ Ова чињеница, уз одсуство митско-херојске фабуле и слабог инсистирања на херојским подвизима, указује да Растко Петровић није написао прави ратни роман и да је много исправније хетерогену, разнородну и модерну романексну структуру романа *Дан шести* означити као комбинацију историјског, ратног, грађанског, љубавног, психолошког, путописног, симболично-митског и поетског романа. Расткова визија отаџбине у овом делу полази од савремених поетских сазнања, осећања историјског

---

⁵⁶⁷ Растко Петровић, *Дан шести*, Нолит, Београд, 1961, стр. 360-362.

⁵⁶⁸ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1850*, Нолит, Београд, 1981, стр. 276.

континуитета и привржености традицијама и тежњи да помири национална, космополитска и универзална значења. У кратком прозном остварењу *Људи говоре* (1931) Растко Петровић још прецизније саопштава да не може да схвати како се могу наћи два човека да се убијају, мрзећи земљу један другог и мислећи да је то земља која му жели зла и наглашава да сваки од нас воли своју отаџбину више од иједне друге земље свету. *И са колико разлога! Али отаџбина не тражи од њега да убија, већ да је воли.*⁵⁶⁹

Српски драмски писци ређе пишу о прелазу преко Албаније, услед, потпуно разумљиве, сложености сценског приказа велике трагедије. Владимир Станимировић је један од ретких књижевника, који покушава да сопствени доживљај и страхоте повлачења српске војске преко албанских врлети прилагоди драмском књижевном изразу. Одмах после рата, Станимировић објављује у часопису *Мисао* драмску слику у стиху *Пољска болница* (1920), да би, 1924. године, *Српска књижевна задруга* издала његове драматизоване стихове *Изгнаници, албанска одисеја у три дела*. Као члан штаба Дринске дивизије, Владимир Станимировић је током албанске одисеје у позицији да прати поступке и реаговања официра, избеглица, ђака, лекара, коморција, учитеља, трговаца, сељака, радника, војника, другопозиваца, цигана и других учесника тог подухвата, што му помаже да верно ослика све сталеже у сценама *умора и бола, бриге и гнева*. Аутор парафразира Бојићеве стихове о Синају и изабраном народу и поставља питање *је ли Албанија чистилиште наше? Носи ли нам она искуства и лека? Гробница је можда?*⁵⁷⁰ У одговорима на тешка питања, Станимировић жели да покаже да и у очајној ситуацији *провејава вера и трпљење, озбиљност и морална снага.*⁵⁷¹ Рат мења људе и ствари и Станимировић мудро закључује да *никад један народ по војсци не цени, зато што пороци се многи врлинама зову, у крвавом рату, кад*

---

⁵⁶⁹ Растко Петровић, *Људи говоре*, у: Растко Петровић, *Откровење, поезија-проза-есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 351.

⁵⁷⁰ Владимир Станимировић, *Изгнаници*, Српска књижевна задруга, Београд, 1924, стр. 6.

⁵⁷¹ ибид, стр. 2.

се лако гине.⁵⁷² Владимир Станимировић је сведок и тренутка када савезнички бродови, коначно, прихватају српске војнике и превозе их на грчко острво Крф, где, нажалост, почињу да масовно умиру од болести, исцрпљености и глади. Штаб Дринске дивизије расписује конкурс за запис о страдалницима, сахрањених у заједничку гробницу у Сан Матијасу, и тако на светло дана излазе потресни стихови Владимира Станимировића, уклесани на белу камену пирамиду *На хумкама у туђини неће српско цвеће нићи. Поручите нашој деци: нећемо им никад стићи. Поздравите отаџбину, пољубите родну груду. Спомен борбе за слободу нека наше хумке буду.*⁵⁷³

По стотину људи умире дневно на Крфу и пошто нема више места за сахрањивање, лађице одвозе умрле српске војнике на каменито острво Видо, које су до тада звали *острво змија*, а од тада *острво смрти*. У прво време, умрли војници се сахрањују у плитким гробовима, а потом их превозе чамцима и потапају у воде Јонског мора. Влада Станојевић, шеф српског санитета на острву Виду, у књизи *Моје ратне белешке и слике (1934)* описује да су они које бацају у море наслагани на обали *као метрена дрва, у добром реду, једно на друго, неколико катова. Гомила је била у висини више од човечјег раста, а у дужину се пружа на десетину метара и више.*⁵⁷⁴ У *колективној плавој гробници* сахрањује се преко десет хиљада српских војника, а српски књижевници, лекари, свештеници и војници ту слику дубоко урезају у своје памћење. Црногорски гуслар, већ у априлу, 1916. године, пита *Јесте ли се лађе умориле преносећи српске покојнике са острва Крфа жалоснога* и поручује мајкама, сестрама и очевима *да нико неће познат свога сред оног гробља пустошнога.*⁵⁷⁵ Од сусрета са мајкама војника, покопаних у море, стрепа потпоручник Јелесије С. Андрић, богослов и болничар на острву Виду, *Шта ћемо им рећи, Кад нам их време с домовином врати? Ко ће им смети бол да зада већи, Ко ће им од вас задњи поздрав дати, Ко ће им рећи*

---

⁵⁷² ибид, 73.

⁵⁷³ Владимир Станимировић, *Запис*, у: Угљеша Крстић, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990.

⁵⁷⁴ Влада Станојевић, *Моје ратне белешке и слике*, у: Милорад Прелевић, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИЦ Војска, Београд, 1998, стр. 57.

⁵⁷⁵ ибид, стр. 62-63.

- где сте закопани?⁵⁷⁶ Море, које је постало гробница, нема више ни своју лепоту и зато Стеван Бешевић тврди да *срећа над црним таласима плаче* и да на море *мржњом често сав ускупим гневан, И клетва те моја са обала прати, Јер у теби лежи сав наш рај просневан.*⁵⁷⁷ У метафоричној визији Бране Цветковића из мора и са дна светог места, *Појави се светац одевен у вале, и свећу од пене док му муње пале, он одслужи помен,*⁵⁷⁸ док Милош Ђорић у морским таласима види слику сеоског гробља и јагањаца који се играју по њему. Песник, кроз једноставне и ненаметљиво асоцијативне стихове, успева да изрази сапатњу и самилост са *јадним сељацима*, које *немирно море данас валом бије, ко да јагње бело вал сваки избаци, забели се пена и јагње се скрије. Играју јагањци на пучини целој, у даљини сивој мртви брод се губи.* Море има и своју цркву на којој се јасно виде православни, патријархални и сељачки симболи *крст и јабука, кубе сребрно*. Занимљиво је да Милош Ђорић и поред страшних слика страдања, којима свакодневно присуствује, поручује Светој Мајци у *одори белој, Сањао сам душу што све људе љуби.*⁵⁷⁹

Док Милош Ђорић и Брана Цветковић у мору код *острва смрти* разазнају *јагње бело* и *свећу од пене*, Милутин Бојић стапа лирску визију плавих морских дубина са националном апотеозом, која је *свечана и реторична, а на моменте помпезна и патетична.*⁵⁸⁰ Умрли српски војници и јединствена гробница у дубинама Јонског мора инспирисали су Милутина Бојића да у својим предсмртним данима створи егзалтирани песнички исказ са великим унутрашњим набојем, раскошним сликама и дубоким порукама. Структуру *Плаве гробнице* одликује специфичан стилски поступак, у коме химничан, ритуалан, херојски и пркосан тон песми дају прва, шеста, десета и четрнаеста строфа, које очигледно имају рефренску, везивну и кључну улогу у

---

⁵⁷⁶ Ј., *Крај мртвих*, *Српске новине* (Крф), бр. 94 (8.август, 1917), стр. 2.

⁵⁷⁷ Стеван Бешевић, *Мору*, *Забавник* (Крф), бр. 10 (17.фебруар, 1918), стр. 7.

⁵⁷⁸ Брана Цветковић, *Задушнице*, у: Константиновић, Радомир, *Биће и језик 1*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 286.

⁵⁷⁹ Милош Ђорић, *Острво смрти I, II и III*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик 2*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 496-499.

⁵⁸⁰ Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 463.

стварању својеврсног тематског и емоционалног круга. Реторски и наредбодавни позиви песника *галијама царским* да стану, спуште *крме моћне* и газе *тихим ходом*, стварају сакралну атмосферу за *опело гордо у доба језе ноћне* и над *светом водом*. Бојић позива на обустављање сваког покрета или звука у морској гробници, али громким и снажним речима на почетку песме јасно ставља до знања да не жели да пева обичну *загробну усаванку*, већ узбудљив спој химне и опела, узбурканих осећања и свечаног мира, *хука борбене лаве* и *бескрајне тишине*. Инверзивни поредак, императиви, апострофе, реторски обрти, високи тон, метафорика, архитектура песме, њена ритмика и други детаљи лексичког и фонетског састава указују на жељу песника да се његов глас далеко чује и да страдање *браће његове* и *гробље у мору* не остану само светла прошлост, већ и подстицај да се *на гомили рака* изгради нови *дом сјаја*. У том циљу, Бојић често користи јаке контрасте између ратних застава, труба, галија, морнара и *грмљавине ратног хука* и слика морске дубине, тишине и мистике, што песми даје лирску димензију и неутралише опасност да *Плава гробница* добије превелики борбени и дидактички призив. Песник са лица места сведочи да у модрим дубинама, станишту *уморних* шкољки и мртвих алги и *храму тајанства* лежи *гробље храбрих*, *лежи брат до брата*, *Прометеји наде*, *апостоли јада*, док истовремено запажа да врх вода *побожност расте* и *велика душа покојника лута*.⁵⁸¹ Упокојене војнике Бојић именује *Прометејима наде* и *апостолима јада* и тако их сврстава у ред хероја, титана и страдалника, који се жртвују за будућност свог народа и дају пример будућим нараштајима. Из сваког реда *Плаве гробнице* избија историјски оптимизам и сигурност песника да *ово гробље, где је погребена Огромна и страшна тајна епонеје, Колевка ће бити бајке за времена, Где ће дух да тражи своје корифеје*.⁵⁸² Овим стиховима, успостављена је паралела са *Светлим гробовима* Јована Јовановића Змаја, преносом родољубивих идеала *с колена на колена* и вером да ће победа и слобода бити извојевани. Уосталом, Бојић и на самртној постељи јасно чује *тутњаву добоша*

---

⁵⁸¹ Милутин Бојић, *Плава гробница*, у: Милутин Бојић, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957, стр. 71.

⁵⁸² ибид, стр. 72.

далеких, види да *тамо далеко* крв умрлих српских војника пенуша у њиховој *деци што кликћу под окриљем славе* и стварају историју и захтева да током опела на мору *влада бескрајна тишина и да мртви чују хук борбене лаве*. Песник на тај начин гради јединство између мртвих и живих српских родољуба, прошлости и будућности, *мириса тамјана* и *даха праха* и ослободилачке борбе, док једном бојних труба и фанфара подвлачи величину крфске епопеје и наговештава *нову и велику смену* у редовима српске војске и српског народа.

Неки од књижевних критичара оштро су замерили Бојићу због патетично-гестикуларног језика и неприхватљиве баналности појединих строфа Плаве гробнице, док су други још строжије судили да је то песма једне конвенционалности: императив непосредно-идеолошке мобилизације.⁵⁸³ Тешко је разумети зашто се Милутину Бојићу замера што не жели да над плавом гробницом види укупне француске лађе, скелете и безнађе, када он, заправо, јасно исказује жељу да обредном свечаношћу, учешћем природе у опелу, величанственом хероиком и митском величином победи дух ужаса који пирује на острву Виду и Крфу. С друге стране, тешко је сумњати у искреност умирућег песника, пошто је видљиво да смрт овде није празна, патетична апстракција, већ лична и национална драматична стварност Бојићева.⁵⁸⁴ Оправдано се може тврдити да основна вредност Плаве гробнице није у чињеници да се њоме српско патриотско песништво пење до свог реторског и химничног врхунца, већ управо у сазнању да песма изворно сведочи о великој трагедији српских војника и избеглица. Бојићеве песнички реквизити су највећим делом у функцији искреног, истинитог, потресног и поетског казивања о плавој гробници и тек у фрагментарно теже универзалним и безвременским значењима. Песничко виђење Милутина Бојића, поткрепљено историјским чињеницама, у потпуности прихвата српски народ и зато се Плава гробница често наводи као пример када народ распозна и прослави речи песника као своје сопствене. Бојић је имао среће и да му се догоди таква идентификација:

---

⁵⁸³ Радомир Константиновић, *Биће и језик 1*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 311.

⁵⁸⁴ Јован Делић, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 351.

његова Плава гробница била је песма једног народа.⁵⁸⁵ Велико је питање, у којој мери би све околности око сахрањивања српских војника у мору код острва Вида биле присутне у свести српског народа, да није било Бојићевог надахнућа и упечатљиве песме. Сигурно је да историјски извори и подаци не би били довољни да данас сваки Србин и многи људи широм света знају за *плаву гробницу* у Јонском мору, а о популарности песме Милутина Бојића довољно говори чињеница да је присутна у чак 40 антологија, 11 алманаха, 15 читанки, две споменице и четири декламатора.⁵⁸⁶

Милутин Бојић на Крфу обавља послове у Обавештајној служби Врховне команде, али истовремено активно учествује и у успостављању српских културних вредности на грчком острву. Један од културних догађаја, у коме Бојићу припада централно место, описује новинар Стево Стефановић *Вечерас сам имао ретко уживање. Наши признати песник Милутин Бојић, цењен и поред своје младости, позвао је нас петорицу на прво читање свога новог драмског сочиненија. Присутствовали су: неки мајор Миљковић, резервни капетан Бранко Лазаревић, Милутин Јовановић, такође резервни капетан, Стеван Бешевић и ја, коме је позивом у ово чисто литерарно друштво, као новинару указана част. Писац је сам читао свој рукопис и изненадио нас својом добром дикцијом.*⁵⁸⁷ Бојић чита комедију у три чина *Урошева женидба*, коју је, под насловом *У царском зимовнику*, почео да пише током прве ратне године, у Београду и Нишу. Недовршен рукопис драме носи са собом преко Албаније и прерађује га на Крфу, где и добија коначан наслов *Урошева женидба*.⁵⁸⁸ Прво што се запажа у Бојићевој драми је живописан средњовековни амбијент српске државе за развој драмске радње и симболичних значења, која одговарају *како херојској идеји о ауторитарности вође тако и родољубивим визијама старога царства, националне*

---

⁵⁸⁵ Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 409.

⁵⁸⁶ Мирослав Николић, *Милутин Бојић у алманасима, читанкама, споменицама, декламаторима и антологијама, Књижевна историја* (Београд), бр. 50 (1980), стр. 365.

⁵⁸⁷ Стево Стефановић, *Неколико цртица о боравку на Крфу*, у : *Голгота и Васкрс Србије 1914-1918*, БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 364.

⁵⁸⁸ *Урошева женидба - херојска комедија* објављена је у *Српском књижевном гласнику* 1921. године, док је први пут на сцени извођена 1923. године.

снаге и духовнога господства. Критичари се слажу да је *Урошева женидба* по литерарним својствима испод нивоа вредности *Краљеве јесени*, мада постоје и мишљења да је ова драма *на прагу модерног осмишљавања историјских тема* и да представља *изразито даровиту драмску интерпретацију* Милутина Бојића.⁵⁸⁹ Занимљиво је да се основни акценти Бојићеве ратне драмске и лирске поезије поклапају, што се, на пример, може увидети поређењем драмских монолога цара Душана о *држави, величини и слави* и патриотске поезије Милутина Бојића. Основни квалитети и недостаци *Урошеве женидбе* оцртавају се кроз добро извајане главне личности, живе дијалоге, песничку енергију, звучне дванаестерце и површан садржај, док целовит поглед на драму дозвољава закључак да ово дело представља значајан корак у развоју српских драма у стиху и најбоље драмско остварење српске књижевности, написано у току Првог светског рата. Бојићева драма има у ратним данима и велику важност за очување српског националног театра, који наставља да живи у местима емиграције.⁵⁹⁰

Поема *Каин*, припремљена збирка сонета, комедија *Урошева женидба*, недовршени спев *Вечна стража*, објављене песме у *Српским новинама* и солунским листовима, фрагменти у прози и друга писана остварења потврђују да Милутин Бојић непрестано пише у рату и да је најактивнији српски књижевник у периоду од 1914-1917.године. Врхунац његовог ратног књижевног рада представљају *Песме бола и поноса*, објављене у Солуну, на Видовдан, 1917.године. Млади песник је у том тренутку већ смртно болестан од туберкулозе и својој вереници пише да види свој крај. Док је Бојић још увек жив, Бранко Лазаревић му упућује лепе речи за стихове у збирци

---

⁵⁸⁹ Владета Вуковић, *Књижевно дело Милутина Бојића*, Б.И., Приштина, 1969, стр. 113-132.

⁵⁹⁰ У треницима великих искушења у Првом светском рату, српски позоришни радници евакуишу цео ансамбл и технику Народног позоришта у Београду на југ и покушавају да сачувају реквизите, костиме, кулисе. Многи глумци су нестали и изгинули током одступања кроз Албанију, а они који су остали у животу, било на фронту или у аустроугарским логорима, изводе представе из националног репертоара и декламују родољубиву поезију. Српска војничка и заробљеничка позоришта оснивана су у многим земљама. На Крфу се отвара војничко српско позориште под управом редитеља, глумца, песника и приповедача Бране Цветковића, који је уједно надзорник свих војних позоришта у Грчкој.

Песме бола и поноса, представља га као краља речи и звучности и посебно наглашава да његова поезија није, дакле, наш уобичајени летопис рата; Она је сажет, снажан и синтетичан израз наших основних расположења.⁵⁹¹ Милутин Бојић умире, 26.октобра 1917.године, а над Бојићевом раком дирљив посмртни говор држи Иво Ћипико и обраћа му се као песнику *страсна живота и отаџбинске љубави*.⁵⁹² Некролог Бојићу у *Забавнику* пише Драгољуб Филиповић и назива га *сунцем наше поезије*,⁵⁹³ док француска списатељица Жан Дорнис не скрива опчињеност Бојићевим стиховима и надахнуто ламентира *Данас, под стеном где, доносећи вечна питања вечним одговорима, ломи се вал тог мора, почива онај који је знао како се прави човек смеје пред опасношћу и како врши; у овој бури, своје озбиљно дело; почива онај који је знао како песник треба да свија венце после борби и како његова песма треба да запали за навек, у овом тужном свету, једну нову лепоту*.⁵⁹⁴

Ратна збирка Милутина Бојића *Песме бола и поноса* обележена је националном трагедијом српског народа, родољубивим и патриотским духом и увереношћу у величину и непобедивост српског народа. У пет ратних година, Бојић прелази ратни пут од Београда, преко Ниша, Косова, Скадра и Драча, до Солуна, али истовремено прелази *ратним и смртним маршем пут од обичне, плотске поезије до највише, до молитвених ода народу своје благословеном и несрећном*.⁵⁹⁵ Песничко дело Милутина Бојића је и пре рата, на неки начин, опседнуто историјом, а особине еруптивности израза, реторичности и свечаности тона, патоса и стихова што *звече као ударци мача у тврде оклопе*, погодовале су стварању родољубиве поезије, тако да несумњиво *више него иједан песник тог доба Бојић је природом свог дара био предодређен да буде*

---

⁵⁹¹ Бранко Лазаревић, *М.Бојић: Песме бола и поноса*, **Забавник** (Крф), бр. 4 (15.август, 1917), стр. 13.

⁵⁹² Иво Ћипико, *Над раком песника Милутина Бојића*, у: Миљко Јовановић, *Иво Ћипико - живот и књижевни рад*, Градина, Ниш, 1980, стр. 144.

⁵⁹³ Драгољуб Филиповић, *Милутин Бојић*, **Забавник** (Крф), бр. 7 (15.новембар, 1917), стр. 16.

⁵⁹⁴ Жан Дорнис, *Један српски песник: Милутин Бојић*, **Забавник** (Крф), бр.17 (15.септембар,1918), стр. 31.

⁵⁹⁵ Исидора Секулић, *Милутин Бојић*, у: Исидора Секулић, *Огледи и записи*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 91.

песник судбинских дана отаџбине.⁵⁹⁶ Уосталом, по тврдњама Станислава Винавера, и сам Бојић се осећао као велики песник који хоће да буде велики, као човек на кога су упрте очи нације и који наде у њега положене мора да оправда.⁵⁹⁷ Милутин Бојић не изневерава очекивања и у рату вредно ради, како би саборцима, странцима и потомцима приказао славу прошлости, борбену истрајност српског народа и пут до коначне победе. Судбину српске војске и народа у Првом светском рату слика Бојић непосредно, са лица места и током ратних дешавања, уз видно и дубоко разумевање укупне историјске судбине српске нације и других узрочно-последичних веза. У *Песмама бола и поноса*, видљива је не само искреност Бојићевог патриотског осећања, већ и други песнички квалитети, који указују да његове стваралачке могућности у рату иду узлазном линијом, те да у његовим најбољим песмама, *написаним у рату, и дикција је смиренија, чистија, без много украса, којима се његова поезија успешно китила пре ове патриотске катарзе.*⁵⁹⁸

Мирноће ми дајте, да сву снагу стечем, Да из срца даднем, Сав бол и сав понос, и кад их изречем, К'о лист свео паднем меланхолично пева Милутин Бојић у *Уводној речи* збирке *Песме бола и поноса*, очигледно свестан свог скорог краја.⁵⁹⁹ Бојић добро разуме болове изгнаног српског народа и зато у више песама указује на *мисао, бригу, жудњу, страх и бол* због очева, мајки, жена, сестри и деце, који су остали у поробљеној домовини. Песник истовремено жели да ободри изгнани народ и гордо тврди да плакати неће *над кулама палим, Ни у пустом дому тугованке плести*, зато што непријатељ из окупиране Србије не може са собом *небо одвести*, а он и његов народ

---

⁵⁹⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 463.

⁵⁹⁷ Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић, у: Књижевна критика између два рата* (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 164.

⁵⁹⁸ Миодраг Павловић, *Предговор, у: Антологија српског песништва (13-20) век*, СКЗ, Београд, 1973, стр. ЛВ.

⁵⁹⁹ Милутин Бојић, *Уводна реч, у: Милутин Бојић, Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 82.

знају и *на песку дићи Јерусалим*.⁶⁰⁰ Срби, као народ лугалица, сејали су гробове у великом временском распону и по широком простору, почев од *ангорских румених пољана*, па до *једренских сени, стидом обливених*. У песми *Сејачи*, написаној у тренутку одласка југословенских трупа на руски фронт (1916), Бојић тврди да се историја још једном понавља *И још се редом наше кости сеју, По острвима и у воде стране, У пустињама, где самуми веју, И хладној степи. И кад сунце стане, С лешина наших сите беже вране*. Песник није заплашен том болном чињеницом и поручује да *Охоли, мада без рода и крова, Спремни смо, гробља да сејемо нова*.⁶⁰¹ Песми *Без узвика* припада централно место у патриотском циклусу Милутина Бојића, како због дубоког и интензивног сублимирања трагичног историјског искуства Срба, тако и насловом најављеног, непатетичног, охлађеног, сазрелог и од сваког национализма очишћеног родољубивог осећања. Припадник лугалачког и избегличког народа и изгнане војске подсећа на бројна ранија лугања, збегове и сеобе и тврди *ни чудног ни новог за нас нема више и чини нам се, свуда већ смо једном били*. Бојић зна да отаџбина не нестаје са окупацијом земље и да је сваки изгнаник носи у себи, ма где год био, и на тај начин објашњава самоувереност српског народа и његово гледиште да и у ратном вртлогу *бесмо мирни, као усред земље родне*. Погледом старог и мудрог српског домаћина, Бојић закључује да мирноћа, космополитско праштање и општељудско братство (*Све су земље нама и драге и сродне*) јачају етичку снагу српског народа и да ће историјска вртешка вратити Србе на њихова огњишта, где их чекају *ватра, веселост и песма*.⁶⁰² У тренутку тог сазнања, смањује се бол српског народа и Милутина Бојића и јача

---

⁶⁰⁰ Милутин Бојић, *Бело усијање*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 94.

⁶⁰¹ Милутин Бојић, *Сејачи*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 87.

⁶⁰² Милутин Бојић, *Без узвика*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 96.

понос, услед чињенице да је српски народ поднео сва страдања и спреман да крене у ослобађање земље *што вечно мре и васкрсава*.⁶⁰³

Милутин Бојић ствара поезију у три рата, али најизразитије и најемотивније доживљава Први светски рат, у коме, по мишљењу Миодрага Павловића, *он одражава песничку реакцију на тај суморни и трагични догађај и представља пример, још један у серији наших песника, барда који се са индивидуалних преокупација у датом тренутку вратио магловитом појму целине свога народа и понудио јој свој глас*.⁶⁰⁴ Песници ретко кад успевају да остваре потпуно јединство песничке личности и народа, али се за Бојића оправдано може тврдити да је у Првом светском рату гласноговорник српског народа и да на особен начин изражава његове страхове, патње, стрепње, надања и *неречене мисли*. Бојићеве стихови тугују над погинулима и умрлима, снажно су проткани вером у сврсисходност жртве, пажљиво граде јединствени култ српског војника-мученика и носе осећања, која су у тим ратним данима синоним за схватање рата и судбину Срба у рату. Песме Милутина Бојића представљају сажет, снажан и синтетичан израз основних расположења српског народа и праву *колективну тужбалицу за оно што је било и колективну молитву за оно што ће доћи*.⁶⁰⁵ *Краљ или роб речи*, како су Бојића називали, у својим најбољим песмама господари речима и стиховима, док га у слабијим и пригодним песмама речи понесу и поведу из искреног лирског надахнућа у једноличност, свакодневицу и неразумљивост. Жеља да напише епопеју о српском народу у Великом рату није се остварила Милутину Бојићу, али зато ствара важне фрагменте у укупном делу српске ратне књижевности и поезијом с ратном тематиком достиже *непролазне вриједности док год ријечи отаџбина и народ буду имале смисла*.⁶⁰⁶

---

⁶⁰³ Милутин Бојић, *Туђој крви*, у: Милутин Бојић, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927, стр. 98.

⁶⁰⁴ Миодраг Павловић, *Милутин Бојић у: Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 460.

⁶⁰⁵ Бранко Лазаревић, *Наша стара и нова уметност*, **Забавник** (Крф), бр. 4 (15. август, 1917), стр. 13.

⁶⁰⁶ Делић, Јован, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 352.

Владислав Петковић Дис не пише о *плавој гробници*, али судбина је учинила да свој живот оконча у таласима, које као да призива насловом и основним расположењем своје прве збирке *Утопљене душе*, присуством *велике, мртве, мистичне и хладне* морске воде у његовој поезији и *раком спремном* да га однесе у *дубину, у дубоку*. Немачка подморница, 18.маја, 1917.године, погађа торпедом пароброд *Италија*, са којим на дно Јонског мора одлази Дис и његова свешчица недовршених стихова. У Ници и Паризу, непосредно пре трагичног краја, пише Дис нове и другачије стихове, са искиданим песничким ритмом, једноставним и топлим језиком и болно-горким исповедним тоном. У позадини Дисових стихова су гласови из гладне и порушене земље, разговори са Мадоном, анђелима и Београдом, тежак изгнанички живот, меланхолија, сузе и слутње, док у први план избија родитељски нагон, љубав према жени и емотиван однос према националном бићу. Сличних стихова нема у годинама од 1914. до 1918. и зато Дисова ратна поезија има посебно место у српској ратној књижевности тог периода, како по искрености, дубини осећања и мотивима, тако и по несвакидашњем доживљају рата и његовог утицаја на једног усамљеног и брижног човека. У Дисовим ратним песмама плене осећаји нежности, прикази трагичне димензије рата, дах смрти, стрепња, црна ноћ и чудни космички путеви до поробљене отаџбине, тако да не чуде мишљења да је то *човечански и поетски, најзначајнија лирика српска, написана у време помора првога светског рата*.⁶⁰⁷ Дис у елегично интонираним стиховима не позива на освету и борбу и налази у себи довољно унутрашње снаге да и у условима опште националне мобилизације и ратоборних повика јасно укаже *Ал' пропаст туђа није мој сан, А ни освете душа ми неће. Да је да зађе крвави дан*.⁶⁰⁸ После Дисове смрти, Бранко Лазаревић пише у *Забавнику* осврт, у коме на светло дана износи четврту нештампану песму из циклуса *Недовршене песме* и стихове *Роб ако не постах. Али нећу крити, У страниј земљи изгнаник страшно је*

---

⁶⁰⁷ Радомир Константиновић, *Биће и језик 6*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 308.

⁶⁰⁸ Владислав Петковић Дис, *Недовршене песме 3*, у: Владислав Петковић Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004, стр. 98.

бити. Оставих, дакле, свој кућни праг, И отаџбину: најљуће ране. Некако пренех свој живот наг, И наду на зору да опет сване.⁶⁰⁹ Треба запамтити да Дис завршава свој несрећни живот стиховима болног песимизма и мирне резигнације и криком *Живим сарањен као у ноћи. Ах, ти моћни људи из овога века. Више нема куда, умирем без лека.*⁶¹⁰

У периоду од 1916. до 1918.године, *Државна штампарија Краљевине Србије* (Крф), штампарије *Аквароне*, *Млада Србија*, *Велика Србија* и *Топографско одељење Врховне команде* (Солун), *Штампарија српских инвалида* (Бизерта), *Српска штампарија*, штампарија *Уједињење* и штампарија *Српског курира* (Женева), *Штампарија јужно-руског деоничарског друштва* (Одеса), штампарија Б.Ранковића и *Српска штампарија Душана Поповића* (Њујорк) објављују више стотина књижица или брошура са студијама, научним расправама, публицистичким и војним списима и делима која разматрају питања југословенства, повреде ратних права и војно-стручну тематику.⁶¹¹ Из *Забавникових* рубрика *Библиографија*, *Књижевне белешке* и *Књижевни преглед* сазнајемо да жива публицистичка активност на српском језику постоји, не само у седиштима српске војске, него и у Француској, Енглеској, Америци, Русији, Чилеу, Боливији, Новом Зеланду и другим земљама. Упадљиво је да се књижевна дела мање штампају, али критичари *Забавника*, ипак, бележе штампање дела Лазе Лазаревића, Милована Глишића, Јована Јовановића Змаја, Јанка Веселиновића, Богобоја Атанацковића, Светолика Ранковића и Војислава Илића и публиковање остварења из домена народне књижевности. Вредна пажње је и збирка

---

⁶⁰⁹ Владислав Петковић Дис, *Недовршене песме*, *Забавник* (Крф), бр.2 (15.јун, 1917), стр. 9.

⁶¹⁰ ибид.

⁶¹¹ Центар за војнонаучну документацију и информације из Београда је 1998.године јавности понудио историјско-библиографски преглед српског војног издаваштва од 1916-1918 године. Преглед обухвата 113 књига и других докумената, претежно војне тематике. Збирка садржи разна правила, директиве, уредбе, законе и друга слична документа, описе наоружања и опреме, упутства за њихову употребу, таблице гађања, здравствене приручнике, речнике, преводе, забележене успомене енглеске болничарке Флоре Сандерс, беседе игумана Методија и књиге намењене за војну обуку добровољаца, док је целих 638 страна штампано о суђењу *тајној превратној организацији* (Апис и други официри).

Југославија, која обухвата стихове Дучића, Ракића, Шантића, Бојића, Бешевића, Филиповића, Прерадовића, Мажуранића и других песника. Заједничка карактеристика свих издатих публикација, о којима се пише у *Забавнику*, јесте да су настале у ванредно тешким приликама и да представљају издавачки подухват свог времена. О тешкоћама, са којима су се сретали посленици писане речи, пише један од уредника *Остали смо без библиотека, без литературе, без најосновнијих библиографских бележака и то у тренуцима кад нам је свежа и здрава душевна храна најпотребнија. Тражи се са свих страна а не може да се да. Раширкани и разбацани по целом свету не можемо да извучемо користи ни из онога малог броја књига, које су појединци са собом изнели, не можемо чак ни да дотуримо оно што се сад ствара и објављује.*⁶¹² Прави је подвиг издати књигу, било какву, у таквим околностима, а уз то, треба имати у виду и да су скоро сва објављена дела морала да буду у функцији опште припреме извршења најтежих и најжељенијих актуелних циљева, попут пробоја Солунског фронта, повратка у отаџбину и стварања Југославије.

У ратној периодици повремено се запажају расправе српских књижевних теоретичара о веома занимљивим питањима књижевног стваралаштва у рату или такозване ратне књижевности. Јаша Гргашевић сматра да *док нам овако страда отаџбина, а део слободног народа има само једну мисао: ослободити је, сасвим је природно да не може бити говора о некаквом културном животу, некаквој литератури и некаквој уметности. Једина је литература, која се ту и тамо јавља по новинама и часописима нашим и страним, као глас наше земље из туђине, али ни она није од велике литерарне вредности.*⁶¹³ До застоја на пољу књижевности је, по мишљењу Јаше Гргашевића, дошло због рата, због кога ни други народи нису у ратном периоду забележили никакав литераран догађај. Он добро примећује да се свуда понављају исте мисли о тактици и стратегији, расправљају разна колонијална питања, третирају проблеми неослобођених народа и *баца у штампу по која новела, роман, песма или драма пригодног садржаја, али све то не оставља за собом никакав траг..*

---

⁶¹² П., Р.Ј.М. *Југославија, Забавник* (Крф), бр. 2 (15.јун, 1917), стр. 16

⁶¹³ Јаша Гргашевић, *Поводом једне књиге, Забавник* (Крф), бр. 2 (15.јун, 1917), стр. 14-15.

*Ратна трагедија заноси и угушује романе, новеле, драме, песме и расправе, и даје само из поља чисте науке по које добро дело.*⁶¹⁴ Гргашевић у одговору на питање, да ли ће рат који се води, утицати на литературу и указати јој какав други правац, подвлачи у српској књижевности *ће тих промена бити врло мало. Вратићемо се тамо где смо били пре 15.августа 1914; забележићемо један осетан застој и евентуално неколико осетљивих губитака у редовима већ постојећих добрих писаца.*⁶¹⁵ Бранко Лазаревић има гледишта, по много чему, супротстављена ставовима Јаше Гргашевића, како о постојању српске ратне књижевности, тако и о вредности српске литературе у Првом светском рату. Лазаревић тврди да српска књижевност има чиме да се поноси у рату и у том делу посебно апострофира Јована Дучића, како *боговски звони са својим новим 'Царским сонетима' који вреде више товара злата него што износи њихов број, и до њега, читава једна плејада младих и старих, приповедача и песника, који казују свој бол и тугу по догађајима које доживесмо.*⁶¹⁶

Јован Дучић *царски звони* из српских посланстава у Риму, Атини и Мадриду, можда не толико *Царским сонетима* и песмама из циклуса *Моја отаџбина*, колико *Сунчаним песмама*, *Песмом сутона* и *Песмом тишине*. Родољубива Дучићева лира већ је опевала славу, заставе и победе из балканских ратова и песник чини напор да у Првом светском рату споји родољубиво и историјско, тако што ће песнички уобличити давну српску прошлост кроз слике господства, сјаја, копљаника, двобоја, писаца житија и других светлих појединости из доба Душановог царства. Станислав Винавер објашњава Дучићеву родољубиву наклоност дворској традицији средњег века његовом жељом да докаже *да ми нешто вредимо већ и по томе што смо некада толико вредели и некада били тако моћни и тако блистави и да су царске фантазије, заправо, имале улогу да граде не аутентичну, већ декоративну и рекламну прошлост*

---

⁶¹⁴ ибид

⁶¹⁵ ибид

⁶¹⁶ Бранко Лазаревић, *Ратна књижевност, Забавник* (Крф), бр. 6 (15.октобар,1917), стр. 11.

српског народа.⁶¹⁷ Вероватно у овој оцени треба потражити разлоге што Дучић за *Царске сонете* бира период највећих освајања и победа у српској историји и узроке неуспостављања приснијег и искренијег песничког односа са Душановим царством и средњим веком. Циклус *Моја отаџбина* обухвата седам песама из два балканска и Првог светског рата и потврђује Дучићеву склоност да узвишеним и гордим стиховима слави далеку прошлост, али и жељу да *победничким химнама* ода признање борцима у актуелном рату, које бираним песничким средствима чврсто спаја са прецима и потомцима. Победа је на видику и прећи ће *све путеве наше, И огледнути се у дну свију река*, доћи ће дани мира и Дучић осећа потребу да у ратним данима пружи визију срећне будућности, изграђене на постулатима вредног рада и поштовања ратних традиција и жртава. Сасвим је природно што из ових одређења произлази дефиниција да је *отаџбина само оно куда наш зној падне где је крв очева пала; И плод благословен рађа само груди Где су мач захрђан деца ископала*.⁶¹⁸ Препознатљива је намера Јована Дучића да у песми *Химна победника* сублимира историјска искуства и потенцира да *траг ових истих што су данас пали, Видеће се сутра како светле небом*, док истовремено мрежом неочекиваних контраста илуструје *нераздрвојност мртвих и живих, ранијих и познијих нараштаја, муке и славе*.⁶¹⁹ Завршна строфа песме резервисана је за Дучићеве афоризме и сентенце о колективном духу српског народа, патриотизму, жртвама за слободу отаџбине, слави и креирање симбола победе попут *буктиње, зрцала мача и сунца мученика*.

Стварању победничког духа у српском народу и култа жртве и страдања свој допринос дају Јован Дучић, Милутин Бојић и други песници, али Драгутин Филиповић и Милосав Јелић истим циљевима теже са значајно другачијим поетским погледима и песничким средствима. Систем вредности, уоквирен светлим народним традицијама,

---

⁶¹⁷ Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата* (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 159-160.

⁶¹⁸ Јован Дучић, *Химна победника*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 809.

⁶¹⁹ Војислав Ђурић, *Јован Дучић*, у: Јован Дучић, *Песме о песницима*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 32.

величањем јунака и подвига, националним ентузијазмом и бескрајним родољубивим поносом, већину српских песника инспирише на стварање у кругу предратне парнасо-симболистичке поезије, док се Филиповић и Јелић у ратним околностима окрећу изворишту народне поезије. Већ су балкански ратови донели у српско песништво обнову старинског епског духа, повратак историјских мотива и, како се тада говорило, *васкрс гусала*. Главни протагонисти оваквог тренда у Првом светском рату су Драгољуб Филиповић и Милосав Јелић, који у центар свог песничког рада нису сместили само националну тематику и наглашено родољубље, већ су преузели и епски десетерац, народну песничку терминологију и морални кодекс српске епике. Они су карактеристичних десет слогова осавременили, умекшали, лирски обојили и тако традиционалну форму српске народне поезије релативно успешно прилагодили актуелним догађањима и савременој књижевности. Занимљиво је да Филиповић и Јелић прецизно деле мотиве и то тако да први опева догађаје и јунаке из далеке историјске прошлости, док други слика савременике и од њих ствара епске величине.

Збирка Милосава Јелића *Србијански венац* појављује се 1917. године у Солуну и одмах привлачи пажњу непосредношћу и узбудљивошћу поезије о судбинама јунака, који су, колико јуче, гинули пред очима савременика. Јелић хоће да се угледа на гусларе из епске класике и да једном врстом стиховане хронике сачува имена и дела хероја из рата за будућа поколења. Епски десетерац је, свакако, погодан за приказе јунаштва и хероизма, али Јелић успева да учини корак више и у епски израз удене лирске елементе, патриотску мирноћу, хуманост и дубоко саосећање са људима и њиховим страдањима. Песник ствара упечатљиве слике захваљујући метафоричном језику, баладичном тону и присној топлоти, неупадљиво спроведеној *кроз једноставну патетику народне фразе и чисту музику једног добро ритмованог и врло често свеже ритмованог стиха*.⁶²⁰ Драматика догађаја, пластичност описа и дирљива искреност у песмама *Србијанског венца* не чуде, јер Милосав Јелић десетерце ствара на фронту,

---

⁶²⁰ Велимир Живојиновић Массука, *М. Јелић; Србијански венац*, Мисао (Београд), књ. рим. 37, св. 287-288 (1931), стр. 243.

као командант батаљона у добровољачком одреду војводе Војина Поповића Вука.⁶²¹ Многи песнички јунаци *Србијанског венаца* били су ратни другови Милосава Јелића и о њима он гради присне лирске портрете, док у пролозима прецизно наводи све значајне податке о њиховој погибији и људским особинама. Тако сазнајемо да је Бошко Јездић *као зора леп*, Страхиња Данић *жив, љутит и прек*, а Коста Тодоровић *црномањаст, добро развијен, сиромах и дужан*. Они и други борци су изненада и неприметно искорачили из живота у легенду, а одатле у песме Милосава Јелића, које, на тај начин, постају највећи и најпоузданији споменик погинулим војницима. Мање успеле песме пише Милосав Јелић о књижевнику Милутину Ускоковићу, Димитрију Туцовићу, браћи Рибникар и другим, њему непознатим ратницима. Очигледно је да недостатак личног доживљаја гуши Јелићеву инспирацију и његову ратну поезију одводи у воде вештачког узбуђења, наивности и пригодног стихотворства. И поред тога, постоје добри разлози, што су Станислав Винавер и Тодор Манојловић написали да је *Србијански венац несумњиво ремек-дело* и да ће се песме Милосава Јелића *читати са истим узбуђењем са којим ми читасмо пре 'Устанак на дахије'*.⁶²² Епски десетерац у лирском изразу, кратка форма, снажне поенте и вешт распоред фабуларних елемената показали су се као изузетно погодни за приказ српских јунака, жртви и подвига у Првом светском рату, што је, у комбинацији са елементима духовности из прошлих времена, значајно освежило српску националну поетику. Важно је указати и на песникову вештину да изазове емоције код читаоца, било да је то опаска о *дивљачком рату* у песми *Радомир Аранђеловић*, узвик људског сажаљења *један ашов дубље* за погинуло непознато дете из 17. пука или надахнуто подражавање македонске

---

⁶²¹ Милосав Јелић (1883-1947) је завршио Војну академију 1903. године. У Првом светском рату командује Другим добровољачким батаљоном војводе Вука на Солунском фронту, где је затворен 1917. године због припадности завереничкој групи *Црна рука*. Исте године је пензионисан у чину мајора. Објавио је две свеске приповедака, три издања збирке песама *Србијански венац*, *Књигу стихова* и више чланака и репортажа о Јужној Србији и Албанији.

⁶²² Станислав Винавер, *Скерлић и Бојић*, у: *Књижевна критика између два рата* (1), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 164.; Тодор Манојловић, *Милосав Јелић: Србијански венац*, *Забавник* (Крф), бр. 12 (15. април, 1918), стр. 19.

народне лирике у стиховима *Руже му моме прострете, четници, ноже острете, младина барјак развијте, со слава, гусле увијте: Слобода дана домина*.⁶²³

Не постоје поуздани подаци о томе како се и зашто Милосав Јелић окренуо од *Жанете, нежног цвета с обале Гароне, рањених голубова* и ништавила према епском десетерцу и Кујунџића мајци, али Миодраг Пешић, познавалац живота и дела Драгољуба Филиповића, тврди да је до преокрета, код дотадашњег песника социјалне оријентације, дошло на Косову, 1915.године.⁶²⁴ Од тог тренутка, он пише стихове у духу видовданске митологије и са циљем да сведочи о атмосфери националног полета у Првом светском рату и значају Косова за формирање колективне свести српског народа. Прво издање *Косовских божура* Драгољуба Филиповића излази на Крфу 1918.године и у том тренутку, када се рат ближи тријумфалном крају, књига представља симбол победе и јединства давнашње ратничке аристократије и савремених бораца. Пре тога, на Солунском фронту и у изгнанству, Филиповићева поезија је, по сведочењу Драгише Васића, *била наше војничко јеванђеље, силна и величанствена утеха у нашој клонулости. У рову и под шаторским крилима нас је хранила беспримерна животна снага са којом је она тако знала да осветли нашу историју*.⁶²⁵ Основни квалитети *Косовских божура* су у помирењу епског духа и актуелног ратног тренутка, ослобађању десетерца од нарације, скраћивању епског времена, лиризацији епске песме, поетизацији личности јунака и рељефно-колоритним

---

⁶²³ Милосав Јелић, *Душан Јездић, Забавник* (Крф), бр. 10 (17. фебруар, 1918), стр. 7.

⁶²⁴ *Одступајући 1915. године он се нашао на Косову и једна ноћ на некадашњем разбојишту била је пресудна по његов књижевни рад. Овде је он, слично Русоу на путу за венсенски затвор, преживео у једном моменту све оно што је доцније добило своје оличење. Небројене мисли и слике ковитлале су се у будном сну, прошлост и стварност грлили су се у души, а у ноћи, док је једна војска по други пут умирала на трагичном пољу, јецао је избеглица под шаторским крилима и кроз сузе гледао стар и нови свет. Сутрадан, остављајући место бола и туге, он је понео у души другог човека, а у поцепаном шињелу, као амајлију, комадић земље са Косова.* (М. М. Пешић, Д. Ј. Филиповић, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 156.)

⁶²⁵ Драгиша Васић, *Драгољуб Филиповић*, у: Д. Ј. Филиповић, *Родољубиве песме*, СКЗ, Београд, 1938, стр. 8.

сликама, које очаравају дубином, силином, симболиком и елегантном употребом метафора, персонификација и алегорија. Како је само сугестивна и мистична визија султана Мурата и Милоша Обилића, непостојећа у народној поезији *Тама.. Ноћ је одмакла дубоко. Султан Мурат будан, још не спава. Сан му не да вечне судбе тајна. - Док отуда са поља бескрајна У муњи се Милош оцртава.*⁶²⁶ Тешко је одолети и потресној песничкој фресци оца међу погинулим Југовићима *Мртав старац мртве руке шири; Још се Богдан са смрћу не мири - Мртав отац мртву децу брани.*⁶²⁷ Полазиште за поезију Драгољуба Филиповића је у косовском миту, али чудноват спој трагичног, епског, лирског и сликовитог ствара добру основу за креирање десетерачких лирских призора и оригиналног света симбола и омогућава избегавање суве реторичности и гусларског призвука. Преплитање епског и лирског у Филиповићевој поезији уметнички оживи издвојене епске појединости и формира нове естетски хармонизоване слике, попут оне у стиховима *И бише се и секоше с Турци, Док ножеве пребише до кора, Тад још једном споменуше Бога И падоше један крај другог - Мрки, неми, као бор до бора.*⁶²⁸ Чудно је да Драгољуб Филиповић ни један једини пут не покушава да десетерцем опева хероје Првог светског рата, поготово, што свака његова песма, поред епско-лирских елемената, има јачину драмског мотива и динамику својствену актуелним ратним догађањима.

Многобројна издања ратних дела Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића сведоче о њиховој популарности у рату и међуратном периоду, мада су књижевни критичари често оспоравали вредност њихове лирике, пре свега, због изразитог опонашања народне поезије, идеализованих и декоративних слика, *претераности* и *родољубиве грандоманије*. Милан Богдановић са правом подвлачи да су у том ратном

---

⁶²⁶ Драгољуб Филиповић, *Мурат*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 33

⁶²⁷ Драгољуб Филиповић, *Мртви Југовићи*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 34.

Мртви Југовићи

⁶²⁸ Драгољуб Филиповић, *Васојевићи*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 30

тренутку, песме Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића *правиле утисак несразмеран њиховој правој уметничкој вредности*, али и да вредност ове поезије *није у величини родољубиве апстракције, већ у више или мање успелој обради конкретних предмета*.⁶²⁹ Књиге *Србијански венац* и *Косовски божури* повод су да се и током трајања рата шире проговори о српској народној поезији. Бранко Лазаревић је противник тезе о националном пореклу уметности, што не значи да оспорава вредност наше народне епике, која је *општечовечанска, јер је и као религиозна, и као љубавна, и као јуначка, она успела да да опиту и праву религију, опиту и праву љубав, општег и правог јунака*.⁶³⁰ Он оштро осуђује појаве површних подражавања народне поезије, зато што она дотакну само њене спољне ознаке, а не и њену величину и основни тон. На питање, *да ли један савремени песник може да пева јунаке и велике хисторијске догађаје у стилу и смислу народне поезије*, већина књижевника и критичара би пре рата одговорила негативно, али, у рату, мишљења се мењају, првенствено због чињенице да су *историја, национализам и дух народне песме постали реалност и тиме најдостојнији инспирациони извор за песника и уметника*.⁶³¹ После рата је још дуго чувана традиција стварања патриотске поезије, по угледу на народну епику и у духу косовске митологије, али са много мање успеха, него ли, што је то био случај у ратним збиркама Драгољуба Филиповића и Милосава Јелића.⁶³²

---

⁶²⁹ Милан Богдановић, *Наша позна патриотска лирика*, у: Драгољуб Филиповић, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983, стр. 123-127.

⁶³⁰ Бранко Лазаревић, *О 'националном тлу' у уметности*, **Забавник** (Крф), бр. 10 (17. фебруар, 1918), стр. 14.

⁶³¹ Тодор Манојловић, *Милосав Јелић: Србијански венац*, **Забавник** (Крф), бр. 12 (15. април, 1918), стр. 18.

⁶³² Одмах после рата, Грчић и Прибићевић пишу спев *Нова Косовка*, за који критичари *Српског књижевног гласника* кажу да је испод народне поезије, коју стереотипно подражава. Јован Маговчевић издаје у Сарајеву, 1921. године, *Пјесме ослобођења*, писане у десетерцу и са темама од *Куманова до Солуна*, док Мирко Стефановић објављује десетак књига десетерачке поезије, инспирисане балканским ратовима и Првим светским ратом, са уверењем да је гуслар *весник слободе, а гусле - историја наша*.

Већ смо у више наврата нагласили да је прозно стваралаштво у Првом светском рату мање заступљено од поезије, а када га има, реч је, углавном, о краћим формама попут прича, приповедака и цртица. Најплоднији српски прозни писац у рату је Иво Ћипико, који у периоду од 1916-1919.године издаје збирке *На помолу*, *Из ратних дана 1912-1917* и *Из солунских борби*. Дела Ива Ћипика са тематиком из Првог светског рата најчешће су фрагменти, истргнути из дневника, несређени и књижевно недограђени, а највише што се у цртицама и причама може позитивно вредновати је пажљиво и емотивно бележење ратне хронике. Записи *Пламичци*, *Дечица*, *Јабука*, *Жеђ* и *Пред брисаним простором* имају неку непосредност и топлину, што их издваја од осталих, претежно, путописних, бледих и штурих белешки. Посебно је занимљива цртица *Пред брисаним простором*, у којој се спонтано појављује снажна оптужба против ратовања и жртвовања кроз Милованова сећања на погинуле другове и питања *Куда ово води? Ако овако будемо гинули при нападу сваке чуке и ћувика што су пред нама, свих ће да нас нестане!*⁶³³ Ћипико посвећује неколико књижевних радова борбама српских војника на Кајмакчалану (*Планина*, *На разбојишту Кајмакчалана*, *Рањеници* и *Кајмакчалан*), али и у њима не успева да оде даље од документарности, паролашких исказа, сувопарних описа и неколико добрих натуралистичких слика. Ћипиков ратни дневник има, такође, обележје документарног текста, у коме повремено заискри књижевник и изненађујућа исповедајућа искреност писца, попут исказа *бедник сам, немам снаге да с пушком у руци браним овај последњи остатак земље, немам зато снаге што не могу да мрзим, што у души не осећам инстинкт убијања.*⁶³⁴ Непосредно по завршетку Првог светског рата, појавиће се приче приповетке и романи Драгише Васића, Станислава Кракова, Милоша Црњанског, Вељка Петровића, Милутина Јовановића и других писаца, у којима се детаљно описују догађаји из четири ратне године и књижевно обликује српска ратна драма, што значајно повећава вредност српске прозе о *великом рату*.

---

⁶³³ Иво Ћипико, *Пред брисаним простором*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 264.

⁶³⁴ Иво Ћипико, *Ратни дневник*, у: Иво Ћипико, *Сабрана дела IV*, Просвета, Београд, 1951, стр. 340.

Могло се очекивати да ће ратни и поратни књижевни текстови Станислава Кракова имати *херојски карактер*, поготово у светлу чињеница да седамнаестогодишњи писац добровољно одлази у редове војводе Вука и балканске ратове и да је до краја Првог светског рата осамнаест пута одликован. Додуше, седамнаест рађавања писца у рату наговештава да Краковљева дела могу следити и антиратну књижевну струју. Детаљним ишчитавањем ратних романа, мемоарско-документарне и путописне прозе и литерарне заоставштине Станислава Кракова могуће је пронаћи аргументе за обе поменуте тезе и опредељење писца да будућим генерацијама остави *живо* штиво о ужасу Првог светског рата, док се роман *Крила* издваја и одбија да буде *једноставно и јефтино национално и антимилитаристички ангажован*, и уместо тога покушава да буде *роман-фреска о једном трагичном историјском времену, сведочанство о трагичности људског живота и судбине о рату*.⁶³⁵ Дешавања на Солунском фронту описује Краков у кратким романима *Крила* и *Кроз буру*, с тим да, у прва два дела романа *Кроз буру*, ставља у средиште интересовања романтично-сентименталну љубавну причу између младог официра и девојке коју случајно среће у возу, на путу према Грчкој. Писац нас упознаје да дело пише на фронту 1917. и 1918.године, али тек од трећег дела романа уноси ратне фрагменте кроз описе живота позадине или стања на фронту, излази из круга баналности и сентименталности и гради *бурну* слику хаотичних ратних дешавања, утапања личне у колективну трагедију и креирања контраста на граничној линији љубави и рата, живота и смрти. У роману *Крила*, рат је централни и једини догађај. Краков почиње да ради на роману 1918.године, у рововима на Солунском фронту, али мозаичка структура овог романа брише временска и просторна одређења и омогућава брзо смењивање приповедачке перспективе на путу од позадине до фронта или од *историје солунских авантура* до слика ратног хаоса. Писац не дозвољава да упадне у замке сентименталног и патетичног, као у роману *Кроз буру*, већ у *Крилима* од прве странице гради изоштрен, ироничан и *необичан* угао гледања на рат.

---

⁶³⁵ Васа Павковић, *Крила Станислава Кракова*, у: *Српски роман и рат*, приредио Миодраг Матицки, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 138.

Краков почиње роман приказом оштећеног поверљивог војног документа, који је *појела коза*, призорима Срба који пију по кафанама и описом крађа од стране српских војника. Другим речима, писац одмах ставља до знања да се у роману неће држати добро познатог модела отаџбинског рата, ратне епопеје и видовданске етике, већ да ће отворено проговорити о наличју и *прљавитини* рата. У том циљу, Краков користи технике пародије, сарказма и комбиновања трагичних ратних детаља са наизглед безначајним појединостима, чиме ствара неку врсту *језиве игре* или поигравања са смрћу. Дobar пример црнотуморног и *горког* казивања налази се у исказу *Многи су правили крстиће од тисовине, светог дрвета. То је, кажу, штитило од куришума. Зато су ипак гинули од граната.*⁶³⁶ У роману *Крила* могу се пронаћи још многи сегменти парадоксалних и трагикомичних сцена или асоцијација, док је скала моралних вредности људских поступака у роману таква да сугерише на закључак - кодекс солунских проститутки је доследнији и моралнији од понашања српских официра. Далеко је све то од било какве патриотске поетизације и, у време објављивања *Крила*, увелико раширеног мита о непобедивој и дисциплинованој српској војсци. Очигледно је да Станислав Краков непоколебљиво тежи *голој истини* о догађањима на Солунском фронту и да зато максимално користи *иронично обојену мозаичку слику рата и људских страсти које се у њему ослобађају.*⁶³⁷ Одмах по објављивању романа *Крила* запажа се и филмичност тог дела и специфично приповедање Станислава Кракова са применом монтаже, реза, кадрирања и других филмских поступака. Филм је у том тренутку потпуно нов медиј и несумњиво изазива велику пажњу код књижевника, како у свету, тако и у нашој земљи. Краков познаје законитости нове филмске индустрије и осећа да брзим смењивањем самосталних кадрова, комбиновањем супростављених наративних секвенци и променама општих и крупних планова може верно дочарати стање фронтског узбуђења, панике и ратног лудила. Уосталом, он ће у својим мемоарима записати *Рат има ту добру страну да се*

---

⁶³⁶ Станислав Краков, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 72.

⁶³⁷ Александар Јовановић, *Умирање у веселом буну* (Станислав Краков, *Крила*, 1922), у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 118.

у њему декори, инсцениација и збивања једнако мењају. Сцене су увек нове, а смрт увек толико близу да нема много времена за сећање и успомене. Увек једна нова импресија.⁶³⁸ Филмски приказ нових импресија подразумева да кадрови не прате континуитет радње и да се тек монтажом појединачних слика добија општа романексна слика рата. Монтажни начин приповедања, сценско приказивање догађаја, непрекидан ритам, кратке и елиптичне реченице и контрасти карактеришу многе делове романа *Крила* и препознају се, на пример, и у следећем пасусу *Са свих страна села трче људи. Пролећу улицама, јуре кроз дворишта, разваљују ограде, и избијају врата са кућа. Чутурице весело певају на мршавим куковима. Пробуђене жене вриште. Тужно блече овце по бачијама. Код двоспратне куће је пуцњава све јача. Само се једно мало дете, све голо, мирно игра на буњишту.*⁶³⁹ Због развијености облика кинематографског приповедања код Станислава Кракова, односно поступака заснованих на коришћењу могућности које у књижевности и језику допушта филмска монтажа, роман '*Крила*' јединствен је међу другима авангардним кратким романима.⁶⁴⁰ Посебност романа *Крила* је и у способности писца да књижевно прати кретање војника, не само са копна или мора, већ и из ваздуха. Краков је фасциниран још једним новим открићем - *аеропланом*, како због осећаја *пијанства и радости* у ваздуху, тако и услед могућности да ратиште сагледа из висинске перспективе и угла *авиона у дивљем лету*.

Станислав Краков нам у роману *Крила* даје експресионистичку, бруталну, кошмарну и често гротескну слику рата, у којој се посебна пажња посвећује утицају рата на деформације код човека и војника. Рат буди неконтролисане нагоне и *жеља за убијањем полако улази у људе*, на јуриш крећу *дивљи гласови у ноћи* и све се завршава сећањем убице на убијеног и мирним закључком *Убијени је непријатељ, а убица*

---

⁶³⁸ Станислав Краков, *Живот човека са Балкана*, Наш дом, Београд, 1997, стр. 254.

⁶³⁹ Станислав Краков, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 24.

⁶⁴⁰ Предраг Петровић, *Кинематографско писање романа ('Крила' Станислава Кракова)*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), књига педесетчетврта, св. 3 (2006), стр. 525.

јунак.⁶⁴¹ Краков пише да је наступ борбених колона налик покрету животињског чопора (*полудела мрачна гомила се ваља, мрви и риче*), док судар двеју војски приказује као сукоб *расприталих сенки*. Писац појачава драматичне призоре крвавих борби истицањем делова тела, уместо целине и употребом снажних контраста између приказа смрти и ужаса и незаинтересоване природе, тако да, на пример, док *рањеници јече, урлају или издишу*, шуме горе на сунцу, *невидљиве бубе певају*, а око *крваве ватре миле мрави*.⁶⁴² Свакодневни јуриши, фијукање граната и страх од смрти стварају временом код бораца стање *отупелости* за страхоте рата, а ирационални борбени занос војника Краков објашњава *пијанством борбе*, у коме је *човек храбар само зато што више не мисли и што убија да не би био убијен*.⁶⁴³ Понашања војника у борби крећу се од егзистенцијалног страха и панике до ратне еуфорије и у таквим околностима не чуди што се код бораца јављају одбрамбени механизми у виду смеха и еротске жудње. Смех и *сулудо кикотање* су доказ да је ратни ужас прешао границу коју свест војника може да поднесе и означавају радост оних који су још увек живи и имају снаге да се шале на рачун блиске сопствене смрти и страдања око њих. Појачани сексуални нагони су, такође, плод потврде живота бораца и њиховог супротстављања ратним дешавањима и погибијама и у испуњавању тих циљева није било превише шокантно и морбидно тврдити *Љубав је крај мртваца имала нарочите дражи*.⁶⁴⁴ Ипак, и у том ратном незнању, Краков проналази *ратну лепоту* и адреналинско узбуђење, које се не може упоредити ни са чим ван ратног окружења. Паклени простор бојишта има нешто лепо и заводљиво у себи, и поред свих ужаса (*Цео фронт пламти као сјајна, устрептала пруга; запаљене бомбе описују сјајне пруге у лету кроз таму*), док на њему *Севне пламен и заслепи очи. Грмне, рикну парчад. Јаукне се. Руши се. Крвава се тајна врши*.⁶⁴⁵ Душан Каповић и други јунаци романа *Крила* желе да се

---

⁶⁴¹ Станислав Краков, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 47.

⁶⁴² ибид, стр. 58.

⁶⁴³ Станислав Краков, *Живот човека са Балкана*, Наш дом, Београд, 1997, стр. 197.

⁶⁴⁴ Станислав Краков, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 99.

⁶⁴⁵ Станислав Краков, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991, стр. 46.

врате у такву мистичну ратну судбину, што и Станислав Краков чини, одбијајући захтев ујака Милана Недића да се повуче са фронта. Поменути детаљи указују да Станислав Краков није само писац који раздире *маску тријумфалних трофеја* и демитологизује национално страдање, већ *патриота и ратник*, који истински доживљава и искрено осећа ратну драму. Он ни у једном тренутку не доводи у питање ратне циљеве Србије, али се у избору књижевног поступка одлучује да неубичајеним, ироничним и гротескним изразима прикаже све оно што је уграђено у ратну победу. Роман *Крила* је зато израз снажног и особеног доживљаја рата, дат у *духу времена и модерних књижевних токова у прве две деценије двадесетог века. То што је аутор био млад човек, добровољац и непосредан учесник у рату - и то што је роман писао у рову, а коначно га уобличио одмах по изласку из њега - показало се као драгоцен услов да 'Крила' буду таква.*⁶⁴⁶

Саборац Станислава Кракова на Солунском фронту је и Драгиша Васић, који после рата објављује збирку приповедака *Утуљена кандила* (1922) и роман *Црвене магле* (1922). Приметно је да рат одлучујуће детерминише Васићево књижевно стваралаштво и да најбоља дела извиру из његове ратне биографије.⁶⁴⁷ *Црвене магле и ратне приповетке* несумњиво су директан резултат Васићевог учешћа у трагичним ратним догађајима, *духовних разочарања* и осећања *дезоријентације и беспомоћности* послератних генерација. Он добро сагледава да испод опште и заједничке ратне несреће постоје личне катастрофе појединаца и у свом књижевном поступку највећи значај даје управо *помној анализи психолошког поремећаја и хаоса у 'ратујућем*

---

⁶⁴⁶ Александар Јовановић, *Умирање у веселом бунилу* (Станислав Краков, *Крила*, 1922), у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 131.

⁶⁴⁷ Драгиша Васић учествује, као резервни пешадијски официр, у балканским ратовима и Првом светском рату. У ратовима је два пута рањаван, непосредни је учесник одбране Београда, Брегалничке, Кумановске и Колубарске битке, повлачења преко Албаније, страдања на Крфу и борби на Солунском фронту. Демобилисан је у чину пешадијског капетана прве класе због јавно испољавања незадовољства услед *монтираног* Солунског процеса.

човеку'.⁶⁴⁸ У роману *Црвене магле*, Васић ратна дешавања и општу несрећу даје фрагментарно и то пре свега кроз приказе *крвавог, повијеног, затегнутог, расклиманог, смушеног, мирног или блесавог* фронта, док личне трагедије Алексија Јуришића и Ђорђа Христића слика детаљно и са очитом намером да та два лика уздигне у симболе ратне генерације. Слабији део романа смештен је у причи о љубави, верности и неверству два српска официра и њихових драгана, а много бољи налази се у фронтовским фрагментима, открићу правих питања и одговора (*Шта су ми криви они људи на које бљују смрт ове овде циви! Ништа*) и оштрој критици квазипатриота у позадини, који једу и пију у топлој кафани, одушевљавају се победама, разбијају чаше и пред свануће зареде по улицама и под прозорима 'праве серенаде' оним женама чији су мужеви луди те се ломатају и млате тамо по блатњивим рововима.⁶⁴⁹ Посебно су снажни сегменти романа у којима писац кроз унутрашње монологе и грозничава размишљања главних јунака проналази три кључне истине у трагедији ратне генерације и општем расположењу у послератном периоду. Васић прву истину открива тако што *широким очима* гледа велику илузију и подвлачи *Било је једно снажно колено људи и ја сам тим планинским дивовима припадао. Оно је схватило живот као жртву. И напојено духом витештва и традиције, у огњеном, енергичном родољубљу, у невиђеној чистоти и лепоти душе, оно се жртвовало.*⁶⁵⁰ Друга истина је да припадници те генерације, баш тада, на врхунцу највеће славе и после остварених снова, *никад несрећнији нису били, док се трећа истина назире у Васићевом осећају ужасне трагедије, најславније, по боловима, генерације које нестаје и чија је свирепост судбина: да на крвавим својим грудима, пуним рана за принцип отаџбине, пригрли, хтела не хтела, онај племенити принцип космополитизма. Јадница.*⁶⁵¹

---

⁶⁴⁸ Милан Богдановић, *Пад са грађевине*, у: Милан Богдановић, *Стари и нови III*, Просвета, 1961, стр. 309.

⁶⁴⁹ Драгиша Васић, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 62.

⁶⁵⁰ ибид. стр. 115.

⁶⁵¹ ибид. стр. 117-118.

Господо, ужасно сам био нервозан каже непознати наратор у првој реченици приповетке Драгише Васића *У гостима* и тако започиње *нервозну* причу о ратном повратнику Николи Глишићу. Ратни догађаји приказани су ретроспективно и фрагментарно кроз слике ровова, земуница, *стазе уздаха*, фронта на коме ни ваздух *није више ваздух* и свести војника да се свакоме живи и да *слатка смрт и није ништа друго до песничка лаж или лаж са којом оперишу они чији је рачун рат*.⁶⁵² С друге стране, Васић ставља до знања да је приповетка *У гостима* на истим координатама са песмом Душана Васиљева *Човек пева после рата*, како поднасловом *Човек прича после рата* и навођењем стихова песме, тако и судбином главног јунака коме су у време окупације обесили оца, сестра му је побегла са аустријским официром, а вољена жена постала неверна. По повратку из рата, у који је отишао као узоран, храбар и карактеран човек, Никола се одаје блуду, бекријању и проневерама. Васићеве поруке су јасне и гласе - рат и ратне последице мењају људе и против њихове воље и одводе их на моралну странпутицу. Ова порука је видљива и у другим ратним приповеткама Драгише Васића, које уз то одликују емоционално доживљавање рата и опредељење да судбине ликова буду повод за промишљања о животу, људској судбини, моралним вредностима и друштвеном уређењу. Тако, на пример, рањени и болесни борци износе у приповеци *Реконвалесценти* тврдње да је отаџбина *празна реч, апстракција и веиштакчо осећање* и постављају незгодно питање *Отаџбино, чиме си ме толико задужила да од мене захтеваш оволике и грозне патње?*.⁶⁵³ Горким и топлим речима описује Драгиша Васић ратне јунаке са *порушеним идеалима*, послератним траумама и поремећеном психом, али у креирању гротескног и трагичног лика Секуле Ресимића користи елементе пародије, како би живописно, скоро пластично, приказао тог довитљивог, умешног и сулудо храброг војника, који истовремено коцка, вара, краде и бежи из војске. Несрећни Ресимић је далеко од позитивног прототипа српског

---

⁶⁵² Драгиша Васић, *У гостима*, у: Драгиша Васић, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 171.

⁶⁵³ Драгиша Васић, *Реконвалесценти*, у: Драгиша Васић, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 246.

војника и замишљене пројекције човека који брани отаџбину, мада Станислав Винавер оштроумно примећује да управо *Ресимић - добошар г. Васићев, клемпав, мутав, кривоног*, даје *такт свим нашим стремљењима да са вечитог крвавог разбојишта најзад доспемо на светлији друм*.⁶⁵⁴ Приповетка *Ресимић добошар* издваја се у ратном приповедачком опусу Драгише Васића и по стварном и суровом виђењу војске, *колоне скелета*, која је *одступала кроз кришове, полумртва једна војска сва у ритамима, што се напрезала, пентрала, стењала, цркавала и претварала у стрвине*.⁶⁵⁵ На том страшном путу, будно, поштено и критичко око Драгише Васића непогрешиво препознаје ружне и прљаве ствари у ослободилачкој и победоносној српској војсци, почев од каријеризма или хаотичног командовања, па до појава батињања.⁶⁵⁶

Српска књижевност у Првом светском рату највећим делом настаје на Крфу, у Солуну, Бизерти и другим местима размештаја избегле српске владе, војске и државних институција, мада се извесна књижевност рађа и у окупираној домовини, аустроугарским и немачким логорима, заточеништву и земљама удаљеним од Балкана, попут Енглеске, Француске, Швајцарске, САД и Русије. Реткост је међу објављеним књигама пронаћи оригинална и нова књижевна дела, али у Енглеској се, на пример, одвијају важне активности на пољу књижевног стварања српских писаца и критичара и њиховог настојања да утичу на помоћ енглеских културних кругова остварењу југословенског уједињења. Богдан Поповић запажено делује у том правцу, Павле Поповић је члан Југословенског одбора у емиграцији и уредник *Југословенског билтена* на енглеском језику, док Војислав Јовановић обавља дужност шефа пресбириа српске владе у Лондону. Посебно је занимљив ратни пут професора и

---

⁶⁵⁴ Станислав Винавер, *У одбрану наше књижевности*, у: *Зли волишебници, полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943, књига трећа 1934-1943*, Слово љубве, Београдска књига, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 174.

⁶⁵⁵ Драгиша Васић, *Ресимић добошар*, у: Драгиша Васић, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 224.

⁶⁵⁶ О батињању српских војника први је јавно проговорио Јован Скерлић у српској скупштини, док су Растко Петровић, Станислав Краков, Драгиша Васић, Стеван Јаковљевић и други српски писци указали на ову ружну појаву у својим књижевним делима.

књижевног историчара Павла Поповића, почев од добровољног учешћа у рату (штаб Дринске дивизије), преко пропагандне мисије српске владе у Италији и Француској, па до Кембрица, где, 1918.године, објављује студију *Југословенска књижевност*. Студија представља први заједнички преглед српске, хрватске и словеначке литературе и научну аргументацију за књижевно јединство југословенских народа. Вреди забележити да и Димитрије Митриновић пише у Лондону додатак *Закопана блага*, у књизи хрватског песника Срђана Туцића *Словенски народи*. Међу књигама, објављеним у Француској, најзначајнија је *Антологија нове српске књижевности*, у којој Миливоје Павловић покушава да збирку Богдана Поповића допуни и исправи са *Недовршеним песмама* Владислава Петковића Диса и стиховима Милутина Бојића, Милорада Петровића, Мирка Дамњановића и Јелке Лукићеве.⁶⁵⁷

Поробљена домовина је дубоко у свести сваког избеглог српског књижевника и они јој се непрестано обраћају мислима, писмима или чежњивим стиховима и записима. С друге стране, у окупираној земљи живи и ради мали број српских писаца, а да то није било лако сведочи Стеван Максимовић *О како сте срећни ви, који сте од непријатељске ватре напустили отаџбину; ви не гледате децу и браћу вашу, кад их учитељи бугарски воде у цркве.. не гледате када бугарски војници камџијају децу и жене ваше.. не гледате како браћу и децу вашу регрутују и под заставом бугарском спроводе.. не гледате, како се српске главе на бајонетима натакнуте у сред бела дана кроз варош носе; не издржасте ни хиљадама понижења, које ми издржасмо*.⁶⁵⁸ Књижевници покушавају да у тим тешким околностима сачувају живот себи и члановима породице, супротставе се, колико могу, злоделима и захтевима окупатора и преточе у литературу догађаје, преломне за националну историју или локалну средину. Вредан дивљења је храбар поступак песникиње Данице Марковић, која

---

⁶⁵⁷ *Антологија нове српске књижевности* Миливоја Павловића објављена је у Ници, 1917.године, са предговором Јаше Продановића. *Антологију* је читљивим рукописом исписао ученик осмог разреда гимназије Драгослав Миловановић, а онда је литографисана у 600 примерака, који су коришћени за потребе српских школа у Француској.

⁶⁵⁸ Стеван Максимовић, *Успомене из окупације*, Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918, Књижара Геце Кона, Београд, 1919, стр. 94.

учествује у Топличком устанку 1917.године, пролази кроз заточеништво у нишкој тврђави и остаје жива само захваљујући интервенцији бугарског песника Ивана Вазова.⁶⁵⁹ Читањем песничког опуса Данице Марковић, лако је утврдити да је родољубље на маргини централног тока њеног стваралаштва и да се тек у ретким приликама јавља као критичар лажног и декламаторског патриотизма. Ипак, Даница Марковић пише, поводом десетогодишњице Топличке буне, песму *Дванаест хиљада* и апострофира младиће, који *одоше смели, некуд бесповратно, Одоше храбри у смрт неизбежну, - Пред судбе страшне десницу досежну - На пировање душмана одвратно Однесе месо од снаге набрекло И староставно србинско порекло.*⁶⁶⁰ Погибија дванаест хиљада младића и Топличка буна су се, очигледно, дубоко урезали у памћење песникиње и инспирисали је да начини искорак од анализа сопствених осећања и љубавног дневника ка општим и родољубивим темама.⁶⁶¹

Исидора Секулић се налази међу ретким српским књижевницима који су остали у Србији, у периоду од 1915-1918.године. Она у ратним данима борави у Сокобањи, Алексинцу и Београду и активно се бави књижевним стваралаштвом, што је лако документовати објављеним делима, непосредно по завршетку Првог светског рата.⁶⁶² У рукописној заоставштини Исидоре Секулић сачуван је занимљив текст *Последња*

---

⁶⁵⁹ Топличка буна је избила услед насилне и масовне бугаризације Срба у Топличкој области, 1917.године, када Бугари, користећи окупацију тог дела Србије, мењају чак и лична имена Срба у бугарска и тако покушавају да затру сваки српски траг. Бугари гуше буну уз помоћ аустроугарске војске, спроводе сурове војне операције и масовно убијају учеснике буне.

⁶⁶⁰ Даница Марковић, *Дванаест хиљада (За десетогодишњицу Топличке Буне)*, **Вардар, календар за просту 1927.годину** (Београд), 1927.

⁶⁶¹ Топлички устанак и његови актери чине и историјску основу романа Ивана Ивановича *Топлички устанак* и Милосава Савића *Ћуп комитског војводе* (1990), мада у овим делима време, простор, узроци устанка и атмосфера у устаничким редовима представљају само основне историјске координате догађаја, по којима имагинација писаца ствара ново рухо са испреплетеним стварним, митским и фантазијским елементима.

⁶⁶² После рата, Исидора објављује роман *Ђакон Богоридичине цркве* (1920) са нератном тематиком и збирку документарних и патриотских приповедака *Из прошлости* (1919), у којима је она превасходно сведок-записивач, а тек онда тек приповедач и стваралац.

защитница 1915-те, који је сличан и у основним детаљима истоветан запису, објављеном у *Књижевном југу*, крајем 1918.године, али са потпуно другачијим и мирнодопским насловом *Писмо непознатом господину*. Исидора језгровито и драматично слика ратну ситуацију у трагичној 1915.години *сва је граница на три стране била отворена рана. Али бојеви су још трајали. Још је очајнички брањена земља. Још су тутњили црни возови и бацани војници са фронта на фронт као гвоздено оружје. Још се ретка комора провлачила пречицама, још су рањенике преносили из места у место. Још се живот није укочио, још ствари око нас нису изумрле. Још је било наде.*⁶⁶³ Субјективан и лирски карактер Исидорине прозе појављује се у опису војске, *полеглој у седлу*, којој је *умор избушио лице бледим рупама и напор очи стаклом превукао*, док отаџбину Исидора препознаје у лику стаситог и лепог командата српске војске. Са официром је и отаџбина отишла преко албанских планина, мада се у запису *Помрачени Београд* запажа потпуно супротна пројекција отаџбине код Исидоре Секулић и њена идентификација са опустошеном и поробљеном престоницом. Она дочарава атмосферу потиштености, страха и протеста, исказује приврженост домовини, наговештава да је пораз привремен и храбро тврди *отаџбина је ипак била овде, под црном звездом; а емиграција је била само провинција отаџбине.*⁶⁶⁴

У поратном периоду, често се у београдским државним и културним круговима воде тешке полемике по питању писаца, који су остали да живе у поробљеној земљи, поготово, ако су, макар и минимално, сарађивали са окупаторским властима. О природи тих сукоба најпластичније пише Божидар Николајевић у приповеци *Мата Натрапало*, објављеној у часопису *Воља* (јун-јул, 1927), *Настаје драма 'Две Србије'*. *Она што измаче непријатељу, доживела је албанску Голготу; Србија која под непријатељем остаде на огњишту, имала је Голготу окупације. Избегли Срби, - то су*

---

⁶⁶³ Исидора Секулић, *Писмо непознатом господину*, *Књижевни југ* (Загреб), књ. рим. 3, св. 1 (1.јануар, 1919), стр. 4.

⁶⁶⁴ Исидора Секулић, *Помрачени Београд*, у: Исидора Секулић, *Записи*, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 18.

*Обилићи; неизбежни Срби јесу Бранковићи. Према томе, Мата је Милош Обилић, а писац ових врста – Вук Бранковић.*⁶⁶⁵ Божидару Николајевићу се у послератном периоду замера што у рату обавља дужност шефа грађанске управе у Пожаревачком срезу и сарађује са окупацијским *Београдским новинама*, у којима оштро напада Јована Скерлића и Богдана Поповића због *неспособности, нетолеранције и уских погледа* при развоју југословенске културне заједнице.⁶⁶⁶ Писање за *Београдске новине* је разлог и жестоких напада на Божидаревог млађег брата Душана С. Николајевића и Бору Станковића, док је Вељко Милићевић стављен на стуб срама због обављања дужности министра правде у црногорској емигрантској влади. Књижевна инвентивност Боре Станковића слаби после рата, великим делом и због попуштања апелима уредника *Београдских новина* да пише за тај лист и послератних бојкота и оптужби за његову наводну сарадњу са радницима окупацијског гувермана и *издају родољубља*. После смрти књижевника, његови пријатељи штампају дневник *Под окупацијом* (1927), мада Борине ћерке тврде да су то биле приватне белешке, нека врста подсетника и да *он те ствари никада не би ни штампао, или, ако би се на то и одлучио, дао би им неку књижевну форму*.⁶⁶⁷ Окупацијски дневник Боре Станковића садржи оптужбе на рачун оних који су ратне године провели у Београду и поглед супротан званичној слици рата, тако да не чуде оцене тадашњих књижевних критичара да је његово писање вођено *осветољубивим побудама*.

Када се читају ратне биографије српских писаца у данима Првог светског рата, не може се избећи утисак да биографски детаљи, с једне стране, делују попут грађе за добар роман или драму, док с друге имају велики значај за књижевно стваралаштво

---

⁶⁶⁵ Божидар Николајевић, *Мата Натрапало*, у: Радомир Константиновић, *Биће и језик 6*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 87.

⁶⁶⁶ Божидар Николајевић, *Један лажни југословенски апостол*, **Београдске новине** (Београд), III, бр. 264 (26. септембар, 1917), стр. 1-2.

⁶⁶⁷ Синиша Пауновић, *Бора Станковић и Бранислав Нушић иза завесе*, Народна књига, Београд, 1985, стр. 17.

писаца. Узбудљиви ратни дани Момчила Настасијевића,⁶⁶⁸ на пример, пресудно утичу да почне писање и стварање поезије, прича, драма и есеја са језичким и структурним иновацијама, које ће, десетак година касније, значајно освежити српску књижевност дубином лирике, старим сликама и значењима, фолклорним елементима, мистичним заносом и изворним религиозним надахнућем. Момчило Настасијевић слика Милановац под окупацијом у драми *Господар Младенова кћи*, док више песама и прича везује за актуелне ратне догађаје. У запису *Виђење 1915*, Настасијевић вешто користи *језик предања* у приказу албанске голготе, познатог мотива другова који се *блиско животима прибијају* и типичног поднаредничког *поузданог* казивања *Ништа је за мене ово брда! Бре, знам те где дишеш, планино! А ви, не полишете ли онако од себе, с моје стране вам фалити неће! Ко луду децу одвешћу вас за ручицу кући. То знајте сигурно ко град!*⁶⁶⁹ Колико је само лепоте, смисла за мелодију и народски искрене туге за погинулима у стиховима *Откини зумбул с груди, погни главу; војника хоће да закопају, а њему тако се живело. Шта вреди поп што моли, на крстача, на име, неће се војник вратити у село, неће пољубити коју воли.*⁶⁷⁰ Настасијевић не пропушта да жигоше послератну небригу државе и у причи *Сан брата без ноге* топло оцртава лик војника, коме је *кад се оно метежило и тукло* сила размрскала ногу, а после рата *уза зид на улици залудан; чекам да се и за мене нађе живота*. Има људи који хоће да

---

⁶⁶⁸ Момчило Настасијевић је прво проглашен за неспособног при регрутацији 1915. године, али се одмах после тога пријављује за добровољца и почиње да обавља писарске послове у Војној станици у Горњем Милановцу. Из затишја после Колубарске битке, потичу његови најранији сачувани радови у виду три песме и дневничких записа, а када почне повлачење српске војске, Настасијевић креће са милановачком војном станицом према Косовској Митровици. Пут им је пресечен, тако да се Момчило споредним путевима, кријући се од аустроугарских војних патрола, враћа до Краљева, где је ухапшен и спроведен у Крагујевац. Успева да побегне из Крагујевца и да се, преоучен у сеоско одело, врати у Милановац и проведе целу 1916. годину у кућном притвору, док, наредне године, Момчило Настасијевић, по одлуци окупационих власти, добија радно место у милановачкој месној команди.

⁶⁶⁹ Момчило Настасијевић, *Виђење 1915*, у: Момчило Настасијевић, *Песме, приповетке, драме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 187-188.

⁶⁷⁰ Момчило Настасијевић, *Труба*, у: Момчило Настасијевић, *Песме, приповетке, драме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 60.

позлате јунакове ране, али он опет у потаји волео би и туга ме, што неће, што да се не сете мене заборављена! Ко било, ма и лудо дете, за причу да ме припита: 'Где ти је, чико, нога?'⁶⁷¹

Ратне животне приче Момчила Настасијевића и Симе Пандуровића су сличне, поготово, у делу добровољног учешћа у рату, отпуштања из војске због болести и дочека окупације у породичном кругу. Пандуровић не жели да у Ваљеву изрази лојалност окупатору и потпише изјаву о присаједињењу Западне Србије Угарској, због чега је прво ухапшен и затворен, а потом интерниран у логоре у Болдогасоњу и Нежидеру, где дочекује крај рата. На гробљу у Нежидеру се у данас налазе стихови Симе Пандуровића, посвећени заборављеним жртвама и херојима рата. За време Првог светског рата, Друштво хрватских књижевника издаје у Загребу сабране песме Симе Пандуровића под насловом *Оковани слогови*, у којима су обједињене песме из раније штампаних збирки и допуњене новим из циклуса *У немирним сенкама*. У тој и збирци *Стихови* (1921) налазе се песме, које не само да добро осликавају поезију Симе Пандуровића у Првом светском рату, већ делимично објашњавају и његово предратно и поратно певање. У песми *Пред последњим данима*, Пандуровић се као на покретној траци присећа предратног живота, када је *Давила нас мора несносног живота Завет наших давно покопаних снова*, и кад је живот био *беда, терет и срамота*, недвосмислено указује *И дошло је оно што мораше доћ'*. *Зажегли смо зубље крвавога рата*, сведочи да је *грмела дуго страшна канонада* и наговештава *Наше мутне очи укочено гледе на сретније доба за потомке наше*.⁶⁷² Занимљиво је да Пандуровић у том победоносном тренутку исказује сумњу у праведно ново доба, види *да се ни сад не разбија мрак* и одлучно захтева да ако опет *Наш живот потече к'о прљава река*, устану из гроба жртве и *осветнички снови*, да *савест узбуну затруби* и поведу *последњу борбу против срамног доба*.⁶⁷³ Каква контрадикторност у односу на нешто

---

⁶⁷¹ Момчило Настасијевић, *Сан брата без ноге*, у: Момчило Настасијевић, *Песме, приповетке, драме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 193.

⁶⁷² Пандуровић, Сима, *Стихови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921, стр. 126-127.

⁶⁷³ ибид.

раније испевану песму *Сан народа*, у којој нема ни трага песимизму и сумњи и где се разазнаје само идилични *народни сан* и *чезња за старим плавим обалама*, гробљима и колевкама *старих, остављених нада*, док *сјакте оштри бајонети*, промичу *сенке које тужних пет векова свете* и *народ цео иде својој мети*.⁶⁷⁴ Ипак, у целини гледано, Пандуровићева поезија у Првом светском рату је смиренија, мисаонија и суморнија од патриотске лирике из балканских ратова, што је посебно видљиво у песми *Београд у ропству*. Док Милутин Бојић из Драча, 1916.године, сања *престоницу белу, Китњасту и младу у сутону* и тек наслућује *разривена недра* и *тупи бат туђинске страже*,⁶⁷⁵ догле Сима Пандуровић у логору тугује за његовим *Градом*, много јасније види *мрак, глад, ропство, беду увреду, срамоту* и *тешке кораке варвара* и са великом сигурношћу предвиђа слободу, како београдским *улицама шета*.⁶⁷⁶ Има у овој песми јаким контраста, споменичне лепоте и верног приказа главног града Србије под окупацијом, који је, свакако, смештају у *ред антологијских песама о Београду*.⁶⁷⁷

Није реткост да српски књижевници бораве у логорима аустроугарског и немачког царства, што потврђују и тужне ратне и логорашке судбине Велимира Живојиновића Масуке и Милоша Перовића.⁶⁷⁸ Живојиновић остаје у логору Болдогасоњ до краја рата, а мотиви из рата иницирали су стварање неких његових познатијих песама (*Повратак, Пут, Албански мотив*), у којима дочарава повлачење кроз Албанију, заробљеништво и повратак човека из рата свом завичају. Страдање Милоша Перовића још је веће, пошто после размене заробљеника умире у војној

---

⁶⁷⁴ Пандуровић, Сима, *Стихови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921, стр. 111-112.

⁶⁷⁵ Бојић, Милутин, *Песме*, Каирос, Сремски Карловци, 1996, стр. 79.

⁶⁷⁶ Пандуровић, Сима, *Стихови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921, стр. 122-123.

⁶⁷⁷ Павловић, Миодраг, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 327.

⁶⁷⁸ Велимир Живојиновић Масука се са српском војском повлачи преко Пећи, Рожаја и Подгорице до Сан Ђованија, али је на повратку заробљен и одведен у логор Болдогасоњ. Милош Перовић, официр и носилац Карађорђевог звезде, рањен је у борбама на Ади Курјачици 1914.године, нога му је ампутирана и лечи се по болницама у Ваљево, Крагујевцу и Скопљу. На носилима се повлачи са српском војском до Митровице и Пећи, где га заробљавају Аустријанци и депортују у логоре у Румунији и Немачкој, упркос томе што је био тежак инвалид.

болници у Паризу (1918), не дочекавши да види ослобођење отаџбине. Нема сумње да су ратни подвизи, мукотрпни живот у ропству и трагична смрт утиснули печат искренности у његове патриотске стихове, али Перовић, у логорима Браунау и Јозефштат, бележи и фрагменте својих размишљања о рату, богу, смрти, животу, жени и људскости у свеску под насловом *Veilage zur Nirwana (Прилози Нирвани)*. Он оставља занимљиво сведочанство о утицају рата, рањавања и тешког заробљеничког живота на својеврсну песничку метаморфозу, пошто одликовани официр, писац трагедије у стиховима *Карађорђе* и песник романтичарског патриотизма прави изузетан преображај у рату и стиже до самооптужбе, оптужбе човечанства и слутње да се склоност ка злочину често крије иза патриотизма. Милош Перовић у дневнику записује *Тетурајући се на својим штакама често дођем у опасност да паднем да не бих згазио мрава; али сам у стању да мирне душе стрељам чету непријатељских војника. Жудња за злочином у мојој души, непојамна за мене, навукла је маску патриотизма*, док нешто касније тврди *Злочин из себичности назива се својим правим именом и кажњава се. Злочин из патриотизма назива се врлином и награђује се.*⁶⁷⁹ На сличан начин, двадесетогодишњи поднаредник Дринске дивизије другог позива, војник-песник и ратни инвалид Божидар Стојадиновић пише у ратној рукописној збирци стихове очајног, гневног и *изданог човека* из Албаније, са Вида и Кајмакчалана. Он тврди да у Првом светском рату ни на једној ратној страни *Није било љубави ни свести* и оштро оптужује тадашње српске власти *Непријатељи су нас са свих страна тукли, А ви сте нас подлачки дотукли, То је ваш народ што данас умире.*⁶⁸⁰ Рефлексије Милоша Перовића и стихови Божидара Стојадиновића писани су у сложеним ратним или логорским условима, тако да, нажалост, није било прилике да се та дела поетски развију и продубе, али треба запамтити да нико у *Великом рату* не шаље тако јаке антиратне поруке, попут ова два песника. После рата су Перовићеви и

---

⁶⁷⁹ Милош Перовић, *Мисли*, Скопље, 1934, стр. 127.

⁶⁸⁰ Основне детаље биографије Божидара Стојадиновића и одломке његове ратне рукописне збирке објавио је Живко Милићевић, педесет година после песникове смрти, у часопису *Књижевност*. (Живко Милићевић, *Божидар Стојадиновић*, *Књижевност* (Београд), рим. 8, бр. 5 (мај, 1953)).

Стојадиновићеви ратни књижевни радови стављени у заборав и оптужени да се косе са основним принципима општег друштвеног интереса.

Слика српске ратне књижевности у Првом светском рату не би била потпуна без српских писаца који су ратовали у аустроугарској војсци и оних који су рат провели у заробљеништву. Међу њима је, свакако, најзначајнији Милош Црњански, који у *Коментарима* уз збирку *Лирика Итаке* објашњава да у ратним данима пише *Спомен Принципу*, *Војничку песму*, *Оду вешалима*, *Причу*, *Серенату*, *Траг* и друге песме и да неке од њих штампа током рата у загребачком *Савременику*. Занимљиво је да ратна лутања и машта Милоша Црњанског стварају у рату, највећим делом, меланхоличне љубавне стихове, еротичку *голог тела*, *блудница* и *фењера*, слутње болести и смрти, нестварне и прозачне слике и тајанствене везе између ствари, емоција, космичких висина, удаљених предела и песничке инспирације. У песми *Суматра* су, на пример, у блиске односе постављени индонезијско острво, безбрижност и лакоћа, *снежни врхови Урала*, *бледи лик*, *поток*, *јутро у туђини*, индијска мора, *црвени корали*, завичајне трешње, месец, *далека брда*, *ледене горе* и други појмови, обавијени бескрајним миром, заборавом, чудесном лепотом и *безграничном утехом*. Тешко је било који од ових појмова повезати са ратом, али Црњански, на захтев Богдана Поповића, у *Објашњењу Суматре* тумачи нове експресионистичке и суматраистичке мисли, заносе и законе и наводи *Свуд се то осећа, да су хиљаде и хиљаде прошли крај лешина и рушевина*.⁶⁸¹ Детаљно описујући повратак из рата возом преко Загреба и Фрушке горе до Новог Сада, Црњански указује како се стварају везе између наизглед неспојивих појмова, док приказом потиштености људи, разочараности ратних повратника, нереда и општег сивила, упућује на закључак да *Суматра* представља песнички одраз дешавања у Првом светском рату. По неписаном правилу, Црњански и у коментарима других песама подсећа на ратне околности, борбе и патње, што наговештава да песник управо у *ратном блату*, у рововима, на фронту, у лудилу мржње и убијања, овладава техником порицања стварности и гради сопствени мир,

---

⁶⁸¹ Милош Црњански, *Објашњење 'Суматре'*, *Српски књижевни гласник* (Београд), књига 1, бр. 4 (16. октобар, 1920), стр. 265-270.

откривајући да је део недељивог космоса. Поновићемо да се подстицаји лирике Црњанског, по његовим тврдњама, налазе у рату, ратном бесмислу и грозним ратним ситуацијама, али и подсетити да у ратним и послератним стиховима Црњанског нема гађења или црног очаја, већ његови *стихови плету тако етеричну паучину као да песник никад није чуо за црну страну живота, а још мање је искусио*.⁶⁸²

Поетична комедија *Маска* Милоша Црњанског стварана је и објављена у рату (1918), али у њој се писац, ипак, тежишно бави омиљеном темом романтичарских опера - несрећном љубавном страшћу, а главни ликови генералица, глумица и Чезаре само су актери једне љубавне драме са трагичним исходом. То што Црњански у вихору рата пише комад на *оперској традицији могло се само из потребе за бекством али и из 'духа противљења'*.⁶⁸³ Повезаност *Маске* и других дела са ратним дешавањима у Првом светском рату потврђује и сам Милош Црњански у разговору са Бранимиром Ћосићем *Ја сам се формирао последње године пред рат и у рату. У хаосу и на ратиштима као прост аустриски војник ја сам патио боловао, бежао и јуришао. Спавао сам међу мртвацима. Тај рат нећу и не могу да заборавим. У тих пет година, у болницама и логорима, писао сам 'Маску', 'Дневник о Чарнојевићу' и своје песме. Оно што сам тада осећао и мислио о човечанству, о растанцима и патњама, о узалудности, хоћу да будем веран и доследан. У великом хаосу Светскога Рата био сам непоколебљив у својим тугама, замишљености и мутном осећању самоће. Ни радост послератна није ме изменила*.⁶⁸⁴ Компарацијом животне биографије Милоша Црњанског и *Дневника о Чарнојевићу*, лако је утврдити да у овом делу има доста аутобиографских или мемоарских елемената. Истовремено, Црњански се овом књигом приклања Плутарховим начелима да при писању треба напустити строгу објективност, описе битака учинити секундарним елементима списа и тежишно се бавити

---

⁶⁸² Света Лукић, *Ствараоци и критичари (девет портрета)*, Светлост, Напредак, Крагујевац, Аранђеловац, 1986, стр. 35.

⁶⁸³ Мирјана Миоциновић, *Предговор, у: Драма између два рата*, Нолит, Београд, 1987, стр. 19.

⁶⁸⁴ Бранимир Ћосић, *Десет писаца десет разговора*, Издавачка књижевница Геце Кона, Београд, 1931, стр. 89.

обележјима душе, што се види и по његовој тврдњи из 1920.године да су мемоари увек били најбољи део књижевности, особито када нису дословце верни.⁶⁸⁵ Дневничка форма погодује Црњанском за интроспективно сликање *јесени и живота без смисла*, док робовање стварним чињеницама избегава не само *неверношћу* постојећим фактима, већ и лиризмом, излетима у имагинативне и зрачне просторе, предивним суматраистичким визијама и осећањима опште повезаности свега са свим. Ратне представе у *Дневнику* су у тој мери магловите, удаљене и флуидне, да се оправдано може поставити питање - како је могуће у окружењу ратних кошмара, клања и убијања стварати роман у коме ратна збивања не доминирају? Нема сумње да мотивацију писца за такав приступ треба потражити у одлуци усамљеног и разочараног војника у *ратној кланици* да писањем успостави нови идентитет и да разбијеном и фрагментараном ратном аутобиографијом избрише границе између литерарне фикције и реалности, прозе и поезије, јаве и сна. Радивоје Микић оправдано тврди да *суматраизам има једну моћну подлогу која, сасвим сигурно, долази из историјске равни: он је средство којим се човек који 'нева после рата' брани од слика рата и њиховог тамног садржаја.*⁶⁸⁶ Одбрана од ратне стварности и последица рата несумњиво је важан подстицај за писање у рату, које у тој трагичној ситуацији добија колосална и ванредна значења. Црњански наговештава да су записане речи најбољи доказ постојања у ратном лудилу и као да на делу примењује начела модификоване Декартове рационалистичке метафизике - *сумњам у све што видим, чујем или осећам - пошто у рату непрестано пишем, једино у шта не могу да сумњам је то да пишем - пишем, дакле, мислим - мислим, дакле, постојим.* Суматраистичка надахнућа и писање пуно преплитања јаве и сна представљају за Црњанског *текстуално уточните* од рата и начин да се бори против појава и свега оног што данас називамо *пострауматски* или *ратни синдром.*⁶⁸⁷

---

⁶⁸⁵ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, Задужбина Милоша Црњанског, Бигз, СКЗ, L'Age d'Homme, Београд, Лозана, 1999, стр. 231.

⁶⁸⁶ Радивоје Микић, *Прича, сан и манифест. Један поглед на Дневник о Чарнојевићу*, у: Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 151.

⁶⁸⁷ Симптом ратног синдрома је први описао Херодот, код војника Епизелуса, после Маратонске битке, 490.године пре нове ере. Виљем Шекспир је још у 17.веку препознао сличне појаве код савременика и

Црњански прецизно слика осећање тоталне изгубљености, апатију, меланхолију, егзистенцијални умор, *умирање богова*, отуђење и друге симптоме *ратне поражености*, а рат је само оквир за анализу драме људске психе, поцепаности и двојства личности, колебања, узлета и падова ратног јунака. Делимично бекство из посттрауматских стања може се, по Милошу Црњанском, Петру Рајићу или Чарнојевићу, остварити писањем, исповедним и субјективним приповедањем, понесеношћу, опојношћу туге, супротностима између суровости у зони фронта и лирских слика лишћа, облака, звезда, видика и успомена и исказом стоичке спремности *Али ако умрем, погледаћу последњи пут небо, и смешићу се*.⁶⁸⁸ Поистовећивање Петра Рајића, Чарнојевића и Милоша Црњанског није случајно и заснива се на утврђивању идентичности размишљања јунака у роману *Дневник о Чарнојевићу* и бројних есејистичких казивања Милоша Црњанског. Потврду ових речи представља чињеница да на свакој страници *ратне купусаре* Милоша Црњанског или програма суматраизма могу да стоје цитати из његових есеја, попут следећег *У шумама међу крвавим лешевима, у вртлогу светског рата, научили смо да презиремо законе, и људе, друштва, и гледајући срам и стид човеков, научили смо да безумно верујемо у шуме, поља, брда. И отуд ето расцветана једна бресква или трешња, ораница у којој ниче усев, или болесно једно дрво у јесен, сјаје у боји у каквој је досад очи гледале нису*.⁶⁸⁹

Писац у рату се од рата удаљава, не само суматраистичким визијама и асоцијативним везама, већ и лирским приповедањем, одсуством каузалних и хронолошких веза међу догађајима и јасним опредељењем да се вредност књижевног дела не исцрпљује у сведочењу. Прошлост и будућност, мир и рат, фронтоски

описао их у драми *Хенрик четврти*. Касније су многи аутори писали о *ратном синдрому*, називајући га *носталгијом, болестима душе, ратним неурозама*. У Првом светском рату су многе учеснике рата пратили раздражљивост, несаница, апатија, исцрпљеност, психосоматски поремећаји или ендокринолошка обољења и зато су такви војници често називани *ратним дрхтавцима*.

⁶⁸⁸ Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 135.

⁶⁸⁹ Милош Црњански, *Есеји и чланци*, Задужбина Милоша Црњанског, Бигз, СКЗ, L'Age d'Homme, Београд, Лозана, 1999, стр. 380.

призори, кише и магле, слике детињства, људска похота, пејзажи далеких мора и *досад непосматране везе* смењују се у *Дневнику* брзим и неочекиваним ритмом. Ратних слика нема много у роману, али не треба заборавити да су сви приповедачки токови (фронт, болница, детињство и завичај, снови..) прожети ратом, слутњом смрти и меланхолијом. У приказивању ратних сукоба и погибија, Црњанском, по правилу, највише пажње закупају *они детаљи који читаоцу преваходно треба да омогуће да, улазећи у унутарњи свет приповедача, види како се ратна стварност прелама у том свету, а посебно какве она асоцијације и симболичке процесе подстиче у приповедачевој свести.*⁶⁹⁰ Централна представа рата дата је у *Дневнику* кроз слику батаљона, под којим се на почетку рата Варадинске ђуприје *тресу од марша*, потом се батаљон вуче *кроз нека мокра поља и стрњике*, да би на крају *трапао све даље кроз шуме*. На само тридесетак почетних страна, писац задиханим и лапидарним реченицама и кроз призоре *полуделих топова, вашљивих и смрадних* војника, крвавих и прљавих рањеника и мртваца у локвама крви указује на сву бесмисленост и ирационалност ратног хаоса, који је за Црњанског још апсурднији, пошто он и његови земљаци данас *умиру за црни стег, сутра за бели, а прекосутра за шарени.*⁶⁹¹ Натуралистички описи рата и срљања младих људи у смрт потврђују оцене да *Дневник о Чарнојевићу* има снажну антиратну поруку, мада има истине у мишљењу Богуслава Зјелинског да Црњански најјачи антиратни протест изражава у *манифестационом избегавању дескриптивног описивања окрутности рата, затирања границе између апсурдног, реалног живота и меланхоличног сна.*⁶⁹² Роман Црњанског и данас трепери модерним сензибилитетом, резигнацијом и ироничним осмехом повратника из сваког рата, тако да су биле неоправдане стрепње писца да он у рату пише само *сину бледом и напаћеном и мртвацима*. Стигла је та књига до више ратних и послератних

---

⁶⁹⁰ Радивоје Микић, *Прича, сан и манифест. Један поглед на Дневник о Чарнојевићу*, у: Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 142.

⁶⁹¹ Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 94.

⁶⁹² Богуслав Зјелински, *Српски роман о рату и књижевна традиција*, у: *Српски роман и рат*, приредио Миодраг Матицки, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 32.

генерација и многи војници су се препознали у јунаку *Дневника*, коме је у току рата све пропало и обесмишљено и кога ништа више *не везује ни за добро ни за зло*.⁶⁹³ Време је потврдило високе уметничке домете *Дневника о Чарнојевићу*, док је у периоду непосредно после Првог светског рата *дирљиви дневник једне субјективне душе* препознат по антиратном ставу, модерној књижевној структури, својеврсном песничком виђењу света, наглашеној чулности и артизму.

Војниковање у аустроугарској војсци, драматичан доживљај рата и повратак из рата у корумпирану и *нездраву* средину, повезују Милоша Црњанског и Душана Васиљева, али *доживљај индивидуалне и свеопште катастрофе код Душана Васиљева није водио суматраистичким, езотеричним чежњама за недосегљивом хармонијом*.⁶⁹⁴ У стиховима Васиљева нема лаке меланхоличне музике, безбрижности, мира и лепоте, *опреме и сјаја* лирике Црњанског и у њима преовлађују болни, грозничави и сабласни призори рововског блата, жица и целокупног ратног кошмара. Васиљев се креће у простору таме, трагања за *светим сазнањем* и раскола између савести и језиве ратне стварности на фронту код Пјаве и зато не чуди што је у његовој поезији основна *боја сива, као небо јесење, као дух убице друга*.⁶⁹⁵ Свесно или несвесно, војвођански песник свој стих прилагођава трауматичним ратним искуствима и тамној визији света и отуд растрзаност, бунтовност, револтираност, дубока искреност и суровост слика и описа у његовој лирици. Васиљев се оглашава из епигентра ратне катастрофе и упечатљиво сведочи *Страшно је, место тела, само кости, кости, кости!; О, место цеста, мртви трупови на хиљаду места!; О, место младости, те бескрајне, безмерне гадости*.⁶⁹⁶ У том валу смрти, тифуса, падавица су видик, небо и душа *сиви* од жица испред ровова, људи су сакривени у војницима и *не могу да се врате*, док песник у ратном пожару наслућује *Умрећемо и ми, сутра, или*

---

⁶⁹³ Милош Црњански, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004, стр. 32.

⁶⁹⁴ Бојана Стојановић Пантовић, *Увод у разумевање експресионистичког покрета у српској књижевности*, у: *Зборник у част Драгише Витошевића* (приредио Марко Неђић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2005, стр. 211.

⁶⁹⁵ Душан Васиљев, *Пролог*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. б.б.

⁶⁹⁶ Душан Васиљев, *Визија из рата*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 29.

нешто касније, смрћу, врелом, подмуклом. (Зар није још ужасније живети дан-два са лобањом пуклом?).⁶⁹⁷ Дехуманизација човека видљива је у сваком детаљу ратне катаклизме, па чак и у приказу војног санитета, болнице са смрадом, коју Васиљев види свуда, у себи, у сну, у молитви, у облаку над градом... Завоји... крв... итаке... и жуте, зловне, велике бараке.⁶⁹⁸ Ратна поезија Душана Васиљева је несумњиво права лирска драма у песмама и то драма човека, кога су ратна збивања, хаос, лудило и трагедије не само узбудили, већ и раздирали, мучили и бацали у халуцинантна стања. Песник тешко подноси чињеницу да ратује без стварних или замишљених идеала у виду слободе или отаџбине и излаз из апсурдног ратовања за црно-жуту царевину понекад тражи у људској једнакости у патњи и страдању (*Пут нам је свима у болу исти, ма се ми како звали, Бели генерали или црвени екстремисти*),⁶⁹⁹ док други пут поставља болна и протестна питања *Зашто да голе наше уде дамо за туђе добро сећи, када ће за нас и тако рећи да смо луде?*⁷⁰⁰

На подручју под аустроугарском, немачком и бугарском контролом су виђенији људи, интелектуалци и *потенцијално опасни* припадници српског народа често интернирани, затварани, одређивани за таоце или приморавани да остану у заточеништву. Светозар Ћоровић је непрекидно прогањан током рата и изворно доживљава мемлу тамница, тескобу барака и хладноћу вагона, због чега оболева и умире одмах после рата. У дужој приповеди *Брђани* (1919), Ћоровић приказује страдање народа из требињског краја за време Првог светског рата, док у књижици *Белешке једног таоца* епски широко и једноставно описује невесињске казамате. У Ћоровићевом приповедању запажа се да значајном употребом дијалога вешто избегава једнодимензионални приступ стварности рата и повремено прејакo натуралистичко сликање, попут приказа затворског ћумеза *Тежак, несносан смрад удари нам у лице*, у

---

⁶⁹⁷ Душан Васиљев, *У колибама смрти*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 33-34.

⁶⁹⁸ Душан Васиљев, *Болница*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 38.

⁶⁹⁹ Душан Васиљев, *Жице*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 32.

⁷⁰⁰ Душан Васиљев, *Нараштаји*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 72.

нос, у уста. У једном ћошку стоји неиспражњен чабар с нечисти, без поклопца. Крај њега једна канта са устајалом водом за пиће, која као да два дана није измењивана. Под прашњав, прљав, упљуван...⁷⁰¹ Заточеништва у тамницама и логорима, избеглиштва, живот сиромашне емиграције и ратишта десеткују редове *Младе Босне*, чији песници нису потврдили наговештене стваралачке могућности, зато што умиру и страдају у годинама, када срећније генерације тек почињу да стварају. Један од вођа тог књижевног поколења, Милош Видаковић, умире као избеглица у Велесу и оставља за собом недовршену збирку родољубивих и декоративних *Царских сонета*, коју његов отац Никола штампа у Сарајеву, 1918.године. Генерација песника југословенске оријентације из *Младе Босне* активно ради на ослобођењу од туђинског јарма и у том циљу се жртвује и страда, а вреди подсетити да се у кругу Милоша Видаковића, Драгутина Мраса, Јована Варагића, Боривоја Јевтића и других, идејно зачиње и наш једини нобеловац Иво Андрић.

На Видовдан, 1914.године, Иво Андрић пакује своје студентске кофере у Кракову и полази на Балкан, на место где се ствара историја. Одмах по доласку у Сплит, хапси га аустријска полиција и као политичког затвореника одводи прво у шибенску, а потом у мариборску тамницу. По изласку са робије (март, 1915), Андрића шаљу у прогонство у Овчарево (село код Травника) и Зеницу, где остаје до лета, 1917.године, док се крајем рата активно укључује у припрему првог броја часописа *Књижевни југ*. Између тамничких зидова, у мраку самица и у прогонству, пише Андрић стихове у прози, које објављује у Загребу већ 1918.године, под називом *Ex ponto* и две године касније, у новој збирци *Немири*. Лирика Иве Андрића у овим збиркама је исповедног карактера и слика туробна осећања писца, који је попут римског песника Овидија отеран у изгнанство. Андрић тешко подноси личну трагедију, тако да му ни повратак родној кући не изазива осмех на лице *Зашто је наша кућа тиха мајко? Мрак и ћутање, У тами увире плач и питање. Ту има да се сврши*

---

⁷⁰¹ Светозар Ђоровић, Белешке једног таоца, у: *Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђић, Нолит, Београд, 1988, стр. 51.

лутање, *Веселника сина: Отворен, нијем гроб већ чека, Иза тмина*.⁷⁰² У интровертним тамничким дневницима доминантни су контрасти између унутрашњег и спољашњег света, филозофске исповести, психоза тамновања, трагање за одговорима на вечита питања и самотничка преиспитивања затвореног младића, који се у ћелији *сабира у себи и осећа сам и напуштен, сам под великим равнодушним небом, ван сваке целине*.⁷⁰³ Анализа Андрићеве ране лирике говори да је он имао већ изграђену склоност ка меланхолији, депресији и немиру усамљеника, али је несумњиво да су затвори и изгнанства изразито појачали осећања вечите човекове самоће и напуштености. Самоћа, напуштеност, сета и затворске тортуре нису сломили Андрића, пошто успева да стоичким миром и унутрашњом чврстином превазиђе тешку тренутну ситуацију и погледа напред, што се најбоље види у исказу *Након бескрајних шетња од шест корака напред и шест корака натраг, кад се већ заморих и кад октобарски дан стаде да се примиче крају, ја стадох у удубину ниских врата у зиду, као кип у олтар, и гледајући прозорак са парчетом сиве бјелине, рекох гласно: - Ево ме, ту сам!*⁷⁰⁴

Иво Андрић у ратним и тамничким данима гради свој филозофски поглед на свет и оригиналан стил, препознатљив по лиризму, дискурзивном карактеру, ненаметљивим поукама, мирном и објективном тону. Свет мисли и осећања и склоност ка ауторефлексiji у *Ex ponto* и *Немирима* могу се окарактерисати и као својеврсна лирска аутобиографија Иве Андрића, *аутобиографија-исповест или чак историја душе*.⁷⁰⁵ Наравно, аутобиографске детаље треба мање тражити у објективној стварности око писца, већ много више у равни асоцијација, симболике и инспирације. Предраг Палавестра тврди, на пример, да се из необјављене скице, написане у лето,

---

⁷⁰² Иво Андрић, *Повратак*, **Књижевни југ** (Загреб), бр. 7 (1.април, 1918), стр. 270.

⁷⁰³ Иво Андрић, *Ex ponto*, **Књижевни југ**, Загреб, 1918, стр. 47.

⁷⁰⁴ Иво Андрић, *Ex ponto*, у: Иво Андрић, *Сабрана дела, књига једанаеста, Ex ponto, Немири, Лирика*, Просвета, Београд, 1997, стр. 9.

⁷⁰⁵ Богуслав Зјелински, *Лирска аутобиографија: Casus Иво Андрић и Милош Црњански*, у: *Српска аутобиографска књижевност*, Међународни славистички центар, Београд, 1998, стр. 315.

1914.године, у сплитском старом затвору, јасно види да се управо тада зачала Андрићева визија недостижне жене, будућа *Јелена, жена које нема*. Од затворске сунчеве светлости и подсећања да *тим истим сунцем бљеште* и њени *обасјани путеи*, па до очајничког крика *Куда ћеш Јелена?* у *Ех Ронти*, расло је чудесно привиђење *анђеоске жене, које се касније претворило у читаву једну приватну мистику песникову и загонетни симбол неостварене среће*.⁷⁰⁶ Постоје и друге константе у Андрићевом делу, попут исповедности прозе, сликовитости, ритмике, експресивних детаља, концизности, лиризма или мисаоности, које су настале током Првог светског рата и уверљиво потврђују да се Иво Андрић формира као писац у том периоду. У *Ех ронти* и *Немирима* препознајемо узнемиреног човека и писца у рату, али то не значи да рат пресудно утиче на књижевно стварање Иве Андрића или да постаје основна и велика тема у његовом књижевном опусу. Напротив, у послератним делима Андрића има мало трагова о Првом светском рату, па и када их има, они су више позорница и декор за основну нит приповедне и романескне грађе. Зато се основано може закључити да су утицаји који делују на књижевно формирање Андрића везани за ратни књижевни период, али и да је у том делу рат само један посредан и секундаран фактор.

Сазревајући у кругу *песника и атентатора* из револуционарне *Младе Босне*, Иво Андрић с горчином признаје да нема снаге да се активније укључи у конкретна херојска дала и свесно се дистанцира од *гласних идеја* и декларативног *националног рада*. Он не учествује у општем одушевљењу после победе, 1918.године, зато што јасно препознаје да *једни чине*, а други *уживају плодове и ликују*, и пророчански опомиње победнике *све што је наде, утјехе и љепоте на свијету открива се у очима побијеђених; побједници су слијепи, дрхте и горе, и немају ништа до своје дивље пламене радости иза које остаје пепео; Јер шта су друго данашње побједи него сутрашњи порази?*⁷⁰⁷ Из рата, Андрић излази одвојено од победника, са филозофским

---

⁷⁰⁶ Предраг Палаевстра, *Андрићева лирика*, у: Предраг Палаевстра, *Критика и авангарда у модерној српској књижевности*, Просвета, Београд, 1979, стр. 326-327.

⁷⁰⁷ Иво Андрић, *Немири*, у: Иво Андрић, *Сабрана дела, књига једанаеста, Ех ронто, Немири, Лирика*, Просвета, Београд, 1997, стр. 82.

миром и погледом у будућност, што у *Ex ropti* прецизира стиховима *Они су војници, ја сам левента; у мом грбу је црн вео; они се боре за слободу, а моја борба нема краја. Кад они сиђу као побједници у равницу зајеваће широку мирну пјесму из боја, а ја ћу побити свој барјак у самоћи и притезати колан за нова путовања.*⁷⁰⁸ По Андрићевом мишљењу, српски књижевници имају после рата *само једну ратну дужност, а то је не писати о рату,*⁷⁰⁹ и *одржати континуитет негдањег душевног живота, спасити идеале своје младости, који ево постају идеали целог народа, и пронети их кроз ову поплаву зла и страдања у боље дане.*⁷¹⁰ У чланку *Наша књижевност и рат*, објављеног у *Књижевном југу*, 1918.године, Андрић даје свој поглед на српску књижевност у рату и наводи да је утицај рата на нашу књижевност био *искључиво деструктиван*, те да у прве три године српске ратне књижевности готово да није било. Андрић тврди да су војна служба, политички прогони, оскудица и *бриге ратног живота* лишили нашег књижевника снаге и полета и *чинили свако стварање физички немогућним*, али и да су евакуације, војнички живот, путовања и ратни догађаји будили интересовање за књижевност. Тако се у последњим ратним годинама почела будити књижевност, док ће рат *својом страхотом и величином заносити најдаље нараштаје и давати им уметничко-литерарни материјал за непролазна дела.*⁷¹¹

Тамнице и прогонства су, очигледно, условиле да Иво Андрић не буде упознат са укупном српском књижевношћу током Првог светског рата, поготово са књижевношћу, насталој на Крфу и у Солуну, и зато доноси погрешан закључак о непостојању српске ратне књижевности. Чињеница је да, највећим делом у ратној књижевној периодици и мањим делом кроз објављене књиге, српска књижевност тешко и мукотрпно наставља да постоји кроз све ратне патње и драму изгнанства. У

---

⁷⁰⁸ Иво Андрић, *Ex ropto*, у: Иво Андрић, *Сабрана дела, књига једанаеста, Ex ropto, Немири, Лирика*, Просвета, Београд, 1997, стр. 62.

⁷⁰⁹ Иво Андрић, *Драгутун Домјанић: Китци и попевке, Књижевни југ* (Загреб), бр. 3-4 (16.фебруар, 1918), стр. 159.

⁷¹⁰ Иво Андрић, *Наша књижевност и рат, Књижевни југ* (Загреб), бр. 18 (16.септембар, 1918), стр. 195.

⁷¹¹ ибид, 193-195.

Првом светском рату, српски народ добија свог *ратног песника* у лику Милутина Бојића, мада има много елемената по којима ратним песницима можемо назвати Диса, Растка Петровића, Милосава Јелића, Драгутина Стефановића и многе друге знане и незнане лиричаре.⁷¹² У поезији, превагу односе експоненти патриотске и херојске лирике, али важно је знати да се у реакцији на ратне догађаје рађала и *једна нова поетска експресија, добрим делом од пресудног утицаја на револуционарни развој поезије између два рата.*⁷¹³ Српска књижевна критика и у Првом светском рату, кроз гласове Бранка Лазаревића, Павла Поповића или Тодора Манојловића, правично оцењује новонасталу ратну књижевност, док ратно доба, свакако, није право време за стварање добрих прозних или драмских дела, што ће одмах после рата надокнадити приповедачи и романописци са још увек свежим и крвавим утисцима.

Анализа српске књижевности у Првом светском рату уверљиво показује да ратни обруч чврсто стеже српске писце и књижевне критичаре и да их смешта у потпуно нове историјске, друштвене, националне, социјалне и егзистенцијалне услове. Ратне околности учиниле су да, у почетном периоду, књижевна дела буду плод случајности или личног сналажења писаца, док је у изгнанству приметан организован и креативан рад, на плану одржавања континуитета српске књижевности. У годинама велике колективне одговорности за народ и отаџбину, књижевници, углавном, превазилазе трагичне личне доживљаје и *понорна сновиђења* и пишу књиге са патриотским порукама. Потврдило се још једном да је родољубиво надахнуће највезаније за ратове и историјске догађаје, који доводе у питање слободу, независност и опстанак земље. На војиштима, у позадинским болницама и логорима страдају и умиру Урош Петровић, Прока Јовкић, Драгутин Мрас, Велимир Рајић, Милутин Ускоковић, Милош Видаковић, Милош Перовић, Владислав Петковић Дис, Милутин

---

⁷¹² Миодраг Павловић тврди да је појам *ратног песника*, ако се занемаре ретки антички примери, створен тек у Првом светском рату, и наводи примере Овена, Брехта, Рилкеа, Блока, Брука, Брјусова и других песника. Он песнике, везане за рат као догађај, дели на ратне, патриотске, историјске и херојске. (*Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 455-460)

⁷¹³ *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972, стр. 458.

Бојић, Божидар Стојадиновић, Петар Кочић, Душан Срезојевић и други српски писци, а занимљиво је да већина њих предсказује сопствену прерану смрт у књижевним делима. Песимизам, мрачна расположења и кратковечност су општа места у њиховим предратним радовима, али Велимир Рајић конкретно пише о својој смрти и сахрани (*Завет и Други завет*), Милош Перовић у првој збирци узвикује *већ је време да се мре*, Срезојевић пева о *црној барци смрти*, у делима Милутина Ускоковића је толико самоубистава, док Дис слуги утапање у мору и борбу са великим таласима. Погибије, сакаћења, злочини непријатеља, страдања, избеглиштва и све друге ратне муке, нису код српских писаца стварале осећаје осветољубивости и добро је што у српској ратној књижевности нема *певача слепе мржње и ефемерних недостојних страсти, док су, у много већим и културнијим народима, управо ти босомучни 'јунаци речи' за дуго давали белег целој књижевности, понизујући тако уметност до службе најнижих инстинката, психозе, мржње и крволочности неубројивих маса.*⁷¹⁴

Период Првог светског рата је време у коме не ратује само војска, већ и књижевност, музика, позориште и целокупна српска култура. Један поред другог су Дучићеви *Царски сонети*, Бојићева *Плава гробница*, гусларски десетерац, Мештровићеве скулптуре, глумачке минијатуре Бране Цветковића, фотографије Владимира Бецића, *Капларско коло* и носталгична песма тужне мелодије, најродољубивија и најпопуларнија песма у српској историји *Тамо далеко*. Песма *Тамо далеко* пева се у војничким логорима, болницама, кафанама, на Солунском фронту, Виду, броду *Србија*, а поред Срба, пише Станислав Бинички, певају је Грци, Французи, Италијани и Сенегалци, који не разумеју речи песме, али наслућују да се иза те мелодије крије жал за напуштеним огњиштем и отацбином. Потпуно је јасно да српска култура и књижевност јачају борбеност српских војника и њихову жељу за брзим повратком у поробљену земљу, што се добро разазнаје у песми српских бораца *Нек још једна битка плане, чекаће нам снагу сише, па нек деци нашој сване, ил' нек и нас*

---

⁷¹⁴ Иво Андрић, *Наша књижевност и рат*, **Књижевни југ** (Загреб), бр. 18 (16. септембар, 1918), стр. 194.

нема више.⁷¹⁵ Чежња, храброст и патриотизам српских војника улили су се у незауостављиву бујицу српских армија, које су 15.октобра 1918.године кренуле у ослобођење Србије и других југословенских простора.

Први светски рат и голгота Србије окончавају се силовитим продором српске војске у југословенске просторе, победом сила Антанте, Версајским миром и формирањем нове државне творевине ослобођених јужнословенских народа. Видљиво је да последице светског ратног сукоба, неодвојивог од два претходна балканска рата, узрокују значајне промене у многим доменима друштвеног и културног живота Србије, изазивају велике потресе и рађају дијаметрално супротне реакције уметничке свести на ратна догађања. Бранко Лазаревић с пуним правом тврди да *велика светска катаклизма као што је Светски рат, слична оној када је хришћанство обарало Римско царство, поделила је све, па и уметност, у многоме, на предратну и поратну.*⁷¹⁶ Српска књижевност је поготово подложна поларизацији *старих* и *нових*, сукобљавању предратних и поратних идеја и радикалној промени односа према традицији, књижевним жанровима и природи саме књижевности. Ретки су они, који, попут Јована Дучића, сматрају да рат није ништа битно изменио, нити иницирао *регенерацију људских мисли и срца, нов сензибилитет и уметничку инспирацију.*⁷¹⁷ Напротив, много је више писаца, историчара књижевности и критичара, који тврде да је рат све преокренуо и да више ништа није исто у српској књижевности. Како би и могло бити исто после страшног доживљаја рата, избеглиштва, логорских искустава и нестајања читавог покољења писаца са књижевне и животне сцене. Спискови *Једно подушје* у крфском *Забавнику* и *Жртве српске књиге* Душана Шијачког сурово подсећају да у српској литератури више не стварају Јован Скерлић, Милутин Ускоковић, Велимир Рајић, Прока Јовкић, Милош Видаковић, Петар Кочић, Душан

---

⁷¹⁵ *Песма српских војника*, у: Милорад Прелевић, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИЦ Војска, Београд, 1998, стр. 123.

⁷¹⁶ Бранко Лазаревић, *Предратна и поратна причања*, Српски књижевни гласник (Београд), књ. 5, бр. 6 (16.март, 1922), стр. 431.

⁷¹⁷ Јован Дучић, *Благо цара Радована*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 128.

Срезоевић, Владислав Петковић Дис, Милутин Бојић и многи други књижевници, док преживели све више размишљају да ли уопште има смисла бавити се књижевношћу.

Прегажени ратом и под свежим утисцима ратних страхота, познати предратни писци доживљавају моралне кризе, повлаче се у себе или одлазе у дипломатију и далеко су и од саме помисли на књижевно стварање. Бора Станковић резигнирано говори Бранимиру Ћосићу *После ових грозота, како мора ономе, који је видео сву несрећу и разумео је, који је видео крв, срушене вароши, помрлу децу, поубијане мужеве, упропаићене жене, како мора ономе да изгледа ништаван сав човеков напор. Каква уметност, каква књижевност! Шта она може ту да учини, како да оплемени оно што се не да оплеменити: искасапљене људе, просута црева, крв?*⁷¹⁸ Милану Ракићу, такође, после десет година рата, све *изгледа споредно, мало, па чак и књижевност* и престаје са песничким радом, док Мирко Королија, иако хваљен и награђиван, све више губи вољу због *шићарија, ћифта, пара и власти* и временом прекида са писањем поезије. Рат и губитак сина јединца потпуно су сломили Бранислава Нушића, тако да дуго после рата не ствара ништа ново у свом омиљеном жанру - комедији. За предратне књижевнике, који настављају да пишу, може се оправдано тврдити да су своја најбоља књижевна дела написали пре рата или да су се окренули битно другачијим књижевним садржајима. Примери Вељка Петровића и Симе Пандуровића су у том делу више него интересантни, пошто први чини велики стваралачки заокрет ка звуку народне поезије и десетерцу, док Сима Пандуровић не постаје спона између предратног и поратног артизма, што се могло очекивати, већ протагонист интимистичке лирике и версификаторског савршенства предратних генерација. Он се, после рата, претежно бави оснивањем часописа, естетиком и књижевном критиком, често страхујући *да се за нашу поезију, која је поникла у тешким временима ратних искушења и невоља, не каже оно што се каже за остале продукте тога времена: 'То је ратна роба'*.⁷¹⁹

---

⁷¹⁸ Бранимир Ћосић, *Десет писаца десет разговора*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1931, стр. 23.

⁷¹⁹ Сима Пандуровић, *Наша најновија лирика*, Мисао (Београд), књ. рим.1/5 (1.јануар, 1920), стр. 393.

У књижевни живот Србије улазе после рата писци, повратници из рата и емиграције, који теже *новом* животу и уметности, негирају постулате књижевности *златног века*, истражују и експериментишу, мењају песнички језик, стил, стих и ритам, руше и граде светове у свемиру и иду у *ширину, висину и дубину, у ширину много даље од Ракићевих косовских песама и Дучићевих царских сонета, и Петровићеве Војводине*.⁷²⁰ Писци се укључују у разноврсне покрете и правце (експресионизам, футуризам, дадаизам, хипнизам, зенитизам..) и пишу *манифесте као да се очекивало да иза њих корачају војске*.⁷²¹ Покрети тог раздобља обједињују се називом *послератни модернизам* или термином из војног жаргона *авангарда* (претходница, извидница, први борбени ред војске), док се у новије време за све авангардне покрете после Првог светског рата најчешће користи назив *експресионизам*. Постоје аргументована мишљења да су авангардна својства српске литературе уобличена уочи Првог светског рата и да би до раскида са традицијама *модерне* дошло и без ратног сукоба, али се са много основа може тврдити да рат значајно утиче и убрзава промену основног тока српске књижевности. Рат изазива дубоке промене у погледима на књижевност, односе у друштву и сутрашњицу, *рат је породило још стотину ратова, све се вредности још ратно цене*, а сваки нови покрет и *изам* је, по мишљењу Исидоре Секулић, *само једна свежа регрутација рата*.⁷²² Основни став авангардне литературе, која се, по завршетку Првог светског рата, јавља на територији Србије, је антиратни и јасно усмерен против чудовишности рата, док слобода у уметничком стварању и смелост у уметничком надахнућу делом долазе из чињенице да појединци спас из ратног клања налазе у *недокучивом, невидљивом и необјашњивом*. Повратници из рата траже и оригиналан израз за нови доживљај историје и искуства из *Великог рата*,

---

⁷²⁰ Светислав Стефановић, *Узбуна критике и најмлађа модерна*, у: *Зли волишебници, полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943, књига прва 1917-1929*, приредио Гојко Тешић, Слово љубве, Београдска књига, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983. стр. 210.

⁷²¹ Миодраг Павловић, *Предговор*, у: Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва*, Српска књижевна задруга, Београд, 1990, стр. 33.

⁷²² Исидора Секулић, *Немири у књижевности*, у: *Књижевна критика између два рата* (1-2), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985,

исмевају победнике и побеђене и рат боје осећањима бесмисла, духовног расула и дефетизма. Наравно, не сме се заборавити да је у послератни период српске књижевности снажно утиснуто и сећање на Крф, *плаву гробницу*, Солунски фронт, људске жртве и друге последице аустро-угарског, немачког и бугарског ратног похода на Србију. Творац једног од нових авангардних покрета, зенитизма, Љубомир Мицић, у посланици југословенском народу захтева *Не заборави земља наша да су и твоја деца оставила кости на острву смрти. Не заборави острво крви и Крф и море Јадранско чији су понори гутали безброј твојих гладних лешева.*⁷²³

После Првог светског рата, почиње нова ера српске књижевности, пуна оригиналних углова посматрања, разноликих књижевних стилова, мотивација и тема и негације традиционалних вредности. Књижевно стваралаштво српског народа, значајно ометено ратом, нашло се после рата на великом раскршћу и кретало се од осуде ратне катаклизме и бунта против социјалних неправди, до космополитских тежњи и устајања против свих канона, норми и традиција у литератури. Границе између стиха и прозе све су тање и лирика незауостављиво продире у сва литерарна подручја, што представља једну од основних карактеристика послератне књижевне револуције. Природа наших истраживања захтева да авангардна кретања превасходно сагледамо у светлу послератне атмосфере и књижевности *после рата* и укажемо да је ратна агонија битно одредила правце нових трагања и открића и радикалан прекид са књижевном традицијом. Посебно је занимљив однос поратних књижевника према родољубљу, које више нема статус неприкосновеног аксиома и недодирљиве *светости*. Патриотизам се све ређе доживљава као одлучујући окидач у мобилизацији народних маса на отпор и борбу, већ као сазнање да су многе жртве биле узалудне и да преживели хероји са Колубаре, Цера или Кајмакчалана живе добро познату судбину јунака приповетке Лазе Лазаревића *Све ће то народ позлатити*. Препознаје то и најдоследнији следбеник родољубивих идеала Алекса Шантић, који у *Песми инвалида* и *Песми Подземној* огорчено опомиње да су ратни инвалиди после *ружа и хризантема* добили *торбе, штане и рите* и да *такмаци џинова и оркана* купе *отпатке с грана*.

---

⁷²³ Љубомир Мицић, *За будућу Русију*, **Зенит** (Загреб), бр.7 (септембар, 1921), стр. 2.

Млади писци су још опорији, критичнији и протестнији и доводе до правог преврата у погледима на рат, љубав према отаџбини и државу.

Нисам патриотска трибина, узвикује Милош Црњански у *Прологу* збирке *Лирика Итаке* и резигнирано износи свој песнички програм *Ја видех Троју и видех све. Море, и обале где лотос зре, и вратих се, блед и сам. На Итаки и ја бих да убијам, али кад се не сме, бар да запевам мало нове песме.*⁷²⁴ Црњански се са ратних згаришта Галиције и из војничких болница у Вуковару, Бечу и Опатији враћа уморан, *без бога и господара, са живим ранама* и погледима на отаџбину, као на *пијану улицу*. У војничкој торбици носи стихове, писане и штампане током рата, који су, у тренутку објављивања збирке (1920), у тој мери нови, да су одјекнули као бомба. У ратној лирици Милоша Црњанског нема ни трага од очекиваног родољубља, традиционалних вредности и победничких химни, док су горчина, револт, дефетизам и склоност ка рушењу свих светиња исказани толико нападно и изазивачки, *да су многи сматрали ову поезију равну националном издајству.*⁷²⁵ Недовољно је, у тим послератним данима, запажено да Црњански негирањем *Душановог сјаја, оклопника, царских двора и стегова, деспотица светих, велможа у свили и манастира*, не смешта у први план антипатриотски став, већ да, пре свега, чини снажан отклон од дотадашњег српског родољубивог песништва у целини и поготово од *помпезне и парнасовске* поезије Дучића, Ракића и Бојића. Радикалан заокрет од уобичајних симбола феудалне Србије и Видовданске етике ка *хајдучкој крви, гладном и крвавом народу, обешчашћеној мајци, себрима и сиротињи*, завршава се, сасвим логично, императивним захтевом да се Видовдански храм подигне *раји, рити и убици*. Оспоравајући моралне вредности традиционалних атрибута родољубивости и супротстављајући их мало или никако коришћеним симболима патриотизма, Црњански доводи у питање и синонимни карактер појмова, попут народа и државе или родољубља и државотворства, док *страст и туга* његове поезије извиру из осећања да је повратак из рата *најтужнији*

---

⁷²⁴ Милош Црњански, *Пролог*, у: Милош Црњански, *Изабрана дела*, Парнас боок, Ваљево, 2007, стр. 1033.

⁷²⁵ Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 22.

доживљај човека. Пажљивије читање *Видовданских песама*, насталих у стиду згаришта и стена и са много емоција за камен голи, јауке и гробља народа, уверљиво показује да Црњански о љубави за отаџбину пева другачије, не са патриотске трибине, декламаторски, ораторски и кроз призму лажи о сјајној прошлости, већ из угла жртве и то понекад оштро и иронично, а други пут тихо, нежно и мелодично. Зато је неправедно што су критичари Српског књижевног гласника и други учесници друштвеног живота Србије, прогласили Милоша Црњанског за лепру и увредљиво повезивали елементе његове лирике са наводним непатриотизмом војника, принудно мобилисаног у аустријску војску.⁷²⁶

Мотив побуне против страдања обичног човека у рату може се препознати у *Лирици Итаке*, док *Суматром* и суматраистичким песмама, Црњански, очигледно, тражи спас и излаз из ратног клања. *Суматра* је кључ и за поему *Стражилово*, пошто су у њој видљиво заступљени принципи повезаности и прожимања туђине и завичаја, земаљских и космичких простора, прошлости, садашњости и будућности, најразличитијих контрастних тема и расположења. Путујући светом, Црњански схвата да се у туђини не налази *топла падина брда рађања, са које све може да се дохвати и*

---

⁷²⁶ Бранко Лазаревић у Српском књижевном гласнику пише за Црњанског *Прво му је сметала Видовданска Етика, и то му је нарочито сметала негде између 1916. и 1918.године, и бацио се, као она мајка детињим пеленама на звезде, правцем на њене олтаре*. (Бранко Лазаревић, *Лирика Г. Црњанског, Српски књижевни гласник* (Београд), књ. 2, бр. 7 (1.април, 1921), стр. 531.). У писму *Српском књижевном гласнику*, послатом 13.априла, 1921, Црњански наводи да су такви напади стидни и да се не може водити књижевна борба у стилу изјаве неименованог капетана коњице да *они који су били на Кајмакчалану имају да говоре а други куш*. (Дејан Ајдачић, *Милош Црњански и Војислав М.Јовановић као уредник Српског књижевног гласника (Неки детаљи из преписке 1921.године)*, у: *Српска авангарда у периодичици*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1996, стр. 253.). Ову атмосферу верно осликава и Оскар Давичо, при крају међуратног периода, стиховима *Неки млади господин звизнуо је другом тачно два шамара и рекао: Ја сам Солунац, сунце ти калајисано*. (Оскар Давичо, *Детињство*, у: Оскар Давичо, *Суноврати*, Просвета, Београд, 1968, стр. 151)

помилује руком,⁷²⁷ и у складу са тим сазнањем, почиње да ствара поезију, коју Горана Раичевић назива *стражиловским комплексом*.⁷²⁸ После *Стражилова*, Црњански на Крфу пише стихове, насловљене архаичним именом песникове домовине, у којима, погледом упртим у гробове погинулих српских ратника, меланхолично шапуће *умрећу због Србије, а нисмо се ни срели*.⁷²⁹ Варирајућим, реторичким и интимно-исповедним тоном, песник покушава да, у својим лирским преиспитивањима, отаџбину издигне изнад ратова и страдања, мада на Крфу јасно види да српска краљевина није за гробове и крстаче палим херојима потрошила *до сада ни толико колико кошта на Крфу магарац*.⁷³⁰ *Србија* је, ипак, звезда водиља, зора, *јутарња буктиња Сунца, румен у надземаљској тузи*, извор из кога све извире и коме се све враћа, док песникову непролазну љубав према Србији и укореењеност у родно тло *рат може да рани али не суштински да дотакне*.⁷³¹ Завичајни или *стражиловски* циклус Милоша Црњанског дефинитивно потврђује да у његовој лирици не постоје антипатриотски ставови, због којих је песник, после Првог светског рата, *пролазио улицама Београда омрзнут*.⁷³² На путу од Итаке до Србије, Црњански доводи у питање антиратни или пацифистички карактер сопствене ратне поезије пишући *Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки. Што је најстрашније, рат*

---

⁷²⁷ Милош Црњански, *Путописи, Писма из Париза, Љубав у Тоскани*, у: Милош Црњански, *Сабрана дела*, књига шеста, Просвета, Матица Српска, Младост, Свјетлост, Београд, Нови Сад, Загреб, Сарајево, 1966, стр. 218

⁷²⁸ Горана Раичевић, *Есеји Милоша Црњанског*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2005, стр. 106.

⁷²⁹ Милош Црњански, *Србија*, у: Милош Црњански, *Изабрана дела*, Парнас боок, Ваљево, 2007, стр. 1057.

⁷³⁰ Милош Црњански, *Крф после рата*, у: Милош Црњански, *Лирика Итаке и коментари*, БИГЗ-СКЗ, Београд, 1993, 317-318.

⁷³¹ Реброња, Надија, *Поема М.Црњанског Србија и песма Русија А. Блока*, **Свеске** (Панчево), бр. 83 (март, 2007), стр. 122.

⁷³² Милош Црњански, *Коментар уз 'Пролог'*, у: Милош Црњански, *Изабрана дела*, Парнас боок, Ваљево, 2007, стр. 1063.

постаје све фантастичнији и ма како то грозно звучало, све лепши. Он ће опијати својом замамљивошћу људе, и на копну, и на мору и у ваздуху.⁷³³ Ове речи представљају потврду тезе да ратно искуство Милоша Црњанског, на неки чудан начин, значајно утиче на стварање његове лирике бескраја, прозрачности и слободе духа. За Црњанског не постоји ни дилема да је ратнички начин уједињења српског народа био једини пут којим се могло ићи и да су приче о свим другим начинима, културним, литерарним, интелектуалним, *само приче*. Он оштро критикује исмевање рата, мртвих и вицева на рачун Кајмакчалана и подвлачи *рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак, изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама*.⁷³⁴ Нелогичности у поређењу исказа и ратне лирике Милоша Црњанског проналази Мирослав Крлежа и наводи да је сам песник говорио о рату као *лудилу у мору блата* и да се управо његова поезија може оценити као *дефетистичка, пацифистичка и клеветничка*, на шта Црњански одговара да је ратна поезија представљала *лудачки крик младог човека*.⁷³⁵

Послератни дани представљају за Душана Васиљева само продужење рата, без разбојишта и клања, али са ломовима у души, прерано отрованим животом и озбиљно нарушеним здрављем због запаљења плућне марамице. Необичне ратне слике, језиве визије, поремећени видици, *ратна бојишта*, крв и тама, неминовно стварају у њему осећања рањивости, црнине и фаталности људске судбине. Васиљев плаче за *сваку кап крви што их Човек Човеку проли*, али се и горко каје и признаје *Јест, клао сам. Ал' то је била врлина, и сви су људи клали: брата брат; ћерка матер и отац сина*.⁷³⁶ Он походи гробља и породице изгинулих другова, руга се крстовима и удовичким пензијама и исказује у поезији сумњу у сјај хришћанских обичаја и светковина. Он заузима особен антирелигиозни став, најснажније изражен у тужбалици мајке која

---

⁷³³ Милош Црњански, *Оклеветани рат, Време* (Београд), рим. 14/4379 (16.март, 1934), стр. 5.

⁷³⁴ ибид.

⁷³⁵ Милош Црњански, *Мирослав Крлежа као пацифист, Време* (Београд), рим. 14/4442 (22.мај, 1934), стр. 3.

⁷³⁶ Душан Васиљев, *Дан кајања*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 65

позива сина да устане из гроба како би се светили и демистификује бога речима *бог је лаж, и наши су га душмани изумели*.⁷³⁷ Речи, које Душан Васиљев увек пише великим словом (*Човек, Људи, Мајка, Отац, Син, Презрени, Ново, Бескрајно, Дан, Смрт*), упућују и на приоритете у његовом духовном и песничком свету. Човек је ту, свакако, изнад свега, јер бити човек представља *Свето сазнање* за песника и поред тога што је стечено у *црвеним годинама Клања* и што му је донело пропаст. Васиљев, у песми *Човек пева после рата*, прецизно објашњава полазиште многих војника у рату кроз стихове *Ја сам се смејао у крви до колена, и нисам питао: зашто? Брата сам звао душманом клетим. И кликтао сам кад се у мраку напред хрли, и онда лети к врагу и Бог, и човек, и ров*.⁷³⁸ Много већи проблеми за песника и његове саборце настају после рата, када се неминовно поставља питање *зашто* и када се треба суочити са последицама рата и прозаичношћу грађанске свакодневице. Како уопште и почети нови послератни живот у *мутном мору блуда и кала*, у ситуацији када су песнику, док је ратовао, сестру продали и мајци *посекли седе косе*? Душан Васиљев нема *више снова* и са много песничке снаге и искрености изражава умор, егзистенцијалну несигурност, емотивну празнину, резигнацију и *покорно сагибање главе* после рата кроз стихове *А данас мирно гледам како ми жељну жену губави бакалин грли и како ми с главе разноси кров, - и немам воље – ил' немам снаге – да му се светим*.⁷³⁹ Он потресно сведочи како рат и кад не убије тело, отупи разум и осећања, обесмисли све животне циљеве и остави само *горка сазнања узалудности и промашености*. У послератној агонији и моралној грозници, Васиљев не тражи *плен*, већ очајнички жели *шаку зрака*, чашу *млека*, *мало беле јутарње росе* и друге симболе прочишћења, обнављања, свежине, нежности и свега што је супротно од *блуда и кала*. Колико год ратна лична судбина била присутна у лирици Душана Васиљева, још је уочљивија његова жеља да *певајући*

---

⁷³⁷ Душан Васиљев, *Плач Матере Човекове*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 59.

⁷³⁸ Душан Васиљев, *Човек пева после рата*, у: Душан Васиљев, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950, стр. 52.

⁷³⁹ ибид.

после рата обједини ратна сазнања, антиратни протест, критичке погледе на одсуство људских вредности, отрежњење и осећање клонулости и предаје читаве послератне генерације. Нема сумње да стихови песме *Човек пева после рата* добро осликавају онај карактеристични менталитет бола, горчине, ужаса и очаја који је после рата притиснуо био младу генерацију, и који се, као једна унутрашња, психолошка побуна, може да прати у многим правцима омладинског зрачења.⁷⁴⁰ Васиљев успева, боље него многи други песници, да исповедањем личног искуства, лирском спонтаношћу, ненаметљивом и сугестивном поруком и модерним сензибилитетом поезије, оствари присан контакт са људима који се враћају, како из Првог светског, тако и из свих прошлих и наредних ратова. Зато је Младен Лесковац у праву, када тврди да се песма *Човек пева после рата* узвисила на чело наше послератне књижевне епохе, и може ту да остане с чаићу, и као програм њен, и као етикета, и као документ.⁷⁴¹ Невелики књижевни опус прерано преминулог Душана Васиљева незаобилазан је у приказима Првог светског рата и рата у целини у нашој књижевности. Занимљиво је да Васиљев пише и ствара изван група и фронтова који су се после рата образовали у нашој књижевности и да је његов модернизам *одиста спонтани израз једног хаотичнога психолошког стања човека после рата*.⁷⁴² Онима, који су рат навикли да гледају кроз звуке победничких и јуришних труба, ратне слике Душана Васиљева учиниле су се превише очајне, кржаве, грозоморне и халуцинантне, тако да ниједна његова песма није уврштена у зборник Милана Ст. Ђуричића и Милана Дамњановића *Антологија српске ратне лирике 1912-1922*.⁷⁴³

Носиоци авангардних покрета су, по неписаном правилу, повратници из рата, тако да једним делом и у тој чињеници треба потражити разлоге због чега је

---

⁷⁴⁰ Милан Богдановић, *Стари и нови III*, ИП Просвета, Београд, 1961, стр. 245.

⁷⁴¹ Младен Лесковац, *Из српске књижевности II*, Матица српска, Нови Сад, 1968, стр. 277.

⁷⁴² Милан Богдановић, *Стари и нови III*, ИП Просвета, Београд, 1961, стр. 250.

⁷⁴³ У *Антологији српске ратне лирике 1919-1922* налазе се песме Дучића, Бојића, Црњанског, Симе Пандуровића и других песника. Основна замисао уређивача је била да прикаже борце заслужне за победу у рату, страдање српских војника у име праведног циља и храброст у пркошењу јачем непријатељу.

авангардизам у првој послератној деценији сав у *извесним егзалтацијама, у заносу, у буну* и није *реформаторски, већ хоће да буде рушилачки, што му је давало привидан карактер револуционарнога књижевног збивања*.⁷⁴⁴ Они који су доживели рат мисле, више него икада раније, да треба променити живот, уметност, литературу, стих и успоставити специфичан однос према историји и традицији. Прошлост коју, на пример, Растко Петровић дозива у своју савременост, није школска или званична историја, већ старословенски простор и пагански свет, док бурлеска, хумор, иронија, језичке и композиционе иновације помажу Растку да ублажи лирско-меланхоличан тон своје лирике и начини јак критички отклон од идеализације историјских догађаја. У делима Растка Петровића, насталих у авангардном окружењу, јасно се препознаје критичко преламање историје, удаљавање од косовског мита и свих других митова и ироничан однос према управо завршеном Првом светском рату. Ниподаштавање историје (*Шта историја, шта Каледонија!*) не потреса у великој мери тадашњу српску јавност, али зато *Споменик путевима* изазива жестоке реакције, згражавања и осуде. Типично авангардно дело, које је немогуће сместити у било који жанровски калуп, критикују због провокативног манифестовања нове поезије и полемичког обрачуна са црквеном традицијом и хероизмом тек минулог рата. У наводном избору војсковође за *споменик Гордости*, између Мишића и Путника, Растко Петровић гласа за путника и за великога *Пијаницу Он је имао визије беспримерне Унутрашње Слинис* је тако често *Сањао о неисцрпним бунарима пуним вина*.⁷⁴⁵ Реагујући на бројне конкурсе за зидање споменика, он иронично и дрско предлаже да се, после *велике победе* у Првом светском рату, подигне само један споменик *Победе у снегу*, који ће се са првим зрацима сунца *отопити сам и отећи пољанама у жубору евокација. Тако и треба поштована руља; да се на Сунцу сви споменици отопе, а не да гранитно пркосе*

---

⁷⁴⁴ Милан Богдановић, *Слом послератног модернизма, Данас* (Београд), рим.1/3 (1.март, 1934), стр. 301-302.

⁷⁴⁵ Растко Петровић, *Споменик путевима*, у: *Зли волишебници, полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943*, књига прва 1917-1929, приредио Гојко Тешић, Слово љубве, Београдска књига, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 541.

зубу времена; и да су непомични. Нека их младеж само једном види; два пут? То је већ одвише!⁷⁴⁶ Додуше, у послератним књижевним делима Растка Петровића паралелно се крећу потпуно супротни погледи на рат и последице рата, почев од већ поменутог у *Споменику путевима*, па до потпуно супротног у песми о смрти несрећног Јована и његовом херојском ратовању на Церу. Годинама се однос према протеклом рату још више мења и Растко ће у поеми *Велики друг*, прозном остварењу *Смеђи Петар се пробудио* и роману *Дан шести*, заправо, изградити прави *гранитни споменик* албанској голготи и страдању српског народа.

Прве послератне године протичу у извесном јединству младих авангардних писаца у крилу експресионистичке поетике, али касније долази до подела и појаве нових авангардних покрета. Зенитисти и дадаисти на ратни бесмисао реагују идејама радикалне побуне, анархистичког револта против свега постојећег и тоталном слободом изражавања, док *хипнизам* Радета Драинца призива *сан у екстази* и *илузије душевних драма и метафизичких дубина*. Раде Драинац, грудоболан и са шеснаест година, прелази Албанију, наставља школовање у Француској и по повратку у земљу отвара простор неиспитаним могућностима поетске маште и језика. Песнички тумарајући од Топлице до Сингапура, Маршалских острва и других тачака глобуса, Драинац оштро и гласно саопштава сав свој пркос и бунт на поредак у друштву, уметност, књижевни живот и људски морал. *Рапсод коме домовина на чело није ударила просветни жиг* не подноси *стварање патриотизма по поруџбини* и гради у својим стиховима специфичан поглед на отаџбину. Понекад је читав свет домовина Драинца, што се изразито препознаје у снажним космополитским опредељењима, при дочаравању кржаве ратне драме Првог светског рата, као, на пример, у стиховима *Да ли ћу стићи да раздерем иконе у Ватикану Ради две ноге инвалида са Вердена Солуна - Риге - Дарданела И ради оба црнчева ока Извађена од енглеског шрапнела? Волга је нови храм од жутих костију барона*.⁷⁴⁷ На много места у поезији Радета Драинца

---

⁷⁴⁶ ибид, стр. 542.

⁷⁴⁷ Раде Драинац, *Воз одлази*, у: Раде Драинац, *Лирска вандеја*, Драинац, Багдала, Прокупље, Крушевац, 1984, стр. 36.

запажају се родољубива осећања према Балкану и жеља да буде песник пробуђених народа са Балканског полуострва, који треба да одиграју изузетну улогу у будућем европском препороду. Праву искреност за родну груду, он, ипак, исказује тек у *девичанској самоћи* Топлице и међу завичајним *тополама, јабланима, кравама и путевима чистих снова*. Погођен у мозак *болом обале Хаванске*, Драинац певуши драге *арије родне и увек касно у ноћ 'Ој мораво моје село равно' Јеца тужни боем у дну пијане кафане*'.⁷⁴⁸

У послератној поезији авангардних песника преовлађују озлојеђеност, разочарање, меланхолија и сета, док у тим стиховима за велике речи, усхићења због извојевене победе и ратоборне реквизите, једноставно, нема места. Ранко Младеновић посматра из воза српска брда и поља и тужно закључује *Еј, Шумадијо, земљо моја кобна! Крај путова твојих крстови само стоје онемели, без хуке, излизаних написа и боје, и под њима они што издахнуше од крвничке руке*.⁷⁴⁹ Песници традиционалистичког круга, такође, не инсистирају на старој слави и неприкосновеним личностима српског родољубља и тврде да после рата *Умалила се прошлост; - ко у сутон далеког брда сенка. Боже мој! Је л' понирање наше то? Прегнућа утон? Клонули, земљо сустала, мир твој*.⁷⁵⁰ Послератна *горка сазнања* нису зауставила *море* борбених поклича, сузе за палим херојима, сузе радоснице и епигонску поезију по угледу на Каћанског, краља Николу и друге родољубиве бардове, али је *сва та декламаторски интонирана поезија сада одзвањала извештачено, празно*.⁷⁵¹ Међутим, и лиричари авангардног таласа временом губе корак, стагнирају, слабе сопствени критички и уметнички радикализам и лагано препуштају место песницима надреалистичког и социјалног круга. Надреалисти се, у међуратном периоду, ретко дотичу тема из Првог светског рата, што је у складу са њиховим

---

⁷⁴⁸ ибид, стр. 39.

⁷⁴⁹ Ранко Младеновић, *Под точком*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 297.

⁷⁵⁰ Велимир Живојиновић Массука, *Преварено поколење*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 325.

⁷⁵¹ Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, друго издање, Арион, Београд, 1987, стр. 301.

антитрадиционалистичким ставовима и опредељењем Марка Ристића да се надреалистичка лирика својом суштином опире *родољубивим декламацијама, херојским корачницама, косовским божурима, србијанским венцима и плавим гробницама*. Оскар Давичо, ипак, у циклусу *Детињство* (збирка *Песме*, 1938) ствара упечатљив и оригиналан поглед на рат кроз наивне и радознале очи петогодишњака. Ратна 1914.година почиње за малог Оскара Давича звуковима добоша и труба и призорима чудног и необузданог одушевљења *Ура! У рат! У рат! Ори се из кафане, Пескар и Мандил Афера љубе се и скачу: - Јунаци! - вичу у глас - унапред вам срећне ране! Смрди ракија и пиво. Људи се смеју и плачу.*⁷⁵² Бежанију народа и војске Давичо скицира динамичним и драматичним сликама друмова, старца, жена, *вриске деце, лавежа паса*, границе која се зове *кафана Београд и варош Неготин* и занимљивом представом отаџбине у том ратном тренутку *Трома и тешка врти се Србија.*⁷⁵³ Духовите асоцијације, лирика и реалистички приступ обједињују се у јединственом дечјем схватању рата и поратних збивања, које, с једне стране, не пати од хероичне патетике, али с друге исказује нежну и велику љубав за домовину *Србина мојсијеве вере*. Давичова љубав према Србији блеснула је правим сјајем и у песми *Србија* (1939), у којој песник домовину препознаје међу *људима, песмама, стадима, бунама, шљивама, брдима, на њивама*, у свакодневним мукама и у свим њеним лепотама. Таква Србија погубила је силна национална и државна обележја, али је постала тужнија, мекша, сељачка, сиротињска, бунтовна, хајдучка, колевка буне и *песма међу народима*. Присним тоном, узбуђењем и искреношћу у стиховима *Србије*, Оскар Давичо је *показао да глас истинског патриотског осећања може бити личнији и од љубавног.*⁷⁵⁴

Долазак фашиста на власт у Немачкој, развој социјалне литературе и жеља да премене у књижевности повежу са револуционарном борбом и ослобођењем људског духа у целини, утицали су да надреалисти еволуирају према радничком покрету и да се стопе са политичко-литерарним фронтом на књижевној левици. Идеолози социјалне

---

⁷⁵² Оскар Давичо, *Детињство*, у: Оскар Давичо, *Суноврати*, Просвета, Београд, 1968, стр. 133.

⁷⁵³ ибид, стр. 135.

⁷⁵⁴ Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Арион, Београд, 1987, стр. 507.

књижевности сматрају да је претпоставка социјалне литературе њена друштвена ангажованост у смислу девизе *треба се бунити и делати*, што доводи до појава догматске искључивости и нетолеранције и то све у име борбеног јединства и чистунства. Записи у предговору за *Књигу другова* (1929) сведоче да је Јован Поповић свестан да се идеолошким опредељењем за књижевност непосредно ангажовану у борби пролетеријата ограничава и сужава простор креативног деловања и слободе књижевне речи. Другим речима, литература је оружје револуционара, *средство борбе, и има да се користи као сваку средство*, док критеријуми за њену врлину нису у пуноћи доживљаја света, већ у *ефикасности којом пали активирајућу варницу у успаваној свести маса*.⁷⁵⁵

Више књижевних дела са ратном садржином појављује се непосредно после Првог светског рата и уверљиво сведоче да књижевност као дело имагинације има моћ да представи комплексну и трагичну слику рата. Ратне визије су великим делом утицале на експресионистичку стилску оријентацију у послератним делима Црњанског, Кракова, Васића и Петровића, што потврђују и искази више књижевних критичара да су *људска стања изазвана и створена ратом* пресудно одредила читаву генерацију авангардних писаца.⁷⁵⁶ Доступни подаци, коментари и мемоари говоре да су романи књижевника авангарде настали у ратним данима или одмах по завршетку рата, те да су добрим делом засновани на аутобиографским елементима ратне стварности. Спој доживљаја ратне збиље, експресионистичке стилистике и трагања за новим поетско-стваралачким изразом, ствара у њиховим делима непоновљиве слике ратног кошмара, различите модалитете спасења од рата и искрену тугу за заблуде и несигурне егзистенције повратника из ратног сукоба. У овом раду смо већ довољно рекли о квалитетима Милоша Црњанског, Растка Петровића, Станислава Кракова и Драгише Васића и њиховом значају за целокупну српску књижевност, али овог пута

---

⁷⁵⁵ Петар Цацић, *Критика и време*, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 185-186.

⁷⁵⁶ Милан Богдановић чак поставља питање - да ли би, на пример, Драгиша Васић *уопште био приповедач да није било рата?* (Милан Богдановић, *Црвене магле*, у: Милан Богдановић, *Стари и нови*, рим. 3, Просвета, 1961, стр. 298).

скрећемо пажњу да су поетизованим романескним исказом, продорима у област подсвесног, пластичним приказом осећања поражености и губитка илузија, разбијањем устаљених представа о рату и патриотизму и другим књижевним поступцима, омогућили многим будућим генерацијама да истински и емоционално доживе страхан *Велики рат* и страдања српског народа. Њихови романи делују и век касније тако модерно, да се са чуђењем можемо упитати - *како је неко још тада могао да оствари тај степен приповедне критичности, ту структуру гротеске, тај степен приповедне напетости?*⁷⁵⁷

У годинама после рата, појављују се књиге очевидаца, оних који су рат доживели из *прве руке* и проговорили искреним, истинитим, свежим, занимљивим, надахнутим, драматичним и епским језиком о својој ратној судбини. Књижевни критичари дају подстрек таквим сведочењима, у уверењу да су она неопходна да се *истинито искаже и покаже рат* и из бојазни да *иза брзовитог јурења живота заостаје у магле сећања низ дугих ратних дана*.⁷⁵⁸ Занимљиво је да ће мемоарска, дневничка и *књижевност сећања* о Првом светском рату трајати до краја двадесетог века и да ће преживели ратници добити прилику да кажу своју причу о пропасти и ускрснућу, ратном вихору и поратним удесима. Казивања бораца су и после више деценија истоветна записима њихових сабораца, насталих непосредно после рата, и кипте од напрегнутих и узбудљивих догађаја, епско-херојског духа, *величине малених* и дубоког и скоро мучног утиска истинитости.⁷⁵⁹ С друге стране, очигледно је да бележењу ратних утисака погодују кратке прозне форме и зато не чуди што ратна прича постаје најчешћи облик књижевног изражавања у првој поратној деценији. Пажњу јавности привлачи збирка Милутина Јовановића *Незнани и заборављени*, са 14 приповедака из ратних дана. Непосредни учесник и заповедник на бојном пољу нема

---

⁷⁵⁷ Мило Ломпар, *На субверзивној десници*, **Корац** (Крагујевац), св. 11-12 (2008), стр. 186.

⁷⁵⁸ Б. Миљковић, *Веселин М. Вукићевић: Успомене ђака наредника*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 20, бр. 5 (1.март, 1927), стр. 393.

⁷⁵⁹ Драгиша Витошевић, *Предговор*, у: Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић, *Три силе притисле Србијицу, приче солунаца*, Народна књига, Београд, 1985, стр. 16.

велики приповедачки дар, али ствара драгоцени документ и неку врсту *хришћанског помена* незнатим јунацима, који су у рату исказали невиђену храброст, претрпели велике патње и поднели жртве. У редовима писаца ратне приповедачке литературе налазе се Драгиша Васић, Григорије Божовић, Момчило Милошевић, Милица Јанковић, Стојан Живадиновић, Стеван Јаковљевић, Александар Ђурић, Бранимир Ћосић и многи други књижевници. Драгослав Илић објављује пред Други светски рат антологију приповедака о Првом светском рату *Из великих дана* (1940) и у предговору тврди да ратне приче у њој карактерише *високо патриотско осећање* и одсуство било чега што подсећа на *култ бога рата и уздизање војничког позива*.⁷⁶⁰ Посебно место у антологији заузима приповетка Вељка Петровића *Земља*, како због пишевог поетског става према родној земљи, тако и због дирљиве и истрајне борбе оца да погинулог сина врати тамо где је рођен. Прве послератне збирке приповедака Вељка Петровића садрже углавном *предратна причања*, мада истовремено у књижевним часописима објављује ратне приповетке. У њима се писац види у другом плану, као неко ко препричава и уметнички обликује ратне доживљаје других, мада ни његова ратна искуства нису занемарљива.⁷⁶¹ Садржај приповетке *Ханзи и Полди* прича писцу санитетски мајор Андра Ђуровић на Крфу, али обриси ратне љубавне драме два аустријска лекара и бечке госпођице тек у приповедном запису Вељка Петровића добијају узрочно-последичну повезаност, снажну емоцију и сазнање да крај рата не може решити личне проблеме. У овој приповеци запажамо да Петровићеви описи ратне мобилизације и спремности људи за ратовање у Бечу неодољиво подсећају на приказе мобилизација у Београду или Софији. Свуда лепршају заставе, треште песме, виче и урла светина, зажарена лица, загрљаји, опроштаји и дрхти све, *и људи и животиње и камење, од чудне језе својевољног умирања, од страсти непознатих жртвовања, да се иде, јури, пали, гине, убија, победи!*⁷⁶² Вељко Петровић је дубоко свестан почетне ратничке

---

⁷⁶⁰ Драгослав Илић, *Из великих дана*, антологија, Државна штампарија, Београд, 1940, стр. 5-8.

⁷⁶¹ Вељко Петровић се у првој ратној години налази у штабу Моравске дивизије другог позива, а после прелаза Албаније упућују га у Женеву, у новинарски пропагандистички биро.

⁷⁶² Вељко Петровић, *Ханзи и Полди*, у: Вељко Петровић, *Приповетке*, СКЗ, Београд, 1925, стр. 140.

опијености војника зараћених страна, али и чињенице да у каснијим фазама рата долази до отрежњења и свести да војници различитих оружаних сила пролазе кроз сличне патње и невоље. У неколико Петровићевих приповедака потенцирају се људскост, племенитост и *широка душа* српских војника и српског народа у опхођењу са непријатељским заробљеницима и рањеницима, за које простодушно кажу *несрећници, а и њих је мајка родила*.⁷⁶³

Нема сумње да српска уметничка приповетка, после Првог светског рата, постаје сложенија и разноврснија и да значајан број приповедака има рат за доминантну тему. Развој српске приповетке у том периоду немогуће је одвојити од развоја српске прозе у целини, која временом еволуира у правцу обнављања начела епског обликовања и традиционалних реалистичких поступака. Ратни романи, после 1930.године, значајно се разликују од експресионистичке прозе и кратких романа, објављених непосредно после рата, и у њима се рат *сагледава са дистанце и аналитички, са покушајима епских реконструкција историјске грађе*.⁷⁶⁴ Важно је и запазити да се у кратком десетогодишњем периоду (1930-1941) појављује најмање петнаест романа у којима је Први светски рат централна тема.⁷⁶⁵ Већина романа настала је на основу личног искуства аутора из редова српске или аустроугарске војске, односно људи са простора окупиране Србије. Рат из угла гледања аустријског војника приказан је у роману *Заборањени гробови* Мате Блажевића, док Радослав Веснић роман *Славољуб Зорић посвећује палим друговима на пољима Добруце*. Ристо

---

⁷⁶³ Вељко Петровић, *Ни имена му не знам*, у: Вељко Петровић, *Приповетке*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 421.

⁷⁶⁴ Радован Вучковић, *Српска авангардна проза*, Откровење, Београд, 2000, стр. 75.

⁷⁶⁵ У периоду од 1930-1941 објављени су ратни романи *Играчке на путу* Миодрага Ст. Стефановића (1930), *Мали хероји* Дамњана Ковачевића (1930), *Необичан свет* Синише Кордића (1930), *Славољуб Зорић* Радослава М. Веснића (1931), трилогија *Тешка времена* Мирослава Голубовића (1931-1938), *Покошено поље* Бранимира Ћосића (1933), *Невидбог* Ристе Ратковића (1933), *Незнани јунак* Емила С. Петровића (1934) *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића (1934-1936), *Заборањени гробови* Мате Блажевића (1937), *Дукљанска земља* Душана Ђуровића (1939) и *У бежанији* Константина Ђорђевића (1940).

Ратковић, Миодраг Стефановић, Дамњан Ковачевић, Душан Ђуровић и Константин Ђорђевић стварају дела из позадинске перспективе и описују ратом разорене породице у малој санџачкој варошици, сиромашним црногорским планинама или Мачви. Живот у позадини, зверства бугарских војника, глад у окупираном Београду, одрицања и сиромаштво, основне су теме у роману Бранимира Ћосића *Покошено поље*, а *поједине странице где се приказују ратне прилике спадају, без сумње, међу најбоље што је наша књижевност посвећена Првом светском рату досад дала*.⁷⁶⁶ У прилог овој оцени доиста иду Ћосићева књижевна виђења бомбардовања Београда, бежаније према југу или испраћаја четири стотине новопечених наредника. Паланачка железничка станица је попреште по коме Бранимир Ћосић ваја минијатурне ликове регрута и ратну атмосферу, препуну повика, полета, неостварених жеља, страха и стихова Милана Ракића и Ђуре Јакшића. Колико год да има вредних књижевних исказа у романима Бранимира Ћосића, Мате Блажевића, Ристе Ратковића и других писаца, ипак су, две трилогије обележиле српску књижевност о Првом светском рату у тридесетим годинама двадесетог века. Основни показатељ за ову оцену налази се у чињеници да се први роман трилогије Мирослава Голубовића *Тешка времена*, под називом *Fragmenta tragoediae belli*, штампа у огромном тиражу од десет хиљада примерака и да за кратко време доживљава још четири издања, док се *Српска трилогија* Стевана Јаковљевића појављује у шест издања до Другог светског рата (после рата још десет). На тај начин, Голубовићев први део трилогије и Јаковљевићева трилогија придружују се дотадашњим *бестселерима* српске књижевности попут Вукових српских јуначких песама или романа Јанка Веселиновића *Хајдук Станко*, што не значи да су стекли и наклоност књижевне критике и *званичне* Србије. Други и трећи део трилогије Мирослава Голубовића (*Гробље без крстова*; *За заслуге*) званично су забрањени, док се Јаковљевићевом делу често замера због *новинарске површиности*, сувопарности, *препричавања историје* или неверодостојности. Голубовићева књига се нашла на удару због оштре критике српских владара и Врховне команде за страдање

---

⁷⁶⁶ Стојан Ђорђевић, *У матици јасних и чистих истина*, у: Бранимир Ћосић, *Покошено поље 1,2*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 14-15.

ђака у прелазу преко Албаније и небригу о ратним инвалидима, али плени упечатљивим сведочењима, антиратним тоном записа и промишљеним запажањима о психологији војника зараћених страна, као што је то, на пример, у следећем исказу *Не познајемо више сами себе. Срљали смо у смрт као гневом заслепљене звери. Јуришали смо, бацали бомбе, мрцварили и друге и себе, убијали се узајамно најсвирепије. Све у лажној вери да смо велики јунаци, достојни синови своје земље. И за све то дивљаштво били смо награђивани, одликовани, хваљени. Пред сваким јуришем дрхтали смо од страха, потпуно свесни надмоћности непријатеља. А да нас не гоне на јуриш, зар бисмо икад кренули?!⁷⁶⁷*

Српска трилогија Стевана Јаковљевића разликује се од скоро свих књижевних дела о Првом светском рату, зато што се у њој не приказују војнички, политички, званични или лични погледи на рат, већ колективно, то јест, народно виђење ратних догађања. Јунаци ратне епопеје српског народа су, по његовом мишљењу, незнани војници и официри, који, утопљени у колективитет, бране отаџбину, боре се прса у прса, газе блато, беже, нападају и гину. Ликови потпоручника Александра, Танасија телеграфисте, наредника Милутина, Станоја темпирача, самог писца или бројних *епизодиста* јесу именовани и рељефно оцртани, али њихова улога је превасходно да представе одређене *типове* српских ратника и да буду *претставници безбројних оних непоменутих и анонимних, а радње у којима суделују та лица само су делови, трзаји општих и широких ратних гивања.*⁷⁶⁸ Јаковљевић пажљиво ваја прототип српског војника и подвлачи да је погрешно мишљење да су Срби *ратнички народ. Не!... Није истина! Они извршавају само свесно и савесно примљену обавезу да бране своју заједницу, своју отаџбину.*⁷⁶⁹ Снагу трилогије и *ратну динамику* могуће је сагледати и осетити тек у целовитом читању, када *дневник једне батерије* и потресни и непосредни прикази ратних збивања добијају пуноћу и јасне облике народног или колективног

---

⁷⁶⁷ Мирослав Голубовић, *Тешка времена*, пишчево издање, Београд, 1972, стр. 71.

⁷⁶⁸ Ђ. Гавела, *Ст. Јаковљевића 'Капија слободе'*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 49, бр. 4 (16.октобар, 1936), стр. 300.

⁷⁶⁹ Стеван Јаковљевић, *Српска трилогија 3*, Слобода, Београд, 1981, стр. 239.

гледања на Први светски рат. Предмет приповедања Стевана Јаковљевића јесу прва ратна година, албанска голгота, умирање на острву Виду, дефанзиве и офанзиве на Солунском фронту, али писац посматра рат пре свега кроз призму свакодневних послова и задатака официра и војника и њихових непоколебљиво мирних, оштрих и ироничних ратних казивања. Јаковљевић не тежи ка сложенијем уметничком изразу, пошто има уверење да су занимљивост фабуле и народна реторика довољни да носе роман о минулом рату, поготово, што успева да избегне замке *громопуцателности* и *торжествености* и да личности трилогије *не начини шаблонским херојима из патриотских књига за народ*.⁷⁷⁰ Нико од јунака трилогије није *натчовек*, већ војник са врлинама и манама, а писац и себе не приказује само при извођењу јуначких дела, већ и у ситуацијама немира, малаксалости, *стравичног ишчекивања* и уздрхталости од страха.⁷⁷¹ У мозаично-епизодну структуру *Српске трилогије* ненаметљиво су уткана *народна сазнања* о рату, војсци, држави, смрти и другим *судбинским* питањима. Човек из народа промишљено тврди, а Јаковљевић верно записује тужну *војничку истину* да *у рату наступа прво пешадија. За њом артиљерија. Онда се ређају штабови дивизије, армије, Врховне команде. Најзад иду лиферанти и забушанти. Када се закључи мир, падне команда: налево-круг! И они који су били на крају сада су први, а ови мали пешаци, ако су још у животу, остају последњи*.⁷⁷² Српски војници рат прихватају као неминовност, што не значи да нису свесни његове бесмислености и да не трагају за одговорима на питање - када ће ратови престати? Појединци мисле да ће се људи *тући* док светом не овлада једна идеја, идеалисти су сигурни да ће рат нестати са нестајањем граница и развијањем општег осећања *братства и другарства*, док Лука далекосежно и мудро закључује *ратови ће престати онда када у првим редовима бораца буду они*

---

⁷⁷⁰ Божидар Ковачевић, *Један ратни дневник*, *Српски књижевни гласник* (Београд), к. 44, бр. 2 (16. јануар, 1935), стр. 144.

⁷⁷¹ Стеван Јаковљевић је у Први балкански рат ушао као добровољац, да би, већ 1913. године, ступио у ђачку батерију у Крагујевцу, на одслужење војног рока од шест месеци. По избијању Првог светског рата, одлази у Зајечар, на своје мобилизационо место, али је за време затишја, 1915. године, преведен у шумадијски артиљеријски пук, у коме остаје до краја рата.

⁷⁷² Стеван Јаковљевић, *Српска трилогија 3*, Слобода, Београд, 1981, стр. 281.

који објављују рат.⁷⁷³ Колико истине у поменутом исказу, јер потпуно је јасно да челници новог светског поретка и локални властодршци не би данас тако лако покретали ратове, када би знали да ће морати и своје живот да изложе опасности. Здраворазумске и народске мисли и поуке из *Српске трилогије* временом постају део легенде и истине о ратовању српског народа и управо у томе треба потражити разлоге велике популарности романа Стевана Јаковљевића. Пола века после *Српске трилогије*, појавиће се роман Данка Поповића *Књига о Милутину* (1985), који ће неодољиво подсетити на дело Стевана Јаковљевића, не само по двадесет издања и великој читаности, већ и по опредељењу да се Први светски рат и добар део наше новије историје види кроз оштроумна запажања, опаске и болна питања српског сељака.⁷⁷⁴

---

⁷⁷³ ибид, стр. 317.

⁷⁷⁴ Милутинов *горки* и исповедни монолог почиње из затворске перспективе после Другог светског рата, али се у њему налазе и кључни тренуци из Првог светског рата, попут сарајевског атентата, повлачења кроз Албанију или Кајмакчалану. Трагедија чича Милутина није у првом плану романа Данка Поповића, већ *друга страна* приче о два светска рата, колективна трагедија, заблуде и грешке српског народа. Шумадијски сељак диже до неба глас протеста због *добивања рата и губљења народа*. Он пита, зашто су милион и двеста иљада Срба појеле маце, рибе и црви и како то да властодршци *баљезгају о 'нашим величанственим победама'*, а не помишљају да један народ који је изгубио половину свог укупног мушког живља, да не рачунамо жене, не може добити рат, тај народ је изгубио много више него што је један рат. *Шта може да оправда нолику погибел преко Албаније? Зар ова вака држава, ово врзино коло?* (Данко Поповић, *Књига о Милутину*, деветнаесто издање, НИРО Књижевне новине, Београд, 1986, стр. 50). Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (*врзино коло*) представља основни разлог што су бојне победе изгубљене у миру, зарад личних амбиција и мегаломанских жеља вођа српског народа. Видљиво је да Данко Поповић *мери* Први светски рат *накнадном намећу* и *новим открићима* историографије осамдесетих година, што представља новину у српској књижевности после Другог светског рата и најављује, условно речено, талас *популистичке* књижевности. Наиме, невелика по обиму и пуна историјског и националног набоја, *Књига о Милутину* тих година постаје најчитанији роман и означава се не као *књижевно остварење*, већ као *историјско-сазнајно и национално-едукативно штиво*, *скоро као некакав управо пронађени тајни спис који открива тобожњу истину 'дуго скривану од српског народа'*. (Мартинов, Златоје, *О таласу популизма у српској књижевности*, **Свеске** (Панчево), бр. 83 (март, 2007), стр. 159). Данас нам такве оцене делују претеране, мада треба имати у виду да је роман Данка Поповића објављен после вишедеценијских настојања комуниста да Први светски рат прећуте,

Писци после Другог светског рата посматрају Први светски рат из перспективе која је значајно другачија од угла гледања њихових међуратних претходника и стварају вредна књижевна дела, додуше, без личног ратног искуства и после одређене временске дистанце, али са познавањем примарних докумената из рата од 1914. до 1918. године, полемичким односом према званичним историјским подацима и неоптерећеношћу традицијом. У таквим околностима, настаје и тетралогја Добрице Ћосића *Време смрти* (1972-1979), за коју ће неки рећи да је по истинитости и критичности *највиша тачка у развојном луку српског романа о Првом светском рату* и да представља врхове *уметничког домета српске књижевности*, док ће је други оценити *као националистичку, лошу репортажу* или књижевни допринос *националном потврђивању и осећању мегаломаније српског народа*.⁷⁷⁵ Данас можемо закључити да је Добрица Ћосић написао вредно романијерско дело, толстојевски мудро проговорио о филозофији рата и мира у тренутку преломних догађаја за историју српског народа, подигао споменик Првом светском рату, српским војницима и целокупном српском народу и изнедрио значајне филозофско-историјске и моралне погледе на отаџбински рат и српску националну свест. Документарност је важан елемент композиције романа *Време смрти* и представља спону између историјске веродостојности и уметничке истине. Додуше, историографска Ћосићева истраживања су показала да писана документа из доба Првог светског рата обилују стереотипима и да су казивања сведока сведена на анегдоте, те да само у ратним депешама и *домашњим* телефонским разговорима има *животности* и драмске снаге. У жељи да

избришу, заобиђу и склоне од очију млађих генерација и да готово сваког, ко о том рату пише, прогласе српским националистом. *Књига о Милутину* несумњиво је имала значајну улогу у демистификовању Првог и Другог светског рата, борби за праву истину и супротстављању идеолошком читању прошлости, док је на стотине хиљада читалаца привлачила не само историјским поукама обученим у приступачну *народску* форму, већ и попуњавањем *вакума* у познавању српске националне историје.

⁷⁷⁵ Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 124-171.; Добрица Ћосић, *Пријатељи*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 147.; Милена Драгићевић-Шешић, *Инструментализација културе*, у: Драган Жунић, *Национализам и књижевност: српска књижевност 1985-1995*, Просвета, Ниш, 2002, стр. 124.

документарни темељи *Времена смрти* буду што јачи и уверљивији, Ћосић ствара документа, која су плод имагинације, и даје им првенство над историјским фактима у структури романа. Дневник Ивана Катића и *Извештај* Непознатог Болесника су књижевне креације покривене велом документарности, кроз које Ћосић открива наличје рата и критички преиспитује рат и мотиве ратовања. *Каква је то наивност и безумност била та наша занетост ратом којим бисмо осветили Косово, ослободили и ујединили Српство и све Југословене* резигнирано закључује наредник Иван Катић у дневнику и оптужује очеве и мајке, учитеље и песнике, да су фразама о *јуришима, јуначким изгибијама и славној смрти* обманули младиће и прикрили да се *ослобођење и уједињење може догодити само са вашима, у глади, у несну, у смрзавању прстију и ушију*.⁷⁷⁶ Чекајући да јурне у освајање безименог брда и погибију, Катић се пита *да ли је баш и ово голо брдо - отаџбина? Да ли су, богаму, сви ћувици, све косе, сви потоци – наша отаџбина?*⁷⁷⁷ На сличан начин и Непознати Болесник препознаје да су рат и болест открили *ругобно и окрутно лице отаџбине* и да *национални циљеви и идеали, солидарност и човекољубље, све се усмрдело и распада се*.⁷⁷⁸

Основна прича *Времена смрти* наслања се на историјске чињенице, у виду временског и просторног оквира, историјске хронологије догађаја и историјских личности. На основу ове стварносне подлоге, Ћосић гради имагинарни свет романа, разгранав фабулу, обликује сиже, креира друге главне и споредне личности, наративне форме, описе и психолошка стања. У *Времену смрти* су историјска збивања и личности приказани покретима војски, биткама, деловањем дипломатије, Скупштине, Владе и Врховне команде српске војске, страдањима народа и атмосфером фронта и болнице, али су потпуна слика ратног времена и сав трагизам српског народа у рату остварени тек са књижевном грађом имагинарног порекла. Колико год да је имагинарно доминантно у стварању *Времена смрти*, треба подвући да су управо спрегом стваралачке маште и стварног постигнути вишеструки уметничких ефекти и

---

⁷⁷⁶ Добрица Ћосић, *Време смрти* 2, Просвета, Београд, 1976, стр. 432

⁷⁷⁷ ибид, стр. 429.

⁷⁷⁸ Добрица Ћосић, *Време смрти* 3, Просвета, Београд, 1978, стр. 251.

да је роман *дело имагинације којем је документарна основа дала посебну арому*.⁷⁷⁹ Јунаци романа *Време смрти* обележени су професијама, образовањем, менталитетом, карактером и идеалима, мада је приметно да се ликови из различитих социјалних група, било да су узети из историје, било да су плод пишчеве маште, издвајају у мноштву ликова тетралогичке пре свега оригиналним ставовима и специфичним начином мишљења. Управо се у монолозима, дијалозима, записима и току свести књижевних јунака откривају одређене идеје, супростављена гледишта, сумње, *тешко ухватљиви надсмислови историјског трајања* и друге натчињеничне истине. Српска политика и дипломатија у Првом светском рату представљена је, на пример, кроз упечатљив лик Николе Пашића, стаменог, стрпљивог, мудрог и вештог државника, који на крају романа схвата пораз српског народа и *зарида: први пут уплашен од људи, први пут до сржи увређен, први пут немоћан да ишта учини*.⁷⁸⁰ У Ћосићевој концепцији романа, лик војводе Живојина Мишића има изузетан значај и то не само као победник Колубарске битке, већ као носилац карактеристичног схватања српске историје и познавања српског народног бића. Војвода Мишић је језиком, понашањем и људским особинама истоветан са својим борцима и сељацима (*Ако му скинеш шињел и шапку, видећеш га за плугом и мотиком. Човек исти ко ми.*) и у њему су концентрисане све вредне особине и врлине српског народа попут одважности, оштроумности, скромности и хуманости. Он ратну тактику Прве армије заснива на љубави за српске војнике, народној вољи да опстане и способности да боље и дубље мисли од противника, мада нема дилему око става да је рат *најгори људски посао, да увек зло ратује* и да од *борбе за слободу имају једино користи они којима слобода није ни потребна. Они који се за њу нису ни борили*.⁷⁸¹ Занимљиво је да су читаоци замерали Ћосићу што није описао Солунски фронт, пробој и ослобођење Србије у роману *Време смрти*, а одговори писца могу се сажети у неслагање са *самоубилачком* одлуком

---

⁷⁷⁹ Станиша Величковић, *Историја и стварање*, у: *Књижевност и историја 1*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 1995, стр. 25

⁷⁸⁰ Добрица Ћосић, *Време смрти 4*, Слово љубве, Просвета, Београд, 1979, стр. 594.

⁷⁸¹ Добрица Ћосић, *Време смрти 2*, Просвета, Београд, 1976, стр. 465.

српских владара, државника и војсковођа да *животно језгро* српске нације упуте у национални егзодус, у снежну и непријатељску Албанију. Погубност албанске голготе види се и у завршним и *старозаветним* сликама романа, када преживели људи, *одабрани коњи*, пси и мачка улазе ћутећи у лађе на Јадранском мору.

Уводна поглавља српске књижевности у Првом светском рату исписана су током балканских ратова и борбе за ослобођење јужних српских крајева. Српски писци се у тим ратним годинама привикавају на стварање у ратним условима, док је целокупна српска књижевност хомогенизована на линији родољубља, националне одговорности и праћења успеха српске војске. Почетак Првог светског рата представља за све у Србији гром из ведрога неба и ту искуства из балканских ратова нису могла помоћи. Србија убрзо остаје без главног града, доброг дела територије, док се реке избеглица крећу према Нишу и Космету. У таквим околностима, није могло бити речи о наставку дотадашњег динамичног књижевног живота у Србији, али културни прегаоци чине максималне напоре како би показали да српска књижевност још постоји. На пољу књижевности, највише је учињено у листу за науку, књижевност и друштвени живот *Дело* и другим часописима, док је продукција књига изузетно скромна и по обиму и по квалитету. Велике победе српске војске на Церу и Колубари су у српској књижевности, 1915.године, забележене понеким стихом, репортажом или дневничком прозом и тек ће, деценијама касније, Стеван Јаковљевић, Добрица Ћосић и други писци књижевно уобличити ове битке. Убрзо почиње велика немачка и аустроугарска офанзива и српска војска и народ страшним путем преко Албаније одлазе *тамо далеко*. Чинило се да са тим страдањима наступа крај свега што је у вези са Србијом, па и српске књижевности. Срећом, десило се чудо. У свим местима, где су избегли Срби, покрећу се издања књижевне периодике, на којој лежи сав напор у окупљању српских писаца и развијању књижевних активности. Трогодишњи збирни учинак српске ратне књижевне периодике на Крфу, у Солуну, Бизерти, Одеси, Женеви, Паризу, Загребу и другим местима указује да су у њој заступљени скоро сви српски књижевници и да су неки међу њима у изгнанству објавили своја најбоља књижевна дела. Настају читаве *мале књижевности* око *албанске голготе*, острва Видо, *плаве гробнице*, Солунског фронта и других симбола српског народа у Првом светском рату.

Обнавља се лагано и продукција књига, а своје место у српској ратној књижевности имају и писци који су боравили у окупираној Србији, заробљеничким логорима и прогонству. За закључак ћемо искористити речи Мирослава Крлеже да је Србија, *та мала сељачка земља*, 1914.године, *пред свијетом објавила највиши степен своје моралне, политичке и војничке свијести* и додати - сачувала своју књижевност у ратним условима и направила велики узлет после рата.

Српска књижевност после Првог светског рата често се своди на сукоб модернистичких и социјалних тенденција, мада још Растко Петровић примећује како се *ниједна књига данас не чита са интересом којим се чита књига о рату. Ни књиге о путовањима, ни пустоловни романи, не освајају тако широке масе као књига о рату.*⁷⁸² Ратна литература несумњиво је веома значајна у међуратном периоду и уверљиво доказује да Први светски рат ствара оштар рез код српских писаца и дели свет и уметност на раздобље пре и после рата. Чини се и да је до многих неразумевања традиционалиста и модерниста дошло управо због разлике у погледима оних који су у рат ушли и оних који су из рата изашли. Било како било, не може се оспорити да су у међуратној књижевности створена вредна дела, поготово на плану поезије и кратког романа и да модерни послератни ретроспективни искази не прате наступање армија и топографију бојева, већ трагове човека у рату. У складу са тим, неминовно је било направити радикалан обрачун са старим вредностима и митовима и широм отворити простор за ново, луталачко, магловито и суматраистичко. Српска књижевност, делимично заустављена ратом, развија се у поратним годинама, да би након страховитог ратног искуства добила нове теме и радикализовала књижевне поступке и формална решења. Антиратна и дефетистичка осећања, замореност, самоћа, разочараност и одсуство победничког славља препознају се код српских књижевника као директан рефлекс гротескног, *аветињског* и бесмисленог рата. Раскид са родољубљем претходне епохе је оштар, мада треба искрено рећи да многи писци за кратко време прелазе *пут од сарказма и ироније до ламента и молитве пред завичајем.*

---

⁷⁸² Растко Петровић, *Светски рат у страниј и нашој књижевности*, **Време** (Београд), бр. 3213 (1930),стр. 4.

Највеће вредности ове ратне књижевности, настале после рата, треба потражити пре свега у демистификовању величине рата, ратних циљева и ратних јунака и чињеници да писци нису више мерили само величину патриотске жртве, већ су се окренули и такозваном *малом човеку* и личним судбинама војника, којима *тако се живело*. С друге стране, добро је што су књижевници препознали и отворено указали на сурове ратне истине типа *Рат је рат, некоме рат, некоме брат. Неки богами на њему и зарадише*.⁷⁸³

---

⁷⁸³ Ристо Ратковић, *Невидбог*, СКЗ, Београд, 1933, стр. 100.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ (1941-1945)

ПО ШУМАМА И ГОРАМА

Српска књижевност, непосредно пред Други светски рат, остаје без Бранислава Нушића, Милана Ракића и Момчила Настасијевића, писаца који су оставили трајан печат на развој српске литературе. Авангардни модел књижевности, настао после Првог светског рата, постепено уступа место идеолошкој поларизацији књижевности на социјално усмерену левицу и традиционално оријентисану десницу. У часописима се воде оштре расправе о поезији и критици, реализму и декаденцији, положају писаца у рату и другим књижевним питањима. Социјалисти, окупљени око *Наше стварности* (1936-1939), *Живота и рада* (1928-1941), *Уметности и критике* (1939), *Младе културе* (1939-1940), *Младе литературе* (1941) и других листова и часописа, захтевају од књижевности да служи одређеним друштвеним циљевима, опредељују се за револуцију и инсистирају да уметност буде средство у револуционарној борби. Писци и књижевни критичари изван књижевних збивања на левици, попут Бранка Лазаревића, Милана Кашанина, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Станислава Винавера или Тодора Манојловића, објављују у *Српском књижевном гласнику* (1920-1941), часопису *XX век* (1938-1939) и гласилима Универзитета, Академије наука и Матице српске. С друге стране, Владимир Вујић, Светислав Стефановић, Владимир Велмар Јанковић, Димитрије Најдановић, Милутин Деврња и други писци и публицисти залажу се за традиционалну, национално ангажовану књижевност *патријархално-реалистичког* типа и воде беспоштедну борбу против *леве мисли*, покрета социјалне књижевности и комунистичке литературе. Такво предратно деловање и њихов књижевни рад током окупације земље представљали су, по мишљењу ратних комунистичких победника, довољан разлог да неки од њих *искусе*

заслужену народну казну, а други потону у заборав или у мрак и неповрат емиграције.⁷⁸⁴

Последице Првог светског рата биле су у тој мери трагичне и катастрофалне, да дуго после рата ником није ни падало на памет да би се тако нешто могло поновити. Међутим, српски писци су у својим песничким сновиђењима наслућивали будући рат, тако да Тодор Манојловић, још 1917.године, у драмском тексту *Европа и Немци*, пророчки наговештава да ће Немци за двадесет до тридесет година започети нови светски рат, док Милош Црњански, после *Великог рата*, предосећа да је једна Европа потпуно пропала, али и да се једна нова помаља, исто тако крвава.⁷⁸⁵ Нешто касније, Димитрије Митриновић у серији текстова, објављиваним у лондонском недељнику *Тхе Нењ Бритаин Њееклу* (1933), прецизира да ће Немачка истребити Јевреје и уништити Европу. Надреалисти и песници социјалне оријентације, такође, правовремено препознају опасност од фашизма и надолazeћи ратни пожар и то у тренутку када многи у Европи нису желели да виде предстојећу светску катаклизму. Улазак света у *зверску ноћ данашње кланице* најављује Марко Ристић, а јачање фашизма, међународна економска криза и други фактори стварају уверење и код других људи да ће рата опет бити, мада нико и не слуги да ће то бити *тотални* рат са застрашујућим размерама, страдањима и разарањима.⁷⁸⁶ Почетак Другог светског рата, 1939.године, повод је да поједини српски песници дају своја виђења новог светског ратног пожара, што чини и

---

⁷⁸⁴ Милан Богдановић, Литература као саучесник реакције, у: *Зли волишебници, полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943, књига трећа 1934-1943.*, приредио Гојко Тешић, Слово љубве, Београдска књига, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983.

⁷⁸⁵ Радован Поповић, *Живот Милоша Црњанског*, Просвета, Београд, 1980, стр. 35.

⁷⁸⁶ Други светски рат траје тачно шест година, води се на 96 одсто Земљине површине и у њему ратује 61 држава и милијарда и седам стотина милиона људи, односно 81 одсто светског становништва. У рату је погинуло педесет пет милиона људи, док је око сто милиона рањено и повређено. Број погинулих цивила у Другом светском рату већи је од војних губитака, а кроз тешка страдања пролази и 110 милиона избеглица, 45 милиона ухапшених, 20 милиона деце без родитеља и десет милиона радника и ратних заробљеника на принудном раду у Немачкој. За шест година рата, уништено је око 30 милиона стамбених зграда и небројени путеви, мостови и културно-историјски споменици. Само у Европи се материјална штета цени на 277,7 милијарди долара.

Раде Драинац, у књизи песама *Дах земље* (1940). У *Појми о Првом септембру 1939* Драинац тражи да се не оплакује датум избијања рата и да *се небо у бесконачност гарави Од барутског дима, И нек једном изгоре сви мостови злочина Од Ламанша до Крима*.⁷⁸⁷ Потпуно другачији поглед на рат има Божидар Ковачевић, који на ратну стварност указује стиховима *дај ми, прави Боже, пламен који гори сва зла овог света и све звери рата*.⁷⁸⁸

Од значајнијих књижевних дела, објављених уочи Другог светског рата, треба поменути *Песме* Оскара Давича (1938), за које су традиционалисти говорили да означавају силазак Давича са *Олимпа надреализма у социјалну поезију*, док су леви теоретичари (Милован Ђилас, Чедомир Миндеровић) оштро замерали песнику *декаденцију, одсуство тенденције у поезији и дистанцу од напредних кретања*. Чедомир Миндеровић, под псеудонимом Илија Катић, штампа у Загребу књигу фрагментарних, лирско-реалистичких и активистичких приповедака *Уска улица* (1940), у којима кроз дечју визију сиротињског предграђа и упечатљиве призоре социјалне беде мотивише пролетере за одсудну борбу и већ ослушкује *бурне, топле звуке коначне победе. Стварна је као сунце, велико топло сунце над свима људима*.⁷⁸⁹ На примеру *Српског књижевног гласника* се још једном потврђује правило о *понављању историје*, јер последњи број часописа, са четрдесетогодишњом традицијом, излази шест дана пре напада на Југославију, баш као и 1914.године. У последњем првоаприлском броју, рат се слуги само из драматичног прогласа краља Петра другог на уводној страни, мада је у издањима *Гласника* из 1941.године било прилога, додуше ретких, са ратним предзнацима. На почетку прве ратне године, за *Српски књижевни гласник* пишу Десанка Максимовић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, Нико Бартуловић, Иво Андрић, Бранко Лазаревић, Анђелко Крстић и други

---

⁷⁸⁷ Раде Драинац, *Појма о Првом Септембру 1939*, у: Раде Драинац, *Лирска вандеја*, Драинац, Багдала, Прокупље, Крушевац, 1984, стр. 208.

⁷⁸⁸ Божидар Ковачевић, *Молитва 1939*, *Српски књижевни гласник* (Београд), бр. 2 (16.јануар, 1941), стр. 112.

⁷⁸⁹ Чедомир Миндеровић, *Уска улица, Облаци над Таром*, Култура, Београд, 1964, стр. 117.

писци. Милан Грол, Миодраг Ибровац и други критичари београдског часописа подсећају, у последњим бројевима, на 25 година од погибије Велимира Рајића, Милутина Ускоковића и Уроша Петровића и траже од младог поколења да се удуби мишљу у *херојска времена 1915, да у примерима неодољиве вере и пожртвовања потражи наук за нове дане искушења која преживљујемо*.⁷⁹⁰

Након војног пуча у југословенској престоници и мартовских демонстрација, фашистичке земље почињу напад на Краљевину Југославију, бомбардовањем Београда (6.априла, 1941) и после само једанаест дана приморавају југословенску војску на безусловну капитулацију, распарчавају територију Југославије на немачку, италијанску, мађарску и бугарску окупациону зону и стварају Независну државу Хрватску. Краљ и влада напуштају земљу, док герилски покрет организује, већ у мају исте године, група официра Друге армије југословенске војске, на челу са пуковником Драгољубом Михаиловићем. Комунистичка партија Југославије покреће, почетком јула, партизански устанак на ширем простору Југославије, а убрзо долази и до грађанског рата између четника и партизана. Ово су, у кратким цртама, историјске околности у којима се налази српски народ 1941.године и оквир у коме ће српска књижевност деловати у наредне четири године. Одмах треба подвући да је погрешно српску књижевност у Другом светском рату сводити само на књижевност насталу у редовима народноослободилачке војске или како се говорило, *партизанску књижевност*, јер она није била једина: *уз њу је, и наспрам ње, постојала (и била јој оштро супротстављена) књижевна и културна делатност под окупацијом*.⁷⁹¹ Ове две књижевности непрестано се нападају у својим гласилима, али нема сумње да и једна и друга припадају српској ратној књижевности у периоду од 1941-1945.године. На овом месту не говоримо о често помињаном *историјском помирењу*, већ о простој чињеници да су и у народноослободилачкој војсци и у окупираним подручјима и

---

⁷⁹⁰ Миодраг Ибровац, *Урош Петровић, Српски књижевни гласник* (Београд), бр. 1 (1.јануар, 1941), стр. 39.

⁷⁹¹ Милош, И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 7.

градовима стварали српски писци. Не треба заборавити да ни спој књижевности народноослободилачког покрета и књижевног рада под окупацијом, не пружа целовит поглед на српску књижевност у рату, пошто неки писци у ратном периоду живе и раде у САД, Енглеској, на Блиском истоку и другим земљама. Довољно је само поменути имена Јована Дучића, Милоша Црњанског или Растка Петровића и схватити значај књижевног деловања српских писаца у емиграцији. Јасно је да само обједињени приказ стваралаштва свих српских писаца у Другом светском рату, без обзира на место живљења и идеолошку припадност, може дати реалну слику српске ратне књижевности и указати на њене облике испољавања, карактеристике и вредности.

Комунистичка партија Југославије дуго се припрема за револуцију, како кадровски, организационо и материјално, тако и на пољу културе и књижевности, што се најбоље дало сагледати кроз најављивање *бата долазећих пролетерских армија* у борбеним песмама из круга социјалне и надреалистичке поезије и стиховано призивање револуционарне борбе са класним непријатељем. У тренутку када је земља окупирана и у стању расула, Комунистичка партија Југославије представља најорганизованију снагу, способну да, после кратког затишја, покрене устанак и оружани отпор окупатору. Почињу да делују прве партизанске групе и одреди, пишу се прогласи у којима се радници, сељаци, грађани и *сви родољубиви елементи* позивају у *велику војску ослобођења* и штампају први листови. Уредници првог партизанског листа *Посавског партизана* (Јован Поповић, Чедомир Миндеровић, Милорад Гајић и Милорад Павловић) већ у првом броју формулишу основне поставке по питању културно-просветног и културно-уметничког рада у ослободилачком рату, тако што констатују да је *култура прибегла у шуму* и захтевима да шума *буде и расадник културног живота*, те да у *звеку оружја не сме да задрема дух*.⁷⁹² Културна политика народноослободилачког покрета развија се у складу са потребама фронта и позадине,

---

⁷⁹² Први број *Посавског партизана* објављен је 28. августа, 1941. године. Јован Деретић и Милош Бандић тврде да су изашла три броја *Посавског партизана*, док Милосав Бојић у књизи *Посавски НОП одред* наводи да се појавило пет издања листа. Лист се појављује на сваких 10-15 дана, у 70 примерака, откуцаних писаћом машином.

док у опсег културно-просветног рада, поред описмењавања бораца, приближавања културе најширим народним слојевима, рада разноврсних културно-уметничких група (драмске екипе, хорови, секције), пропагандних активности и издавачких делатности, улази и књижевно стваралаштво. Програмски текстови, уводници новопокренутих ратних листова и поједини лирски прилози, попут песме анонимног аутора *Душманин нек жање смрт у Билтену Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије* (8. септембра, 1941), јасно промовишу опредељење да партизанска књижевност буде *револуционарно активна* и да култура и књижевност буду нераздвајни део војних активности. У већ поменутом *Посавском партизану*, појављује се запис предратног комунисте и писца Чедомира Миндеровића *Одломци из једног дневника*, у коме се још прецизније дефинишу положај писца у народноослободилачкој борби и кључна начела револуционарне поетике. Миндеровић тражи да ратни догађаји, који *одмичу* и нагомилавају се *један преко другог*, застану, како би се забележили, мада, с друге стране, *у дну душе човек гори и жели да се не заустави, све док борба са фашизмом* не буде завршена. *Каткад ми се чини - истиче Миндеровић - да је чиста, добро подмазана пушка данас важнија од лепе метафоре, и да је добар чланак потребнији од лепе новеле.*⁷⁹³ У Миндеровићевом исказу запажа се да почетна ратна збивања покрећу сагледавање положаја писца у судару ратне збиље и тананих облика уметности, преиспитивање сопствених борацких и творачких снага и бојазни да ће у сукобу писца и борца једна страна превладати. У таквим околностима, уметничко и лично, индивидуално и колективно, преплићу се у писцу и настоје да се споје у стварности, испуњеној борбеним ангажманом. Дилеме временом слабе и писац, обухваћен ратом и покретом народноослободилачке борбе, све више се испољава као целовито и недељиво биће, *које слуша оно што је његово борацко, али и уметничко опредељење.*⁷⁹⁴ У партизанском покрету сазрева схватање да се може ратовати пушком и бомбом, али и оштрим, убојитим и будничким *пером и кичицом*.

---

⁷⁹³ Чедомир Миндеровић, *Одломци из једног дневника*, **Посавски партизан** (лист Првог батаљона Посавског партизанског одреда), бр. 1 (28. август, 1941), стр. 3.

⁷⁹⁴ Ђорђе Радишић, *Пушка и метафора*, **Војска** (Београд), бр. 18 (мај, 1995), стр. 33.

Уосталом, поетички принцип *пушка и перо у истој руци* није новост у српској књижевности, пошто слично начело проналазимо у српској јуначкој епизи, *Мемоарима* Матеје Ненадовића, песмама Јована Јовановића Змаја или текстовима Светозара Марковића, који, на пример, у инспиративном тексту *Српској омладини* подвлачи да српски омладинац *треба да у истој руци држи мач и перо*, потезући их кад је за то време.⁷⁹⁵

Књижевност у народноослободилачком рату временски је одређена трајањем рата и револуције, од почетка јула 1941.године, до средине маја 1945.године. У том временском распону, јасно се разазнају ратни и књижевни почеци 1941.године, тешка 1942., *пуна губитака, оскудице, гладовања*, јачање књижевних активности у наредне две године и *победничка* 1945.година. Запаженији домети партизанске књижевности по правилу су везани за већа временска раздобља задржавања писаца и бораца на слободној територији, што указује да на књижевно стваралаштво, поред временских, значајно утичу и просторни фактори. Слободно Ужице (1941) и ослобођени Београд (1945) представљају важне центре политичког, културног и књижевног организовања, мада српска књижевност у народно-ослободилачком рату, у целини гледано, нема стална књижевна средишта и подршку, у виду издавачких кућа, штампарија или уређених библиотека. Књижевност се развија у складу са покретима партизанских јединица, ослобађањем одређених подручја, ширењем илегалних покрета у окупираним градовима и чињеницом да се често не може повући граница између фронта и позадине. Литература се ствара на местима боравка одреда, бригада, дивизија, оперативних група и армија, а честа наступања, повлачења и офанзиве партизана утичу на тематски склоп, квалитет и структуру српске књижевности у рату за ослобођење земље. С друге стране, кретање партизанских састава на целој југословенској територији омогућава мешање и повезивање српске са књижевностима других нација на српскохрватском језичком подручју и покушаје стварања *наднационалне* књижевности у народноослободилачкој војсци. Временска и просторна одређења важна су и за избор назива за књижевност, насталу током Другог светског

---

⁷⁹⁵ Светозар Марковић, *Сабрани списи 1*, Култура, Београд, 1960, стр. 26.

рата на југословенском простору и у оквиру партизанског покрета. У рату се употребљавају термини попут *партизанске књижевности*, *књижевности отпора* или *књижевности у ослободилачком рату*, док се у послератном периоду, за овај део српске ратне књижевности, највише користи синтагма *књижевност народноослободилачке борбе*. Милош Бандић, Димитрије Вученов и други теоретичари прихватају назив *књижевност народноослободилачке борбе* под образложењем да реч *рат* претежно подразумева фронтанска дејства, док је појам *борба*, наводно, шири од *рата* и обухвата *низ општих и свестраних активности*.⁷⁹⁶ Чини се, ипак, да временске и просторне координате настајања те књижевности и тежишна тематика књижевног стварања пружају много више оправдања за коришћење термина *књижевност НОБ*.

На слободној територији и у партизанским јединицама бележе се током Другог светског рата значајне издавачке активности и поред бројних ограничења, у виду тешких ратних дана, материјалних недаћа, недостатка папира и технике. Подаци из *Библиографије издања у народноослободилачком рату 1941-1945* говоре да војна и партијска руководства и културно-просветне и пропагандне секције одреда, бригада и дивизија објављују у рату око десет хиљада различитих издања књига, брошура, листова и часописа. Према истом извору, само у 1945. години је штампано импозантних 2.666 издања, која недвосмислено сведоче о културно-стваралачкој инвентивности и идејном активизму бораца народноослободилачког покрета и партијских радника. Издавачка делатност се у рату одвија у више од 800 штампарија и разних *техника*, које се налазе на ослобођеним подручјима, у окупираним градовима и иностранству (у Барију, северној Африци, на Малти, у логорима и затворима широм Европе). Основни тон књигама, брошурама и песмарицама дају марксистичка литература, чланци Јосипа Броза Тита, Едварда Кардеља, Родољуба Чолаковића и других идеолога комунистичке партије. Књижевних дела и превода је десетак пута мање од политичких, пропагандних, војно-стручних, просветних или здравствених

---

⁷⁹⁶ Милош, И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 11.

издања, што је лако објаснити сложеним ратним временима и потребом да књиге имају, пре свега, образовно-сазнајну, акциону и идејно-политичку улогу. Посебно место међу књижевним издањима заузима 150 збирки песама, 110 књига и брошура са уметничком прозом, стотинак репортерских текстова и прештампана, фрагментарно или у целини, дела Јована Стерије Поповића, Јована Јовановића Змаја, Петра Петровића Његоша, Ђуре Јакшића, Алексе Шантића, Милутина Бојића и других писаца. Објављене књиге у рату значајно доприносе напретку у *политичком и културном подизању партизана*, што потврђују и такозвани *читалачки часови*, на којима се пред групама бораца, поред дела српских и страних писаца, читају и најновија издања. Наравно, највећи број дела књижевности НОБ објављен је у партизанској штампи, која се појављује и развија, упркос тешким ратним условима, административној подељености земље, притиску окупатора и националној разједињености.

Партизански штабови, команде, чете, батаљони, одреди, бригаде, дивизије, корпуси, армије, оперативне групе и зоне, партијске организације, народноослободилачки одбори и друга тела издају током ратних година 2862 војна и 787 осталих листова, новина и билтена. Задивљује бројност тих листова у тешким ратним данима и *немогућим условима*, када се листови припремају између два окршаја, у тренуцима предах од дугих маршевања и у ситуацији када недостаје папир и техника за умножавање. Владимир Назор пише да су ти листови и листићи *увијек тражени, с весељем дочекивани*, и да нов дух и *клице културе сваке врсти избијају на трновиту партизанском тлу, и док се ратује и док се гине*.⁷⁹⁷ Листови су најчешће писани и прављени на некој старој писаћој машини са нагризеним и тешко распознатљивим словима, а потом су умножавани шапирографом или на гештетнеру. Писаћа машина је права драгоценост у рату и *убојито борбено средство*, тако да Радован Зоговић *природно* звучи када у *Пјесми о биграфији друга Тита* узвикне

---

⁷⁹⁷ *Повијест књижевности народа Југославије*, Педагошки центар, Пула, 1953, стр. 523.

*Машино, машинко моја, - пиши.*⁷⁹⁸ Посебно импресионирају листови писани руком, једноставним, крупним и читљивим словима, упорно преписивани и дељени од руке до руке. Многи од тих листова су истинска сведочанства велике воље да се истраје, победи и *решености да се по сваку цену остави писани траг.*⁷⁹⁹ Штампа је растурана преко курира, камионима, транспортована коњима и дељена на све друге могуће и немогуће начине. Нема сумње да су писаће машине, шапирографи, гештетнери, понека штампарија и начин дотура штампе имали изузетно скроман обим и домете, али су ипак представљали делотворну технологију за израду и дистрибуцију листова и брошура. Штампа и листови превасходно имају улогу да усмеравају људе у борби за ослобођење земље и делују идејно-политички, али не треба заборавити да је у њима и српска књижевност добила ефикасан медиј за публикување у рату.

Књижевни рад се, у оквиру народноослободилачког покрета, сматра саставним и неодвојивим делом борбе и револуције и зато не чуди што партизански листови обилују записима, лирским песмама, репортажама, једночинкама, цртицама, анегдотама, хуморескама и другим књижевно-публицистичким прилозима. У устанничкој фази рата се листови *За слободу, Реч народа, Посавски партизан, Фрушкогорски партизан, Глас устаничке Шумадије, Истина, Топлички партизан* и листови ослобођеног Ужица *Вести, Омладинска борба и Борба* издвајају по простору за књижевно стваралаштво. У *Вестима* је објављено десетак литерарних чланака и четири песме, док у *Борби*, у чијој редакцији делују Владимир Дедијер, Митра Митровић и Душан Недељковић, има лирике, репортажа и кратких прича. Посебно је занимљив лист сремских партизана *Истина*, где је, у јесен 1941. године, објављена и песма *Разговор* Јована Поповића. *Вести* Шумадијског одреда, у Рачи, уређује учитељ и песник Вукајло Кукаљ, тако што лист у сваком броју доноси по неку партизанску песму и стихове Змаја и Јакшића. Друга година рата је изузетно тешка и утолико је

---

⁷⁹⁸ Радован Зоговић, *Пјесма о биографији друга Тита*, у: Саво Оровић, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972, стр. 470-475.

⁷⁹⁹ Никола Цветковић, *Лирске народне партизанске песме у ратним листовима 21. српске ударне дивизије, Лесковачки зборник* (Лесковац), бр. 26 (1986), стр. 246.

већи значај листа *Глас Јединственог народноослободилачког фронта Србије*, поготово, што прва четири броја излазе усред окупираног Београда. У *Гласу*, од почетка 1943.године, редовно се појављују књижевни записи са, на пример, запаженим критикама Ђорђа Јовановића, стиховима Милоша Савковића о Првом пешадијском батаљону или песмом Јелене Ћетковић *Иза решетака*. У последње две ратне године, повећава се не само број листова, већ и фреквенција књижевних прилога у листовима, џепним новинама и другим публикацијама. Додуше, у Србији, током Другог светског рата, нема посебне књижевне периодике, али српски књижевници и српско књижевно наслеђе имају место у скоро сваком партизанском листу. Потребно је у том контексту посебно поменути шапирографисан лист Треће пролетерске дивизије *Партизанска ријеч* са песмама Душана Костића и Риста Тошовића и орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије *Млади борац*, у коме су уредници и сарадници Добрица Ћосић, Зоран Жујовић, Радован Пантовић и Милорад Панић Суреп.⁸⁰⁰ Више од половине листова у народноослободилачкој борби чине такозване *џепне новине*, са називима који јасно сугеришу да за њих пишу борци партизанских одреда (*Бомбаи, Баџач, Борба и култура, Други батаљон пише, Напред, Наши борци пишу, Партизан, Победа, Слобода, Напред поробљени, Ратујемо и пишемо*). Не треба ни наглашавати да су џепне новине, такође, препуне литерарних прилога и записа, описа борби, ратних подвига и ликова бораца.

Народно стваралаштво доживљава својеврсну обнову и актуелизацију у антифашистичкој борби и испољава се кроз књижевна остварења о устанку и народноослободилачком покрету. НОБ је несумњиво истинска инспирација за народне песнике, тако да се песме са антифашистичком садржином јављају у првим устаничким данима, као певање које се наслања на фолклорну, борбену и херојску традицију српског народа. Прво су обновљене неке од класичних песама хајдучког циклуса, затим песме народних буна и устанака, а народни песници истовремено почињу да стиховима опевају и савремена историјска збивања. Народни певач обликује тематику ослободилачког рата у кратким лирским песмама, краћим епским

---

⁸⁰⁰ Лист *Млади борац* појављује се у Пустој реци, јануара, 1944.године.

песмама, песмама - хроникама, анегдотама, пословицама, новелетама и другим облицима усменог књижевног стварања. Најизразитија је, свакако, народна поезија са властитим светом мотива, тема и ликова, специфичним стилско-изражајним и језичким одликама и са посебном улогом и функцијом. Поједини народни гуслари, попут Филипа Булајића, Драгољуба Губеринића, Иве Чановића, Лазара Радака, Томе Ђукића, Радована Вуковића или Вука Тиодоровића, прослављају победе партизана и куде фашисте и издајнике уз звуке јаворових гусала, мада ратно време и брзина одвијања догађаја, објективно, не погодују стварању дужих епских форми. Начин певања народних певача у народно-ослободилачком рату је близак епској народној песми, али одудара од ње недостатком епске ширине у приказу грађе из ослободилачке борбе, јасно израженим личним односом и емоционалним елементима. Прва одштампана нова народна песма *Подигла се ужичка нахија* борца Велимира Јоксимовића појављује се на последњој страни ужичких *Вести* (13.октобар, 1941.године) и већ почетним стиховима *Подигла се ужичка нахија, против бесних немачких дахија* спаја некадашњу устаничку борбу против Турака и устанак против Немаца. У *Борби* је штампана песма *Поздрав српском народу*, са поднасловом *песма коју је у рову написао сељак-партизан Драгослав М. Томић*, а убрзо се у поменутих и другим листовима објављују песме многих знаних и незнаних бораца Ужичке републике и других ослобођених подручја. Најчешћи мотиви тих песама су фашистичка зверства, позиви у борбу за ослобођење, партизанска мајка и борбе са непријатељима, а својом епском подлогом и насловима, попут *Боја на Завлаци* и *Битке код Пожеге*, налик су епским народним песмама и онда када у њима доминирају осећања. У народним песмама је, судећи по поменутих прилозима, тешко разазнати стваралачку индивидуалност, тако да је песма, пре свега, носилац колективних расположења, верни хроничар ратних збивања и покретач идеја и идеала народноослободилачке борбе.

Пресудни ратни догађаји утичу да се у народним песмама општеномодно и лично чврсто повежу и да лирске песничке слике све чешће носе превагу над епским, док римовани десетерци оживљавају епску структуру, дају јој живљи ритам и мелодичност. Форма краћих и језгровитих песама очигледно више одговара

непосредном праћењу динамичних ратних збивања, тако да настају *партизанске песме*, које су, са једне стране, повезане са фолклорном традицијом, а са друге, стављене у службу ширења ослободилачке борбе. Партизанске песме налазе *велико врело инспирација у делу и изразу народне песме, па је често и немогуће одредити границу између партизанске и народне песме.*⁸⁰¹ Појављивање партизанских песама у штампи, њихово певање у војничким стројевима и раширеност у народу наметнули су и потребу да се песме сакупљају и објаве у посебним издањима и књигама. Прва збирка борбене народне поезије и прва књига у књижевности НОБ *Антифашистичке песме* штампана је 7. новембра 1941. године, као прва свеска у посебним издањима *Борбе.*⁸⁰² Песме из ове збирке су већ певане у партизанским колонама као корачнице, рецитоване на приредбама и партизанским прелима и по правилу су будиле револуционарни дух, подстицале на борбу и одржавале веру у победу. Издавањем антифашистичких песама, обележена је 24-годишњица октобарске револуције у слободном Ужицу, у тренутку када је цела Европа била под фашистичком чизмом, што, свакако, повећава друштвену вредност овог издавачког подухвата. Сакупљач Душан Недељковић, у кратком предговору, изражава забринутост за квалитет објављених песама и тражи начин да у другом, допуњеном и измењеном издању, штампаном 1943. године, повећа уметничку вредност песничких текстова. У 1944. години, појављују се збирка *Друже Тито, љубичице бијела* (уредници Ђуро Косак и Владимир Поповић) и *Партизанска песмарица*, коју су у Малом Црнићу, код Пожаревца, објавили уредник Радослав Сандић и сакупљач Вељко Дугошевић. У рату и после рата појавило се на стотине различитих збирки и зборника, који потврђују да је у рату и револуцији написано, испевано и објављено око двадесет хиљада

---

⁸⁰¹ *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд, 1985, стр. 529-530.

⁸⁰² У избору Душана Недељковића, у збирци борбене народне поезије *Антифашистичке песме*, нашле су се *Интернационала*, песма *Хеј Словени*, предратне револуционарне песме *Ланци нам се кују свети*, *Буди се Исток и Запад*, *Диги се народе радни*, *Барјак слободе*, бугарска песма *Работници*, циклус од шест руских песама, али и нове партизанске и народне песме *Српска и Црногорска партизанка*, *Партизан сам тим се дичим*, *Подигла се ужичка нахија* и друге песме.

партизанских песама, што довољно говори о размерама овог вида народног стваралаштва.

Постоји обимна литература о народном стваралаштву у народно-ослободилачком рату и партизанској песми, али је приметно да се овим темама најчешће приступало есејистички или са гледишта фолклористике, публицистике и политичко-идејних разматрања. Покушаћемо да народно стваралаштво у рату и партизанску поезију вреднујемо, пре свега, са књижевног и естетског становишта, како сагледавањем богате документације објављених листова у Фонду НОВЈ 1941-1945 Војног архива Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, тако и увидом у објављене збирке и зборнике народне и партизанске поезије о рату и револуцији.⁸⁰³ Прво што се запази при анализи

---

⁸⁰³ Војни архив Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије се до 2006. године налазио у саставу Војноисторијског института. У Војном архиву се чува драгоцену благо од четири милиона докумената. У Фонду НОВЈ 1941-1945 налази се највећи број издања партизанске штампе, међу којима смо извршили увид у Орган штаба Ужичког народноослободилачког партизанског одреда лист Првог батаљона Посавског партизанског одреда *Посавски партизан* (1941), гласило Ужичког народноослободилачког партизанског одреда *Вести* (1941), Орган ЈНОФ *Глас* (1943-1944), *Наше новине* Штабне чете Прве пролетерске дивизије (фебруар, 1944), Лист Прве ударне бригаде *Слобода* (март-јун, 1944), Лист Друге ударне бригаде *Плотун* (март, 1944), Орган Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије *Млади борац* (јануар-октобар, 1944-1945), Лист Трећег батаљона Космајске бригаде *У напад* (1945), Лист Шестог батаљона Прве пролетерске бригаде *Црвена звезда* (1944), Лист Треће српске бригаде *Наш пут* (март, 1945), Омладински лист Четврте дивизије *Ударник* (фебруар, 1945), Лист Четврте бригаде 12. ударне дивизије *Бригадир*, Лист културно-просветног одбора пратећег батаљона штаба Прве армије *Борац за слободу* (фебруар, 1945), Лист Петог корпуса НОВЈ *Глас ударника* (јануар-фебруар, 1945), Глас рањеника и особља Главне војне болнице *Наш лист* (март, 1945), Ратни лист 21. НО српске дивизије *Кроз борбу* (9. март, 1945), Лист 24. дивизије *Напред* (6. април, 1945), Лист 25. дивизије *Борац* (март-април, 1945), Лист 4. српске ударне бригаде *Јединство* (1. јануар, 1945.), Лист Првог батаљона, 20. бригаде, 45. дивизије *Победник* (15. мај, 1945) и лист Првог батаљона 24. Српске НОУ бригаде *Млади борац* (фебруар, 1945). Партизанска поезија сагледана је и из следећих збирки и зборника: *Партизанске народне песме*, збирка Вукадина Сретеновића, Слово љубве, Београд, 1978.; *Народне пјесме о ослободилачком рату и револуцији*, избор и предговор Миливој Родић, Веселин Маслеша, Сарајево, 1989.; Т. П. Вукановић, *Српске народне партизанске песме*, Врање, 1966.; *Народне*

партизанских песама је њихова дубока укорененост у ослободилачки рат, свеprisутност, сраслост са животом и борбом и снажно сведочење о укупном току антифашистичког рата. Народни певачи у првим ратним данима позивају на устанак и мобилизацију, касније опевају јуначке подвиге, прегалаштво и страдалаштво народа на ратном попришту, илегалне борбе у градовима и зверства и недела окупатора, да би при крају рата у центар пажње песника дошли ослобађање и мотиви поратне обнове порушене земље. Партизанске песме су, најопштије речено, песме о слободи, борби, револуцији и колективним прегнућима, а тематски и мотивски се могу разврстати у три целине. У првој групи су песме о значајнијим догађајима, биткама, победама и страдањима, другу групу чине песме у којима се пропагира оданост партији, патриотизам, братство и јединство, револуционарни хуманизам и друге животне и идеолошко-политичке вредности, док се у трећу групу сврставају песме о познатијим ликовима бораца. Наравно, овој општој подели треба додати и неке карактеристичне облике партизанске поезије, попут песама о совјетској армији, потресних сведочанстава из логора или рефлекса свакодневног живота на рат. Дobar пример повезивања мирнодопских радних активности и ратних збивања налази се у мелодичној и често певаној народној песми *Поји Миле волове на реци*, која управо плени прожимањем пасторалних слика напајања волова и орања и проласка чете *чела намрштена*, у којој *најбољега нема*.⁸⁰⁴ Повремено се у партизанској поезији јављају и љубавна осећања, мада се љубав према девојци или момку најчешће замењује у љубав према пушци, чети, мајци, домовини и слободи, уз често наглашавање да *од љубави нема збора, у борбу се ићи мора*.

Ужичка република, Сутјеска, Неретва и друге битке народноослободилачког рата опеване су у великом броју партизанских песама и ти стихови понекад плене

песме јужне Србије о ослободилачком рату и револуцији, Никола П. Илић, Момчило Златановић, Књижевни клуб *Глубочица*, Лесковац, 1985.; *Песме из партизанске колоне*, приредио Бранко Каракаш, Народна армија, Београд, 1980.

⁸⁰⁴ *Поји Миле волове на реци*, **Млади борац**, гласило Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије, бр. 1 (јануар, 1944), стр. 8.

великим набојем емоција и страсти и непосредношћу исказа о *великим данима*. Песници се, међутим, често опредељују и ограничавају на сведочење, тако да највећи део тих песама представља стиховане извештаје са јасним обележјима хроничарског приповедања, заснованог на реалним појединостима. Народни уметници стварају и песме о погибијама јунака, опевају значајније стварне догађаје и личности, славе јунаштво, подвиге и херојско војевање. У Јабланици, Пустој Реци и Топлици настаје, на пример, више од стотину песама у лирском и епском облику о страдању Ратка Павловића Ћићка, Србе Ђуровића, Попа Миће и других партизанских вођа. У овим песмама се наглашава љубав народа према палим борцима и слободарским циљевима и промовишу вредности револуције, самопрегор и свесно жртвовање. Мотив страдања и смрти, у име лепше сутрашњице, обрађен је сликовито и са пуно унутрашње драматике, мада се у тим песмама подвизи и јуначке погибије партизана, омиљених команданата и комесара величају уз извесну идеализацију и наметљиву идеолошку усмереност, очиглено усмерену на ангажовање и мобилисање нових бораца. Зато и нису сви борци са изразитим херојским особинама опевани, већ су у *песму могли ући* само ликови који поред поетских вредности имају и сасвим одређену борбено-подстицајну и васпитно-педагошку функцију. Поједине од тих песама имају тужбаличке и баладичне елементе, али треба подвући да у њима, у целини гледано, нема дугачких погребних нарицања и бескрајних јадиковки. Исидора Секулић добро запажа *одсуство трагике* у партизанским песмама, бојевом животу и борбеном уметничком изразу и подвлачи *лични израз* бола и туге тим стиховима.⁸⁰⁵ Смрт је приказана као саставни део борбе за ослобођење и без песимистичких тонова, тако да у песмама о погибијама јунака преовлађују борбени активизам, ангажоване поруке, подстреци за окупљање нових бораца и непомућена вера у победу.

Најлепше партизанске песме се по правилу брзо шире, постају општепознате и стичу велику популарност у редовима народноослободилачке војске и народним

---

⁸⁰⁵ Исидора Секулић, *О превођењу, о збирци партизански песама, о преводу Анице Савић Ребац тих песама на енглески језик*, у: *Народна књижевност*, приредио Владан Недић, Нолит, Београд, 1966, стр. 90-98.

масама. Народ прихвата песме захваљујући њиховој мелодичности и вештини народних певача да у најбољим остварењима покажу песничку снагу и знање у проналажењу праве речи или уметничке слике, користећи се при том најједноставнијим, али зато изражајним средствима. *Златиборе, шири своје гране, те прихвати младе партизане*, пева народни песник и обраћа се упечатљивом персонификацијом драгом и заштитничком Златибору да у своје родитељско и гранато окриље прихвати борце за слободу. И у наредним стиховима има симболике, асоцијативних веза и значења, јер песник поручује *Мила мајко ти не рони суза, Лепо стоји партизанска блуза* и тако ведрим стихом о лепоти партизанске блузе неутралише драматику проливања суза и популарише епски омиљен лик узвишене мајке, симбола поноса и истрајавања у материнском болу без суза.⁸⁰⁶ Стихови песме о Златибору указују и на то да се употребљени мотиви и песничке слике у једној песми, касније варирају на различите начине, било у више варијанти исте песме, било у новим креацијама. На тај начин, бележимо најмање стотину песама у којима се помиње *гора, зелених грана, пуна младих партизана*, мноштво стихова о партизанској мајци, док су љубав према родном крају и преплитање патриотско-завичајног са борбено-слободарским нашли свој израз у бројним народним песмама ослободилачког рата. Нема сумње да се привлачност и узбудљивост партизанске народне поезије налази и у њеној виталности и неисцрпности, пошто се песме надограђују и надопуњују у све четири ратне године. Песма је у партизанском покрету несумњиво прави саборац, подстрекач и инспиратор за подстицање борбеног духа и изградњу револуционарно-родољубиве свести бораца и до тога, наравно, не долази случајно. Упадљива је, на пример, упућеност партизанске заклетве на једну од првих одштампаних песама у рату *Партизан сам, тим се дичим*.⁸⁰⁷ Ова песма успева да изрази сву слободарску

---

⁸⁰⁶ *Златиборе, шири своје гране*, у : Т. П. Вукановић, *Српске народне партизанске песме*, Врање, 1966, стр. 60.

⁸⁰⁷ Песму *Партизан сам, тим се дичим* написао је или једну њену варијанту уобличио Миодраг Татовић, радник из Љига, борац Ваљевског одреда. Песма се певала на мелодију руске песме *Бранићемо земљу*, а објављена је у дванаестом броју ужичких *Вести*, 14.октобра, 1941. *Партизанска заклетва* је објављена у другом броју *Билтена Главног Штаба НОПОЈ*, 19.августа, 1941.године.

истрајност, понос због припадности партизанском покрету, тегобност и строгост војничког живота, свесну дисциплину и ратнички дух времена, али, истовремено, представља и особен лирско-заветни и револуционарно-политички програм партизанске борбе. И у песми и у заклетви се подвлаче основни задаци партизанских бораца, спремност на жртвовање и завети за борбу до остварења циља. Занимљиво је да се поједини лирски фрагменти и минијатуре често вежу за прозне написе публицистичког или идеолошко-политичког типа са видљивом улогом да поетски освеже акционе, борбене и прагматичне поруке у њима. Тако су, на пример, испред чланка *Омладинац у борби*, у листу *Омладинска буктиња*, објављени стихови који потврђују опредељење да се песма сматра оружјем и *музици митраљеза* признаје првенство (*Певају машинке, лепше него птице, Из бункера наших, зелене шумице*).⁸⁰⁸

Тематски богате и разноврсне партизанске народне песме успеле су да бираним сликовитим појединостима, вешто обликованим уметничким детаљима и јасно изреченим порукама о слободи и правди, дочарају атмосферу народноослободилачког рата, опишу значајније догађаје и личности и изразе дух борбе на подстицајан и активистички начин. Карактеристична кратка, сажета и језгровита форма партизанских песама одликује се самосталним или спојеним двостиховима, једноставним и разговетним метафорама, препознатљивим порукама, наглашеним римама, озбиљним и свечаним тоном и преплитањима лирског, епског и баладичног. Родољубиви мотиви су, сасвим природно, у жижи поетског интересовања народних песника, мада у народноослободилачкој борби класни и револуционарни симболи имају предност над националним. Важно је подвући да у партизанској поезији нема артизма, истанчаности, духовитости, апстракција или експеримената у форми, она се писала брзо, у журби, на колону и отуд једноставан израз партизанске песме понекад делује оскудно и сувопарно. Ипак, пажљива стилско-изражајна и језичка анализа указује на то да у партизанским народним песмама постоје уметничке вредности у виду лирских обележја, изворности, поетске лепоте, пластичних слика, естетског и

---

⁸⁰⁸ *Певају машинке, Омладинска буктиња*, лист свих приштабских јединица 21. српске дивизије, бр. 1 (1945), стр. 12.

хуманистичког значаја и искрених доживљаја. Борци, омладинци, сељаци и други припадници народа надахнуће траже у рату у коме активно учествују и повремено успевају да створе вредна остварења у оквиру партизанске поезије. Она су драгоцене, не само због записа о ратним данима, већ и због уметничких квалитета, исказаних понекад у песмама у целини, а чешће у фрагментима и појединим стиховима. Није спорно ни то да партизанска лирика, и поред својих специфичности, омогућава континуитет између старије народне поезије, народних песама предреволюционарног периода и предратне напредне лирике и народне поезије, настале у току народноослободилачке борбе.

Мало се зна о настанку партизанских народних песама. Извесно је да оне настају у народу као колективно-индивидуална творевина и да их народним чини, пре свега, прихваћеност у широким народним масама и партизанским јединицама. Постоје песме чији су аутори познати, али се оне и тада јављају као израз свих припадника народноослободилачког покрета и заступају колективна схватања. Нису ретки примери да постоје песме на исте теме и од анонимних и од познатих појединаца, као што је то случај са песмама о херојској погибији Саве Ковачевића, а да све уђу у корпус народног стваралаштва. Тако су подједнако народне и песма народног певача који Савину смрт користи за величање идеала револуционарне борбе (*Крај Сутјеске хладне воде, Барјак части и слободе Леприша се изнад главе Команданта друга Саве.*) и песма Пунише Перовића у којој се потенцира саучешће природе због страдања славног команданта (*Шта то тужи Сутјеска У тај позни сат? Мртав крај ње лежаши Славни командант.*).⁸⁰⁹ Анализом стихова познатих и анонимних песника, може се закључити да и једни и други ствараоци народне поезије користе истоветне мотиве, имају исте погледе на живот и рат и заједничку улогу да преносе одређене поруке, садржаје и вредности народноослободилачке борбе. Временом се у народноослободилачком рату ствара чврста веза између народне и ауторске књижевности и спонтано настали стихови колективног порекла почињу да живе

---

⁸⁰⁹ Народна песма, *Пјесма о Сави Ковачевићу*; Пуниша Перовић, *Пјесма о Сави*, у: Саво Оровић, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972, стр. 408-409.

упоредо и у пуном идејном, а донекле и стилском јединству са стиховима песника од пера.⁸¹⁰ Наравно, у књижевности народноослободилачке борбе ће се до краја рата у великој мери задржати књижевна анонимност, кроз изостављање имена и презимена аутора или потписивање иницијалима, надимком и називима *аноним, борац, друг*. Један од важних разлога ове специфичне црте књижевности НОБ-а је, свакако, потреба конспирације, мада постоје мишљења да су уредници партизанских листова на тај начин покушавали да умање површност, једноличност и друге слабости импровизованог и масовног списатељства. Лако је, заиста, документовати просечност и почетничке грешке у великом броју књижевних прилога у партизанској периодици. До тога несумњиво долази због брзине књижевног стварања и непостојања услова за озбиљнији књижевни рад, али и због опредељења да се књижевност ствара по *директиви* и да она буде важан фактор у описмењавању партизанских бораца. Увид у лист Прве ударне бригаде *Слобода* указује на то да у њему скоро искључиво пишу политички комесари бригаде, пратеће и митраљеске чете Љ. Кљајић, Рафаел Леви, Симо Стојић и други слични кадрови, тако да и не чуде стихови типа *Муниције мало, без хране у торби. Морамо издржати. Фриц не смије проћи*.⁸¹¹ У таквој директивној књижевности сигурно се нису могли очекивати већи књижевни домети, баш као што то није било могуће ни у делима бораца који су се тек описменили. Уз стихове *Песма другарици Јелени Папак*, у листу *Ударник*, стоји напомена да је *ову песму написала другарица која је тек пре двадесет дана научила да пише*.⁸¹² Јасно је да се у оваквим песмама нису могле избећи појаве реторског, патетичног или фразеолошког казивања и оне се у класификацији Милоша Бандића могу сврстати у *дела која су хтела или покушавала да буду уметност, али то због недостатка уметничког смисла и суштине нису постала*.⁸¹³ Поменути подела препознаје још област књижевно-политичке

---

⁸¹⁰ Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Арион, Београд, 1987, стр. 324.

⁸¹¹ Љ. Кљајић, *Борба за рањене, Слобода, лист Прве ударне бригаде*, бр. 4-5 (мај-јуни, 1944), стр. 37.

⁸¹² Зора Лукић, *Песма другарици Јелени Папак, Ударник, лист бораца 20. ударне бригаде*, бр. 4-5 (1944), стр. 8.

⁸¹³ Милош Бандић, *Цвет и стег: књижевност народноослободилачке борбе*, Независно издање, Београд, 1975, стр. 70.

публицистике са чланцима, коментарима, прогласима, лецима и коментарима и за нас, свакако, најинтересантнију категорију књижевно-уметничких дела у стиху и прози.

Књижевно-уметничку литературу, у оквиру народноослободилачког рата, стварају књижевници професионалци, који су углавном припадали кругу младих и напредних писаца међуратне социјалне и револуционарне књижевности.⁸¹⁴ Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, Чедомир Миндеровић, Радован Зоговић, Скендер Куленовић, Душан Костић и други писци су у редовима првих учесника устанка и народноослободилачке борбе и од првог дана рата пишу чланке, летке, корачнице, једночинке и друге најпотребније списе. Они временом проналазе могућности да се у већој мери баве правим књижевним радом и улажу напор да се у ратним околностима квалитативно и естетски издвоје од аматерске, масовне и мобилизацијске литературе. Писцима социјалне оријентације се у рату, на различите начине, придружују надреалисти, који су већ у међуратном периоду еволуирали према радничком покрету и стопили се са политичко-литерарним фронтом на књижевној левици.⁸¹⁵ Велики допринос књижевности народноослободилачке борбе дају Десанка Максимовић, Бранко Ћопић и још неки књижевници без значајније биографије у радничком

---

⁸¹⁴ Покрет социјалне литературе настаје поткрај треће деценије двадесетог века. Идеолози социјалне књижевности сматрали су да је претпоставка социјалне литературе њена друштвена ангажованост у смислу девизе *треба се бунити и делати*. Записи у предговору за *Књигу другова* (1929) сведоче да је Јован Поповић свестан да се идеолошким опредељењем за књижевност непосредно ангажовану у борби пролетеријата ограничава и сужава простор креативног деловања и слободе књижевне речи. Другим речима, литература је оружје револуционара, *средство борбе, и има да се користи као свако средство*, док критеријуми за њену врлину нису у пуноћи доживљаја света, већ у ефикасности којом активира варницу у успаваној свести маса.

⁸¹⁵ Надреалисти су желели да промене у књижевности повежу са револуционарном борбом и ослобођењем људског духа у целини, али се од социјалних писаца разликују покушајима да надреалистичке технике писања помире са идеолошким ангажовањем. Душан Матић и Александар Вучо пишу програмску социјалну поему *Марија Ручара*, чије целокупно издање полиција заплетује још у штампарији, док је већи број предратних песама надреалиста везан за рат у Шпанији и робијања због илегалног партијског рада. Поједини надреалисти у рату командују партизанским јединицама, други су у затворима и логорима, док се неки ангажују у београдском илегалном покрету.

покрету, док прве стихове, репортаже, чланке, прозне записе или дневничке записе објављују у рату Ристо Тошовић, Добрица Ћосић, Меша Селимовић, Мира Алечковић, Ђорђе Радишић, Александар Флакер и други будући писци и књижевни критичари. Поменути имена књижевника и распрострањено народно стваралаштво указују на то да је књижевност народноослободилачке борбе, ипак, много више од пуког наставка предратне социјалне литературе, мада друштвено-политичка, револуционарна и ослободилачка ангажованост те књижевности не долази у питање. У почетним ратним годинама тешко је било организовати активнији књижевни живот у партизанским редовима, али су књижевне делатности све интензивније са приближавањем краја рата. Порасту угледа, значаја и улоге књижевности у НОБ-у значајно доприноси и долазак у народноослободилачку војску познатих хрватских књижевника Владимира Назора и Ивана Горана Ковачића, који стварају нека од најпрепознатљивијих и најбољих књижевних дела у рату на југословенском простору.⁸¹⁶ Важно је нагласити да су српски писци често уредници и сарадници батаљонских, бригадних и дивизијских листова, али истовремено активно учествују у борби и обављају одговорне дужности у партизанским јединицама. Један од оснивача београдске надреалистичке групе, сорбонски ђак и књижевник Коча Поповић већ од 1941. године командује Првом пролетерском ударном бригадом, а током рата дужност команданта или политичког комесара обављају Милован Ђилас, Чедомир Миндеровић, Ерих Кош, Танасије Младеновић, Ђорђе Јовановић, Бранко Ћопић, Миодраг Панић Суреп, Радован Зоговић, Душан Костић и многи други. Неки од њих предност дају војничким и политичким пословима у рату, али скоро сви паралелно раде и на књижевном пољу, како објављујући књижевна дела у ратним условима, тако и бележењем и прикупљањем грађе за књижевно стварање после рата.

---

⁸¹⁶ Владимир Назор пролази кроз све страхоте четврте и пете непријатељске офанзиве и те ратне дане документује дневником *С партизанима*, док најбоља песничка остварења објављује у збирци *Пјесме партизанке*. Мотиви Назорове лирике везани су за маршеве, бојеве, глад, халуцинације и друге детаље ратне стварности, а лирском снагом истичу се болни и потресни стихови у песми *Мајка православна*. Импресивну снагу имају и стихови познате поеме *Јама* Ивана Горана Ковачића.

Јован Поповић припада оној групи писаца који су своја борбена револуционарна опредељења у међуратном периоду потврдили активним учешћем у народноослободилачком рату.⁸¹⁷ Усмереност предратне Поповићеве лирике идејно-политичким задацима и циљевима видљива је и у његовој првој ратној песми *Шуме*, у којој шума, мајчица добра, трпеза за гладне, пуна неба, сунца, облака и звезда, наређује партизанима *истерајте до зиме злог туђина из свог дома*.⁸¹⁸ И наредни стихови Јована Поповића, поникли у рату, јасан су одраз његовог опредељења да буде *оружје револуције* и садрже основну идеју о потреби жртвовања у борби против непријатеља. Песме из 1942.године, публиковане у посебном шапирографисаном издању Санџачке партизанске бригаде под насловом *Ласта у митраљеском гнезду*, топлије су, спонтаније и чвршће везане за песников унутрашњи, интимнији свет. Оне настају у непосредном додиру Јована Поповића са борцима и потресном ратном драмом, али уз коришћење специфичног књижевног поступка, којим песник из ратне стварности извучи одређене лирске слике, фрагменте и појединости. Својеврсна рекапитулација учешћа Јована Поповића у двогодишњем ратовању започиње револуционарном песмом *Долазак у партизане* и најавом *борба ће тешка и дуга бити, но нико нас неће сломити ни свити*, али већ у песми *Посавина* Поповић послушкује *далеке изгубљене позиве*, хвата *једва чујне мелодије* и у нежним призорима августовске ноћи слуги *сан, жељу и зов*. Лирски субјект има дубоке осећаје за природу у рату, крајолик врлетног санџачког села Маоче и импресивне пејзаже *белог паперја* које *прекрива долине, планине*. *Високо борје сања у новом белом плашту сан из давнине*. *Косови су се уплашили, притајило се срце пролећа у даху лаке маглине*, а истовремено у онемелом камењу и усамљеним боровима чује како *срце земље откуцава* и како

---

⁸¹⁷ После учешћа у шестоаприлском рату, Јован Поповић одлази у Посавски партизански одред, где покреће и уређује лист *Посавски партизан*. У слободном Ужицу је члан Главног народноослободилачког одбора Србије и одговара за просветне послове. У другој фази рата углавном делује у Срему.

⁸¹⁸ Јован Поповић, *Шуме, Посавски партизан* (лист Првог батаљона Посавског партизанског одреда), бр. 1 (28. август, 1941), стр. 2.

војска осветника наступа ка зори под тамним плавим сводом.⁸¹⁹ Вредности Поповићеве ратне поезије су управо у том комбиновању лирске дескрипције и акције, што очигледно погодује дочаравању драматике ратних збивања. Тако се у песми *Прелаз преко Лима* журно смењују фрагменти ратне стварности, идила са голубовима на крову и звукови из прошлости, док у *Логорским ватрама* одмах после *ведрих гласова*, сећања и сличних интимних тонова долази захтев *није сад време сузе, време је крв лити*.⁸²⁰ У песмама *Пролеће 1942*, *Гроб над Пивом* и *Санџачка рапсодија* Поповић наставља да исписује хронику свог ратовања и догађаја у којима учествује, а збирку, сасвим логично, завршава поруком Београду да ће бити ослобођен и упитом *какав ће бити наш сусрет после толико огња и крви? Какав ће бити, радостан ил' тужан поздрав први?*⁸²¹ Поповићева лирика има, свакако, недостатке у виду пренаглашене патетике, *празних места* и честе употребе конвенционалних и стереотипних израза попут *горди борови*, *озарене врлети* или *азурни поток*, али не треба заборавити да штампање циклуса песама *Ласта у митраљеском гнезду* представља прву објављену књигу српског песника у оквиру књижевности народноослободилачке борбе и да се стихови Јована Поповића непрестано рецитују пред партизанским стројевима током ратних година.⁸²² Неке од песама из збирке прештампавају се у партизанским ратним листовима, где песник објављује и нове стихове, попут песама *Дунав* и *Долази Црвена армија*.

---

⁸¹⁹ Јован Поповић, *Маоче*, у: Јован Поповић, Ђорђе Јовановић, *Изабране странице*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 44

⁸²⁰ Јован Поповић, *Логорске ватре*, у: ибид, стр. 48.

⁸²¹ Јован Поповић, *Далекоме граду*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 354-355.

⁸²² Збирка *Ласта у митраљеском гнезду* има праву ратну судбину, пошто је свих 40 шапирографисаних примерака нестало у разним ратним ситуацијама. Збирка је пронађена тек 1949. и после штампана као засебан циклус у збирци Јована Поповића *Песме*, 1951. године. Сличну историју има и збирка приповедака *Лица у пролазу*, која се налазила у штампи 1941. године, али је штампање прекинуто због рата, тако да је објављена после ослобођења.

Ако збирка *Ласта у митраљеском гнезду* представља лирски дневник учешћа у рату Јована Поповића, онда је збирка приповедака *Истините легенде* дневник у прози тог истог ратног пута. Наиме, једно од ретких прозних приповедачких дела у ратним условима настаје скоро исто као и Поповићева ратна поезија, тако што писац прати ратна збивања, почев од илегалног рада у окупираном Београду и пробијања до партизанских одреда, до борбених акција у партизанским јединицама. За разлику од поезије, у којој су Поповићу примарна субјективна осећања, писац у стварању прозе заузима објективан приступ и покушава да што реалније и *истинитије* прикаже јунаке ослободилачког рата. Израз *легенде* у наслову, додуше, асоцира на измишљене приче или бајке, али је јасно да аутор насловом указује на то да стварни ратни подвизи превазилазе границе маште. У издању збирке приповедака из 1944.године стоји и поднаслов *књижица ликова*, што говори да су у центру пишчеве пажње портрети и ликови партизана и других људи који се придружују партизанском покрету. Јовану Поповићу је посебно омиљена тема трансформација човека у револуцији и преображај *малих људи у хероје* и *моралне громаде* и управо такве ликове најживописније описује. Метод књижевне изградње портрета и ликова почива на навођењу мемоарских, биографских и документарних појединости из живота, који треба да посведоче да је све баш тако било и да су то заиста били такви јунаци. Поповић ликове Пинкија, Брилета, Боре Кечића, Хари Шихтера, Гембеша и других бораца приказује живо, рељефно и са снагом коју аутентични сведоци имају, али се његовом приповедању могу замерити преопширност, стереотипи и недовољна естетска изграђеност *легенди*. Уосталом, и сам аутор је свестан да легенде често настају само на основној радњи и планира да их касније догради и преведе у више нивое уметничког обликовања попут епа, драме или романа. У рату за то није било времена, јер *хероика народноослободилачке борбе*, како тврди Маријан Јурковић, тражи писце *који би њену пречишћену, осмишљену слику најприје вратили њеним безбројним актерима, а затим је оставили као умјетнички документ времену које нам иде у сусрет и нерођеним још покољењима*.⁸²³ Јован Поповић, као књижевник и револуционарни активиста, управо

---

⁸²³*Савремена проза*, Нолит, Београд, 1965, стр. 173.

то и ради у својој ратној поезији и прози, усклађујући субјективне доживљаје свог поетског света и идеолошке захтеве народноослободилачке борбе.

Пролетерска корачница *Црвен је исток и запад* прославила је у радничком покрету Чедомира Миндеровића, који је на почетку Другог светског рата ратни друг Јована Поповића у Посавском батаљону, а потом политички комесар 6. батаљона Прве пролетерске бригаде и вршилац других одговорних војно-политичких дужности. Миндеровића и Поповића повезује заједнички пут од песника социјалне литературе до антифашистичког борца и трибуна револуционарног покрета, док и лирика Чедомира Миндеровића у рату прати у стопу поезију Јована Поповића са захтевима *на нашем једином путу У нове, Велике дане, Треба и да се бори, Треба и да се мре*.⁸²⁴ Оба песника, на сличан начин, гледају на питање свесног, будног и активног учешћа песника у рату, мада су стихови Миндеровића, у односу на Поповићеве, свечанији, пропаганднији, више у складу са *величином* револуције и везанији за српску историју и традицију. Ратне песме Чедомира Миндеровића се делом штампају у партизанским листовима и знатно касније улазе у збирку *Горке године* (1958), али зато дневник *За Титом* излази из штампе при крају рата (1945). Реч је о ратном партизанском дневнику који се значајно разликује од осталих дела дневничке и мемоарске књижевности из народноослободилачке борбе, како због примене субјективног лирског поступка, тако и изражене жеље да човека у рату не прикаже само као симбол борбе, већ као појединца са свим његовим специфичностима. *Забелешке једног партизана* (поднаслов дневника) почињу доласком у партизански одред 1941. године и завршавају се 1944. године, записима са Брача, одакле аутор наслућује победу и одлазак *на гробове и на пустош, у пламен последње битке, у последње јурише за слободу, за Београд*.⁸²⁵ У међувремену и међупростору се много тога догађа као у кошмару и писац дневника испрекиданим фрагментима и филмском техником монтаже приказује *запаљену*

---

⁸²⁴ Чедомир Миндеровић, *Србија на истоку*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 360.

⁸²⁵ Чедомир Миндеровић, *За Београд за слободу, фрагменти партизанског дневника, Годишњак града Београда* (Београд), књ. 6 (1959), стр. 583.

Посавину, беспућа Златибора, црвена од крви рањених бораца у одступању, пустош санџачког збега, спаљену Босну, најбеднију издају на Дрини, Херцеговину, продану, распету, испљувану, бела кола Крајине, мртва села... У кратка поглавља укључени су цитати из новина, писма, заповести, партизанске народне песме и *рукопис у војничкој торби са лирским пасажима усхићења, очаја, туге и варљиве наде да ће доћи дан када се на свету неће чути ниједна експлозија мине, ниједна граната, ниједан пуцањ пушке. Доћи ће дан када над рукописима, над забелешкама човека неће хучати ниједан убиствени мотор, када ће рукописи, забелешке човека живети свој фантастично лепи живот без страже, без оружја. Чуће се хујање ветра, шум таласа, смех, радосни дозови, прелиставање књига.*⁸²⁶ Из дневника *За Титом* произлази роман *Облаци над Таром* (1947), који нема форму лирског дневника, али задржава основна документарна и лирска својства Миндеровићеве прозе. У овом роману се приказује само један драматичан ратни тренутак из Пете офанзиве, али се зато у свести главног јунака, као на филмској траци, смењују бројни детаљи из партизанског ратовања, битке, јуриши на Зеленгори, патње, тифус, болнице, љубави, пробој. Занимљиве новине, попут промене временских планова, *тифусних сновиђења* или споја *лирске импресије и патетике*, стварају утисак да Миндеровићев роман одступа *од тада владајућих схватања о реализму и типичности као својству сваке добре прозе и представља наговештај поетског ратног романа који ће завладати 50-их година.*⁸²⁷

У ноћи пред полазак у рат (5. јул 1941), Танасије Младеновић пише *Одлазим...* *И никад, никад неће више тенкови ми туђи кроз тишину проћи поља мојих плодних, њива мојих родних - кроз тишину дана ил' тишину ноћи! Као младо вино, као плахе кише, као море кад се узгиба, запени,- ноћас семе буне рађа се у мени: Србија се неће умирити више.*⁸²⁸ Из сваког стиха ове песме осећа се сетa и песников дубоки интимни, лирски и музички доживљај првих дана револуције и растанка са родним селом и

---

⁸²⁶ ибид, стр. 578.

⁸²⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800-1850*, Нолит, Београд, 1981, стр. 337.

⁸²⁸ Танасије Младеновић, *Ноћ пред* полазак, у: Танасије Младеновић *Изабране песме*, СКЗ, Београд, 1991, стр. 6.

завичајем, док бунтовни Вишњићев поклик има улогу да позове на револуционарну акцију и повеже интимно са општим циљевима. Као да се већ у том тренутку види да Танасије Младеновић најслободније изражава своја осећања и уверења међу свим партизанским и револуционарним писцима. Он је, иако припадник предратног студентског левог покрета, тек у рату примљен у Комунистичку партију, мада треба знати и да је одмах постављен за првог политичког комесара једног партизанског одреда у Југославији. Младеновић у рату обавља одговорне командантске и комесарске дужности, у једном тренутку је начелник пропагандног одељења Главног штаба НОВ Србије, што је, по његовим речима, основни разлог *да у четворогодишњем рату мало пише, свега две, три песме.*⁸²⁹ Добрица Ћосић тврди да је једна од тих песама, *Ноћ пред полазак, била најпатриотскија, најборбенија и најлирскија песма српског партизанског нараштаја, коју смо читали и слушали као химну и завет.*⁸³⁰ Танасије Младеновић у рату објављује и више публицистичких написа, док шапирографисана збирка козерија, нажалост, није сачувана. У послератним данима, песник сећања на рат исказује у први мах борбеним стиховима, у којима одзвањају рат, револуција, Сутјеска и херојство партизана, да би касније његова лирика добијала интимније акорде и модеран израз са чулно доживљеним пејзажима рата, незабележеним ратним љубавима и порукама погинулим саборцима, попут лирског обраћања погинулој другарици Ради *Не чујем те више, Одајама празним сад ветар лута, И буни моја сновиђења. Па слутим бридове ножева и тугу бајонета, Надстварно бунило рафала. Слутим воде велике у непознатом орашју, Маглене сусрете на Лиму и аветињска виђења, Лешеве бораца на шљунку, На пустом ограшју: - Ту, где си и ти пала.*⁸³¹

---

⁸²⁹ Танасије Младеновић, *Разговор са Танасијем Младеновићем*, разговор водила Добрила Николић, **Градина** (Ниш), бр. 3/4/5 (1992), стр. 196.

⁸³⁰ Добрица Ћосић, *Пријатељи*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 154.

⁸³¹ Танасије Младеновић, *Не чујем те вишем, мојој погинулој другарици Ради*, у: Танасије Младеновић, *Камен и акорди*, СКЗ, Београд, 1955, стр. 28.

У редовима народноослободилачке војске налази се и више писаца из Црне Горе, који су животом и стваралаштвом чврсто везани за ослободилачки рат, Београд и српску књижевност.⁸³² За тему нашег истаживања најзанимљивији је Радован Зоговић, не толико због вредности његовог књижевног дела у рату, колико због илустрације ратне књижевности у оквиру народноослободилачке борбе. Зоговић, попут Танасија Младеновића, не ствара пуно поезију у ратним условима, пошто као члан политичког одељења Четврте црногорске бригаде и Прве пролетерске дивизије има много обавеза, али и тих неколико песама говори да књижевници у рату често делују по битно другачијим принципима стварања и да фанатични борбени активизам избија у први план свеукупног, па и литерарног деловања појединца. У 1942. години, Зоговић објављује *Срамотну баладу*, у којој се гневно разрачунава са издајом, док касније штампа песму *Побједи под Москвом* и њом покушава да партизанском покрету улије одушевљење и охрабрење поводом велике победе Црвене армије. У тим борбеним и дневно употребљивим идеолошким стиховима, он незграпно комбинује елементе природе који су због вести из Русије *порасли по копље* и делове партизанске борбене опреме попут реденика и пушака које *данас седмогласно грокте*.⁸³³ Поједини познаваоци партизанске лирике сматрају да је *Пјесма о биографији друга Тита* величанствена и сврставају је у најбоља књижевна дела народноослободилачке борбе, мада се у њој, заправо, један страствени агитатор *шаржерима слова и рафалима у стиху* обрачунава са *Гебелсовим племеном Титових биографа* и њиховим

---

⁸³² Мирко Бањевић у рату објављује стихове у партизанској штампи, а неке његове ратне песме, као, на пример, *о Сутјеско, водо ледна*, ушле су у тој мери у народ, да се сматрају народним песмама. После битке на Сутјесци, почиње да пише поему *Сутјеска*, у којој херојско-митски свет шири реалистичким елементима, попут приказа муке борца који треба да убије рањеног друга или описа глади и егоизма који она рађа. Поема, писана архаичним језиком, има четири варијанте, а прва је објављена 1946. године у *Побједи*. Ђорђе Лопичић гине у борбама за Бугојно, 1942. године. Иза њега остаје партизански дневник и недовршени роман *Шарени свијет*, писан у интернацији у Албанији. Никола Лопичић је, такође, интерниран у Албанију, а потом у Италију. Убијен је у логору Лепоглава, 1945. године.

⁸³³ Радован Зоговић, *Побједи под Москвом*, у: Саво Оровић, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972, стр. 115.

клеветничким памфлетима.⁸³⁴ Не треба заборавити да је *Пјесма о биографији друга Тита* доживела највећи број издања од свих песничких збирки у НОБ-у и да је имала велики утицај и на друге песнике. У тој песми, Зоговић користи степенасту и каскадну форму стихова Владимира Мајаковског, али не успева да достигне снагу лирско-епских песама тог истакнутог песника руског футуризма и првих година октобарске револуције. Конкретни и лако препознатљиви поводи, *маршевски* ритам, полемички и идеолошки тонови у Зоговићевој ратној поезији јасно указују на то да револуционарни циљеви постављају песнику бројна ограничења, тако да његова песничка луцидност, језичко богатство и свеже поетске слике, тешко долазе до изражаја. С друге стране, строга примена идеолошких начела и политичка агитација у поезији, утицали су да многи окриве Радована Зоговића за проблеме српске културе и књижевности у послератном периоду.

Један од лиричара социјалне инспирације у међуратном периоду Душан Костић, учествује у рату од првог дана и обавља дужности политичког комесара чете и члана пропагандног одсека Врховног штаба. Костићева поезија из доба оружане револуције значајно је другачија у поређењу са лириком других песника социјалног круга, пре свега по сензибилности, тишини и усплахирености његових стихова. Колико је само разлике између једнозначног и пароласког ликовања због победе руске војске код Москве у песми Радована Зоговића и нежних, лирских и симболичних стихова Душана Костића који Москви поручује *У мокре јесење дане, у дуге јесење ноћи, ти си бијели галеб на бурним таласима огња, кликтави вјесник бура, које надимају једра и зубља у мраку ноћи за нова свитања ведро*.⁸³⁵ Треба рећи да и Костић не успева да избегне задатке песника-мобилизатора, тако да се и код њега могу срести стихови *рафал више за љубав, метком у чело небрата или одмазде жедно племе разапето на грло твоје стати к теби стиже*. Међутим, описујући занос бораца и

---

⁸³⁴ Радован Зоговић, *Пјесма о биографији друга Тита*, у: Саво Оровић, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972, стр. 470-475.

⁸³⁵ Душан Костић, *Москва*, у: Саво Оровић, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972, стр. 116.

штектање митраљеза, Костић уноси и свеже лирске акценте, који учешћу у ослободилачком рату, оданости револуцији, јуначким погибијама партизана и биткама дају једну нову, емотивнију димензију. Песник после велике битке код Прозора не грми, већ тихо проговара *У ову ноћ, у прву прозорску ноћ зашуми грање и прах ме мјесечине заспе, над старом кулом звијезда крваво згасне и мукло поклопи звоно. Је ли то стао живот, је ли то задрхтала рука ил људско срце ослушкује скривени кикот зоре? (Зар су морале бомбе и на живот овај пасти?) О чему, чему та жеђ за миром скровитих лука - борба ће још више расти!*⁸³⁶ Код Костића су у једном стиху и лирска жеђ за миром скровитих лука и мобилизаторска борба ће још више расти, што уверљиво сведочи да је он истовремено *песник револуције и лирик племенитог кова*.⁸³⁷ И у ратним песмама *Преко Уне, Пред глинском црквом, Тужаљка над дјететом, Стубици, Тамновање и Колона у ноћи* и лирском циклусу *Ватре* видљиво је да Костић покушава да усклади природу нежног лирика и захтеве револуционарног активизма, субјективне доживљаје и општа осећања, ратни оптимизам и сетне тонове, тако да се током рата у његовој лирици *осећа извесно двојство, које ће се исказивати као двојство песника и борца*.⁸³⁸ И поред тога, ратна поезија Душана Костића плени емоционалном подлогом, приказом рата у *поетским шапатима* и искреним транспонованем ратних догађаја у поезију, без патоса и фраза. После рата ће Костић одлучно рећи *ја нисам војник* и тек тада написати своје најбоље ратне песме у којима ће док *спи војска* друговати са усамљеним ћуком или запазити *колика гробља* и да *тишина само блага полако пада на све устанке наше*.⁸³⁹

---

⁸³⁶ Душан Костић, *У Прозору*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 94.

⁸³⁷ Милош Вулевић, *Непрестани зов даљина, Стремљења* (Приштина), бр. 6 (новембар-децембар, 1984), стр. 130.

⁸³⁸ Радомир Константиновић, *Биће и језик, у искуству песника српске културе двадесетог века 4*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983, стр. 115.

⁸³⁹ Душан Костић, *Послије свега*, у: Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Арион, Београд, 1987, стр. 358.

Нема сумње да уметничка књижевност народноослободилачке борбе највише дугује социјалној литератури, насталој између два рата, тако да се већ поменути Јован Поповићу, Чедомиру Миндеровићу, Танасију Младеновићу, Радовану Зоговићу и Душану Костићу могу придодати и други писци, поникли из предратног револуционарног покрета. Посебно је занимљив песник и књижевни историчар Милорад Панић Суреп, како књижевним делом, тако и филмском животном ратном причом, током које обавља послове новинара, личног секретара принца Ђорђа, бива затворен у логору на Бањици, одлази на слободну територију, ради у културнопросветном одбору Лесковачког среза и покреће први број *Политике* у ослобођеном Београду. Суреп у својим ретким ратним песмама опева *попаљена поља и огњишта*, претварање *српова у мачеве*, *њива у бојишта*, *ратара у громаде* и друга колективна расположења у родној Мачви, док у прози највише пише о затвореничким данима у бањичком логору. Потребе револуционарне акције су Сурепу потпуно јасне, али и он, попут других ратних писаца, има жељу да *запише, забележи, прича* о јунаштву, да га будуће генерације *унесу у звук двојница, у цику на изворима, да га ставе на пароле на митинзима, у срце, да с њим израсту у велике срећне људе који не заборављају*.⁸⁴⁰ Додуше, Милорад Панић Суреп ће после рата више пута поновити *Не само ја, многи од мојих (Јован Поповић, Душан Јерковић, Васо Медан) књижевно стварање нисмо стављали у први план тих великих дана. Оно је била тек допуна једном другом раду, једном другом писању - без пера и мастила*.⁸⁴¹ Он наглашава да је и поред тога, у рату песама било много више него што је записано и запамћено и да се у народноослободилачкој борби књижевним стварањем не баве само писци из предратног покрета социјалне књижевности, већ и да је то доба када су се из народа изнедрили творци бројних дела народне поезије и усменог стваралаштва. Време је да подсетимо да су и надреалисти присутни у партизанским редовима и окупаторским

---

⁸⁴⁰ Милорад Панић Суреп, *Порука рудничког чобанина*, у: *Кроз борбу и страдања*, зборник приповедака, СКЗ, Београд, 1947, стр. 228.

⁸⁴¹ Милорад Панић Суреп, *Песама је било много више него што је написано*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 152.

затворима и да у ратним делима Оскара Давича, Милана Дединца, Душана Матића, Александра Вуча и Марка Ристића можемо препознати понешто од авангардних особина књижевности после Првог светског рата.

Љубав Оскара Давича према Србији блеснула је правим сјајем у предратној песми *Србија* (1939), у којој песник домовину препознаје међу људима, песмама, стадима, бунама, шљивама, брдима, на њивама, у свакодневним мукама и у свим њеним лепотама. Таква Србија изгубила је силна национална и државна обележја, али је постала тужнија, мекша, сељачка, сиротињска, бунтовна, хајдучка, колевка буне и *песма међу народима*. Присним тоном, узбуђењем и искреношћу у стиховима *Србије*, Оскар Давичо је *показао да глас истинског патриотског осећања може бити личнији и од љубавног*.⁸⁴² Десетак година касније, Давичо ће написати још једну, мање успелу, *Србију*, која је овог пута, после ратних искустава, *шкргутава туга хајдучка, пркосећа, барутна* и као *пушчано зрно*, али којој он опет довикује *нежности једна велика и једина љубавна песмо мог језика*.⁸⁴³ У рату, Давичо објављује песме у листовима Прве пролетерске, Треће крајишке и Тринаесте пролетерске бригаде, али тек од 1943.године, када се прикључује народноослободилачкој војсци.⁸⁴⁴ Сарадњу у партизанској штампи Давичо не сматра значајном, тако да ће праву лирику из ослободилачке борбе дати после рата, у завршним циклусима збирке песама *Вишња за зидом* (1950), поеми *Зрењанин* и другим делима. Он ће у својој поезији остварити чудну спрегу догме и слободе, тако што ће с једне стране опевати револуционарни занос, повремено, идеолошки једностраним и паролашким стиховима (*Озна све дозна, Волим ЦК*), а с друге пламен револуције још више осветлити модерним песничким изразом, надреалистичким призорима и развојем сопствене лирике у више различитих

---

⁸⁴² Владимир Јовичић, *Српско родољубиво песништво*, Арион, Београд, 1987, стр. 507.

⁸⁴³Оскар Давичо, *Србија (десет година после)*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 386.

⁸⁴⁴ Оскар Давичо на почетку рата борави у Сплиту, где је ухапшен и интерниран на острво Корчула, а потом у затвор у Италији. Он долази у Прву пролетерску дивизију из Италије, после њене капитулације 1943.године, и са њом прелази Босну, Црну Гору, Санџак, Тару и Дурмитор. Краће време ради на Вису у пресбироу, а потом се, на крају рата, укључује у рад новоформираног ТАНЈУГ-а.

праваца. Песнички пут Оскара Давича пун је парадокса и на њему се могу сусрести оде комунистичкој идеологији и оштре критике револуционарне стварности, метафоричан језик и језик пун нарације, слике злочина у којима *из закланог грла одметник излеће* и нежна сећања *била је једна девојка између два тамновања. Али све цвеће времена што ми је било дано цвало је на суровом ветру сна и јуришања*. Највреднији елементи Давичове ратне лирике налазе се у веродостојности стихова, поетској снази у приказу ратних доживљаја и успешним песничким експериментима. Посебну пажњу привлачи потресна Давичова поема *Трема смрти* (1982), заснована на трауматичним сећањима на брата Мирка Давича, закланог у Јасеновцу.⁸⁴⁵

Оскар Давичо, после повратка из Италије, ступа у редове Прве пролетерске дивизије, којом командује Коча Поповић, његов друг из надреалистичког покрета.⁸⁴⁶ Важне дужности спречавају Кочу Поповића да у рату објави више од неколико чланака, али зато брижљиво води дневник и забелешке, које објављује после рата. У књизи *Белешке уз ратовање* налазе се не само описи људи, предела и догађања и размишљања о рату прослављеног партизанског команданта, већ и отворено изнете емоције заљубљеног човека. Други надреалисти нису командовали јединицама и рат проводе једним делом у логорима и затворима, а другим делом у окупираном Београду или на слободној територији. Душан Матић ће после рата изјавити да у рату није држао пушку и да није ратник, али и да су ратови одлучујуће утицали на његово људско и песничко формирање. То се потврдило и у његовој првој песничкој збирци *Багдада* (1954), у којој запажено место има циклус песама *Забележено 1914-1944*, како због модерности и интелектуалности његове ратне поезије, тако и израженом жељом песника да ту лирику прецизно датира у ратно време. На почетку рата, Матић у песми *Пред буру* открива своје стрепње и *ломљивост* пред ратним ужасима, док се *Крај Лима маја 1941* обраћа Србији и узвикује *земљо мајко и маћехо земљо моја глув сам и нем*

---

⁸⁴⁵ Наведени стихови су из књига Оскара Давича: *Зрењанин, поема; Вишња за зидом, песме*, Просвета, Београд, 1971.; *Суноврати*, Просвета, Београд, 1968.; *Трема смрти, поема*, Нолит, Београд, 1982.

⁸⁴⁶ Коча Поповић рат завршава као командант Друге армије, а после рата постављен је за начелника Генералштаба Југословенске армије.

*твој ехо не плачем не ридам не лелечем трајем и течем и течем сам и плах и пуст ко плахе и пусте сомотне воде ове Лима.*⁸⁴⁷ Окупиран Београд је у Матићевим стиховима у тами, без звезда, тужно место у коме се пева *Успаванка за погинуле који немају више од двадесет година*, за које ни гаврана нема довољно да над вама круже, *Ни суза довољно, И бол је узалудан, И реч је свака отрцана и итура.*⁸⁴⁸ Нема у ратним песмама Душана Матића предратне борбености и револуционарности из *Марије Ручаре*, али сету због страдања четворогодишње Аните, која је само *мртав број 4-21-35 у списку жртва бомбардовања Мадрида*, препознајемо у стиховима песме *Забележено после бомбардовања Београда на ускрс 1944.* Песник не жели да прихвати начело партизанске народне поезије да је погибија херојски чин и да за погинулима не треба много туговати, већ, напротив, резигнирано тврди да *сутра мртви ће опет бити само мртви, ожиљак туге и опомена, уздах кад си сам, а не море ово просуте, невине, младе крви, бедем необорив стрељаних груди. Нећеш веровати да се некад тако лако убијало ал' и умирало верно и лако.*⁸⁴⁹

Народноослободилачкој борби се током рата прикључују и писци ван круга социјалне и надреалистичке литературе, мотивисани различитим разлозима и са неједнаким доприносом књижевности ослободилачког рата. Један од њих је, на пример, Сибе Миличић, који 1944.године, у бази народноослободилачке војске у италијанском граду Барију, штампа збирку *Десет пјесама о партизанима* и тако доказује да је код њега дошло до стварног људског, моралног и стваралачког преображаја. Песничко виђење партизанског покрета, из Миличићевог угла, засновано је на снази личних искустава и свеобухватном представљању детаља из рата, почев од избеглица и жена у партизанима, до примера жртвовања и јунаштва. Раде Драинац је, такође, наклоњен партизанима и ослободилачком покрету, што сазнајемо из његових

---

⁸⁴⁷ Душан Матић, *Крај лима маја 1941.*, у: Душан Матић, *Битка око зида*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 91.

⁸⁴⁸ Душан Матић, *Успаванка за погинуле који немају више од двадесет година*, у: Душан Матић, *Битка око зида*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 96.

⁸⁴⁹ Душан Матић, *Забележено после бомбардовања Београда на ускрс 1944.*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 94.

аутобиографских записа *Црни дани*. Драинац води дневник у првим данима окупације и 1942.године бележи *срамну капитулацију*, расуло, *црне дане* српског народа и описује ситуацију када га четници Косте Пећанца затварају и осуђују на смрт. *Понижен и деградиран у свом родном крају* он је пуштен на интервенцију грађана из Блага и околних места који су гарантовали *морално и материјално да се Раде Драинац неће више бавити комунизмом*.⁸⁵⁰ Дневник ће остати закопан више родне куће песникове, у Трбуњу, а несрећни Драинац оболева од сушице, одлази у санаторијум на Озрен, потом у Београд, где умире, на сам дан радничког празника 1943.године.

Поједини српски књижевници се и на окупираној територији опредељују за поетику револуције и народноослободилачке борбе, мада су приморани да стварају и пишу тајно и да мало од написаног објаве. У биографским записима о Десанки Максимовић може се, рецимо, пронаћи занимљива прича о томе како је песникињи неки човек у Првој женској гимназији испричао да су њаке у Крагујевцу стрељали, како је узбуђена шетала квартовима, смишљала стихове и код куће *песму само записала и - сакрила*.⁸⁵¹ Одмах после ослобођења, Десанка штампа потресну поему *Крвава бајка* у часопису *Наша Књижевност*, заједно са песмама *Спомен на устанак*, *Крилата земља* и *Мајкама*, а потом у збирци *Песник и завичај* објављује стотинак песама из ратног периода, од којих ће неке ући у све антологије антифашистичке поезије. *Дечака редови цели узели су се за руке и са школског часа на стрељање пошли мирно као да смрт није ништа*, пише у окупацијским данима Десанка Максимовић и документује да и у ратним условима има песника који природно, једноставно, сугестивно и тихим гласом исказују гнушање над нечувеним фашистичким зверствима. Десанка Максимовић *Крвавом бајком* шаље универзалну антиратну поруку, а болним, нежним стиховима изражава сву дубину трагедије и, како каже Зоран Гавриловић, *своју визију отаџбине, претварајући њену величину и трагику у присни однос, у конкретно осећање, у*

---

⁸⁵⁰ Раде Драинац *Ја не жалим што сам волео и патио*, Слобода, Београд, 1987, стр. 157.

⁸⁵¹ Радован Поповић, *Књига о Десанки*, Удружење издавача и књижара Југославије, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998, стр. 48-49.

специфични вид уметничке стварности.⁸⁵² Драматични поетски запис оживотворује болну и крваву судбину крагујевачких гимназијалаца, али и јединством у трагичности и топлим наративним тоном преображава мучеништво у јунаштво и шири идеју о хероизму најмлађег ратног нараштаја. Потпуно је у праву Стеван Раичковић, када тврди да је *Крвава бајка* један од најубедљивијих доказа да и поезија, у оним ретким тренуцима када се стапа са народном судбином, успева да одигра знатну улогу у формирању свести једног народа о његовој историји, и да, скоро и више него сам историјски догађај, створи нове симболе и обнови етичке норме у психичкој конституцији нације.⁸⁵³

Десанка Максимовић се од суморне ратне стварности брани књижевним стварањем, а преживљава захваљујући давању приватних часова, изради и продаји лутака и што је посебно занимљиво, објављивању књига за децу.⁸⁵⁴ Биографски детаљи из њеног живота у периоду Другог светског рата изузетно су важни за њено литерарно стварање, пошто су субјективни доживљаји у рату толико присутни у Десанкином књижевном делу да се може рећи да је њена лирика својеврсни лирски дневник.⁸⁵⁵ Ратне године су за Десанку тешке, проводи их у Београду, околним београдским селима и у завичајној Бранковини, често кријући се са мужем или у избеглиштву. Лична ратна искуства у прози и поезији Десанке Максимовић препознајемо већ у приповеци *Пут од Бранковине до Ваљева*, али је још упечатљивија

---

⁸⁵² Драгомир Брајковић, *Десанка Максимовић или слово о љубави*, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995, стр. 152.

⁸⁵³ Стеван Раичковић, *Између тајне и отаџбине*, у: Десанка Максимовић, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 15.

⁸⁵⁴ Издавачко-просветна задруга *Ипроз* штампа Десанки Максимовић, 1942. године, рукопис књиге *Дечја соба и остале приче*. Исте године, *Југоисток* објављује заједничку књигу Десанке Максимовић и Јованке Хрваћанин *Загонетке лаке за прваке ђаке*. Поменута два издавача објавиће 1943. године још три књиге за децу Десанке Максимовић *Паукова љуљашка*, *Шарена торбица* и *Срце лутке спаваљке и друге приче за децу*.

⁸⁵⁵ Manfred Jahnichen, *Ка структури аутобиографског код српских песника 20. столећа*, у: *Српска аутобиографска књижевност*, Међународни славистички центар, Београд, 1998, стр. 413.

ситуација у којој песникиња посматра како се немачки оклопни воз зауставио пред мостом, који су партизани ноћу оштетили и добро запажа узнемиреност Немаца и страх. *Док сам их тако гледала, скривена у пропланку* - сведочила је касније Десанка - *родила се у мени песма*.⁸⁵⁶ У ратним данима се та песма зове *Србија је велика тајна* (после рата добија садашњи назив *Спомен на устанак*) и открива саживљеност песникиње са тајнама вољене земље у којој *не зна дан шта ноћ кува, нити ноћ шта зора рађа, не зна грм шта суседни грм сања нити птица шта се догађа између грања*. У Србији *ни зечијој стопи непријатељ веровати не сме, ни трагу коњских копита*, а договори тајни могу бити *и жетелачке песме и удари шумских секира и успаванка уз колевку скривена*.⁸⁵⁷ Гледајући уплашене немачке војнике, Десанка ствара песму поноса што је и она део херојског српског народа и земље у којој *ноћ, зора, грм, гуштер, кукуруз, лист, девојка млада, старица погрбљена свака, ветри, мириси, потоци, реке и црквена звона* на буну личе и подстичу на устанак. Догађај са пруге служи Десанки Максимовић и за основни сиже приповетке *Хоћу да се радујем* и ликовање што су се српска сељачка кола *победоносно изгубила у белој прашини остављајући за собом, крај колубарске обале, оклопну немачку силу*.⁸⁵⁸

У ратним стиховима ће Десанка Максимовић више пута поновити да ни њени преци, ни сељаци њеног завичаја *издајници нису били* и да разуме *жртве да се слобода спасе*, али и показати да јој је *жао човека*. Она мотиве рата и родољубља одева у аутентична лирска певања, исто онако како је писала о љубави или природи, мада та субјективна лирика истовремено изражава и патриотска осећања заједнице. У песми *Србија се буди*, Десанка пркосно и бунтовно позива на устанак и опет то чини тихо, нежно и шапатам *од јаруга до појата* поручује да *све што се зачиње у напаћеној утроби жена, све што ниче из мисли и семена, све што на тлу Србије живи и роди*

---

⁸⁵⁶ Брајковић, Драгомир, *Десанка Максимовић или слово о љубави*, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995, стр. 74.

⁸⁵⁷ Десанка Максимовић, *Спомен на устанак*, у: Десанка, Максимовић, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 116-117.

⁸⁵⁸ Десанка Максимовић, *Хоћу да се радујем*, у: *Кроз борбу и страдања*, зборник приповедака, СКЗ, Београд, 1947, стр. 200.

намењује се слободи.⁸⁵⁹ Топлина лирских доживљаја рата и синтеза интимног и патриотског у поезији Десанке Максимовић указује на то да њене песме нису само непосредно поетско реаговање на драматичне догађаје народноослободилачког рата, већ и литерарна дела са завидним књижевно-естетским квалитетима. Несумњиво је да песме *Крвава бајка*, *Србија се буди* и *Спомен на устанак* представљају импресивну слику *преплета лирски најприснијег са колективно најопштијим* и устаничка Србија добија у њеном поетском изразу дубину *осећајних извора из којих су се буне напajале*.⁸⁶⁰ Управо се у *осећајној сфери* налазе највеће вредности лирике Десанке Максимовић у Другом светском рату, мада у неким ратним песмама не успева да изрази комплексност рата, као што то чини када пева о погибији малишана или трага за тајнама устанка. Занимљиво је да у рату прве песничке кораке чини Десанкина ученица Мира Алечковић, предратна скојевка, чланица партизанске илегале у окупираном Београду и болничарка у устаничкој Топлици. Она 1944.године пише песме за децу *Малишан на стражи*, *Сети се друже* и *Ми смо деца* и тако себи трасира пут песника револуције и *Звезданих балада* (1946), у којима ће књижевно овековечити сељаке из седам села који неће да препознају мртве борце, стрељање на Морави, девојчицу убијену због петокраке, дечака коме непријатељи урезају на чело звезду и друге потресне слике дечјег страдања у рату и ратних страха. Поезија Мире Алечковић израсла је на партизанској борби и *звезданом тренутку наше историје*, а препознатљива је по национално-родољубивој симболици, надахнутом, ритмичком и живописном песничком језику, спреси лирских и драмских момената и хуманистичким поетским порукама, које се препознају пре свега у жељи да после рата *живот буде љубав* и да више никада не буде *кљастих ни богаља, ни овог кркљанца ни новог рата*.⁸⁶¹

---

⁸⁵⁹ Десанка Максимовић, *Спомен на устанак*, у: Десанка, Максимовић, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 118-119.

⁸⁶⁰ Кољевић, Никола, *Иконоборци и иконобранители*, Нолит, Београд, 1978, стр. 318-320.

⁸⁶¹ Мира Алечковић, *Да живот буде љубав*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 14.

Анализа појединих литерарних родова, у књижевном стваралаштву народноослободилачке борбе, указује на то да је поезија убедљиво најзаступљенија. Поезију стварају српски народни песници, самоуки песници из редова бораца и професионални писци, ослањајући се делом на духовну традицију српског народа и предратну социјалну поезију, али много више на актуелне ратне догађаје. У ратној лирици професионалних песника заиста постоје снажни поетски записи о дубоко доживљеним ратним призорима, надахнути визуелно-акустички описи, спонтани општељудски и родољубиви садржаји и искрене намере да народним масама упуте идејну, будничку и борбену поруку. Песници се свесно опредељују да сведоче о рату, са много емоција и страсти, и својевољно се одричу *многих илузија, комотних погодности и привилегија, млакних и плачних сентимената*.⁸⁶² Родољубиви мотиви су сасвим природно у жижи поетског интересовања ратних песника, док непоколебљива вера у победу револуције избија не само код полагања завета и позива на јуриш, већ и у баладама и тужбалицама. Наравно, не треба заборавити да песме настају брзо, у кратким ратним предасима, и да су услови за писање и објављивање објективно тешки. У рату (па и касније), често се некритички пише да неке од тих песама *спадају у најбоље што се код нас писало*, мада је јасно да су изражајна средства партизанске поезије скромна и да црно-бела ратна техника лирског сликања револуције ретко доводи до значајнијих песничких домета. Како рат одмиче, песници и сами осећају да нешто треба променити, ако не у тематици и идејама, онда у форми комплекснијег поетског обликовања. Избор пада на поему, која може да обједини разнолике лирске, епске и драмске елементе и омогући песницима исказивање лирског односа према епској грађи. Тако се после дуге паузе, још од романтизма, поеме враћају у српску књижевност баш у току народноослободилачке борбе.

Скендер Куленовић пише у ратним годинама поеме *Писма Јова Станивука, Стојанка мајка Кнежпољка и Шева*, мада се на почетку и крају његове песничке

---

⁸⁶² Бандић, И. Милош, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 397.

каријере налазе сонети.⁸⁶³ Прву ратну песму *Писмо Јове Станивука партизана црвеноармејцу Николају Ивановићу Крилову* објављује Куленовић у листу *Крајишки партизан* 1942.године, пре *Стојанке мајке Кнежпољке*, и у њој проговара гласом ведрог, припростог и емотивног крајишког сељака и партизанског ратника Јове Станивука. У *Писмима* преовлађује епска компонента, како кроз изражену фабулу, тако и уметањем у текст бројних анегдота из Јовине ратне збиље, док чврсту фабулативност разбијају његова *сновиђења*, *предсказања* и лирски доживљајни тренуци у којима се огледа дубока осећајност српског сељака. Куленовић не скрива намеру да у *Писмима Јове Станивука* херојску народноослободилачког рата интерпретира комички и тако јој да нову димензију, ослобођену патетике и патоса. Додуше, нису ретки ни стихови у којима хумор прераста у *крваву иронију*, попут сцена у *Писму о црним кошуљама*, када партизани заробљавају италијанске црнокошуљаше и пред њима играју *предсмртну* стравичну комедију. Десетерачки народни двостих и други елементи језика народне поезије, поткозарске фразеологије и фолклорне традиције представљају саставни део *Писама Јова Станивука*, али усмено врело српске књижевности имаће још већу улогу при стварању потресне поеме Скендера Куленовића *Стојанка мајка Кнежпољка*. Митско и фолклорно се налази у сваком стиху Куленовићеве поеме и на прелеп и поетски начин повезује древну прошлост и тренутак фашистичке офанзиве на Козари, док разна лексичка открића, локализми, ономапотеје, алитерације, дисонанце, архаизми, клетве и рефрени стварају прави језички празник и вашар звукова, који откривају тајанствену и подземну снагу нашег говора.⁸⁶⁴

Стојанку мајку Кнежпољка пише Куленовић за једну ноћ и то ноћ после завршетка борби на Козари и ноћ пре него што ће је изговорити на смотре преживелих

---

⁸⁶³ Скендер Куленовић у рату обавља разне културно-политичке дужности и бави се литерарним радом, у оквиру којег, поред поема, објављује прозни запис *Пољубац у чело* и кратке приче *Срце вам у милошту носимо* и *Вјерник из Слјепих склопова*. Куленовић се као песник јавља збирком сонета *Оцвале примуле* (1927), док се две збирке позних сонета појављују 1968. и 1974.године.

⁸⁶⁴ Стеван Раичковић, *Песничка понорница Скендера Куленовића*, у: Скендер Куленовић, *Поезија, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 15.

бораца Другог крајишког партизанског одреда.⁸⁶⁵ Поема је рођена, како би то Мајаковски рекао, у *мукама ноћи, величином једнаком богу*, а с том величином може се поредити и сцена песника који пред проређеним и *рањеним* редовима партизана проговара речима мајке *Сватри сте ми на сиси ћапчала - јој, благодатно сунце кнешпољско! - светројици повијала ножице сам румене у бијеле повоје ланене*. Већ тада се на лицима војника и присутног народа види да мајка Срђана, Мрђана и Млађена израста у митски лик, у мајку свих страдалих у рату и да ће крик њеног бола *одлетети* много даље од Козаре. У Куленовићевом поетском поступку изабрани су херојски лик мајке, тако драг партизанима, и препознатљив модел народне тужбалице да искажу сучељавање живота и смрти, мира и рата, слободе и ропства. Тужбалица има обредни карактер и у њој је могуће приказати мајку како на традиционални српски начин последњи пут *разговара* са покојницима, евоцира живот погинулих синова, указује на оно што остаје после њих, проклиње виновнике бола и несреће (*нек им нема трага ни знамени*) и призива освету за учињено зло. Дирљиво је својство свих тужбалица да живи говоре мртвима као да их ови могу чути, а у Куленовићевој поеми јад мајке се непригушеним јецајима, повицима, запевањем, понављањима и набрајањима диже до неба. Песник не само да бира лик и мотив раван античким трагедијама, већ и садржај поеме износи са сликовитим, бујним, језгровитим и чулним појединостима, док посебну поетску снагу остварује архаичним језиком, фонетско-звучним детаљима, динамиком и променама ритма који тако чудно варира да стихови из *троне туробне таме тужбалице* иду у *ведрину поскочице*, из које се потом стропоштавају у *понорни мрак клетве* или пењу у *патетичне висине крика за осветом*.⁸⁶⁶ Мајка нарикача, која је изгубила синове, обједињује матерински бол са емоцијама патриотизма и исказује свест о повезаности величине жртве и вредности слободе, у тој мери да њена

---

⁸⁶⁵ *Стојанка мајка Кнежпољка* објављена је први пут 1942.године у листу *Крајишки партизан*, који је тада излазио у Грмечу, и потписана са *С.К. партизан*. Поему су одатле, циклостилном и шапирографом, прештамповали разни партизански листови широм земље, а као посебна књига објављена је 1945.године у издању *Свјетлости*, у Сарајеву.

⁸⁶⁶ Стеван Раичковић, *Песничка понорница Скендера Куленовића*, у: Скендер Куленовић, *Поезија, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 15.

индивидуална трагедија добија симболична и алегоријска значења, везана за целокупну народноослободилачку борбу. На основу тога, могло би се закључити да је поема *Стојанка мајка Кнежпољка* написана у функцији духовне потпоре партизанској борби, мада има основа и да се на поему гледа као израз борбе за опстанак, пошто је настала у доба *козарачке голготе* и страшног немачко-хрватског похода на српску планину. И заиста, колико год песник гласом лирске јунакиње оптимистички наговештава да *ће сутра мед пролиптати, мед и млијeko дјеци нашој до грла,- земља ће нам у сунце проциктати*, утолико искреније и уверљивије звучи уздах, јаук и упит ојађене крајишке мајке *ко ли ће ове године косити? Ко ли ће девојке просити? Ко ли ће ракије пећи? Ко ли ће сланине сјећи?*

Скендер Куленовић објашњава да је поему *Шева* испевала *глад за пуним интегралним животом, који су хтјели да нам одузму. Врло добро се сјећам повода овој поеми. Једног мајског свитања 1943.године ишао сам у колони Гламочким пољем, изнад наших глава пјевале су шеве. То је у мени покренуло читав један свијет. У селу Вагану, гдје смо се после тога настанили, почео сам да пишем. Писао сам у једном сјенокосу.*⁸⁶⁷ Песник поему носи у Јајце двојици ментора на мишљење, али од њих добија озбиљна упозорења због декадентног поетског израза и зато дело чека 1952.годину да буде објављено. Права је штета што долази до размака од писања до објављивања поеме, пошто је њено право место управо у суровој реалности рата и у строју гладних којима шева пева *О колоно, страсна војско! Ви земљини љубавници, с њом а без ње, ви што мјесто у орања - у крв због ње замочисте младе глежње!*⁸⁶⁸ Глад је покретач сваког стиха у поеми, баш као што партизани у колони будни сањају *грумен земље, рала, бразде, сјетву, клијање, сите стаје, виме вруће и забрекло, жуту варенику, кошницу медену, невјесту мазну и гојазну, љета хљебна, презрела и насита, погачу у класу под сачом сунчаним* и још читав низ асоцијација и варијација на мир, плодност, обиље, слободу и земљу-буну. Шевино пјевање *домовине над колоном* и

---

⁸⁶⁷ Скендер Куленовић, *Поезија, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 15.

⁸⁶⁸ Скендер Куленовић, *Шева*, у: Скендер Куленовић, *Поезија, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 82.

огњеним ратницима је, заправо, химна *земљи-мајчици*, природи, борби и будућој слободи, дата свежим, звучним и онаматопејичним стиховима, у мелодији птичјег цвркута, заносним ритмом и згуснутим изразом и са запаженим коришћењем гусларских песама, натпевавања у колу и других садржаја народне поезије. Кликтаји шеве су, исто као и крици Стојанке мајке Кнежополке или писма Јова Станивука, изрази општих стремљења народноослободилачког покрета, мада Скендер Куленовић кроз њих исказује и своју личну ратну судбину. Поеме Скендера Куленовића, настале у Другом светском рату, обухватају широк сплет појава у партизанском војевању и представљају прве оригиналне покушаје приближавања *модерне поетске експресије народном духу и језику и један од најубедљивијих примера како се поезија социјално-патриотске инспирације, када је плод индивидуалних стваралачких напора, може издићи до највишег уметничког нивоа.*⁸⁶⁹

Поеме у рату пишу и писци код којих ратна стварност утиче на битне промене у њиховом песничком развоју и начину писања. Један од таквих писаца је Владимир Поповић, који током рата фрагментарно објављује поему *Очи у Вјеснику* и *Републици* и њоме оставља лично сведочанство о страшним злочинима усташа. Песник је на лицу места и својим очима гледа страшне сцене, *измасакрирана тјелеса, људе у огњу, по неку жену или дјевојку устријељену на бијегу, или убијену жену с дојкама изрезаним ножем, а крај ње њено властито дијете, још дојенче, нетакнуто, живо. Замисао пакла. Најирње дјело злочина.*⁸⁷⁰ Поповић пише неколико репортажа о злочинима, али увиђа да то није довољно и да треба створити књижевно дело које неће бити *гола регистрација чињеница*, већ поетски и симболички обликован књижевни израз страшних злодела. На тај начин настају пет певања поеме *Очи*, у којима песник осветљава усташке злочине и страдања српског народа без упадљивог навођења фактографије и са жељом да симболиком, рефлексјама и целокупним поетским поступком начини синтезу о тим данима ужаса и тако спречи да злочини подлегну

---

⁸⁶⁹ Зоран Мишић, *Антологија српске поезије*, Нолит, Београд, 1963, стр. 280.

⁸⁷⁰ Владимир Поповић, *Најирње дјело злочина*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 171.

неумољивом закону пролазности. Заборав не жели ни Мирко Бањевић, који битку на Сутјесци доживљава, пре свега, као трагедију и место страдања драгих људи и зато пише, док борбе још трају, стихове о погибији јунака попут Саве Ковачевића. Његова ратна песма *О Сутјеско, водо ледна* је истог тренутка ушла у народ и постала народна, што се не може рећи за поему *Сутјеска*, у којој Бањевић тежи да херојску трагику продуби реалистичким елементима у виду мука борца који треба да убије рањеног друга, како не би пао у руке непријатељу, или приказа глади и егоизма који она рађа. Бањевић почиње да пише поему 1943.године и прву од четири варијанте лирско-епског спева објављује одмах после рата. С друге стране, Сутјеска и Зеленгора нису за Љубишу Јоцића само планине и света места страдања ратних другова, оне у њему буде *сва најдубља питања човека, живота и смрти, љубави и мржње, безнађа и наде, бесмисла и човека који у све уноси људски смисао, немогућег и могућег, пролазног и вечног, поражености и победе, ропства и слободе*.⁸⁷¹ Зато је и поема Љубише Јоцића *Зеленгора* сва у етеричним сећањима, трагању за одговорима и напорима да се укаже како се у рату води и битка за човека који у *ноћ празну* улази *самотном руком да потражи себе*.⁸⁷² Стихови Васка Попе *Сутјеска кроз наше кости грми Тече између црвеног цвећа У нашем јој је срцу ушће У нашем срцу извор Сутјеска се у сунчеву птицу претвара Са црном псиному кљуну* указују на то да је песник у свом послератном погледу на Сутјеску још личнији, свеобухватнији и са особенијим револуционарним симболима.⁸⁷³ Попино гледање на Сутјеску и друге историјске појмове ослобођено је сваке једнозначности, обогаћено сабијеним смислом, елиптичним поетским поступком и модерним метафорама, тако да увелико одудара од исторично-дескриптивног израза српске родољубиве лирике после Другог светског рата. За Васка Попу се, ипак, не може рећи да је најпознатији по родољубивим песмама, док је

---

⁸⁷¹ Љубиша Јоцић, *Битка за човека да би остао човек*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 81.

⁸⁷² Љубиша Јоцић, *Зеленгора*, у: Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 394.

⁸⁷³ Васко Попа, *Очи Сутјеске*, у: *Поезија љубави и родољубља*, Нолит, Просвета, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985, стр. 84.

револуционарна поема *Кадињача* обележила укупно књижевно стваралаштво Славка Вукосављевића. За тему поеме песник узима чувену битку из 1941. године, коју и сам, као четрнаестогодишњак, прати из непосредне близине и потом годинама носи у себи. У поеми је сачувана основна историјска истина о батаљону ужичких радника који добровољно одлазе да погину за оно у шта верују, мада, пишућу *Кадињачу*, Вукосављевић жели да избегне верну реконструкцију историјске битке. *Рођена земља* је кроз Вукосављевићеве стихове сазнала много о херојској одбрани Ужица, али песник иде и корак даље, позивајући будуће људе да сведоче о томе *О, чујте чете у даљини, будући људи, земљо нова, да ли је тако ил ми се чини - сви сте крај нашег рова. Кажите: ту смо.*⁸⁷⁴

Могу постојати различита мишљења о појединим песничким остварењима у оквиру народноослободилачке борбе, али дилеме нема око оцене да је Бранко Ћопић најпопуларнији српски ратни песник. Он и пре Другог светског рата стиче углед даровитог писца, објављујући неколико приповедачких књига, док се у устанку од првог дана укључује у борбу, сарађује у партизанској штампи, учествује у издавању првих партизанских књига и почиње да пише *врапце* (хумористичке рапорте), једночинке и скечеве за омладину око Грмеча.⁸⁷⁵ Доктор Младен Стојановић саветује Ћопића да се *одмакне* од скечева и да пажњу усмери озбиљнијој уметничкој грађи, што он и чини, али не у прози, коју пре рата објављује, већ у поезији. Ћопић прво пише *Грмечке рапорте*, потом *пјесме и разновразне пјеванице и то у приличном броју*, а његове песме прихватају борци и народ и певају их као народне партизанске песме. Одговарајући на замерке *одговорних другова* што су му песме тужне и што *народ плаче кад се читају*, Ћопић одговара *Шта би ја томе, кад не умијем веселије пјевати, а нас*

---

⁸⁷⁴ Славко Вукосављевић, *Кадињача*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 47.

⁸⁷⁵ Бранко Ћопић у рату обавља дужност политичког комесара и сарадника *Борбе*. Први скеч *Раде и фашисти* пише у јесен 1941. године, а после још петнаестак пригодних једночинки, *Грмечке рапорте* и *Пјесму о сељачкој торби*. Он учествује у припреми и штампању песмарице *Пјесме подгрмечких партизана*, на 30 страница и у два шапирографисана издања, у којима су објављене борбено-родољубиве песме, епиграфи, цитати из дела Јесењина, Бранка Радичевића, Змаја и Његоша.

је невоља и грдно зло покренуло на устанак, а не баш оптимистична тежња и изгледи за бољим животом.⁸⁷⁶ Ћопић тврди да често губи вољу да и даље пише, пошто се књижевном раду поклања мала пажња и на тај посао гледа као на луксуз и залудничење, али у пракси пише и у најтежим ратним ситуацијама и успева да оствари интензивну књижевну делатност. Песме објављује у партизанским листовима, неке од њих штампа 1943. године у заједничкој збирци *Пјесме* са Владимиром Назором, а ратну поезију обједињује и објављује у Београду, 1944. године, у збирци под симболичним насловом *Огњено рађање домовине*. Ослободилачки рат је искључива тема Ћопићеве поезије, што уз топлину, духовну бодрост, искреност, извесну стиховану наративност и једноставан стил, близак народу, доприноси да песме Бранка Ћопића буду омиљене у свим партизанским јединицама, селима, збеговима и на ослобођеним подручјима. Песме произилазе из објективно датих исечака борбе и лирске транспозиције Ћопићевих ратних доживљаја, што говори да је пишчева интимна ратна биографија уткана у многе стихове *Огњеног рађања домовине*. Уосталом, Ћопић сам говори *На своје очи сам гледао како од тих мојих комисија постају, временом, храбри бомбаши, митраљесци, командири и команданти и то је за мене постао неисцрпан рудник тема, ликова, збивања.*⁸⁷⁷

Бранко Ћопић посвећује збирку песама *Огњено рађање домовине* (издање УСАОЈ, 1944) *успомени на јуначке борце Крајишког пролетерског батаљона, који су пали од окупаторске и усташко-четничке руке*, мада се и без посвете може закључити да су пролетери у средишту пажње песника, пошто неколико кључних песама у збирци прати ратни пут и ликове из пролетерског батаљона, формираног од најбољих партизана Козаре, Дрвара и Подгрмеча. Већ 1942. године, Ћопић сведочи о одласку пролетера из родног краја, кроз речи омладинке Маре, која моли мајку да је *буди у*

---

⁸⁷⁶ Николић, Раде, *Песник и борац, Бранко Ћопић о свом књижевном раду за време рата, Стремљења* (Приштина), бр. 5 (септембар-октобар, 1984), стр. 47.

⁸⁷⁷ Милош Јевтић, *Приповедања Бранка Ћопића*, Глас српски, Бањалука, 2000, стр. 50-51.

зору, како би видела прије бијела дана пролетерску чету партизана.⁸⁷⁸ Песма која говори о тузи и љубави са којом су Крајишници испратили пролетере на пут ка централној Босни, постала је популарна и брзо прерасла у народну песму. Трагичне представе рата и крвава ратна сазнања распростиру се у наредним Ћопићевим ратним песмама, градећи притом драматичну слику партизанских борби и успостављајући специфичне етичке и идејне кодексе. Тако је Мара спремна на губитак вољеног *драгана пролетерске чете барјактара*, баш као што девојка Невена, *јабука румена*, не пушта сузу када на Врбасу спази мртво тело вољеног Здравка пролетера, већ узима пушку и одлази да тражи његову чету. У поменутих стиховима се осећају тонови тенденције, мада у већини песама Ћопић измиче замкама декламаторске лирике и исказује искрене и емотивне поетске доживљаје ратних страдања. У *Пјесми мртвих пролетера*, песник се позива на извештај по коме неколико десетина крајишких пролетера *пођоше на последњи јуриш против десет пута јачег непријатеља* и слика обресе ратног догађаја у основним контурама. Истовремено, Ћопић лирским средствима успева да извештај претвори у исповест и поенту песме даје не у борбеним, већ у сетним стиховима *У нашем крају жита класају, рукама нашим сијана, жетва нас чека и песма девојачка, вечерња, сјетна, тијана, а ми смо пали друже*.⁸⁷⁹ Ћопић и у другим песмама пева о хероизи погинулих пролетера, младим партизанкама на Пркосима, херојевој мајци која не лије сузу за погинулим сином, *оцу Грмечу, соколу слободе* и тако из стиха у стих клеше спомен на велике дане борбе, најчешће у духу народне поезије, метрике и стила. Најимпресивнији стихови у Ћопићевој ратној лирици су они који спонтано излазе из његовог срца, често подстакнути личним трагедијама песника, као што је то случај у песмама *Гроб у житу* и *Пјесма мртвих*

---

⁸⁷⁸ Бранко Ћопић, *Омладинка Мара*, у: Бранко Ћопић, *Партизанска лирика*, Просвета, Београд, 1976, стр. 75.

⁸⁷⁹ Бранко Ћопић, *Пјесма мртвих пролетера*, у: Бранко Ћопић, *Партизанска лирика*, Просвета, Београд, 1976, стр. 5.

пролетера.⁸⁸⁰ Без патоса и позе је и песма *На петровачкој цести*, у којој песник потресним сликама приказује изрешетану избегличку колону на друму и мајку која своју недужну седмогодишњу девојчицу храбри *Још само мало, рођена, Па ћемо видјети Петровац, а то је варош голема - ту има и ватре и љеба и кућа - до самога неба*.⁸⁸¹ Ћопић, наравно, није могао знати, а вероватно ни помислити да ће се његова *Петровачка цеста* из 1943.године поновити, пет деценија касније и пет-шест година после песникове смрти, у ратовима на простору некадашње Југославије.

Основне компоненте ратне лирике Бранка Ћопића су трагични ратни садржаји, родољубље, спрега лирских, епских и драмских елемената и леп народни језик, док њене највеће вредности треба потражити у искрености песникових осећања и јединственој вештини дочаравања *ратничког заноса, туге и јада*. Не треба заборавити да Ћопић током рата пише и песме намењене младима и да ће после рата објавити двадесетак књига поезије и прозе за децу.⁸⁸² У рату настају и Ћопићеве *Приче партизанке* (1944), мада, генерално гледано, године рата и активно учешће у револуцији одвајају Ћопића од прозних радова и све више га упућују на поезију. Писац у партизанским причама слика устанак у Крајини, хероје, курире и Прпићеву десетину, али у њима проговарају и *кржаве куле, старе пушке*, краве Руменка и Шаруља, ласте, јазавци, жапци, река Сава, Козара и Грмеч планина. У љупком предговору, Ћопић поручује читаоцу пиониру да су приче *постале на партизански начин* и духовито описује како је једна прича била опкољена на Шатор планини и пробила се кроз *обруч Шваба и четничких брада*, друга се дуго крила у подземном бункеру, док је трећа *започета лани код града Кључа, па се, пред надмоћнијим непријатељем, морала онако недовршена, гола и боса, заједно са мном повлачити у планину Клековачу и ту је*

---

⁸⁸⁰ Песма Бранка Ћопића *Гроб у житу* писана је у знак сећања на сестру Смиљку, која је погинула на Подгрмечу у четвртој офанзиви, док у *Пјесми мртвих пролетера* Ћопић оплакује смрт брата Рајка, борца Крајишког партизанског батаљона, који је погинуо штитећи партизанску болницу у Чемерници.

⁸⁸¹ Бранко Ћопић, *На Петровачкој цести*, у: Бранко Ћопић, *Партизанска лирика*, Просвета, Београд, 1976, стр. 53.

⁸⁸² Бранко Ћопић одмах после рата, 1946.године, објављује збирке дечјих песама *Пјесме пионирке*, *Бојна лира пионира* и *Армија одбрана твоја*, у којима кроз стиховане приче слика децу у револуцији.

довршена у једном старом вагону шумске железнице. Том приликом док сам писао, гријао ми је руке во Зекоња.⁸⁸³ И у другим причама и приповеткама из ратних дана, Бранко Ћопић приказује народ у устанку, примере храбрости, патриотизма, правде и истинољубивости и преображаје људи који у револуцији израстају у *горостасе*, док напаћене партизанске мајке, пркосна девојка Мрвица, легендарни јунак мајор Баук и други ликови израстају у Ћопићевој ратној прози у симболе ослободилачке борбе, херојских подвига, мучеништва и доброте. Приче су кратке, заснивају се на личним доживљајима писца, народном казивању или анегдоти и откривају хероизам крајишких устаника, мада у неким причама (*За својом војском, Коњоводац и дијете*) има слика пораза и колебања. Ћопићева нарација је у ратним причама блиска народном приповедању, лирски интонирана и богата хумором, са сликовитим дескрипцијама и живим дијалозима, али без дубљих интелектуалних погледа и објашњавања психолошке сложености књижевних јунака. Ћопић себи поставља задатак да увери читаоце у моралну величину и непобедивост народа у револуцији и отуд се његово приповедање може учинити *упрошћено оптимистичким, 'црно-белим'*, у тој мери *поједностављено утолико уколико своју тематику хотимиче подвргава педагошкој сврси, поучности или идеолошкој тенденцији.*⁸⁸⁴ Нема сумње да Бранко Ћопић служи револуцији свим својим бићем и да *дуго*, поготово у рату, верује у њене циљеве и праведност и зато у поезији и прози исписује јасне поруке, шири оптимизам и веру у оне који крећу у борбу у односу *један на десет*, повремено паролашки, најчешће фактографски и *фотографски*, али увек искрено, лирски, са добротом, нежношћу и веродостојношћу непосредног сведочења. У бројним послератним приповеткама и романима, Ћопић и даље описује ратна збивања и постаје један од водећих писаца књижевности народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције, све до тренутка када ће у својим књижевним делима исказати разочарање у стварност

---

⁸⁸³ Бранко Ћопић, *Еј, да ти нешто кажем*, у: Бранко Ћопић, *Партизанске приче*, Просвета, Београд, 1976, стр. 53.

⁸⁸⁴ Љубиша Јеремић, *Ратна проза Бранка Ћопића*, у: Бранко Ћопић, *За својом војском, избор из ратне прозе*, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1978, стр. 9-20.

социјалистичког друштва.⁸⁸⁵ Посебну пажњу у послератним делима Бранка Ћопића привлаче *Доживљаји Николетине Бурсаћа*, у којима долази до изражаја Ћопићев хумор и способност карактеризације лика Николетине, човека из народа, добричине, *митраљесца голубијег срца*.

Партизанске приче Бранка Ћопића и *Истините легенде* Јована Поповића су једина целовитија дела приповедачке прозе, објављена у оквиру књижевности народноослободилачке борбе, мада су приче у рату писали и Скендер Куленовић, Радован Зоговић, Милован Ћилас и још неки писци са предратним књижевним искуствима. Имагинативна проза тешко настаје у ратним условима, како због чињенице да писци немају довољно времена да раде на писању и уметничком дотеривању прозних дела, тако и услед појаве да су идеолошка ограничења и *црно-бело сликање револуције* неповољније утицали на прозу, него на поезију. Прозна дела доприносе разноврсности књижевних облика у ослободилачком рату, али се показало да су вреднији уметнички квалитети остварени у доминантнијој и распрострањенијој партизанској лирици и да је поезија *непосредније него проза* *удовољавала захтевима историјског тренутка*.⁸⁸⁶ Наравно, у партизанској штампи се појављују скице, записи, кратке хумористичке приче, путописи, понека прича или приповетка, у којима се сликају догађаји са фронта и из позадине, изражава снажан морал бораца и јача дух отпора и вера у победу. Додуше, савремени аналитичар се при изучавању тих прозних радова суочава са проблемом идентификовања њиховог књижевног карактера, пошто се многи од њих могу класификовати у поједине новинарске жанрове (вести, репортаже) са изразитим литерарним амбицијама. Повремено су прозна дела снажна у делу завета ратничког покољења и документовања борбе, мада се привид књижевног губи у једноличним приказима херојских подвига партизана и идеолошки обојеним ликовима. Фактографија у ратним дневницима, мемоарима, записима и другим

---

⁸⁸⁵ Бранко Ћопић после рата објављује књиге *Роса на бајонетима* (1946), *Свети магарац* (1946), *Сурова школа* (1948), *Људи с репом* (1949), *Љубав и смрт* (1953), *Доживљаји Николетине Бурсаћа* (1956) и друге збирке приповедака.

⁸⁸⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 612

документарно-уметничким жанровима делује уверљивије, свежије и оригиналније него у књижевним прозним текстовима, који, углавном или нису били потписани или су потписивани партизанским надимцима. Поменуте оцене не мењају се значајно ни при проучавању послератног зборника приповедака *Кроз борбу и страдања* (1947), којим је Српска књижевна задруга обновила и продужила свој рад. Задруга ову књигу посвећује *страшним и светлим данима Народно-ослободилачке борбе*, али објављене приповетке указују на то да ни састављачи Српске књижевне задруге нису високо ценили прозно стварање српских писаца у народноослободилачкој војсци. Наиме, избор обухвата деветнаест приповедака са једноставном идеолошком симболиком, у којима писци рат доживљавају на основу боравка у Београду, окупираним местима и селима, затворима и логорима, док само приповетке Меше Селимовића и Бранка Ћопића и одломци из партизанског дневника Родољуба Чолаковића имају извориште у редовима народноослободилачке војске. Недовољно квалитетно прозно стваралаштво у ослободилачком рату је, ипак, изузетно важно за историју српске књижевности, зато што су у Другом светском рату и у оквиру народноослободилачке борбе прве књижевне почетке направили познати романописци, попут Добрице Ћосића, Меше Селимовића и других писаца.

Добрица Ћосић наводи да је генерацију којој припада *сازдао и судбински одредио рат, рат који смо безмерном вољом и силним жртвама преокренули у револуцију. Тада смо постајали оно што смо данас, тада смо сневали и у себи почели - политику и уметност.*⁸⁸⁷ Он је у току Другог светског рата политички комесар у Расинском партизанском одреду, уредник листа Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије *Млади борац* и члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију, док у листу *Млади Борац* и неким другим публикацијама сарађује под псеудонимом *Геца* или правим именом. Прва ратна прича Добрице Ћосића *Из царства каме* појављује се у *Младом борцу* (април, 1944) и привлачи пажњу изразито натуралистичким описима четничких злодела. Друга прича *Писмо* настаје на основу аутентичног документа, непослатог писма погинулог партизана Милоша Ђурића, у коме јунак приче исповеда

---

⁸⁸⁷ Добрица Ћосић, *Пријатељи*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 55.

своју ратну судбину, одлазак у четнике, бекство и прелазак у партизанае. У занимљиво конципираном прозном делу уочава се *изразитија Ћосићева литерарна амбиција да епистоларним обликом превазиђе једноставније форме, репортажу и цртицу, али сама прича је приповедачки невешта, неспретна, патетична.*⁸⁸⁸ У ослобођеном Београду, Ћосић се јавља на књижевни конкурс *Младог борца* и осваја прву награду за причу *Водник Ранко* и снажну изражајност у портретисању партизана који је изгубио у борби најбољег друга и кога сваки детаљ подсећа на њихово друговање и село поред Мораве. Председник жирија, Чедомир Миндеровић, скреће пажњу младом писцу да у циљу даљег књижевног развоја *мора да усаврши композицију и психолошки продуби личности које носе драматичне догађаје.*⁸⁸⁹ Ћосићев ратна проза је скромних квалитета и креће се у распону од белетристичког записа до репортажне кратке приче, мада не треба у њој потценити наговештаје књижевног поступка, тематизација и дилема и проблема књижевних јунака у његовим каснијим књижевним делима.

Ратни пут Меше Селимовића почиње хапшењем у Тузли због сарадње са народноослободилачким покретом и преласком на слободну територију, где обавља дужности члана Агитпропа за источну Босну и политичког комесара Тузланског партизанског одреда. У ратним данима, сарађује са листовима *Ослобођење* и *Фронт слободе* и објављује репортажу *Петокрака на Дрини* и цртицу *Жртва*, у којима се бави народном борбом, четничким злочинима и патњама мајки које су остале без синова. Меша Селимовић долази у Београд 1944.године, постаје функционер у државној комисији за утврђивање ратних злочина и у новопокренутом часопису *Наша књижевност* објављује своје прве приповетке са темом из народноослободилачког рата. Приповетке *Прва чета*, *Увријеђени човјек* и *Велико срце*, касније обједињене у књизи *Прва чета* (1950), документују хероизам партизана у источној Босни, примере моралне величине и људских слабости, а одликују се непосредношћу казивања,

---

⁸⁸⁸ Ана Ћосић-Вукић, *Књижевни почеци Добрице Ћосића, Књижевна историја* (Београд), бр. 122-123 (2004), стр. 50-51.

⁸⁸⁹ Ана Ћосић-Вукић, *Старе и нове књижевне теме*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007, стр. 183.

пластичним сликањем догађаја и свежим изразом. Реч је, ипак, о прози, писаној стилем ратне репортаже и са мало правога и искреног надахнућа. Међутим, трауматична ратна искуства дуго сазревају у Мешу Селимовићу и он ће много касније написати вредна дела у којима се разматрају судбине ратних повратника, морално-интелектуалне дилеме и однос појединца и власти, док једна његова лична ратна трагедија одлучујуће утиче на то да напише један од најбољих послератних романа српске књижевности *Дервиш и смрт*. Мешин брат Шефкија, поштен и честит човек, партизан, 1944. године је осуђен на смрт стрељањем, зато што је из магацина заплених ствари узео кревет, ормар, столицу и још неке ситнице и однео жени, тек пуштеној из усташког затвора. Никада се није сазнало где је Шефкија стрељан и сахрањен, али се знало да Меша брату није могао помоћи, док други брат, један од водећих *ознаша* Босне и Херцеговине Теуфик са надимком *Буђони*, није ни желео да помогне. Меша у *Сјећањима* пише *Да нисам имао никаква додира са књижевном, таква трагедија би ме навела на помисао да некоме, у виду писане исповијести, саопштим своју муку*.⁸⁹⁰ Познавање поменутих аутобиографских елемената олакшава разумевање романа *Дервиш и смрт* и лика *грешног* Ахмета Нурудина, пошто се оправдано може претпоставити да Меша Селимовић стрељање брата и бол за њим транспонује у причу, у којој збивања из Другог светског рата смешта у турска времена, док водећи дијалог са временом у коме живи, ствара роман универзалних значења.

Ратна искуства детерминишу послератно књижевно стварање и других писаца и то у таквој мери да је потпуно јасно да они књижевна дела носе у себи, ненаписана или писана у фрагментима. Михаило Лалић, на пример, у рату води дневник, који спаљује, али *Лелејску гору* пише обнављајући сећања на те дневничке записе и дане западања партизанског покрета у кризу 1942. године. Прве Лалићеве послератне приповетке *Предсмртне поруке*, *Раде Башић* и *Топови* и роман *Свадба* имају у свом заметку боравак самог писца у колашинском затвору и време *посртања и устајања* Чемеркићевих сабораца, док роман *Хајка* настаје на основу пишчевог искуства

---

⁸⁹⁰ Меша Селимовић, *Сјећања*, у: Меша Селимовић, *Сабрана дела*, књ. 9, БИГЗ, Београд, 1983, стр. 86

прогоњеног партизана од четничких хајки.⁸⁹¹ Заправо, обимни књижевни опус Михаила Лалића у целини израста око рата и његових ратних доживљаја, баш као што Други светски рат и ратовање у Првој пролетерској бригади, 13.личкој дивизији и краљевачком батаљону чине садржајни, просторни и временски оквир у коме настаје главнина књижевног дела Антонија Исаковића. У оквиру доминантне ратне тематике, Исаковић покреће егзистенцијална питања *малог човека* у рату, тако да је видљиво како многи мотиви и књижевни јунаци у његовим ратним приповеткама *нису само деца оца Рата и мајке Револуције, но су и њихове жртве, сапутници, случајни учесници и последице велике историјске катаклизме.*⁸⁹² Добрица Ћосић, Меша Селимовић, Михаило Лалић и Антоније Исаковић после рата ће романескно проговорити о рату на један комплекснији начин и многа вечита питања људског постојања разматрати у конкретној ратној ситуацији, али током рата таквих књижевних продора није било. Зато и не чуди оцена да су најрепрезентативнија прозна остварења у књижевности народноослободилачке борбе дневници, хронике, аутобиографије и мемоари, који настају у току рата и револуције, а објављују се крајем рата и после рата. У поменутих документарно-уметничким жанровима дневник заузима посебно место, јер *није у питању реконструкција сопствене раније свести и заимање из бунара сећања, већ непосредно бележење о виђеном и доживљеном.*⁸⁹³ Дневници се у народноослободилачком рату воде из дана у дан и имају снагу непосредног сведочанства, која се хронологијом догађаја, систематичношћу, фактима, *животношћу* и повременим лиризмом позитивно издвајају од уобичајеног ратног књижевног писма. Није реткост да се дневници у појединим драматичним фрагментима приближе белетристици, док су, понегде, само сувопарни календар

---

⁸⁹¹ Лалић у једном интервјуу каже *Мислим да ми је најтеже било једног априлског дана 1942, када сам се нашао опкољен четничком хајком.* (Бранко Поповић, *Лов на човека*, у: Лалић, Михаило, *Хајка*, Графички завод, Титоград, 1967, стр. 469).

⁸⁹² Борислав Михајловић, *Антоније Исаковић приповедач*, у: Антоније Исаковић, *Велика деца, приповетке*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 16.

⁸⁹³ Никша Стипчевић, *Учитавања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 171.

збивања, али и у једном и другом случају имају привлачну карактеристику да задовољавају потребу за непосредним сазнањем интенционалности скривеног света. Овај скривени свет је карактеристичан за оне историјске периоде када ратови, деспотизми, револуције и контрареволуције непосредно делују на живот људи.⁸⁹⁴

Дневник Драгојла Дудића открива много о партизанском ратовању у 1941. години, како о покретима и борбеним дејствима, тако и о свакодневном животу, исхрани партизана и народа и начелима првобитне устаничке етике. Дудић подвлачи да су слободно мишљење, истина и једнакост основни принципи у партизанској борби и наводи *свето правило* да се храна прво дели борцима, а члановима штаба тек ако нешто остане. С друге стране, он не пропушта да наведе случајеве када се партизанска етика не поштује и примере малодушности и грешака у командовању јединицама. Дудић је међу првима у партизанским редовима који почиње да пише дневник, али, нажалост, дневник води само три месеца, пошто 5. новембра гине у борбама у околини Ужица.⁸⁹⁵ Постоје мишљења да је Дудићев дневник *најверније сведочанство* из 1941. године и да је то *историја одоздо, историја која се не труди да опише догађаје онако како би они требало да се одвијају, већ онако како су се дешавали*.⁸⁹⁶ Сигурно је да иза Драгојла Дудића стоји углед образованог сељака, војника са Солунског фронта, организатора првих партизанских група у ваљевском крају, команданта Ваљевског одреда и првог председника Главног народноослободилачког одбора Србије, тако да његови дневнички записи имају велики историјски и документарни значај. Из сваког реда Дудићевог дневника извире животно искуство, духовна снага и објективност гледања на ратна дешавања, што не значи да у дневнику нема књижевних и уметничких вредности. Напротив, Иво Андрић тврди да дневник Драгојла Дудића одликује *елементарни реализам народног гледања и казивања*, али и да се дневнички

---

⁸⁹⁴ Драган Јеремић, *Нарцис без лица*, Нолит, Београд, 1981, стр. 140.

⁸⁹⁵ *Дневник 1941* Драгојла Дудића објављује *Просвета* 1945. године, у редакцији Митре Митровић.

⁸⁹⁶ Владимир Дедијер, *Дудићев светли примери примењене етике*, у: Владимир Дедијер, *Књижевност и историја*, ИРО Рад, Београд, 1985, стр. 145.

записи човека из народа уздижу до непосредног правог књижевног израза.⁸⁹⁷ Литерарне особености има и дневник двадесетогодишњака Миодрага Миловановића Лунета, заменика команданта Друге пролетерске бригаде, који страда, 1944.године, на самом прагу родног села и родитељске куће. Луне показује смисао за књижевно стварање како надареним стилем, лепим дескрипцијама природе и преплитањима лирског и објективног, тако и приказима унутрашњих преживљавања и психолошких стања бораца и сложеним самоиспитивањем сопствене личности. Фрагменти *Недовршеног дневника* Миодрага Миловановића Лунета појављују се током рата у листу *Вести* и привлаче пажњу специфичним сликањем рата и револуције и динамичним присуством писца у садржајима дневника који прате партизанске акције и живот на слободној територији.⁸⁹⁸

Први део дневника предратног новинара Владимира Дедијера појављује се 1945.године и брзо стиче статус једне од најпознатијих књига српске књижевности.⁸⁹⁹ Дедијер је током рата увек у близини Врховног штаба, помно прати и бележи људе и ратне догађаје и самом позицијом у центру збивања народноослободилачке борбе упућује на то да његови записи представљају званичну историју народноослободилачког рата, иако аутор у предговору *Дневника* тврди да то није *ни историја ни литература*, већ *записи једног новинара*. Аутор себе скромно назива *писарицом партизанске буне*, али треба нагласити да Дедијер живим и занимљивим

---

⁸⁹⁷ Иво Андрић, *Есеји*, у: Иво Андрић, *Сабрана дела Иве Андрића*, књ. 13, *Уметник и његово дело*, Просвета, Младост, Свјетлост, Државна zaloжба Словеније, Мисла, Побједа, Београд, Загреб, Сарајево, Љубљана, Скопје, Титоград, 1981, стр. 302.

⁸⁹⁸ У дневнику Миодрага Миловановића Лунета прате се догађаји од 21.фебруара, 1942. године, до 26.априла, 1944.године. Лунетов дневник је под насловом *Недовршени дневник* први пут објављен 1968.године, а под насловом *Дневник* 1979.године (Миодраг Миловановић Луне, *Дневник*, Вести, Титово Ужице, 1979.).

⁸⁹⁹ *Дневник* Владимира Дедијера објављен је у три књиге и на 1312 страница (1945, 1946 и 1950.године), а друго скраћено издање је одштампано 1951.године на 865 страница. Неки делови дневника објављени су у партизанској штампи, током рата. Дедијер почиње да пише дневник (од 6.априла, 1941.године, до 7.новембра, 1944.године) на наговор Јосипа Броза Тита и Едварда Карделја и то после смењивања због грешака у командовању.

језиком упечатљиво сведочи о ратним данима и да се у дневнику налази права *ризница чињеница* у виду наређења, дневних заповести, новинарских чланака, писама, карти, цртежа, непријатељских летака, плаката и цитата из нових народних партизанских песама и *врабаца*. Поменути оригинални докуменати илуструју веродостојност казивања у дневнику, мада Дедијер у више наврата истиче да се у дневнику налази *субјективно виђење догађаја* и већ у првом ратном издању посебно подвлачи да су из рукописа изостављене извесне ствари *за чије објављивање услови још нису сазрели*. Од тих изостављања (недемократичност односа у комунистичком покрету, пактирања са окупаторским јединицама, стаљинизам, лоши поступци руководећих кадрова и слично) сачињена су каснија Дедијерова писања о рату и револуцији, тако да је Душан Иванић очито у праву када тврди да у документарно-уметничким жанровима *треба увијек рачунати с накнадним преобликовањима смисла, са затамњивањима и освјетљавањима онога што је у тренутку писања и објављивања пожељно и непожељно*.⁹⁰⁰

Обимност и тематско-жанровску разноврсност Дедијеровог дневника и лирске узлете у дневнику Чедомира Миндеровића превазилази Родољуб Чолаковић, који у дневничким *записима и казивањима* спаја дневничку форму, биографске и мемоарске елементе, приповедну прозу и лирске пасаже. Чолаковић у ослобођеном Београду објављује 1944.године књижицу *Из партизанског дневника* и њоме најављује пет књига и 1650 страница *Записа из ослободилачког рата* (1946-1955), насталих на основу аутентичних ратних забелешки. Он жели да кроз *Записе* сачува све оно што *не смеје бити заборављено* и на тај начин не дозволи да радост због победе у рату баци у *заборав оне који се с нама нису вратили са похода*. Ратна драма је у Чолаковићевом делу приказана хроничарски верно, са свим најважнијим и наизглед ситним детаљима, али његова проза слободом нарације, приповедачким епизодама, рефлесијама и хумором избегава ограничења документарно-мемоарских дела. Писац записа не преувеличава сопствену улогу у рату и проналази праву меру дистанце од ратних

---

⁹⁰⁰ Душан Иванић, *Граница као изазов аутобиографско-мемоарске прозе крајишких Срба*, у: *Српска аутобиографска књижевност*, Међународни славистички центар, Београд, 1998, стр. 220.

догађаја, која му омогућава да једноставним стилем народног приповедања изрази и субјективно виђење сопствених доживљаја и објективно анализира ратну стварност. Непосредно пре смрти (март, 1983), Родољуб Чолаковић, приређујући за штампу своја *Изабрана дјела*, на крају пете књиге *Записа из ослободилачког рата* пише *хроничар није и не смије бити задушна баба која све одреда хвали и оправдава. Његова је обавеза да казује како је људе и ствари видио и доживио и да прими ризик за то. Нити је припремање и извршавање Револуције било неки тријумфални марш с фанфарама, нити су сви њени учесници били сушти витезови без мане и страха. Било је то прије мучно пробијање кроз блатњаву и крваву џунглу класног друштва.*⁹⁰¹ Приближавањем краја рата, дневници уступају место мемоарима, у којима се хроничари, рекапитулирајући ратна збивања, све више приближавају правој литератури кроз успешну примену карактеризације ликова, дијалога, тока свести, описа пејзажа и других естетских детаља. Неки мемоаристи, попут Вељка Ковачевића, Гојка Николиша, Ериха Коша, Митре Митровић и Јаре Рибникар, чекају, притиснути другим обавезама и пословима, и по десетак година да објаве прве књиге. У њима је слика рата и револуције другачија, критичнија, посвећенија човеку у рату, а код Јаре Рибникар рат и није у првом плану казивања, пошто у својим сећањима подједнако драматично и осећајно описује и ратне и мирнодопске догађаје.

Позориште је важан сегмент културних делатности у народноослободилачком рату и представља значајно средство за упућивање борбених и мобилизационих порука. Комунистички руководиоци су добро проценили да жива реч и игра глумаца снажно делују на разум и осећања људи и да драмске сцене изазивају код људи громко одобравање, саучествовање и идентификацију с ликовима. Зато се већ у првим устанничким данима организују позоришне групе, које у тешким ратним условима изводе позоришне представе, често усред шуме, на пољани или у учионици сеоске

---

⁹⁰¹ Родољуб Чолаковић, *Поговор*, у: Родољуб Чолаковић, *Казивање о једном покољењу*, Нолит, Београд, 1989, стр. 307.

школе и без икакве опреме и костима.⁹⁰² Почело се са импровизацијама, актуелним шалама, монолозима и комичним дијалозима, потом су уследили скечеви, једночинке и дужи комади попут *Јазавца пред судом* Петра Кочића, Стеријиног *Кир Јање*, Нушићевих комедија и појединих дела светске драмске књижевности. Политичке и војне потребе налажу да се у партизанским позориштима играју комади из ослободилачке борбе, а међу њима убедљиво су најтраженији скечеви који једноставношћу, актуелношћу, препознатљивим ликовима, комиком и јасном поруком лако проналазе пут до публике. У тим кратким сценским делима стваране су драмске ситуације везане за борбу са непријатељима, илегални рад у окупираним градовима или духовити догађај из партизанског покрета и са слободне територије. Скечеве пишу Бранко Ћопић (*Раде Вурдеља, старац из Могорића, Торокуше, Жене иза ковчега, Ко је срећан у Независној?*), Јован Поповић (*Код лекара*), глумци у позоришним групама и бројни аутори из партизанских редова, којима, понекад, јединица одштампа брошуру са скечевима попут текста *Борци 17.ударне бригаде пишу игроказе* (три скеча Маре Бјелајац, Вељка Дивјака и Душана Рончевића). То је само једна од 95 књижица које су остале сачуване и у којима је објављено 112 драмских текстова, углавном скечева и једночинки.⁹⁰³ Нажалост, партизански драмски писци, иако бројни, не стварају у рату ниједан вреднији драмски текст, поготово не драмско дело, које би, попут неких песничких остварења, обележило ратну стварност у периоду од 1941-1945.године. Нешто бољи услови за драмско стваралаштво у оквиру народноослободилачке борбе настали су по ослобађању Београда и већег дела Србије 1944.године. Међутим, тада су, у први мах, стала са радом сва постојећа позоришта у Србији, док су се позоришни радници и драмски писци у њима довијали да избегну оптужбе за издају због рада у

---

⁹⁰² Ратни документи потврђују да у народноослободилачком рату постоји неколико стотина позоришних група. У Ужицу је 1941.године почела са радом Уметничка чета Ужичког одреда, која у свом саставу има и драмску групу. Уметничко партизанско позориште има на репертоару део драме *Мати* Карела Чапека, драматизацију дела романа *Како се калио челик* Николаја Островског, Нушићево дело *Кнез Иво од Семберије* и осавременењу драматизацију народне песме са насловом *Почетак буне на дахије 1941.године*.

⁹⁰³ Ђорђе Радишић, *Култура у народноослободилачкој борби*, Вук Караџић, Београд, 1988, стр. 200.

позориштима током окупације. *Некомпромитовани* писци су позвани да стварају дела надахнута револуционарном романтиком, а истовремено су се појавили и *нови људи* који треба да пишу за позориште. И поред тога, у корпусу квалитетне књижевности народноослободилачке борбе остаје празнина у делу драмског стваралштва.

Ни на пољу књижевне критике нису остварени значајнији домети у ослободилачком рату, што не значи да није било књижевних критичара од имена у партизанској војсци. На пример, предратни револуционар и књижевни критичар социјалне оријентације Ђорђе Јовановић је у партизанској војсци од првог дана и страда, као комесар Космајског одреда, у заседи Недићевих жандара 1943.године. У једном ратном периоду, Јовановић се илегално враћа у Београд и тада активно сарађује са листом *Глас јединственог народноослободилачког фронта Србије*, у коме објављује неколико запажених публицистичких чланака о колаборацији недићеваца и четника са Немцима. За нас је најзанимљивији његов текст *Штука-култура*, потписан псеудонимом Данило Драгић, пре свега по резимирању погледа партизанског покрета на књижевне прилике у окупираном Београду. Јовановић бритким и памфлетским тоном критикује писце који сарађују са окупаторским и квислиншким органима, назива их *штука-дружином* и *штука-јатом* и потенцира да се у том колу налазе *осредњи лиричар Светислав Стефановић, кукавно-неталентовани назови драматичар Велмар Јанковић, вечито дилетантски Никола Трајковић, лирски муцавац Десимир Благојевић, неки Јејо, 'мислилац' по наруџбини Владимир Вујић, конфузни 'филозоф' Милош Ђурић, издајник Драгиша Васић, Недићев Краков и српски песник Сима Пандуровић* који *прима од хитлеровских пљачкаша и убица наименовање за члана управе 'Коларчеве задужбине'*. Колико год да су они, наглашава Јовановић, добили издавачка предузећа, листове, позоришта, они *тима ипак нису добили и српску културу*, зато што *влада јаловост и празнина, нема правог стварања*. У несвакидашње оштром критичком напису Ђорђе Јовановић напада и оне који су се повукли у *мишију рупу*, под изговором да *треба сачувати своје стваралачке снаге и своје таленте*, и

подвлачи да су они на тај начин дезертирели из народноослободилачке борбе.⁹⁰⁴ На сличан начин и Милош Савковић пише против писаца у Београду у чланку *Недић – 'чувар' српских традиција* (лист *Глас*, у лето 1943.године), што је и последњи објављени текст познатог књижевног критичара и историчара. Његова смрт је, по опису Мирка Милојковића у књизи *Крв на лиићу*, ратничка, пошто су га, рањеног митраљеским рафалом, ухватили четници и сурово убили. Савковић се налази у партизанским одредима на Космају, где уређује новине, билтене и пише песме и чланке, мада има података да се у једном ратном тренутку налазио у штабу Драже Михаиловића, одакле је одстрањен због залагања за споразум четника и партизана и заједничку борбу против окупатора. Милош Савковић у рату мање пише критику, а више поезију, пуну туге због поробљене земље, позива на освету и најављује *ново време*. Символиком и метафоричношћу, издваја се песма о тегобама и опасностима партизанског живота, у којој позива *Снегови ко мараме нове, што стежу нашу рану, покрите наше трагове, завејте стазе душману. Ко јато гладних гаврана, кад замиришу лешеви, гракћу плотуни над нама. С брега нас вребају циви мучки ко гладне лисице шумом прозобле птице*.⁹⁰⁵

Књижевна критика у народноослободилачкој борби прелази пут од усмене књижевне критике до сложенијих критичких написа о књижевном стваралаштву у рату и погинулим писцима револуционарима, док се од објављених књижевних дела највише критички пише о *Пјесми о биографији друга Тита* Радована Зоговића. Запажену критику о Зоговићевој песми објављује у листу *Нова Југославија*, априла, 1944.године, ратни командант и књижевник Милован Ђилас и том приликом инсистира на *правилности* поезије, али истовремено и тражи да се поезија разуме и да се избегну схватања да се за *поезију сматра само оно што личи на свакодневни, лоше*

---

⁹⁰⁴Ђорђе Јовановић (псеудоним Данило Драгић), *Штука-култура*, **Глас јединственог народноослободилачког фронта Србије** (Београд), бр. 1-2 (1943), стр. 4-6.

⁹⁰⁵ Милош Савковић, *Снег*, у: Војислав Ђурић, *Говор поезије*, Просвета, Београд, 1969.

*састављен политички говор.*⁹⁰⁶ Ђилас је у ратним текстовима најчешће на пољу политичке публицистике, мада је приметно да тек при бављењу књижевним темама постаје видно оригиналнији од других заступника левичарских идеја. С друге стране, он мањим делом показује у рату и литерарне амбиције објављујући путописну репортажу *Код Црвене армије* и трагичну лирску причу *Мртво село*, у којој натуралистички слика село у коме *живих нема да сахране мртве*. Пред крај рата, Ђилас интензивира свој публицистички рад у тренутку када књижевна и позоришна критика добијају пуни замах у ослобођеном Београду. У *Борби и Политици* књижевно-критичке чланке објављују и Радован Зоговић, Оскар Давичо, Ели Финци, Милан Дединац, Милан Ђоковић, Душан Недељковић, Владислав Рибникар, Чедомир Миндеровић и други писци и критичари. Задатке књижевне критике, у тим последњим ратним данима, прописује један од најзначајнијих српских критичара предратног нараштаја Марко Ристић, који у тексту *Дело и смрт Ивана Горана Ковачића (Политика, 6-8.јануар, 1945)* истиче да критика *мора да буде војујућа, мора да буде оруђе борбе и оружје у борби, мора дакле да буде нешто друго, нешто више но што је по дефиницији*, како би могла једног дана да *опет спокојно утоне у продубљивање својих специфичних проблема*. Мора се признати да Марко Ристић и мисли као што пише, пошто у првим послератним данима предњачи у *прогањању*, па и процесима ликвидирања српских књижевника који су сарађивали са окупатором, док ће касније бити међу водећима у интелектуалном бунту против догме, утилитаризма и етатистичких интервенција у области књижевности. Ратне године Марко Ристић проводи у Врњачкој Бањи и Београду пишући маргиналије о рату, национализму и дефетизму и не слутећи да ће то бити грађа за књигу Насер Тиетро (1964), која има аутобиографске елементе и карактеристике интимног дневника из ратног периода.

Марко Ристић и други књижевни критичари покрећу и бројна питања везана за књижевно стварање у ослободилачком рату. Већ тада је јасно да су се ратна збивања и револуционарни циљеви рефлектовали на књижевност народноослободилачке борбе и

---

⁹⁰⁶ Милован Ђилас, *Предговор*, у: Радован Зоговић, *Пјесма о биографији друга Тита*, Култура, Београд, 1945, стр. 7.

исказали кроз лако препознатљиву превласт извесних жанрова и тематско-идејних оријентација. На појаву књижевности у партизанском покрету одлучујуће је утицала жеља учесника да се доживљаји из борбе и свакодневица истрајавања *запишу, напишу*, сложе у репортажу или кратку причу, сроче у стих. У зачетку стваралачких, културно-просветних и списатељских активности партизана налазила се традиција усмене књижевности, али убрзо се јавила потреба да се исприповедано и испевано запише, како би се проширило даље и отргло од заборавља. Записивачи и уметници нису желели само да оставе драгоценост сведочанства за неке будуће генерације, већ журе да искажу своја дела као најнепосреднији, жусти и речит одјек на рат и страдања. Важно је оно што се тог дана догодило, видело или осетило и отуд су прва књижевна дела у рату и о рату, по неписаном правилу, тек реконструкција, опис или римовани коментар актуелних и текућих догађања. Захтеви борбе проморавају писце да одмах реагују и зато они стварају у затишјима између свакодневних маршева и окршаја, импровизујући, без претходне припреме и накнадног дотеривања. Непостојање услова за миран, систематски и континуиран рад неминовно доводи до скромнијих домета књижевних остварења и опредељења да се преломна историјска збивања прикажу фрагментарно, кроз кратки дневнички запис, одломак приповедачке прозе, песму и друге краће форме књижевног стварања. Доминација мањих жанрова у књижевности народноослободилачке борбе изразита је на почетку рата, док у каснијим фазама има покушаја да се учини напредак од најраспрострањеније лирске поезије и кратких прозних записа према поеми, приповедачкој прози и заокруженијим хроничарско-мемоарским списима. До интензивнијег рада на приповеци долази у 1943. години, када се појављује збирка Јована Поповића *Истините легенде* и још неколико сличних књига и зборника књижевних радова, док је веће прозне форме, драмске текстове и књижевну критику тешко разазнати у мору чланака, коментара, прогласа, летака, памфлета и друге књижевно-политичке публицистике.

Основна карактеристика књижевности народноослободилачке борбе је њена чврста веза са ослободилачким ратом и револуцијом и то не само у виду пуке примене ратних мотива, већ пре свега по томе што књижевна дела настају у ратним данима и у борби. Ова важна чињеница осветљава литературу у ослободилачком рату посебним

нијансама и сведочи да је она плод најнепосреднијег, директног ратног доживљаја и самим тим изворна и аутентична. Над послератним књижевним делима са тематиком народноослободилачке борбе и револуције лебдела је увек сенка сумње зато што су настајала *накнадно* и у *оквирима измењене стварности*, али за књижевност, створену у рату, може се тврдити да је великим делом *лишена примеса филозофске надградње и призвука сваке поетске спекулације*.⁹⁰⁷ Не може се оспорити искреност ни онима који су тек срицали слова и чинили почетничке покушаје у књижевности, а камо ли писцима чија су поетска и прозна дела читана пред војничким стројевима и драматиком записа изазивала сузе и код најтврђих бораца. Уосталом, ослободилачки рат представља период у коме су се писци не само максимално приближили обичном човеку и ратнику, већ су заједно са њима делили и ратне страхоте, што потврђује податак да је неколико десетина српских писаца погинуло у борби и другим ратним ситуацијама. Страдање књижевних критичара Ђорђа Јовановића и Милоша Савковића као да су увод у трагедију њиховог колеге Веселина Маслеше, који нестаје у пробоју на Сутјесци, док су на Бањици, у Великом Бечкереку, Шапцу и на другим губилиштима убијени песници, приповедачи, драмски писци и књижевни историчари Милоје Чиплић, Владимир Коларов, Павле Бихаљи, Дејан Бранков, Витомир Јовановић, Илија Петровић, Василије Медан и Мила Димић, чија се представа *Силе* нашла међу првим позоришним премијерама у слободном Београду (28.април, 1945.године). Предратни песник Душан Јерковић је са Бањице депортован у концентрациони логор Бота у Норвешкој, где умире од исцрпљености, а Бранко Бајић гине у сукобу са мађарском полицијом у Новом Саду одмах после припреме првог броја *Слободне Војводине*. Његов суграђанин, песник Ненад Митров, извршио је самоубиство у очекивању затвора, депортације Јевреја и злочина хортијевских банди. Некима је у рату живот прекинут на крају, попут Спасоја Васиљева, брата Душана Васиљева, који је погинуо у борбама за ослобођење Београда, док су други страдали

---

⁹⁰⁷ Стеван Раичковић, *Песничка понорница Скендера Куленовића*, у: Скендер Куленовић, *Поезија, Есеји, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 21.*

на почетку рата, попут Милана Кршљанина, иза кога су остали први стихови његове партизанске лирике, кратке приче и одломци из ратног дневника о препадну на немачки транспортни воз. Занимљива је и тужна судбина песника Радивоја Копареца, који прво поручује мајци да је његова сестра, умрла под мукама у Специјалној полицији, сада *застава неокаљана* и да над њом *сија ореол као наговештај потресних нових дана*, а потом предвиђа и сопствену смрт. Копарец страда у борби против четника, а стихови, које пише као борац Зајечарског партизанског одреда, нису сачувани.

При вредновању књижевности народноослободилачке борбе потребно је бити опрезан, поготово када се зна да је валоризација литературе ослободилачког рата обично ишла од неприкосновено афирмативних коментара, до потпуне негације те књижевности. Објективна анализа неколико стотина збирки уметничке поезије, прозе и књижевно-репортерских текстова и на десетине хиљада књижевних прилога у партизанској штампи показаће, свакако, да мало тога има већу књижевну и уметничку вредност. Међутим, да би се књижевност једног доба оценила, треба у потпуности схватити и *координате времена у којем је настајала и како је ту, у том временском одсечку, одјекивала, шта је значила, шта доносила човеку*.⁹⁰⁸ Узевши у обзир и поменути аспект, могуће је донети само један закључак - књижевност је у ратним данима много значила борцима и народу на слободној територији, у сваком случају много више него што је то данас могуће замислити. Важно је код разматрања квалитета партизанске ратне књижевности сагледати и димензију услова за књижевно стварање у ослободилачком рату, у покрету, под борбама и без хране, у ситуацији када књижевно дело постаје документ за будуће генерације. *Муке* и проблеме ратног књижевног стваралаштва пластично слика Радован Зоговић 1943. године у прологу за ненаписану поему *Света мржња* и готово да се ништа не може додати његовим стиховима *Сјеме ове песме почело је у мени да клица у марш-колони по један, у петом офанзиву. Пролог је написан под ватром њемачких хаубица пред раскинутим жичаним мостом на Пиви. Сто ми је био камен. По њему је с дрхтавих смрека падала четина и земља, чим падне плотун граната. И коњ је копао ногом, и дирао ме главом*

---

⁹⁰⁸ Ђорђе Радишић, *Култура у народноослободилачкој борби*, Вук Караџић, Београд, 1988, стр. 179.

*иза врата као да би да каже: Шта сједиш? Шта се чека? Тако је пролог написан. И буде ли истрзан и сакат, и стих уморан, и риме суве и нијеме, - нека остане ко запис, нек се забиљежи ко факат - да смо под топовском ватром мислили на поеме!*⁹⁰⁹ Писци у ослободилачком рату су потпуно свесни *истрзаности*, *умора* и *сувих рима* у књижевним делима, али су поносни што постоје, што и у таквим немогућим околностима стварају и што књижевним делима могу да упуте поруке саборцима и будућим генерацијама. Зато, у ратним годинама има мало вредних и потпуно завршених књижевно-уметничких дела, тако да ће неки писци, попут Јована Поповића, годинама редиговати и дотеривати ратне стихове и приповетке, док ће други своје књижевно стварање посветити актуелном ратном тренутку и потом препустити заборавау.

Борбени карактер књижевности народноослободилачке борбе је очекиван, али не и да се борбеност и активизам у тој књижевности развијају на рачун литерарног и уметничког и да се вредности књижевности претежно одређују мерилем њене моћи да нешто учини за победу револуције, смену власти и ослобођење земље од окупатора. До тога је дошло, не само зато што књижевност у ослободилачком рату наставља замисли и настојања међуратне социјалне и левичарске литературе, већ и због тога што у рату и револуцији долази до изразитог јачања општих процеса социјализације и политизације књижевности у духу антифашизма и пролетерске револуције. Комунистичка партија идејно одређује, усмерава, идеолошки боји, политички и морално инспирише и контролише књижевност у рату и поставља строге захтеве да се *књижевно стварање мора директно укључити у борбу за револуционарни преображај друштва.*⁹¹⁰ Поменути приступ је директан узрок многих оскудности, једностраности, пренаглашености, шематизованости, паролаштва и површности у ратној књижевности и појаве да утилитарна и пропагандна суштина дају изразит печат књижевним

---

⁹⁰⁹ Радован Зоковић, *Пролог за ненаписану поему 'Света мржња'*, у: Милош И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 304.

⁹¹⁰ Ратко Пековић, *Ни рат ни мир, Панорама књижевних полемика 1945-1965*, Филип Вишњић, Београд, 1986, стр. 10.

радовима. Књижевно стваралаштво у рату још више отежава опредељење да се књижевност прилагоди најширим народним слојевима, што доводи до спуштања естетског нивоа књижевних дела и анагажовања познатих предратних писаца да пишу скечеве и друга дела која ће лако комуницирати са масама. Литерарне способности писаца увелико су сведене у оквиру политичко-пропагандног рада и чак се мало запажа да је поема *'Стојанка мајка Кнежпољка'* без сваке сумње учинила као душевна храна више од најбољих политичких говора комесара и других политичких агитатора.⁹¹¹ Књижевници су приморани да са пажњом ослушкују захтеве партије и потребе револуције, а о каквом је притиску реч најбоље говоре подаци да и афирмисани предратни писци, попут Бранка Ћопића и Скендера Куленовића, морају да воде рачуна да им песме не буду *тужне* или *декадентне*. Јасно је да цензура, превелика ревност и будност утичу да се књижевници у народноослободилачкој борби удаље од нежности, трагања и загонетки и да књижевно стварање усмере ка једноставности, снажној поруци и прагматичном циљу.

Реалне и наметнуте околности у великој мери спутавају креативност и плодност књижевника у народноослободилачкој борби, мада повремено долази до изненадних обрта и продора стваралачких импулса, тако да поједини писци успевају да створе дела са сложенијим и трајнијим естетским вредностима. Рат је оно што покреће писце да искрено и надахнуто проговоре о човеку у рату, па било то и у оквирима колективне визије. Не сме се заборавити да говоримо о времену када су историјски догађаји били исувише судбоносни и када је на делу дубоко и органско јединство личних и заједничке националне судбине. Једноставно, књижевност и писци су се прилагодили и у неким лирским и посебно лирско-епским делима изразили лично кроз колективна стремљења и управо тако створили дела која спадају у врхунце књижевности народноослободилачке борбе. Најбоља књижевна остварења Скендера Куленовића, Бранка Ћопића, Десанке Максимовић, Танасија Младеновића, Душана Костића и других писаца са завидним естетским и артистичким квалитетима, радови књижевника

---

⁹¹¹ Јара Рибникар, *Живот и прича*, трећа књига, Просвета, СКЗ, Вук Караџић, Веселин Маслеша, Младост, Београд, Сарајево, Загреб, 1986, стр. 175

из круга надреалистичког покрета, бисери у оквиру народног стваралаштва, богата дневничка литература, начело *пушка и перо у истој руци*, опредељење да књижевност *сви пишу* и многи други детаљи речито сведоче да је књижевност у ослободилачком рату обликована на комплексан и посебан начин и да се не може сводити само на ангажовану литературу у периоду од 1941. до 1945.године. Реч је, свакако, о динамичном и садржајном поглављу у историји српске књижевности које можемо сматрати *засебном, самосталном књижевном, и књижевноисторијском, реалношћу, као особену језичко-стилску формацију која има своју генезу и структуру, норме и конвенције*.⁹¹² Писци који су учествовали у рату и стварали књижевност народноослободилачке борбе наставиће и после рата да уобличују велику и доминантну ратну тему у бољим условима за књижевни рад, али и са можда још већим ограничењима. Њима ће се придружити они, које Други светски рат мотивише да почну да се баве књижевним стварањем, док ће народноослободилачка борба и револуција привлачити и покољења књижевника који су рођени после рата.

КЊИЖЕВНОСТ ПОД ОКУПАЦИЈОМ И ЕМИГРАНТСКА КЊИЖЕВНОСТ

Српска књижевност у Другом светском рату се не може никако сводити само на књижевност народноослободилачке борбе, иако су ратни победници после рата то често и некритички чинили. Пажљивим истраживањем може се сагледати да и на *другој страни* постоји књижевност, која се може поделити у више разноврсних и јасно подељених група. Идејно најприближнија књижевности народноослободилачке борбе је такозвана *логорашка књижевност*, настала на Бањици, Сајмишту, у Великом Градишту, Бечкереку, Нишу и другим логорима у Србији и немачким заробљеничким

---

⁹¹² Милош, И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 8.

логорима широм Европе. Логорашку књижевност стварају ухапшени и заточени људи са изразитим антифашистичким опредељењима, али међу њима се не налазе само комунисти и илегалци из окупираних градова Србије, већ и бројни официри и војници поражене краљевске југословенске војске, Равногорци, напредни интелектуалци и други грађани. С друге стране, условима у којима настаје књижевност народноослободилачке борбе најприближнији су услови за књижевни рад у четничким јединицама на терену, где се, такође, доста ради на књижевном пољу, под сталним покретима и борбама. На окупираним подручјима одвија се још интензивнији књижевни живот, у окриљу режима који контролишу генерал Милан Недић са Српском државном стражом и пуковник Димитрије Љотић са Збором и Српским добровољачким корпусом. Кључне директиве по питањима целокупног културног живота долазе од челних људи окупаторске војске, мада се мора признати да Недићева влада чини доста тога да сачува и покрене културу и књижевност у циљу *препорода* српског народа и *стварања нових вредности* у тешким ратним околностима. Већи број познатих предратних књижевника укључује се у културне и књижевне активности Недићеве владе, како организацијом и управљањем културног и књижевног рада, тако и писањем књижевних прилога за листове, објављивањем књига или држањем предавања на књижевне теме. Неки књижевници доносе одлуку да у окупираној земљи мирују и да избегавају било какве јавне активности, али, истовремено, истрајно раде на стварању вредних књижевних дела. Њихово становиште је верно изразила Исидора Секулић, чије речи, парафразирани, гласе *Нисмо сви за пушку и не могу је сви понети. Окупатор би да сви нестанемо, али наша је патриотска дужност да што више Срба преживи ово зло*. Када се поменути облици књижевног живота придода и књижевно деловање писаца у емиграцији, добија се приближно реална слика не само постојања, већ и обимног, живог, садржајног и хетерогеног књижевног рада ван опуса књижевности народноослободилачке борбе.

На подручју окупираног Београда постојала су четири логора, а *фабрика смрти*, концентрациони логор на Бањици, била је надалеко позната по суровом

поступању према затвореницима и масовним стрељањима.⁹¹³ Почетком новембра 1941. године, немачка полиција и Недићева Специјална полиција хапсе око три стотине писаца, интелектуалаца и научника, под изговором да су комунисти, масони или англофили и затварају их у логор на Бањици. Међу затвореницима налазе се Душан Матић, Александар Вучо, Душан Јерковић, Милорад Панић Суреп, Велибор Глигорић, Милоје Чиплић, Сима Беговић, Мило Дор (право име Милутин Ђорђевић) и други књижевници и културни радници. Једни су касније пуштени кућама уз обавезу да се јављају полицији, неки су интернирани у друге земље, а многи су у бањичком логору изгубили живот. Александар Вучо је више пута хапшен за време окупације и заточен у бањичком логору. У тим најтежим данима живота, пише прва два дела поеме *Мастодонти*, и у њима симболично-езоповским језиком слика лик младог револуционара који *није клонуо Нити се под бичем времена Мастодонтских потера Малодушно одронуо Са тврдог животног гребена И сурвао у самог себе*.⁹¹⁴ У романима *Распуст* и *Мртве јавке*, Александар Вучо описује Други светски рат у Београду, бомбардовање града, стрељање другова, саслушања, боравак у логору и безуспешне покушаје да успостави везу са илегалцима и пређе на слободну територију. Оно што посебно издваја ове романе су прикази логора и рата у подсвести и свести главног јунака, напредног интелектуалца, песника и нехероичног типа, који преживљава тренутке малодушности и немоћи у ситуацији када треба да се определи за револуцију. Сима Беговић логорашка искуства и сећања са Бањице описује у роману *Понеси своје ствари* и збирци документарне и репортерске прозе *Бекства заточеника Бањичког логора* (1986), у којима показује смисао за избор драматичних детаља, примера људске храбрости и ситуација у којима случај и срећа одлучују о животу и смрти. У затвору многи пишу сажете аутентичне записе, предсмртне поруке или

---

⁹¹³ Логор на Бањици прима прве заточенике јула 1941. године, а до расформирања, октобра, 1944. године, кроз његове зидине пролази тридесет хиљада људи, најразличитијих националности, занимања, старосних доба и политичких опредељења. Од краја августа 1941. године, у логор се доводе заточеници из целе Србије. Укупно је страдало 4.286 затвореника.

⁹¹⁴ Александар Вучо, *Мастодонти*, у: Александар Вучо, *Песме и поеме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1980, стр. 134.

трагичне, лирске и субјективне стихове, попут *Тамнице* и *Слутње* Мила Дора, чије су песме преживеле логорска страдања. Значајно сведочанство о збивањима у логору на Бањици, књигу *Кућа смрти*, штампа одмах после рата, 1945.године, познати књижевни критичар Велибор Глигорић. У списима, пуним горчине, налазе се сведочења која посредством јасног и снажног израза дају чињенице и слике монструозног логора, ћелије, пегавца међу притвореницима, ишчекивања смрти и других претешких мука и понижења. Глигорић потресно исписује генезу догађања у логору, почев од тренутка када је *звонце усред дубоког сна* указало *ко долази и куда се иде*, преко улаза у ћелију где је *стварност брутално ујурила* у пишчев сан, премлаћивања и стрељања ћелијских другова, па до депортације у Немачку.⁹¹⁵

Писци своја стравична искуства из бањичког логора и затвора широм Србије касније уобличују у записе фактографског карактера или у књижевна дела са израженијим естетским својствима. Како само Васко Попа сећања из затвора у Бечкерек (Зрењанину) природно и једноставно уноси у поезију и како верно представља логорске дане стиховима *После трећег вечерњег круга У дворишту сабирног логора Разилазимо се по собама Знамо да ће пред зору Неког од нас одвести на стрељање Осмехујемо се заверенички И шапућемо једни другима До виђења. Не помињемо где и кад Напустили смо старе навике Разумемо се врло добро.*⁹¹⁶ Аутобиграфско је, по правилу, у далекој позадини Попине поезије, али у овој *лирици интернације* песник је другачији, конкретан до најситнијег детаља, као што је то, на пример, и у песми *Неодложни повратак*, у којој песник, импресиониран одсуством страха наочиглед близине смрти, топло слика непознатог руског војника *У ћелији Бечкеречког затвора Проводим дан са црвеноармејцем Одбеглим из заробљеничког логора Чекам да се сваки час отворе врата Па да га изведу И стрељају у дворишту Он ме моли да му покажем Како ће најбрже стићи До Москве.*⁹¹⁷ Српски књижевници

---

⁹¹⁵ Велибор Глигорић, *Кућа смрти*, у: *Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђевић, Нолит, Београд, 1988, стр. 239-271.

⁹¹⁶ Васко Попа, *До виђења*, у: Васко Попа, *Живо месо*, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 22.

⁹¹⁷ Васко Попа, *Неодложни повратак*, у: Васко Попа, *Живо месо*, Вук Караџић, Београд, 1975, стр. 21.

сведоче о злочинима и тортури у логорима и затворима, иако књижевни сведоци постају невољно и случајно. Они у књижевним делима задржавају неопходну интелектуалну суздржаност и тако реално сагледавају природу учињених злочина, без пропагандних и сензационалистичких елемената. Занимљиво је да у рату нема књижевних сведочења из најстрашнијег концентрационог логора на простору некадашње Југославије и највећег српског стратишта - Јасеновца. И после рата је тема Јасеновца неоправдано запостављена у српској књижевности, тако да је њена литерарна присутност у обрнутој сразмери у односу на историјски значај, размере геноцида и трагедију жртава. Разлози за ову појаву су, свакако, у државној политици после Другог светског рата и опредељењу да се дуго ћути о јасеновачком геноциду. Стеван Раичковић је, рецимо, савременик злочина и геноцида над српским народом у усташкој држави, али истиче како се *дуго и свесно опирао да неке његове ране трауме и духовни оживљци не прораде*.⁹¹⁸ Много касније, 1978.године, под *сивим латицама бетонског монструм-цвета и црним (оловним) облацима* Раичковић ће написати песму *Јесен у Јасеновцу* као путописно писмо адресовано на мртву драгу и њен гроб и тако започети читав низ песама којима протестује против учињеног геноцида.⁹¹⁹ Временом се и други српски писци прикључују покушајима да књижевно осветле Јасеновац, као што је то, на пример, учинио и Рајко Лукач 2006.године.⁹²⁰

Српски писци се не налазе само у затворима и логорима у Србији, већ су као припадници краљевске војске интернирани у заробљеничке логоре у Немачкој, Норвешкој и другим земљама. Неки од њих штампају након рата песме, документарно-

---

⁹¹⁸ Стеван Раичковић, *Сабрана дела Стевана Раичковића, Четврти том, Мотиви*, Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1998, стр. 117-118.

⁹¹⁹ ибид, стр. 129.

⁹²⁰ Рајко Лукач објављује, 2006.године, опомињућу и снажну причу *Залудна мистрија*, у којој евоцира успомене на процес изградње спомен-комплекса у Јасеновцу. Он упозорава на покушаје поништавања злочина и у уредничком коментару извештава да је последњи човек који је водио бригу о историјату споменика, учитељ З.Р. из Јасеновца, нађен мртав у чамцу, 1995.године, приликом бекства из Јасеновца ка Босни и да су у торби пронађени писма, чланци и друга архива о логору. (Рајко Лукач, *Самртни загрљај*, Филип Вишњић, Београд, 2006).

мемоарске текстове или романе по часописима и засебним књигама и управо из тих књижевних текстова сазнајемо много о строгим и оскудним условима живота у логорима, чамотињи, глади и нади да ће слобода стићи једног дана. Колико год да је у логорима било тешко живети и преживети, ипак се у њима одвија књижевна и културна активност српских заробљеника са позоришним и књижевним секцијама, предавањима и објављивањем публикација, писаних руком. Тако, српски заробљеници депортовани у Норвешку, издају лист *Логорска зора*, док се књижевници и књижевни критичари Милан Богдановић, Станислав Винавер, Стеван Јаковљевић и Ото Бихаљи-Мерин појављују као предавачи у логорима у Немачкој. Књижевним радом се у логорима бави већи број писаца и они верно описују ропство, свакодневни логорашки живот, размишања и снове заробљеника. Неки од њих се из заробљеништва нису вратили, као песник Душан Јерковић, који страда у норвешком логору Бота, док су други, попут Ранка Младеновића, отпуштани, како би умрли код куће. Младеновић се из логора код Нирберга враћа у Београд тешко болестан и умире на Божић 1943.године, а лист *Српски народ* тим поводом објављује некролог у коме се каже да је он тамо, међу жицама, написао циклус песама *Кад фреске шетају* и да су ти дескриптивни и лирски стихови показивали *зрелину талента који долази до дефинитивног израза*.⁹²¹ Неке од тих песама (*Живот, Хроника, Турнир, Покладе, Празник*) објављене су у часопису *Књижевност* (октобар, 1973.године) и из њих се може увидети да Ранко Младеновић бекство из логорске стварности тражи у поезији са мотивима из српског средњег века. Међутим, лист *Ново време* доноси 1942.године, у данима када је Ранко Младеновић још увек у заробљеништву, песму *Пролетњи растанак са сином са посветом моме јединицу* и напоменом *рецитовано 21.9.1941. у болници пред заробљеним српским и француским официрима у логору код Нирберга*. Потресно песничко обраћање сину, Младеновић започиње стиховима *Сине, наш човек опет иде да гине* и дирљивим детаљима породичне идиле ствара контраст рату, логору и смрти, да би потом у песму унео сву тугу, очинску љубав, неизвесност и пуне жеље

---

⁹²¹ М. Стоимировић-Јовановић. *Ранко - човек и уметник*, **Српски народ** (Београд), бр. 2 (16. Јануар, 1943), стр. 10.

стиховима *Ти си био сва моја срећа, А сад, ево, цео род стрепи, бранећи праг и живот лепи у ова времена псећа, А ти о томе незнаш ништа, крви моја једина и иста. Не слутити да ти тата каже збогом. Да ли за увек да ли до века? Какав те живот, сине, чека? Бар да се вратим хромом ногом, или без ока - једним да те гледам.*⁹²²

Они који су преживели, нису прекидали књижевно стварање или прикупљање драгоцених искуствених чињеница за послератни књижевни рад.⁹²³ На списку српских затвореника логора у Немачкој и Норвешкој се, поред хиљада краљевских официра и напредних интелектуалаца, налазе и имена Станислава Винавера, Милана Дединца, Ота Бихаљи-Мерина, Душана Азањаца, Милорада Марковића, чак и владике Николаја Велимировића, којег после заточења у Војловици, у Србији, одводе у злогласни логор Дахау. Он у логору пише *Речи српском народу кроз тамнички прозор*, у којима *јеремијевски плаче* над српским народом и судбином човечанства и први говори о седам стотина хиљада српских мученика. Рукопис, писан оловком и на најобичнијој хартији, владика крије по недрима и џеповима, а *име Немац или Немачка писао је само са словом Н, плашећи се да му стражари текст не нађу и прочитају.*⁹²⁴ Одмах после рата, владика Николај Велимировић објављује *бајковито* дело *Земља Недођија* са литерарнијим приступом и описом суђења српском заточенику у немачком логору Бухенвалду. Основна идеја књиге је да се кроз лик главног јунака Спасе Спасојевића представи ратнички дух српског народа и покаже да су многобројне идеологије у Европи, и десне и леве, својеврсна утопија. Владика Николај се у логорским списима претежно бави општим питањима, док Милорад Марковић, у свом ратном логорском

---

⁹²² Ранко Младеновић, *Пролетњи растанак са сином*, **Ново време** (Београд), Божићни додаток, бр. 212 (6,7,8,9 и 10.јануар, 1942).

⁹²³ Норвешки заробљеник и прозни писац Душан Азањац своје логорске успомене евоцира у књигама документарне прозе *Стигли смо у Норвешку* (1952) и *Бела гробница* (1955), док Ото Бихаљи-Мерин, већ 1947.године, објављује роман са темом из заробљеништва *Довиђења у октобру*. Роман фактографски приказује пометњу после капитулације Југославије, ситуацију у заробљеничким логорима, борбу и жртве.

⁹²⁴ Епископ Николај, *Речи српском народу кроз тамнички прозор (Из логора Дахау)*, Српска православна епархија за Западну Европу, Химелстир, 1985, стр. 7.

дневнику, више простора даје личним размишљањима и опису дневних активности у логорима Аугсбург и Нирберг. Логорску свакодневницу, понашање Немаца, политички и културни живот и југословенску логорску заједницу представља и Станислав Винавер у књизи *Године понижења и борбе, Живот у немачким 'офлазима'*, објављене 1945. године у Београду, али на много критичнији и отворенији начин. Винавер се не либи да проговори о убилачким склоностима и ниским поступцима самих заробљеника, мада на крају, ипак, закључује да постоји *могућност буђења* и да је логорска стварност била *нарочита игра са њеним болесничким законима и безизлазна патологија у плеснивом бујаку на крају света, одакле се не може побећи, као што не може побећи биљка везана кореном.*⁹²⁵ Други светски рат има поразно дејство на Станислава Винавера, пошто ратне године преживљава у логору у Оснабрику, док његову мајку Ружу убија београдски Гестапо у гасној комори. Зато је и *Европска ноћ* (1952), његова последња књига песама, плод страшних логорских и ратних искустава, ужаса Другог светског рата, бола за најмилијима и зрелих размишљања. У овој књизи песама, песник, на један особен начин, варира заробљеничке мотиве и у њој су препознатљива *оба главна тока Винаверовог певања: први, основни који чини његова етерична, метафизичка поезија и други, споредни ток из 'Ратних другова', реалистичке, ратне поезије.*⁹²⁶

Док Станислав Винавер у заробљеничкој лирици комбинује мисаоне и лирске елементе и трага за сложеним симболима у логорској стварности, дотле Милан Дединач из логора у Загану и Герлицу упућује јасне поруке, потпуно подударне са реалним логорским животом и мукама, страховима и чежњама свих логораша. Дединчева логорска лирика има изражену интимну и лирску црту, али је песник истовремено свестан своје друштвене улоге и зато жели да стиховима поуздано сведочи о судбини коју дели са другим заробљеницима и да много тога у поезији из логора сагледа очима, срцем и језиком Павла Гвојића са Кордуна, сремског пчелара и

---

⁹²⁵ Станислав Винавер, *Године понижења и борбе, Живот у немачким 'офлазима'*, у: *Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђевић, Нолит, Београд, 1988, стр. 334.

⁹²⁶ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 498.

осталих логорашких другова. Он мисли да се његово ја не разликује од свих других ја око њега, пошто сви заједно зебу под истим туђинским небом, уловљени су у гвоздене мреже, зуре у исплакране даљине и махните снове сновијају и зато у песми *Упамти* недвосмислено наводи сопствене песничке задатке *Треба ухватити птицу, изгубљену над Шлеском, једину, и дрвену бараку, и псовку сваку, и изгужване шињеле. Упамти: чемер и глад, и очи мутне што су испиле даљину, и небо запамти црно и снегове ове беле! У срцу да гајиш лик сваког друга - за њим су жица и борови. Ниједан дан, ниједан сан да их после не збрише. Не слушај боле своје, него друга тог што ти о кући говори, и никад га не заборави више!*⁹²⁷ Дединац поменутиим поетским поступком не чини своју лирику општијом и хладнијом, већ, напротив, топлијом, људскијом и емоционалнијом и отуд његове *Песме из дневника заробљеника бр. 6021117*, објављене одмах после рата, 1947. године, могу да буду универзална поетска представа ропства, страдања и злочина у свим логорима и затворима света. *Глад* у логору Милана Дединца је она иста из других казамата, јер *стазе којима стиже увек су исте: она за ратом, с војскама и логорима иде*, док гладном човеку у логору Герлиц треба исто што и гладном логорашу на Бањици, а то је *ноћ једна сасвим тиха, и мало, мало хлеба.*⁹²⁸ Певање и испосвести Милана Дединца блиске су сваком човеку између четири хладна зида, који незна да ли ће дочекати јутро и тужи за *родном липом, песмом завичајном* и далеком драгом.

Прелази прозних дневничких записа у стихове и обрнуто, представљају основу структуре *Песми из дневника заробљеника бр. 6021117* и омогућавају преплитање материјалних података, поетске прозе и лирике. Додуше, тешко је у Дединчевој лирици осетити и препознати прелазак из материјалне у духовну сферу, пошто и материјални подстицаји за писање песме, попут ветра, кише, сунца, глади или узвика логорског суседа *да није још ове ноћи* имају лирске особине. Најбезазленији дашак ветра није за Дединца обична природна појава, већ могући глас из завичаја,

---

⁹²⁷ Милан Дединац, *Упамти*, у: Милан Дединац, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 109.

⁹²⁸ Милан Дединац, *Наједном је банула глад; С болесничке постеље*, у: Милан Дединац, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 105 и 108.

асоцијација на туђину и мотив за присећање на вољену Саву, Драву, Тару и Шару и ону, далеку, коју волим у болу. Када закључи да је ветар из облака на наша ломна рамена пао па смо се сви стресли у робијашком кругу. Дунуо је са облака вијор и спустио у нас мржњу, међаву хладну и тугу, песник одмах дирљивим тоном пита *Одакле, одакле нам долазиш, облаче црни што си се над Шлеску надвио? Одакле си уморан стигао, и овде пао, и савио нам главе? Што си нам главе савио? Да ли си на уранку био у родном нашем крају?*⁹²⁹ Дединац нам, заправо, у логорској лирици приказује два света, један суров, стваран, са робијашким жицама, високим оградама и грубим речима, и други магловит, снен, слободан, са меким, носталгичним и музикалним исказима. У првој димензији, песник борави у *логору стравном*, у бараци као *печалној кући*, небеса су *ниска и сива*, *лазарет куне* и *логор сав нариче*, док *међава мете* и *коло мртваца врти*, али у другој домензији ограничења нема и логораши на крилима ноћи, маште и чежње доживљавају *боје неба Србије*, *дурмиторску зору* и виде како ту, *између ових жица*, у *пустој Шлеској*, протиче Морава. Песник није у заблуди, он зна да га *небо плаво*, облаци, *барска трава*, *киша вечерња*, *ноћни ветар* и сан варају, *маме*, *узносе* и *залудно лече на пољу том мочварном* и да ће све илузије *зором раном*, *ножем стража да прободу*, али, ипак, после буђења се не умива и чува *руке да их нико не дирне*, јер жели да остану топле од жениног *додира из сновића*.⁹³⁰ Само једном, на дан када је, после вишемесечног робовања, примио прву вест од куће и сазнао да му је жена жива, Дединац напушта сновиђења и смирено и узвишено, без метафоричке и симболичке сложености, дисовски проговара *Не пишем више нејасној сени него теби, моја жено, и смем већ и на јави да градим твој лик и стас, јер знам да се сада, на Земљи овој, диже, ка небу извијено, и твоје тело; и знам ако те зовем у ноћи да ће ми се можда одазвати твој глас*.⁹³¹ Нема сумње да је збирка Милана Дединца најбоље и

---

⁹²⁹ Милан Дединац, *Ђурђевска песма*, у: Милан Дединац, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 97.

⁹³⁰ Милан Дединац, *Зашто ме узносиш; После буђења*, у: Милан Дединац, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 113-114 и 112.

⁹³¹ Милан Дединац, *25. јул 1941.*, у: Милан Дединац, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972, стр. 101.

најкомплексније дело у оквиру српске логорске књижевности у Другом светском рату, које нема надреалистичку метафорику, али плени лирском нежношћу, искреношћу, одсуством било каквог паролашког призива и способношћу песника да *под ниским илеским небом* и међу жицама изгради лични мир и сања у условима громоморне стварности.

Већ смо нагласили да се у логорима и затворима у Србији и ван земље налазе и припадници југословенске војске у отаџбини и четничког (равногорског) покрета.⁹³² У историји победника у Другом светском рату није се могла сазнати права истина о страдањима краљевих југословенских војника и четника, али данас постоји поуздана документација која указује на то да су старешине и војници југословенске војске у отаџбини и равногорског покрета не само затварани и стрељани у логорима, већ и да су чинили већину у српском заробљеничком корпусу на Бањици, у логору Црвени крст у Нишу или злогласним нацистичким концентрационим логорима Маутхаузен и Аушвиц. Нема података о амбициознијим књижевним подухватима четничких затвореника и логораша, али има више прегледа њихових предсмртних записа и писама, исписаних по зидовима ћелија, међу којима има и текстова са драматичним порукама о егзистенцијалној безизлазности, поетским зрачењима и латентним књижевним намерама. Права *четничка књижевност* настаје, ипак, у четничким јединицама на терену и слободној територији, где ратне јединице Драже Михаиловића и његове организације Равне горе штампају и објављују разне публикације и листове националне оријентације попут *Равне горе*, *Видовдана*, *Гласа равногорске омладине*, *Краљевог гардиста*, *Гласа Цера*, *Гласа Суве планине* или *Четника*. Југословенска војска у отаџбини штампа током рата 62 листа, који техничким изгледом подсећају на издања народноослободилачке војске, од којих се, наравно, разликују идеолошки.

---

⁹³² Генерал Дража Михаиловић и његове старешине углавном нису користили термин *четник*, већ само званичне војне термине Краљевине Југославије. На свим документима војничког порекла налази се потпис *Југословенска војска у отаџбини*, повремено се користе називи *Југословенска војска* или *Краљевска југословенска војска*, док се само понегде може видети назив *Четнички одреди Југословенске војске*.

Услови за штампање четничке штампе су готово истоветни са условима у којима се објављују партизанске публикације, што значи да излазе и дистрибуирају се илегално. Познато је, на пример, да се *Глас Цера* уређује и штампа у две пећине, које народ, по именима уредника листа и команданта четничког одреда, зове Туфегџићева и Рачићева пећина, док се на највећем броју четничких листова као место штампања појављује синтагма *слободне српске планине*. Најважније листове *Равну гору*, *Уједињено српство*, *Глас Цера* и друге уређују познати адвокат и идеолог равнорског покрета Стеван Мољевић, књижевници Ђуро Виловић, Драгиша Васић, Јанко Туфегџић и интелектуалци других профила, тако да не чуди што ови листови имају аналитичке чланке и интелектуалне садржаје.⁹³³

Равнорски покрет настаје као природна реакција непокореног дела Југословенске краљевске војске на пораз у краткотрајном априлском рату и потребу самоодбране српског народа од окупатора и Павелићеве усташке државе. У листовима равнорског покрета објављују се програм и начела организовања Југословенске војске у отаџбини, извештаји о борбама, коментари о раду четничког позоришта и других институција, те вести о различитим догађајима, док се књижевни прилози појављују редовно и на запаженом месту. На значај књижевних прилога у четничкој штампи указује опредељење пропагандног одељења Врховне команде југословенске војске у отаџбини да вреднује, оцењује и награђује најбоље објављене песме и приче. У *Гласу Цера*, на пример, Стеван Мољевић и Ђуро Виловић бирају за најбољу песму стиховано дело непознатог аутора *Милорад Кућански*, које опева погибију палог друга.⁹³⁴ Није реткост ни да се стихови прилагођавају другим новинским текстовима, као што је то у ситуацији када се, уз извештај команданта Алексиначке бригаде

---

⁹³³ Равнорском покрету масовно приступа сеоска, средњошколска и студентска омладина и сам врх српске интелигенције, међу којима се посебно издвајају књижевник Драгиша Васић, ректор Београдског универзитета др Никола Поповић, познати историчар др Драгослав Стрњаковић, најмлађи доктор наука у земљи Војин Андрић, доктори наука Коста Кумануди, Милан Жујовић, Драгић Јоксимовић, председник земљорадничке странке др Драгољуб Јовановић и министар правде др Драгољуб Јовановић.

⁹³⁴ Уредништво, *Резултати јануарског конкурса, Глас Цера* (слободне српске планине), бр. 46 (5. април, 1944), стр. 14.

капетана Јеремије Марјановића о победи над бројно надмоћнијим партизанима, објављује песма Момчила Милошевића *Буђење*, у којој се девојка, узбуђена доласком четника, обраћа мајци *Гледај, мајко, цела поноћ блиста од шлемова и погледа јасних; Брат до брата, сва им лица иста, Журно језде без говора гласних*.⁹³⁵ Другом приликом се уз текст осуде Љотићевог фашистичког режима појављује народна песма *Народ пева* у којој погинули син поручује мајци *Не плач' мајко, и не жали, Већ воштане свеће пали. Убила ме српска рука, Љотићевог петог пука*.⁹³⁶ Уредници *Гласа Цера* и *Шумских вести* Јанко Туфегџић и Србољуб Борић у ускршњем броју, 1944.године, оправдано скрећу пажњу да Други светски рат доноси лирику, чији је формални узор, у највише случајева *'Србијански венац'*, док је унутрашња садржина - оригиналан доживљај. Ову тврдњу поткрепљују песмом *Душан Јеремић*, која је, заиста, као преписана из познате збирке Милосава Јелића и садржи опис јунака са грудима од *гранита церских брда, пламеним погледом* и гласом ко гром, док за њим *гази до триста четника, смело ходе ко курјачка хајка*.⁹³⁷

Стил и тематика *Србијанској венца* препознају се и у равногорским песмама које су певане у Копаоничкој бригади Расинског корпуса југословенске војске у отаџбини. У овој јединици, 1943. и 1944.године, настају песме које опевају погибије капетана Милоша Гагића, капетана Влаховића, капетана Боре Деспотовића, поручника Благоја Ковачевића и других четничких првака, користећи јединствену матрицу по којој се прво пита *Краљ Перо* да ли је чуо да је неко погинуо, а онда даје образложење и песнички приказ трагичног догађаја. Аутор песме *Погибија Милоша Гагића* користи исти приступ у стиховима *Краљу Перо, јеси л' чуо, Да је Гагић погинуо? У Стопањи покрај пруге Убише га шванске слуге. Издадоше Бреснопољци Убише га*

---

⁹³⁵ Момчило Милошевић, *Буђење, Слобода или смрт, Глас Делиградског корпуса ЈВУО* (слободне српске планине), бр. 3-4 (фебруар-март, 1944), стр. 1.

⁹³⁶ *Народ пева, Слобода или смрт, глас слободних планина* (Издање Расинског корпуса ЈВУО), бр. 9 (16.април, 1944), стр. 4.

⁹³⁷ Драгутин Богавац, *Душан Јеремић, Глас Цера* (слободне српске планине), Ускршњи број (1944), стр. 1.

добровољци.⁹³⁸ Друге општије карактеристике четничког песништва је тешко сагледати кроз појединачне примере у четничкој периодици и запамћене песме у јединицама покрета Драже Михаиловића, али је целовитија слика лирике у редовима југословенске војске у отаџбини могућа анализом занимљиве и вредне књиге *Равногорске песме*, коју 1944. године уређује и штампа Штаб Чегарског корпуса ЈВУО.⁹³⁹ У поменутој збирци су објављене 62 песме, које несумњиво илуструју целокупно четничко песничко стваралаштво и разврстане у циклусе, указују на то да се поезија југословенске војске у отаџбини може поделити на песме које певају о отаџбини, родној груди, краљу и Дражи, равногорцима, шумама и планинама, четницима нишког, сврљишког и заплањског краја и локалним командантима. Отаџбинске песме започињу химном *Боже правде*, настављају се *Равногорским маршем* и песмом *Ој Србијо* и завршавају не тако познатом *Песмом устанка 1941*, у којој четници тврде да се *кораџи Драже чују свуд*, подсећају да је устанички *јуначки збор* одржан на Равној Гори и Суворору и истичу циљеве борбе стиховима *Народне се правде спрема суд Когод жели да смо његов роб Спремају му наше пушке гроб*.⁹⁴⁰ Циклус песама о краљу и Дражи потенцира оданост круни и спремност војске у отаџбини да сачувају краљу *место: Карађорђево дично престо*, док равногорске песме у први план стављају *чича Дражу* и *његову стражу*, подвиге равногораца, мобилизацијске позиве и злокобне претње да ће *српским издајцима пресудити камама* или *убићемо, заклаћемо ко са Дражом неће*.⁹⁴¹ Дуг је списак српских

---

⁹³⁸ *Погибија Милоша Гагића*, у: Петар Миладиновић, Александар Динчић, *Расински корпус српских четника Равне горе*, Ауторско издање, Крушевац, 2011, стр. 145.

⁹³⁹ Књига *Равногорске песме* је дуги низ деценија била сакривана и недоступна јавности. Збирку је сачувао господин Десимир Ћирковић из Глоговице, који је песмарицу наследио од оца Жике Ћирковића.

⁹⁴⁰ *Песма устанка 1941 (За слободу)*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 7.

⁹⁴¹ *Од Тополе па до Равне Горе*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 49.

издајника, из угла југословенске војске у отаџбини, и на њему се налазе *Љотићеви комесари*, *Недићеви зулумћари*, *Пећанчеви кокошари*, *Партизани олош прави*, што очигледно утиче да равногорска поезија има јако изражену идеолошку црту, у виду величања краља и сопствених војних формација и нападања неке од *издајничких* групација. Познатије равногорске песме су у књизи наведене без ауторских предзнака, али у делу поезије која је везана за Чегарски корпус, наведени су аутори под именима, иницијалима или псеудонимима Света, слепи кнез од Р.Г., христов војник или Д.Н. Петровић. Реч је вероватно о томе да су ове прве већ стекле статус народних песама, док су песме о Чегарском корпусу, капетану Мирку Ћирковићу и његовим четницима, плод познатих народних певача. Оне су у великој мери ослобођене норми и стереотипа равногорске лирике и имају значајно слободнију форму, што се сагледава у детаљнијем сликању појединих јунака и конкретних борби на Грамади, Тимоку и код Сврљига и сликовитим описима попут приказа *јуначке Србије*, *Где Морава наше поље мије*, *И Нишава кроз Клисуру бежи*, *А Ниш горди међ' две реке лежи*, *Где Кутином горски ветар дува И одмара планина се сува*.⁹⁴² Песме о Сувој планини, Јелици, Маљенику, Романији и другим горама које скривају четнике су лирскије од других равногорских песама и представљају спој дескрипције, емоција, распеваности и борбености.

Ако смо рекли да народно стваралаштво доживљава својеврсну обнову у антифашистичкој борби, онда се мора подвући да то, скоро у истој мери, важи и за четнички покрет, тако да с пуним правом можемо говорити о *четничкој* или *равногорској народној поезији*. Додуше, неке од равногорских песама имају порекло из комитских борби, балканских и Првог светског рата, али много већи број песама настаје у директном додиру са актуелним ратним догађањима. Прво што се запази при анализи поезије у окружењу југословенске војске у отаџбини, јесте то да се она по књижевним својствима не разликује пуно од партизанске народне песме, то јест, има сличне квалитете, попут популарности у народу, изворности и документарности и

---

⁹⁴² Света, *Чегарци*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 16.

недостатке, у виду снажне идеолошке обојености, мобилизацијских склоности и једноличне фразеологије. Занимљиво је да су књижевни историчари и истраживачи избегавали да укажу на заједничке народне изворе партизанске и четничке поезије и честу употребу истих мотива, тема, стихова, строфа и читавих песама, иако је поменута појава веома приметна. На пример, ако у партизанској песми имамо дистих *Свакој мајци треба да је дика, која има код Тита војника*, онда ће у четничкој песми бити *Свакој мајци треба да је дика Кад пошаље код Драже војника*.⁹⁴³ На сличан или истоветан начин се и на једној и на другој страни варирају добро познати мотиви мајке која тражи гроб свога сина (*У Србији гроб до гроба, тражи мајка сина свога*)⁹⁴⁴, шуме заштитника (*Мајка ми је шума Сув' планинка, Драга ми је пушка карабинка*)⁹⁴⁵ или погибије другова (*Ој Јелице, је л' ти жао Бојовића што је пао*).⁹⁴⁶ Теме и мотиви четничке и партизанске народне поезије се у тој мери поклапају да је у многим песмама могуће извршити једноставну промену симбола верности краљу и богу у иконографију револуције и обрнуто, а да се то у структури и изгледу песме не осети. Наравно, свесни смо тога да су четнички и партизански покрет дубоко супротстављени у Другом светском рату, али је чињеница да народне песме оба табора настају из истог врела и на сличним принципима, међу којима су, свакако, најважнији жеља да се тренутно реагује на ратне догађаје, испољавање колективних стремљења и функционалност песме. У четничким народним песмама запажено место има парафразирање политичких идеја и намера, али није ретка појава да се народни певач отргне од задатих идеолошких тема и створи сопствену визију рата и људске трагедије. У тим тренуцима би настајали најлепши стихови народне лирике југословенске војске у

---

⁹⁴³ *Опроштај са селом*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 31.

⁹⁴⁴ *Народ пева, Слобода или смрт, глас слободних планина* (Издање Расинског корпуса ЈВУО), бр. 9 (16.април, 1944), стр. 4.

⁹⁴⁵ *Опроштај са селом*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 31.

⁹⁴⁶ *Ој Јелице*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 48.

отаџбини, као што је то у песмама *Рањен војник поред друма* и *Планино* или у поетској представи одласка у бој, мириса барута и слике *Спустила се густа магла Покрај Дунава* *То не била густа магла Покрај Дунава Већ то била силна војска*.⁹⁴⁷

Четничка народна поезија је најизразитији вид књижевног стваралаштва у редовима југословенске војске у отаџбини, мада се у јединицама на терену или у некој врсти *цивилне* сарадње налазе Драгиша Васић, Григорије Божовић, Јанко Туфегџић, Ђуро Виловић, Нико Бартуловић, Боро Кесић и други већ афирмисани писци. Они из различитих разлога у рату мало раде на књижевном пољу и не стварају вреднија књижевна дела. Драгиша Васић, у годинама пред Други светски рат, уређује више пута забрањиван лист *Српски глас*, бави се политиком и адвокатуром и активно делује у Српском културном клубу, што се не може рећи и за књижевни рад, пошто је последњу књигу приповедака објавио још 1932.године. У данима капитулације, резервни официр Драгиша Васић се налази у Пријепољу, одакле, кријући се од Немаца, одлази у Горњи Милановац и потом на Равну гору, где га Дража Михаиловић поставља за помоћника и заменика. Представља велико изненађење што *овог господина, уместо у Лондону, ратних година затичемо у сукненом сељачком оделу, са белом брадом, остарелог, како се крије по србијанским планинама, како више следи него што усмерава равногорске омладинце*.⁹⁴⁸ Ратни дани Драгише Васића обавијени су непознаницама и противречностима, али се са сигурношћу може тврдити да током рата обавља важне дужности у вођству равногорског покрета и да га је избегличка влада у Лондону одликовала и унапредила у чин пуковника. Мало тога се зна о сукобима Драгише Васића са Дражом Михаиловићем, Стеваном Мољевићем и другим четничким вођама, страдању његове породице и, поготово, о трагичном крају 1945.године.⁹⁴⁹ Нема ни

---

⁹⁴⁷ *Спустила се густа магла*, у: *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944, стр. 52-53.

⁹⁴⁸ Мило Ломпар, *Профил Драгише Васића*, у: Драгиша Васић, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 25.

⁹⁴⁹ Драгиша Васић, као други човек равногорског покрета и пуковник, жали се у писму Дражи Михаиловићу 1945.године да је доведен у позицију да *без икакве дужности иде поред једне јединице просто као избеглица*. (Никола Миловановић, *Драгиша Васић, од грађанског бунтовника до*

документарних доказа да се познати предратни писац бави у рату књижевним стварањем, мада Васићева ћерка тврди да он током рата ради на рукопису *Историје Равне горе*, у којој на 600 откуцаних страна пише о историји саме Равне горе, априлском слому и капитулацији, покрету Драже Михаиловића и преговорима са партизанима. Те књиге данас нема, тако да се ратна активност Драгише Васића може ограничити на ширење идеја југословенске војске у отаџбини, пропагирање равногорског покрета и покретање и уређивање централних листова југословенске војске у отаџбини *Слобода и смрт* и *Равна гора* и *Билтена интелектуалаца на Равној Гори*.

У рату се публицистичким и политичко-пропагандним радом за потребе југословенске војске у отаџбини баве и предратни прозни писац Григорије Божовић и песник Јанко Туфегџић. Божовић после капитулације одлази из Београда за Пљевљу, где током рата уређује локални четнички лист *Пљеваљски вјесник* и обавља дужност секретара месног националног одбора, блиског Недићевој влади. Он објављује публицистичке чланке, држи говоре и ради на стварању услова да народ преживи рат, али напушта Пљевљу после почињених насиља над Муслиманима и упућује се у Ваљево. Књижевно стварање није у центру пажње Григорија Божовића током рата, тако да бележимо само штампање његове предратне приповетке *Последњи уздах* у *Антологији српских приповедака* (1943). Писац је 1944.године ухапшен и осуђен на смрт, на тајном процесу пред Војним судом Команде града Београда, уз образложење да је крив зато што је пружао *моралну помоћ* италијанском окупатору у Црној Гори и Санцаку и зато што је уређивао *издајнички лист*. Божовић је стрељан у ноћи између 1 и 2.јануара 1945.године, а његових 180 приповедака и око 440 путописа биће

контрареволуционара, Нова књига, Београд, 1986, стр. 395.) Васића су, по неким подацима, на крају рата стрељали комунисти у Бањалуци, док је по другим изворима страдао у Јасеновцу од усташа. Окружни суд у Београду је 2009.године донео пресуду о рехабилитацији Драгише Васића и тиме укинуо одлуку Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и помагача да је Васић *издајник народа*.

заборављени наредних пет деценија.⁹⁵⁰ Сличну ратну судбину има и унук Јанка Веселиновића, песник, приповедач и критичар Јанко Туфегџић, који, такође, страда у ратним сукобима 1944.године. Он у рату, као уредник пропаганде Церско-мајевичке групе корпуса југословенске војске у отаџбини, уређује и штампа лист *Глас Цера, Шумске вести*, сатирички часопис *Уљез* и билтене Церског корпуса. У листовима које уређује, капетан друге класе Јанко Туфегџић се, углавном, јавља публицистичким написима, али у народном памћењу остаје његова песма *На Церу*, написана августа 1944.године. Туфегџић у тој песми опомиње немачке окупаторе да су њихови војници и у претходном рату остављали своје кости на простору Цера и Србије, поручује да *овуда се не пролази, ту ми с' вуком другујемо* и поносно наглашава да су четници спремни да умру са песмом на уснама. У оквиру покрета југословенске војске у отаџбини активно делују и поједини хрватски писци који заступају антифашистичке и антикомунистичке идеје и пропагирају програм *интегралног југословенства*. Тако је некадашњи уредник *Књижевног југа*, прозни писац и публициста Нико Бартуловић у рату члан ужег одбора четничког Патриотског форума, док се књижевник Ђуро Виловић придружује четницима и ради у пропагандном одбору заједно са Драгишом Васићем и Стеваном Мољевићем.⁹⁵¹ У заоставштини Ђуре Виловића пронађен је рукопис *Крвава црква - хрватски попови и фратри у распаду Југославије и у покољима Срба*, у коме се детаљно образлаже улога католичке цркве у усташким злочинима.

Анализом живота и рада познатијих предратних писаца у редовима југословенске војске у отаџбини, може се закључити да се они у рату најмање баве књижевним радом и да су пре свега активни на политичко-пропагандном пољу. Зато се, с пуним правом, ратна књижевност југословенске војске у отаџбини може свести

---

⁹⁵⁰ Одељење за рехабилитацију Окружног суда у Београду донело је маја 2008.године решење којим је усвојен захтев за рехабилитацију *Григорија Божовића*. Том приликом, суд је утврдио да је Григорије Божовић био велики хуманист и личност која је настојала да зближи припаднике различитих народа и верских заједница, те да му је суђено из политичких и идеолошких разлога.

⁹⁵¹ Поједини извори говоре да је Нико Бартуловић погинуо у четницима 1943.године, док други указују на то да је страдао од комунистичких власти 1945.године. Ђуро Виловић је као један од најближих сарадника Драже Михаиловића осуђен 1946.године на затворску казну од седам година.

на раширену народну четничку поезију, која је објављивана у листовима и ретким збиркама народне лирике. С друге стране, период окупације у Србији под немачком управом и Владом националног спаса Милана Недића (1941-1944) *није био период потпуног мртвила* и у Србији се *све време окупације одвија доста богат културни живот*.⁹⁵² Недићев режим тврди да има улогу спасиоца српског народа, што покушава да оствари очувањем мира, осудом борбе против окупатора, збрињавањем избеглица од усташког терора и просветном и културном политиком која полази од величања српске прошлости, критике Југославије и грађанске демократије и развијања тезе о пријатељству српског и немачког народа. Не може се оспорити да су на тим основама учињени значајни резултати у покретању јавног и културног живота у ратним условима са изузетно активним деловањем на плану позоришне, ликовне, музичке и филмске уметности. Вредна пажње је и књижевна делатност која се огледа у великом броју књижевних манифестација, предавањима на теме из српске књижевне историје, књижевним конкурсима, објављеним књигама и књижевним прилозима у новооснованим листовима. Нове власти нису обележавале само дотадашње важне датуме књижевне прошлости, попут *Вуковог сабора* или *Дана Светог Саве*, већ су 1942.године установили и нови празник *Дан српске књиге* у циљу успостављања *духовне вертикале* са заслужним прецима, повратка на традиционалне и националне књижевне вредности, обнове *изворног националистичког духа* и помена на преминуле српске писце. Важну улогу у српском књижевном животу под окупацијом имају предавања, књижевне вечери и свечане академије на тему развоја српске комедије и српског народног песништва или живота и дела Ђуре Јакшића, Алексе Шантића, Војислава Илића и Стојана Новаковића, док вечери српске родољубиве, љубавне и мисаоне лирике на Коларчевом универзитету привлаче велику пажњу књижевне публике, пошто на њима најпознатији српски глумци говоре стихове највећих српских песника. Популарни литерарни радио програми *Српски књижевници пред микрофоном*, такође, потврђују да књижевност у ратним данима има велики значај, што се види и по напорима да се у наставне планове и програме гимназије и

---

⁹⁵² Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 5

универзитета уведу нова имена из историје српске књижевности и савременог књижевног стваралаштва.⁹⁵³ Књижевна питања се често разматрају и у ратним листовима, тако да у анкети листа *Обнова* Велибор Јонић и Владимир Вујућ инсистирају да књижевност и уметност буду националне и да писци и уметници прогледају *српским оком* и *српском мишљу*, док Светислав Стефановић тражи да књижевност *сасвим раскрсти с разним интернационалним, белосветским идеологијама, и да се окрене стварним проблемима српског народа*.⁹⁵⁴ С друге стране, анкета у *Новом времену* указује на то да се у ратном периоду највише читају класици и дела савремених писаца Стевана Јаковљевића, Григорија Божовића, Душана Радића и Петра Петровића.

Књижевни живот у окупираној Србији је најлакше пратити на страницама дневне и недељне штампе, пре свега у Београду, мада не треба потценити ни књижевне садржаје у листовима у другим градовима, поготово, у новосадској *Новој пошти*.⁹⁵⁵ Новине су у Београду покренуте одмах после успостављања окупаторске управе и оснивања *Српског издавачког предузећа*, тако да се први број *Новог времена* појављује већ 16.маја 1941.године. Синтезу предратног *Времена* и *Политике* уређују у окупацијским условима Предраг Милојевић, Милош Младеновић и књижевник Станислав Краков, чијим доласком културна рубрика у листу постаје много боља. *Ново време* редовно прати културне догађаје, а у њему се прве ратне године (13. и

---

⁹⁵³ Учешће у радио емисијама прихватили су Милан Кашанин, Светислав Стефановић, Милош Ђурић, Тодор Манојловић, Драгутин Илић-Јејо, Десимир Благојевић, Дамњан Ковачевић, Момчило Милошевић и Мића Димитријевић, док су у наставне планове и програме за гимназије и универзитет уврштена дела Владимира Велмар-Јанковића, Ђуре Димовића, Бранка Лазаревића, Исидоре Секулић, Милана Кашанина, Григорија Божовића, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Светислава Стефановића, Владислава Петковића-Диса, Велимира Живојиновића-Масуке, Мирка Королије, Десанке Максимовић и Драгољуба Филиповића.

⁹⁵⁴ Светислав Стефановић, *Могућности нашег књижевног стварања*, **Обнова** (Београд), бр. 295 (23.јун, 1942), стр. 6.

⁹⁵⁵ У *Новој пошти* су прештамповане приче предратних приповедача и објављено је више од стотину новинских кратких прича и приповедака. Кратке приче Ивана Кркљуша, Велислава Спасића и других писаца су углавном сентименталног карактера и без видљивијег уметничког квалитета.

14.августа) објављује антикомунистички *Апел српском народу*, који су под притиском окупатора потписали бројни српски научни и културни радници. Међу њима се налазе и писци, књижевни критичари и издавачи, попут Вељка Петровића, Светислава Стефановића, Владимира Велмар-Јанковића, Симе Пандуровића, Дамњана Ковачевића, Владимира Вујића, Петра Ј. Одавића, Синише Кордића, Миодрага Ибровца или Светислава Б. Цвијановића, док су *Апел српском народу* за борбу против комуниста избегли или одбили да потпишу Исидора Секулић, Иво Андрић и неки други писци.⁹⁵⁶ У *Новом времену* се редовно, све до октобра 1944.године, објављују књижевни прилози, са посебно богатим лирским садржајима у божићним и ускршњим бројевима. Београдски поподневно-вечерњи информативни лист *Обнова* има важну улогу у уздизању *духовне снаге и културне свести* становништва у Србији, у периоду од 1941. до 1944.године, мада има краће чланке и коментаре од *Новог времена*.⁹⁵⁷ У листу се објављују песме, кратке приче српских и страних аутора, као и романи у наставцима. Задатак *Обнове* је да буде програмски, идеолошки и борбени лист, а сам назив симболизује *настојања Недићеве владе да се обнови материјално стање и дух српског народа и отворе очи неупућенима у тешким данима борбе против комуниста*.⁹⁵⁸

Један од уредника *Новог времена* и *Обнове* је прозни писац и публициста Станислав Краков. Нажалост, Краков у рату мало ради на пољу књижевности и сва

---

⁹⁵⁶ На овај документ реагује Друштво српских писаца и антифашиста, које са Рудника упућује *Проглас српском народу*. У прогласу се наглашава да су српски писци и уметници, прогресивно опредељени, пошли с народом у борбу, *у шуму, двоструко наоружани пером и пушком, кичицом и бомбом*, док се за потписнике апела тврди да су у питању *они исти којима су Хитлерови комесари дали ухљебљење*, мада је било и оних који су *просто морали да потпишу ту мистификацију*. (Ђорђе Радишић, *Култура у народноослободилачкој борби*, Вук Караџић, Београд, 1988, стр. 73.)

⁹⁵⁷ Први број *Обнове* појављује се 6.јула 1941.године и лист редовно излази до англоамеричког бомбардовања Београда 16.априла 1944.године, да би, после краће паузе, од 10.маја до 5.октобра 1944.године, опет редовно излазио, али на смањеном броју страна. Уредници *Обнове* су Милан Јовановић Стоимировић, Станислав Краков и Ратко Живадиновић

⁹⁵⁸ Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944*, Матица српска, Институт за књижевност и језик, Београд, 2001, стр. 209.

своја знања и способности ставља у службу пропаганде Недићеве владе, често водећи полемике са југословенском владом у егзилу, четничком штампом и *краљевим гардистом* Дражом Михаиловићем. Он, у бројним текстовима и одговорима Радио Лондону, тврди да су *хушкачи који су увели народ у бесмислени рат* криви за страдања народа, набраја четничке злочине, подвлачи да је сурови грађански рат потпаљен и подстицан *безобзирним хушкањем* из Лондона и Каира и поставља реторско питање *Ко издајнички делује против сопственог народа: ми који у окупираној земљи чинимо све да српски народ спасемо и одржимо, или ви који га за туђи рачун немилосрдно истребљујете.*⁹⁵⁹ Краков никада не прави разлику између *три непријатеља српства* - усташа, партизана и четника Драже Михаиловића и посебно потенцира одговорност четника за злочине против припадника Недићевих и Љотићевих снага. Многи ставови Станислава Кракова би се данас могли прихватити као заступање једног од различитих и супротстављених идеолошких становишта српског народа у Другом светском рату, што се не би могло рећи и за његово одушевљавање нацистичком Немачком и самим Хитлером. Оно се посебно огледа у репортажама и путописима Станислава Кракова из Немачке, насталих у пролеће 1943.године, у којима свака реч упућује на *надмоћ немачког духа*, док се пут повратка Србије у Европу види у што тешњем ослањању на Хитлерову Немачку. Репортаже и путописи су једини текстови Станислава Кракова из периода Другог светског рата који имају одређене књижевне елементе, мада су и у њима литерарни квалитети у сенци пропагандних циљева репортера који и у *четвртој години тоталног рата* најављује сигурну победу Немачке. Када се ослободи жеље или обавезе да пропагира политичке идеје, Краков пише много лепше и модерније, што се види по занимљивим и садржајним путописима из Туниса и Марока, објављеним у *Новом времену* 1943.године.⁹⁶⁰ Политички ангажман ће условити да Станислав Краков

---

⁹⁵⁹ Станислав Краков, *Мој први одговор Радио Лондону*, **Ново Време** (Београд), бр. 298 (30.новембар, 1943), стр. 3.

⁹⁶⁰ Станислав Краков у дивној путописној репортажи из Марока пластично и натуралистички слика ратничко племе Тетуанаца и њихову *дивљу одлучност и поноситост, која је била као знак племства код ових јуначких планинаца* (Станислав Краков, *Тетуан престоница бунтовног Рифа*, **Ново време** (Београд), бр. 826 (6,7 и 8.јануар, 1944), Божићни додаток). Поред Кракова, путописне репортаже у току

октобра, 1944.године, избегне из Србије и настави живот у емиграцији, док ће његово књижевно дело, у једном дужем периоду, бити протерано из српске књижевности и потпуно непознато за послератне генерације.⁹⁶¹ Краков ће у емиграцији написати монографију о рођаку и сараднику Милану Недићу, у две књиге, и у њој обухватити и друге појаве и догађаје из рата и окупације, док је ћерка сачувала рукопис који ће издавачи *Наш дом* и *Војно дело* штампати под насловом *Живот човека на Балкану*. Мемоарско-публицистичка проза Станислава Кракова одликује се приказивањем људских судбина у драматичним историјским сукобима, *црнотуморним* сликама и преплитањем журналистичких и документарних елемената.⁹⁶² Ово дело има завидне књижевно-уметничке вредности, а још је значајније због блискости са Краковљевом ратном прозом и могућности да се уверљиво документује колико је у његовим романима било фикције или фактографије. Бег од комуниста кроз аустријске Алпе описује Краков у другом делу књиге *Живот човека на Балкану*, док у двотомној монографији *Генерал Милан Недић*, штампаној у Минхену (1963, 1968), не исказује литерарне претензије, али пружа поуздане податке о војној каријери Милана Недића у Првом светском рату, министровању у влади Цветковић-Мачек и деловању током Другог светског рата.

Станислав Краков води, у једном кратком периоду, Одсек за пропаганду организације *Збор* Димитрија Љотића, што многе савременике наводи на закључак да је лист *Обнова* близак тој групацији. Такве вести су демантоване више пута, али никакве сумње не постоје око тога да недељни лист *Наша борба* представља незваничну публикацију политичко-војне организације *Збор* и да политику листа

окупације пишу Владан Сотировић, Никола Маринковић, Божа Најдановић, Младен Бабић и други писци. Највише репортажа појављује се на тему живота у Немачкој, а литерарне и уметничке вредности изражене су у написима Боже Најдановића и Младена Бабића.

⁹⁶¹ Станислав Краков се из Аустрије пребацио у Швајцарску, где је 1968.године умро заборављен, пошто није хтео да се придружи ниједној емигрантској организацији.

⁹⁶² *Живот човека на Балкану* пише Краков у изгнанству, већ тешко оболео. Књига је остала незавршена и објављена тек три деценије након пишчеве смрти (Станислав Краков, *Живот човека са Балкана*, Наш дом, Београд, 1997.).

диктира Димитрије Љотић.⁹⁶³ *Нашу борбу* уређују Ратко Парезанин и др Димитрије Најдановић, који припадају кругу интелектуалаца, културних, просветних и јавних радника, привржених идеологији *Збора*. Најзначајнији књижевни прилози у *Нашој борби* су, заправо, осврти и напади на левичарске и надреалистичке писце, пропраћени изводима из песама и прозе Монија де Булија, Марка Ристића, Радована Зоговића, Душана Матића, Александра Вуча, Ристе Ратковића и Оскара Давича, тако да смо у том недељнику *на чудан начин добили први избор из текстова авангардне и социјалне књижевности, упркос томе што су они служили да покажу сву 'трулеж' и 'декаденцију' те књижевности.*⁹⁶⁴ Запажен допринос српској књижевности и култури у целини, у ратним данима, даје *Просветни гласник*, пре свега, вредним књижевним, историографским и филозофским студијама и научним радовима из историје уметности. *Просветни гласник* је службено гласило Министарства просвете и вере и у потпуности делује у складу са програмом Владе националног спаса.⁹⁶⁵ На иницијативу Министарства просвете и вера покреће се и недељни информативно-политички лист *Српски народ*, изузетно важан за српску књижевност, како по оригиналним књижевним радовима, есејима и приказима објављених књига, тако и по одређењу да расписивањем конкурса за најбољу песму, приповетку, роман и драму подстакну књижевно стваралаштво, разбуди *књижевне и стваралачке снаге* и разбију *атмосферу духовног мртвила*. На омладински књижевни конкурс *Српског народа* се, на пример, јавља више од три хиљаде средњошколаца и сеоских омладинаца, награде најбољима додељује лично министар просвете и вера Велибор Јонић, а говор држи председник жирија Сима Пандуровић. Висок ниво званица на додељивању награда литерарно надареним омладинцима, пажљив избор познатих књижевника за чланове жирија на конкурсима, широке рекламне активности и афирмисање победника говори да *Српски*

---

⁹⁶³ Први број *Наше борбе* појављује се 7. септембра 1941. године, а угашен је после тачно годину дана, јер је последњи 53. број објављен 6. септембра 1942. године.

⁹⁶⁴ Бојан Ђорђевић, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944*, Матица српска, Институт за књижевност и језик, Београд, 2001, стр. 433.

⁹⁶⁵ *Просветни гласник* почиње да излази јануара, 1942. године, док се последњи број штампа марта, 1944. године.

народ заиста чини све што може да развије књижевне активности у окупираној Србији. Зато и не чуди што је у анализама достигнућа на пољу културе, поводом трогодишњице Владе националног спаса, високо вреднован рад *Српског народа* на пропагирању културе и сврстан у највећа остварења, заједно са радом Коларчеве задужбине, позоришним животом и богатом издавачком делатношћу.⁹⁶⁶

Анализа књижевних прилога у листовима омогућава одређена запажања о књижевном стваралаштву у окупираној Србији, али целовиту слику могуће је добити само и сагледавањем сложених активности на пољу издавања књига и брошура. Податак да је само у првој ратној години одштампано 264 хиљада примерака школских уџбеника и 40 хиљада примерака књига говори о плодном раду издавачких кућа. Водећу улогу у издаваштву има издавачко предузеће *Југоисток*, основано у августу 1941.године, после преузимања дела активе акцијског друштва чувеног предратног издавача Геце Кона.⁹⁶⁷ Челни људи *Југоистока* настоје да обезбеде планско и континуирано издавање књига и јасно промовишу жељу да издавачка кућа постане *огњиште српског културног живота* и центар књижевног рада. Милион објављених свезака говори да је продукција књига *Југоистока* и других издавача, заиста, тако обимна да се ствара утисак, готово, *нормалног* књижевног живота са новим издањима књига, промоцијама, приказима и критикама најновијих дела. Додуше, треба истаћи да највећи део поменуте продукције припада објављивању књига из српске књижевне

---

⁹⁶⁶ У другом светском рату се појављује 120 бројева недељника *Српски народ*, почев од 6.јуна, 1942.године, па до 30.септембра, 1944.године. Главни уредник листа је министар Велибор Јонић, а његов заменик и први човек листа Милош Милошевић.

⁹⁶⁷ Геца Кон (1876-1941) је један од најзначајнијих српских издавача. У Првом светском рату окупационе власти хапсе 1916.године Гецу Кона и интернирају га у концентрациони логор код Нежидера, због штампања календара *Ратник*, у којем се величају српске победе над аустроугарским трупама. Судбина Геце Кона у Другом светском рату је много трагичнија. Немачки окупатор убија 1941.године Гецу Кона и скоро све чланове његове породице. Целокупна имовина породице Кон је заплена, а највреднији део књижног фонда пренет је у библиотеке Беча и Берлина. Издавачку кућу Геце Кона преузело је 1941.године предузеће *Југоисток*, које је после ослобођења претворено и Издавачко предузеће *Просвета*.

историје, попут избора из српске народне поезије, *Горског вијенца*, *Изабраних песама* Ђуре Јакшића, романа Јакова Игњатовића, приповедака Лазе Лазаревића, драма Милована Глишића, Стевана Сремца и Јована Стерије Поповића. Плодан издавачки рад бележе *научна*, *пољопривредна* и *Дечја библиотека* са књигом Николе Трајковића *Сироче и богаташ*, неколико мањих збирки прозе и стиховима Десанке Максимовић, намењених деци, а *Југоисток* велику пажњу поклања и штампању књига из немачке литературе, пре свега у оквиру едиција *Немачка библиотека*, *Светски роман* и *Бисери*.⁹⁶⁸ Појављују се и други издавачи, попут *Златне књиге* са издањима дечје лектире или издавачке просветне задруге ИПРОЗ, која само у 1943. години публикује педесетак наслова популарних издања, књига и брошура политичког и белетристичког садржаја и превода. После двогодишње паузе, почиње да ради и *Српска књижевна задруга*, која, пред крај рата, објављује два кола у препознатљивом плавом повезу и са дванаест занимљивих и вредних књига. Прва књига, објављена у време окупације, јесте *Село* Стојана Новаковића, а у 44. колу појављују се још *Гетеова књига*, *Лимунација на селу* Стевана Сремца, *Чланци и есеји* Хенрика Барића, антологија Младена Ст. Ђуричића и Боривоја Јевтића *Савремена српска приповетка* и *Нова антологија српске лирике, првог доба* у избору и редакцији Светислава Стефановића. Прва књига у новом 45. колу је наставак Стефановићеве антологије, а после ње *Српска књижевна задруга* објављује Шекспировог *Млетачког трговца*, дело Јеле Спиридоновић-Савић *Сусрети*, *Приповетке* Момчила Настасијевића, *Сељаков псалам* белгијског писца Феликса Тимерманса и књигу есеја Тодора Манојловића *Огледи из новије српске књижевности*. Светислав Стефановић у *Српском народу* указује на то да се *Српска књижевна задруга* у ратним условима *враћа сад на оно место са кога је пре педесет година отпочела свој рад, у оквиру мале Србије. У основи и са истим задацима, само са много већом одговорношћу пред садашњим и будућим генерацијама,*

---

⁹⁶⁸ Немци су свој утицај у Србији ширили и преко литературе, тако да је било много превода српских издавача, док је, за само две године (1941-1943), увезено више од 250 хиљада примерака немачких књига. Мора се признати да је сарадња ишла и у супротном правцу, те да су плански превођена и дела српских писаца на немачки језик.

и на истим темељима српске књижевне традиције, али и са императивом обнове и са постулатом ревизије вредности.⁹⁶⁹

Књижевници су изузетно активни у раду издавачких кућа, најчешће у својству сарадника или уредника, али било је и писаца који су водили издавачка предузећа. Директор издавачког одељења у *Југоистоку* је писац и публициста Ратко Парезанин, који у данима окупације пружа подршку Влади народног спаса генерала Недића, уређује листове *Наша борба* и *Записи* и обавља дужност шефа *васпитне службе* у Српском добровољачком корпусу. Парезанин даје велики допринос обимној издавачкој делатности *Југоистока*, објављујући дела из књижевне баштине српског народа и трагајући за новим књижевним вредностима, а са сличним делатностима наставља и после рата, у емиграцији.⁹⁷⁰ Такву прилику није имао један од водећих људи у књижевном животу окупирани Србије и председник тадашње Српске књижевне задруге Светислав Стефановић, који је 1944.године, стрељан као *ратни злочинац и непријатељ народа*.⁹⁷¹ Тешко је у ратном деловању Светислава Стефановића пронаћи елементе за тако сурову осуду и стрељање, мада није спорно да Стефановић пре и у току рата објављује чланке у штампи са политичким ставовима који не одговарају комунистима због залагања за што тешњу повезаност Србије са Немачком и доследног супротстављања *либерализму и комунизму*. У поменути

---

⁹⁶⁹ Светислав Стефановић, *Српска књижевна задруга наставља рад на културној обнови Србије, Српски народ* (Београд), бр. 4 (26. јун, 1942), стр. 13.

⁹⁷⁰ У избегличком логору војника Равногорског покрета и Српског добровољачког корпуса, код варошице Еболи у јужној Италији, Ратко Парезанин, већ 1945.године, окупља око себе већи број прозних писаца, романсијера, песника и новинара и покреће листове *Шумадијски гласник*, *Шести септембар* и *Луча* и књижевно гласило *Под маслинама*. Парезанин током емигрантског живота штампа књиге *Други светски рат и Димитрије Љотић* (1971), *Моја мисија у Црној Гори* (1974) и *Млада Босна и Први светски рат* (1974).

⁹⁷¹ Светислав Стефановић је 1944.године оптужен и стрељан због пропагирања идеологије фашизма, превођења Мусолинијеве књиге *О корпоративној држави*, наводног прогона књижевника и учешћа у раду међународне комисије, под немачким покровитељством, која је утврдила да су за ратне злочине у Украјини криви припадници Црвене армије. Најновија истраживања су показала да је злочин заиста био дело Црвене армије, док за друге злочине није ни било доказа у оптужници.

ставовима, ако се изузму националсоцијалистичке идеје, има много тачних оцена и запажања, потврђених у будућим историјским догађајима, које, свакако, не могу бити разлог за погубљење овог песника, драмског писца, критичара, есејисте и преводиоца. Још теже је његову кривицу тражити у раду на културној обнови Србије и издавачкој делатности током окупације, јер плод Стефановићевог управљања Српском књижевном задругом, од 1942. до 1944.године, није ништа друго до објављивање 44. и 45. Задругиног кола.⁹⁷² Светислав Стефановић је после Другог светског рата оптуживан да је дотадашњу културну и књижевну оријентацију Српске књижевне задруге тенденциозно преокренуо и усмерио ка немачкој култури и књижевности, али чињенице говоре да је у прва два одштампана Задругина кола само једна књига припадала немачкој књижевности. Слична ситуација је и у групи од 72 откупљена рукописа, предвиђених за штампу, међу којима преовлађују наслови и аутори из српске културе и књижевности попут *Летописа попа Дукљанина*, дела Симе Матавуља или есеја Симе Пандуровића. Видљиво је да Стефановић вредно ради на организационим пословима Српске књижевне задруге, али велики допринос српској књижевности даје и уређујући *Антологију новије српске лирике*, преведећи Шекспира и пишући песме. Другим речима, чини све што може да у тим дугим, неизвесним и тешким ратним месецима спаси и сачува *све оно што се сачувати могло* и обезбеди наставак рада Српске књижевне задруге и других културних установа. Почетком октобра 1944.године, Светислав Стефановић може да напусти земљу, као и многи други, али остаје у Београду пошто је потпуно сигуран да ништа лоше није урадио током Другог светског рата. Нова комунистичка власт мисли другачије и Светислава Стефановића осуђује на смрт стрељањем, док истовремено покушава да два ратна кола Српске књижевне задруге избрише из књижевне историје српског народа.⁹⁷³

---

⁹⁷² Министарство просвете и вера у Недићевој влади је формирало Комесарску управу 12.јуна 1942.године и за чланове управе одредило Бранка Лазаревића, Тодора Манојловића, Драгутина Костића, Младена Ђуричића, Илију Ђукановића, Јеремију Станојевића и Светислава Стефановића. На првом састанку комесарске управе је за председника изабран Светислав Стефановић.

⁹⁷³ Ванредна скупштина СКЗ је већ 22.априла 1945.године, донела одлуку да се ратна издања Комесарске управе прогласе ништавним, њени чланови жигошу као издајници и да сви књижевници

Српски књижевници на окупираним подручјима исказују у Другом светском рату озбиљне намере да се баве антологичарским пословима и ревизијом дотадашњих књижевних оцена. Тако, на пример, Сима Пандуровић, тадашњи шеф одсека за културу у београдској општини, критикује раније антологије и тражи да будућа *права антологија српске поезије* буде заснована на *родољубивости, националном осећању, складу вредности и уметничких квалитета* и да обавезно буде ослобођена *некњижевних тенденција, југословенске ступидности и старих клишеа*.⁹⁷⁴ Пандуровић се за антологију залаже на нивоу теоретске расправе, док Светислав Стефановић реализује пројекат *Антологије новије српске лирике* и објављује антологије два, од планирана три књижевна доба. Он покушава да рехабилитује Лазу Костића, Диса и неке друге песнике, који су, по његовом мишљењу, били запостављени и жели да *антологија* буде нешто ново у односу на чувену антологију Богдана Поповића. По објављивању антологије видело се, ипак, да је Стефановићев избор песника заправо истоветан са Поповићевим, изузимајући песника Милорада Митровића. Значајније су разлике у броју песама појединих песника, па је тако запажено присуство самог Стефановића са 26 песама, Милете Јакшића са 23, Лазе Костића са 21-ом, Божидара Николајевића са 19, Војислава Илића Млађег са 14 или Диса са осам песама. Стефановић у предговору *Антологије* наглашава да у српској књижевности нема радикалног прекида *са књижевном традицијом своје блиске па чак ни даље прошлости* и подсећа на немањићко наслеђе које преко Дучићевих *помпезних сонета* и Ракићевих *мајстетичних строфа* одјекује све до *мистичког национализма*

врате добијене хонораре. Било је предлога и да се ратна издања СКЗ исеку и спале на ломачи. Прва књига коју је СКЗ штампала после рата, збирка изабраних приповедака *Кроз борбу и страдања* (1947.године), носила је број 301, односно исти број као и издање поништеног 44.кола. Уследило је још пет других књига и комплетно 46.коло са шест нових остварења и новом годином издања. Тако је СКЗ скоро пола века имала два кола под бројевима 45 и 46. Тек у јуну, 2002.године, скинута је *забрана и идеолошка анатема са Задругиних издања објављених у време Другог светског рата*.

⁹⁷⁴ Сима Пандуровић, *За праву антологију наше поезије*, **Ново време** (Београд), бр. 826 (6,7 и 8.јануар, 1944), Божићни додатак.

Момчила Настасијевића, Јеле Спиридоновић, Војислава Илића Млађег, Божидара Николајевића и Данице Марковић.⁹⁷⁵

Видљиво је да Стефановић, у антологији и другим написима, инсистира на традиционалистичким и националним схватањима и опредељењу да српска књижевност треба да се бави, пре свега, проблемима српског села, српске земље и српског народа. На тој линији је и лирика коју Светислав Стефановић ствара током Другог светског рата, што је у великој супротности са комплексним, дискурзивним, космичким и космополитским стремљењима у његовој поезији из ранијих периода. Стефановић објављује десетак песама у *Новом времену*, *Обнови* и *Српском народу*, углавном у свечаним ускршњим и божићним бројевима. Неке од њих припадају неким ранијим циклусима, попут *Песме о Хенилу* или стихова из *Панонских легенди*, али има и оних које су део актуелног историјског тренутка. Сонет *Божих 1941* и песме *Молитва*, *Велики дан* и *Вјерују стегнута срца* плод су Стефановићевог емотивног обраћања Богу за *чедни мир и спас јасала* и молитве да Бог буде *штит и спас* српском народу и помогне му *да веру сачува, душу и дом*.⁹⁷⁶ Песник исказује веру у бога и снагу *срца косовског рода* кроз стихове *Верујем у једнога Бога истинитога*, *Верујем да Правда умрла није*, *Верујем у право народа мога - Верујем у Васкрс Србије*.⁹⁷⁷ Занимљиво је да песме *Молитва* и *Вјерују* Стефановић објављује прво 1942.године, а потом опет у 1944.години, са очигледном намером да подвуче како само вера у Бога може спасити Србију. Стефановићева теза о потреби афирмације српског села и новог поретка налази лирски израз у сонету *Село* и песми *Мисија*, у којима позива српски народ да се окане *разарања, оргија и тирова* и врати *на пут божји и на грудну родну* -

---

⁹⁷⁵ Светислав Стефановић, *Нова антологија новије српске лирике*, књ. 1 (прво доба), СКЗ, Београд, 1943, стр. 20-21.

⁹⁷⁶ Светислав Стефановић, *Божих 1941*, **Обнова** (Београд), бр. 158 (5,6,7,8 и 9.јануар, 1942), Божићни додатак, стр. 2.; Светислав Стефановић, *Молитва*, **Обнова** (Београд), бр. 158 (5,6,7,8 и 9.јануар, 1942), Божићни додатак, стр. 8.

⁹⁷⁷ Светислав Стефановић, *Вјерују стегнута срца*, **Обнова** (Београд), бр. 230 (4,5 и 6.април, 1942), стр. 11.

на вечно Село и на његов мир.⁹⁷⁸ Додуше, *вечно село и његов мир* из 1943.године су 1940.године у листу *Наш пут* били *словенско село и словенски мир*, док први стих предратне песме *мисију смо Словенства издали* прераста у ратним условима у *Мисију смо рода свог издали*. Разлози Стефановићеве аутоцензуре су јасни и налазе се у чињеници да је у окупацији тешко било објавити песму везану са словенске народе, сем ако се они не позивају на промену политике, као што то Стефановић чини у песми *Хеј словени*. Најуспелију и најзначајнију ратну песму *Раде Неимар* објављује Стефановић у *Српском народу* и њоме гради култ *Величанства Рада*, супротстављен митологији Марка Краљевића. Он је, наиме, сит глорификације *тог Марка што друмове царске оре*, слави *смерног неимара царског* и топло, версификаторски вешто супротставља стварање и рушење, рат и мир, у стиховима *Света ми дође сад рука Рада Неимара*, *Што куле и мостове зида и божје гради дворе*, *Виле и тајни дуси чудесно са њим зборе*, *Он тајним силама диже што и сам Демон обара*. *Сва су већ царства и славе прошлости нема и сива*, *О толкој борби и крви и саме песме већ ћуте - Само Радове градње стоје ко нетакнуте*.⁹⁷⁹ Светислав Стефановић у сонету *Раде Неимар*, не само поетскије, већ и прецизније него ли што то чини у политичким чланцима, указује на то да су основе његовог ратног ангажовања усмерене ка националној обнови, духовном препороду српског народа и фаворизовању градитеља трајних вредности. Нема сумње да и песма *Раде Неимар* остаје трајна вредност српске лирике, мада су историјске околности учиниле да се не остваре предвиђања Радивоја Ђисаловића, како ће ови стихови бити програмска песма и *смела химна наше нове националне револуције*, док ће Светислав Стефановић бити *означен као пророк који је у најтежим временима, када се радило о бити или не бити, осветљавао путеве новим српским нараштајима*.⁹⁸⁰

---

⁹⁷⁸ Светислав Стефановић, *Мисија*, **Српски народ** (Београд), бр. 3 (23.јануар, 1943), стр. 11.

⁹⁷⁹ Светислав Стефановић, *Раде Неимар*, **Српски народ** (Београд), бр. 1 (Божих, 1943), стр. 17.

⁹⁸⁰ Р.В. Ђисаловић, *Поезија Светислава Стефановића*, **Просветни преглед** (Београд), бр. 1-2 (јануар-фебруар, 1943), стр. 40.

Није Светислав Стефановић једино познато песничко име, чији се стихови појављују у српској периодици под окупацијом. Београд 1943.године достојно обележава шездесет година живота и четрдесет година књижевног рада Симе Пандуровића и том приликом се у *Српском народу* објављују Пандуровићеве старе песме *Судбина* и *Носталгија* и више књижевних критика о његовој поезији. Сима Пандуровић је, свакако, најбољи српски песник који живи у Београду под окупацијом, али он у тим ратним данима мало пише и објављује.⁹⁸¹ Потпуно је природно да у таквим околностима већу пажњу привлаче нови стихови Тодора Манојловића, Десимира Благојевића, Веселина Филиповића, Митрофана Матића и већ поменуто вредно песничко дело Ранка Младеновића *Пролетњи растанак са сином*. Песме Тодора Манојловића објављују се искључиво у божићним и ускршњим бројевима *Новог времена* и *Српског народа* и по правилу су посвећене управо *божићним поворкама, ускршњим терцинама, Витлејемској молитви* и религијском мистицизму. Манојловић религиозним темама приступа на рационалан или спиритуалан начин, а повремено у *религијским* песмама можемо препознати Манојловићеве асоцијације на рат и окупацију, поготово у тврдњама да *божић је чаробна оаза У језивој пустињи зиме, Баш усред пустиње, Баш тачно на пола пута Којим се мора проћи*.⁹⁸² Ипак, у целини гледано, може се оценити да Тодор Манојловић, баш као и у Првом светском рату, у поезији тражи уточиште од рата и сурове стварности, што је још видљивије у песмама *Меланхолија* и *Виђење*. Сећања на *минула срећна летовања* су повод да

---

⁹⁸¹ Комунистички Суд части је осудио 1945.године Симу Пандуровића на пет година губитка српске националне части због објављивања текстова у ратном периоду, иако је Пандуровић, заправо, објавио само два текста и дао један интервју. У једном тексту се Сима Пандуровић залаже за нову антологију српске поезије, у другом испољава изразиту антијугословенску оријентацију, док у интервјуу позитивно оцењује рад Јована Скерлића. Целокупну слику Пандуровићевих књижевних активности под окупацијом добијамо када већ поменутом појављивању у периодици придодамо превод драме Герхарда Хауптмана “*Колеге Крамптона*”, избор и писање предговора *Изабраним песмама* Ђуре Јакшића и неколико говора на Коларчевом универзитету поводом додељивања награда омладинцима и средњошколцима и у част Алексе Шантића.

⁹⁸² Тодор Манојловић, *Божић-Оаза, Српски народ* (Београд), бр. 2/3 (Божић, 1944), стр. 16.

Манојловић песнички слика буру, таласе, палме и маслине, галебове и један *горди мраморни лук*, који је некада био место на коме се *зрачно и радосно* распростирало сунце на заласку, а сада уоквирује *само парче црног неба - Горко огледало света И мога сумора*.⁹⁸³ Насупрот Манојловићу, Десимир Благојевић се у поезији *Новог времена* издваја интимном лириком, фолклорним изворима лексике, рефлексима и стиховима *Не знамо ни куд нас носи, ни куд нас зове јек сунчане трубе, Не снисмо ни шта је, ни шта бива на међи љубави и бола, И не слутисмо зашто се под кровом целог јутра птица и сен грле и љубе, ни да л' је мисао скрушена, царска ил' хола*.⁹⁸⁴ Истовремено са *Утвом златокрилом*, у Божићном броју *Обнове*, 1942. године, Десимир Благојевић у песми *Последња браћа* исписује асоцијације на братоубилачки рат и развија ратну слику стиховима *Ноћ је разапела чадоре црне; Душа се неспокојна и луда стисла, У кут где задње светло трне: Последња браћа у печали су свисла*.⁹⁸⁵ У неким послератним збиркама поезије, Благојевић ће неколико песама датирати у ратне године (*Вика у пустињи; место посмртног слова над раком Рада Драинца, Деца и звери* и друге), што говори да је песнички активан у ратним данима. Благојевић у тим ратним песмама проговара *мелодијом јутарње свирале* и њоме исказује гнев и револт због поробљене земље, издаје, глади, крви и смрти, а осетивши *пркос отаца, дедова и наше историје* доноси одлуку да *без самокреса и топуза, док ми завичај једва дише од ђердана суза, ја одох у хајдуке, ој горе, горе зелене!*⁹⁸⁶

Листа сарадника *Новог времена* и *Обнове* на пољу лирике, поред Светислава Стефановића, Тодора Манојловића и Десимира Благојевића, обухвата и Владана Сотировића, Момчила Милошевића, Милету Кашанина, Бранка Ђукића, Марту

---

⁹⁸³ Тодор Манојловић, *Меланхолија*, **Ново време** (Београд), бр. 826 (6,7 и 8. јануар, 1944), Божићни додатак.

⁹⁸⁴ Десимир Благојевић, *Утва златокрила*, **Ново време** (Београд), бр. 212 (6,7,8,9 и 10. јануар, 1942), Божићни додатак.

⁹⁸⁵ Десимир Благојевић, *Ноћ и девојка*, **Обнова** (Београд), бр. 158 (5,6,7,8 и 9. јануар, 1942), Божићни додатак.

⁹⁸⁶ Десимир Благојевић, *Ој горе, горе зелене*, у: Милорад Р. Блечић, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија*, Градина, Ниш, 1973, стр. 24.

Марковић, Радивоја Ђисаловића, Владимира Мошуља, Љубомира Марковића, Данила Чутурила и друге песнике. Видљиво је да се поезија у овим листовима, у годинама окупације, искључиво објављује у додацима поводом Божића и Ускрса, док је тематика објављених песама углавном везана за поменуте празнике, личне емоције и село. Песници се често обраћају Богу са молитвама да *осветли пут* и помогне *јадним Србима*, како *вера и држава пропала не би*, док је интимна лирика препуна јада, *мирисних пупољака*, последњих сусрета и болних растанака.⁹⁸⁷ Песме о *пробуђеним њивама*, *жетеоцима* и *плуговима* нешто су занимљивије и оригиналније, али у њима се превасходно води рачуна о дидактичкој поруци и ангажованости. Мало је у *Новом времену* и *Обнови* родољубивих стихова и тек понегде се помене отаџбина или Србија, као што то чини у десетерачким стиховима Лазар Грубачевић, стари народни бард који успева да и у рату живи само од песничких творевина. *Српски народ* има убедљиво највише песничких прилога, додуше, слабог квалитета, што се види и по бројној заступљености стихова љубавне јадиковке из пера Зоре Топаловић. Ипак, у листу се појављују занимљиви избори песама о српској мајци, народне лирике и дела Змаја, Јакшића и Шантића, док посебну пажњу привлаче стихови Бранка Л. Лазаревића. Лазаревићева индивидуалност је препознатљива у продуховљеној, никад баналној и патетичној, љубавној поезији, у којој има трагичких импулса, задирања у људску душу и сурове искрености, као у песми о ружној девојци која сваке вечери *платно на месечини трудно бели* не би ли *ружило* своје покрила.⁹⁸⁸ За модеран призив Лазаревићеве поезије, заслуге припадају и слободном стиху, богатству боја и смелој игри сликама, као што је то у стиховима *вече на рамену ми спава* или *на длану неба месечева глава у белим капљама крви звезданог бола одсечена је и бачена у вис*.⁹⁸⁹

Већ смо нагласили да су конкурси *Српског народа* веома важни за културни живот под окупацијом, што се потврдило и великим одзивом на конкурс за најбољу

---

⁹⁸⁷ Жарко Томашевић, *На гробу кнеза Балшића*, **Ново време** (Београд), бр. 609 (25 и 26.април, 1943), Ускршњи додаток.

⁹⁸⁸ Б. Л. Лазаревић, *Платно*, **Српски народ** (Београд), бр. 1 (Божић, 1943), стр. 24.

⁹⁸⁹ Б. Л. Лазаревић, *Игра*, **Српски народ** (Београд), бр. 13 (3.април, 1943), стр. 11.

песму 1943.године. Жири који чине Светислав Стефановић, Тодор Манојловић, Никола Трајковић, Велимир Динић и Милош Милошевић, доноси одлуку да три награде за поезију додели Веселину Филиповићу за *Песму за Србију*, Бранку Ђукићу за песму *Млинови* и Вељку Сушићу за песму *Молитва Христу*. Резултати конкурса нису представљали изненађење, јер лист већ у тексту конкурса прецизира програмски циљ да у делима писаца *одјекне неодољиво глас родне груде, натопљене знојем и крвљу српскога народа у непрекидности свог трајања место негативног космополитизма и накалемљених туђинских утицаја*.⁹⁹⁰ Вељко Сушић се потпуно уклапа у задате оквире, користећи достигнућа Шантићеве књижевне школе, скицирајући тежак живот његових Херцеговаца и молећи Христа да обиђе *гробове наше у суморном крају*,⁹⁹¹ док Бранко Ђукић велича радне способности српског народа, стварајући узбудљиве призоре млинова који *брекћу, моћном снагом покренути* и воденица што жито мељу *за храну целог света*.⁹⁹² Поменути Ђукићеви стихови су очигледно наменски писани за књижевни конкурс, пошто се родољубљем, темом, ритмом и симболиком, издвајају у лирици песника, чије књижевно стварање најчешће карактеришу мирне и рефлексивне песме, лирски афоризми и преокупације у виду љубави за мајку, природу, пролеће и јесен. Веселин Филиповић у победничкој *Песми за Србију* подвлачи да Србија није у парадама, *песмама које се певају под корак нити у громким химнама свечаних дана* и представља окупирану земљу као узаврелу кошницу орача и жетелаца чија песма не престаје. Филиповић не проналази изворе љубави за домовину само у идили сељачког рада, *у божићним ватрама наших села, у плаховитом колу, свадбама и попевкама*, већ и у историји, *наручју мајке, ливадама крепког завичаја, скаскама и бајкама, гробљима, њивама, у хуци планинских река, у дажду поплавно*.⁹⁹³ Вредности ове песме су, свакако, у сигурности песничког исказа, уверљивом патриотском тону, аутентичности

---

⁹⁹⁰ Књижевни конкурс ' Српског народа ', **Српски народ** (Београд), бр. 13 (3.април, 1943), стр. 12.

⁹⁹¹ Вељко Сушић, *Молитва Христу*, **Српски народ** (Београд), бр. 23 (19.јун, 1943), стр. 11.

⁹⁹² Бранко Ђукић, *Млинови*, **Српски народ** (Београд), бр. 23 (19.јун, 1943), стр. 11.

⁹⁹³ Веселин Филиповић, *Песма за Србију*, **Српски народ** (Београд), бр. 23 (19.јун, 1943), стр. 11.

надахнућа и искрености, мада се не може оспорити блискост награђене *Песме за Србију* са стиховима Оскара Давича у песми *Србија*.

Веселин Филиповић или Веселин Брезнанац, како се понекад потписује, свакако је међу водећим песницима у периодици Недићевске оријентације. Он у рату штампа приче, есеје, књижевне критике, хумореске са спортском тематиком и стихове, значајно различите од оних из предратног периода, када пише лирику са другачијом *емотивно-мисаоном* и *идеолошко-политичком* позадином. Наиме, Филиповић пре рата нагиње левичарским идејама, згражава се над недужним жртвама фашизма у шпанском грађанском рату и осуђује *реакционарне* песме које су супротне гледиштима демократизма и марксизма, док у Другом светском рату искључиво ствара песме о лепоти завичаја и *трудбеничким* успесима српских *орача, бродара* или рибара. Нема у ратном песништву Веселина Филиповића кржаве стварности и ратног разарања, већ само радних победа, најчешће на житним пољима, што је потпуно у складу са прокламованим циљевим Недићеве владе о обнављању Србије на темељима сељаштва и владавине реда, рада и мира у рату. Пропагандни мотиви се тешко могу прикрити у Филиповићевој поезији у Другом светском рату, његовим сликама сеоске идиле и величању рада у ратној Србији, које иде и до претераних тврдњи да *онај који ради близак је божанству и достојну пошту одати му треба*.⁹⁹⁴ Тенденција није добра за поезију и отуд се у песмама Веселина Филиповића појављују бројна оптимистичка расположења препорода и прозаичне и наивне представе о раздраганим српским сељацима, који безбрижно раде и певају, ваљда и не примећујући да је земља у четворогодишњем рату. *На пољима земље своје које натапају Мораве, Саве, Млаве, Тимоци, Дрине, Колубаре, још таласава житна мора стоје и над њима жарке зоре плаве, орлови шестаре* пева Филиповић у доба када су поменуте реке пуне лешева убијених људи и када ретко ко може да избегне последице рата. У недостатку праве инспирације, Филиповић прибегава наратији, тако да често у истом духу и готово истим речима пише репортажу *Добровољци на жетвеним радовима* и песму *Жетва* у којој још једном понавља *са колико љубави се свијају стасови жетелаца и са колико*

---

⁹⁹⁴ Веселин Филиповић, *Онај који ради, Српски народ* (Београд), бр. 20 (6.мај, 1944), стр. 7.

*сложности одјекује песма велике мобе.*⁹⁹⁵ У једном тренутку, Филиповић, ипак, застаје са одама сељаштву и раду и препознаје себе и српски народ у заробљеним рибама у пијачном акваријуму, које *станиште траже у наглој олуји и задњи трзај даће у сопственој крви.*⁹⁹⁶ Ова песма је потпуно примерена времену настанка, лирскија, топлија и искренија од других ратних песама и сигурно најбоље песничко дело Веселина Филиповића у Другом светском рату. У њој, Веселин Филиповић слуги и сопствени трагичан крај, до кога долази, по неким сведочењима, у борбама за ослобођење Београда, када су револуционари на улици стрељали песника.

Ако је Веселин Филиповић водећи песник у делу књижевности под контролом режима Милана Недића, онда је монах Митрофан Матић први песник у Љотићевској струји подељене српске литературе на окупираном подручју.⁹⁹⁷ Додуше, Митрофан Матић је већ прве ратне године убијен од стране комуниста или *небратске руке*, али његове песме се током Другог светског рата редовно објављују у зборницима и српској периодици, најчешће у листовима *Обнова* и *Наша борба*. Већи део Матићевог песништва посвећен је монаштву и Богу, мада није реткост да испод ризе избију најинтимнија осећања и да песник зајеца *На твоје понорне очи мрак кад је пао, на некој хладној плочи ја сам плакао. И док су горе шумеле и мирис ноћи цвао, лио сам сузе вреле и тебе, тебе звао.*⁹⁹⁸ У поезији монаха из манастира Чокешина, сасвим разумљиво, преовлађују снажне моралне поуке и дидактички тонови, али у рату и пред рат Матић се више исказује као политички радник и члан организације *Збор* Димитрија Љотића. Он пише корачнице за потребе Српског добровољачког корпуса и стихове *нове српске песме*, која је *пламена буктиња велике љубави и жртва српске напаћене*

---

⁹⁹⁵ Веселин Филиповић, *Жетва*, **Српски народ** (Београд), бр. 32 (29. јул, 1944), стр. 7.

⁹⁹⁶ Веселин Филиповић, *Рибе*, **Српски народ** (Београд), бр. 5 (6. фебруар, 1943), стр. 15.

⁹⁹⁷ Љотићевци су били једина политичка групација која је за време окупације имала војне јединице у циљу одржавања реда и борбе против комуниста и четника. Главни идеолог и вођа организације *Збор*, адвокат и публициста Димитрије Љотић, формулисао је главне циљеве покрета у везаности за домаћу традицију и бризи за *малог човека и домаћина*, док су светиње покрета нација, вера и Вођа.

⁹⁹⁸ Митрофан Матић, *Плач на камену*, **Обнова** (Београд), бр. 158 (5,6,7,8 и 9. јануар, 1942), стр. 4.

душе.⁹⁹⁹ Матићево родољубиво песништво је под утицајем *новог доба, новог реда, нове смене* и љотићевске идеологије, али истовремено црпи надахнуће из народних традиција и има полет који одушевљава омладинце. Нема сумње да је управо Митрофан Матић главни узор млађим песницима, творцима *добровољачког или зборашког песништва*, које се у окупираној Србији доста популарише, јавно рецитује, награђује и масовно објављује у *Нашој борби*. *Добровољачку* лирику стварају искључиво припадници Српског добровољачког корпуса, што неминовно доводи до заокружености, једнообразности и *униформисаности* стихова у добровољачком књижевном кругу. Наиме, песници не само да носе исту униформу, већ су и истог узраста, са истом психологијом младости, везани за једно време и простор и чврсто повезани националним и борбеним циљевима и заједничким пријатељима и непријатељима. Отуд лирику више десетина песника-добровољаца карактерише јединство у песничком изразу са мање или више истим херојским духом, родољубљем, свечаним и громким речима и изразитим антикомунистичким опредељењем.¹⁰⁰⁰ Поменуто јединство и целовитост добровољачког песништва постају још видљивији после штампања збирке добровољачке лирике *Тврђава*, у којој 1944. године тридесет песника објављује 120 *зборашких* песама.

Збирка добровољачке лирике *Тврђава* представља, свакако, врхунац у афирмацији поезије припадника Српског добровољачког корпуса и збир њиховог песничког рада у четири ратне године. Сима Пандуровић, у предговору збирке, тврди да се зборник појављује у доба духовне дезоријентације и клонулости и доста прецизно дефинише да су аутори зборника млади људи, патриоти и борци. Поменута оцена нас посредно упућује на то да сарадници зборника имају мало или никакво књижевно искуство и да су родољубље и борачка искуства у центру пажње тридесеторице песника из круга Љотићевог покрета. Из ових опредељења проистиче и структура

---

⁹⁹⁹ Митрофан Матић, *Химна нове омладине, Наша борба* (Београд), бр. 31 (5. април, 1942), стр. 11.

¹⁰⁰⁰ У српској периодици под окупацијом често се врше упоређивања добровољачке поезије са *изразито антинационалном комунистичком партизанском песмом*. (Слободан Недељковић, *Наша и њихова песма, Наша борба* (Београд), бр. 31 (5. април, 1942), стр. 12)

збирке, којом се песме о Недићу, Љотићу, религији, отаџбини, мајци и борцима добровољачког корпса смештају у одређене циклусе. Песме личе једна на другу и препуне су величања смрти и сопственог жртвовања, апострофирања традиције, рода, *расе* и *србољубља*, патриотског заклињања и жудње да добровољци врате *српску славу стару кроз младост што гине с песмом на уснама*.¹⁰⁰¹ Заједничка полазишта лирике *добровољачких* песника проузрокују бесконачно коришћење истих и добро познатих патриотских и религијских знамења, која су *обогаћена* милитантним симболима попут *мача освете, фаланги, силних легија* и сличних израза. У том мору сувопарних фраза тешко је препознати искрено надахнуће и *естетски цвет свога рода*, о коме у *Српском народу* и у поговору збирке пише Димитрије Најдановић. Простора за *уметничко глечање и дотеривање није било*, тврди Најдановић, јер је *пуно песама које су писане у борбеној линији, под ранама, усред ратишта, крај погинулог друга. Некад крај отворене раке*. Зато су песме *као истргнути листови ратног дневника, узгредне белешке, маргиналије на крвавој књизи борбе и ужаса*.¹⁰⁰² Нашу пажњу привлачи циклус *Воштанице*, пре свега због стравичног и дирљивог доживљаја смрти, повезаног са сликама другарства, мајке и девојака које чекају да се врате војници. Заправо, многе од тих песама су прави песнички некролози погинулим ратним друговима и зато по правилу имају свечан и реторски тон. У њима се на тренутак препозна надахнуто проговарање о хероизму или саможртвовању, али се то брзо изгуби у декларативном набрајању *магловитих* и уопштених идеала. Сличну судбину имају и *Песме Победи*, песме убојне и ратничке, са битно другачијим језиком и стилем. Једно је сигурно, припадници Љотићевих оружаних одреда су поезију сматрали средством, којим могу да изразе циљеве своје борбе, и добро су схватили моћ песничке речи у том ратном тренутку. Вукадин Кеџан, на пример, у песми *Видовданско знамење* гради занимљив поглед на косовско бојиште и јунаке и издваја слику Богдана и девет Југовића који

---

¹⁰⁰¹ Филип Ј. Ђукановић, *Оцу Србије генералу Милану Недићу*, у: *Тврђава*, збирка добровољачке лирике, Београд, 1944, стр. 10.

¹⁰⁰² Димитрије Најдановић, *Добровољачка лирика*, **Српски народ** (Београд), бр. 16/17 (Ускрс, 1944), стр. 9-10.

после боја чувају ништа друго до *славу нашу - гусле од јаворова сува*.¹⁰⁰³ Творац песме *Тврђава наша*, по којој је вероватно цела збирка добила назив, Ратко Обрадовић, такође, поносно истиче да *уморан после боја то добровољац пева*, али за слање истих порука користи модерније песничке форме и лирска средства у виду исказивања *звукова туге, уморних снова* и чежњивог дозивања мајке.¹⁰⁰⁴ Ратко Обрадовић је један од надаренијих песника у добровољачком корпусу, што се види и по томе да у његовим стиховима нема уобичајених излива мржње на четнике и комунисте (*црну и црвену неман*) и да је он једини песник који у то ратно доба позива *Дођи, Спаситељу, да браћу измириш у крвавој свађи, коју завадише моћни зулумћари: дођи да смер дадеш залуталој лађи и јединству дигнеш дивни престо стари*.¹⁰⁰⁵ Интересантно је да ће се *добровољачка лирика*, па и целокупна *добровољачка књижевност*, одржати деценијама у емиграцији и да неће много променити у песничком и прозном изразу.¹⁰⁰⁶

Последње две песме, објављене у српској периодици под окупацијом, јесу *Молитва* и *Врбас* Јована Дучића, штампане у *Српском народу* (30. септембра, 1944. године), у данима када су партизанске јединице и руска војска започеле борбе за

---

¹⁰⁰³ Вукадин Кеџан, Видовданско знамење, у: *Тврђава*, збирка добровољачке лирике, Београд, 1944, стр. 166.

¹⁰⁰⁴ Ратко Обрадовић, *Тврђава наша*, у: *Тврђава*, збирка добровољачке лирике, Београд, 1944, стр. 54.

¹⁰⁰⁵ ибид.

¹⁰⁰⁶ *Добровољачка књижевност* наставља се по завршетку рата у логору код италијанске варошице Еболи, тако што добровољци објављују стихове и приче у новопокренутим листовима и штампањем књиге песама *Тројка* са стиховима песника логораша Матеје Матејића, Предрага Петровића и Растка Станишића. Припадници Српског добровољачког корпуса раселили су се по целом свету и у новим боравиштима оснивали часописе, објављивали чланке и књиге, а посебан значај за њих има издавачко-штампарско предузеће *Искра* у Минхену, које је основао 1950. године Јаков Љотић, брат Димитрија Љотића. *Искра*, само у првих тридесет година постојања, штампа око 40 књига, међу којима су бројна мемоарска дела и друго издање збирке добровољачке лирике *Тврђава*, допуњено циклусом *У избеглиштву*, са 16 нових песама. Ова издавачка кућа годинама штампа и *Записе из добровољачке борбе*, којима жели да покаже читаоцима *како су и шта су добровољци радили у Србији под окупацијом, да се из тих записа види њихова слика, њихови напори*. (*Записи из добровољачке борбе 2*, Искра, Минхен, 1955, стр. 118.).

Београд и када су се већ могли сводити домети српске књижевности под окупацијом. Јасно је да најзначајније ратно издање у области поезије представља *Нова антологија српске лирике* Светислава Стефановића и да сличан значај у делу прозе заузима антологија Младена Ст. Ђуричића и Боривоја Јевтића *Савремена српска приповетка*. У овој књизи објављене су приповетке Григорија Божовића, Владимира Велмар-Јанковића, Живана Девечерског, Маре Ђорђевић-Малагурске, Трифуна Ђукића, Младена Ст. Ђуричића, Душана Ђуровића, Стојана В. Живадиновића, Драгутина Ј. Илић-Јеја, Милице Јанковић, Боривоја Јевтића, Анђелка Крстића, Десанке Максимовић, Годора Манојловића, Марка Марковића, Момчила Милошевића, Момчила Настасијевића, Јована Палавестре, Петра С. Петровића, Растка Петровића, Душана Радића, Миливоја Ристића, Светислава Стефановића, Николе Трајковића, Бранка Ћопића и Милоша Црњанског и то тако да су писци поређани азбучним редом, док у антологију нису ушле приповетке, које су раније штампане у издањима Српске књижевне задруге. Сам наслов антологије *Савремена српска приповетка* није одговарајући, пошто је у њој заправо дат преглед или зборник најзначајнијих српских приповедача између два светска рата. Уредници су хтели да *даду живу књигу*, али не у смислу актуелности, већ по питању њене свеобухватне садржине која ће приказати језичко и дијалектолошко богатство, разноликост мотива, тема, описа и *карактерних портрета* српске међуратне приповетке и укупан *српски стваралачки потенцијал*.¹⁰⁰⁷ Основна намера састављача Младена Ст. Ђуричића и Боривоја Јевтића је несумњиво остварена, мада у антологији нису заступљени сви најбољи српски приповедачи, попут Иве Андрића, Исидоре Секулић или Милана Кашанина, што је, свакако, умањило вредност антологије. Размењена писма поменутих писаца и Светислава Стефановића објашњавају да је разлог њиховог одсуства у антологији једноставан - они нису желели да дају сагласност да се њихове приповетке објаве у тадашњим *изузетним приликама*, мада се поставља питање како су уредници дошли до сагласности, на пример, Бранка Ћопића, који 1943.године увелико ратује у редовима народноослободилачке војске.

---

¹⁰⁰⁷ Боривоје Јевтић, Младен Ст. Ђуричић, *Предговор*, у: *Савремена српска приповетка*, СКЗ, Београд, 1943.

Антологија српских приповедака је, ипак, имала велики значај, јер је показала да српска култура и књижевност могу и у рату да реализују значајне издавачке подухвате. Када је нова власт 1945. године поништила рад Српске књижевне задруге током рата, ова књига је избрисана из библиографије, а прво издање СКЗ после рата је збирка изабраних приповедака *Кроз борбу и страдања*. Пишући о две антологије СКЗ, *ратној и првој после рата*, Мирослав Јосић Вишњић је нагласио да *сила не води рачуна о вредностима*, те да су обе објављене у истом колу, *готово и под истим бројем*. *Прва је избрисана и из библиографије, а друга је, 'у чврстој нераскидивој заједници са осталим нашим народима', увела СКЗ и Србе 'у лепишу будућност'; у првој је објављено неколико значајних, у другој углавном подобних прича; прву су потписали аутори, друга изнад наслова нема имена састављача; прва је закопана и под седам печата закључана, друга убачена у све народне, комитетске и школске библиотеке.*¹⁰⁰⁸

Један од уредника антологије *Савремена српска приповетка* Младен Ст. Ђуричић објављује у данима окупације приповетке и приче са хумористичким елементима. Ђуричић у приповеци *Са погребца једног матроза* успева да кроз речи говорника који се обраћа *тужном збору* створи живописан портрет удављеног рибара, док у најбољој хумористичкој причи *Волшебни цилиндар* развија историју старог и излизаног цилиндра, насталу на основу *подебелог досијеа*, који се власнику увек изнова враћа и на крају га отера у потпуно очајање и лудило. Приче Младена Ст. Ђуричића, настале за време окупације, налик су предратним приповеткама овог аутора и немају веће књижевне вредности. Уосталом, може се оценити да је веома слаб укупан квалитет прозе објављене у српској периодици под окупацијом. Проза је на почетку Другог светског рата заступљена кроз кратке приче и одломке из романа страних аутора, најчешће немачких, али се касније, углавном, појављују приче за децу и кратке приче српских аутора. Најплоднији писци прича у *Новом времену* су Светислав Глишовић, Милан Рашић, Вукосава Поп-Младенова, Вера Греговић и Зорица Јовановић, а на романтично-сентиментални и фелџонистички карактер кратких прича

---

¹⁰⁰⁸ Мирослав Јосић Вишњић, *Приповедачки наши насушници*, у: *Антологија српских приповедача XIX и XX века* (приредио Мирослав Јосић Вишњић), Филип Вишњић, Београд, 1999, стр. 23.

указују већ и сами наслови *Делић срца једне шипарице*, *Из дневника о расстанку* или *Промашена љубав*. *Обнова* доноси, такође, кратке приче наших, немачких, италијанских и мађарских аутора, као и романе у наставцима. Најзаступљенији српски аутори су Душан Живановић, Велибор Јовановић и Александар Милић, који у причи *На Стражи* духовито елаборира мирнодопске муке војника на стражарском месту. Рат се у бројним причама скоро и не помиње, а частан изузетак представља прича Миле Белин *Добровољна болничарка*, са призорима пријема рањеника у београдску болницу. Статус водећег приповедача *Српског народа* стиче Никола Трајковић, објављујући више приповедака које често личе на путописе кроз традицију, прошлост, старо српско село и кафане и ханове у Београду пре сто година. Из тог приповедачко-путописног опуса издваја се Трајковићева приповетка *Славуј*, како занимљивом фабулом и одмереним изразом, тако и напором да се прикаже племенита страна и судбина *малог човека у опанку и гуњу*.¹⁰⁰⁹

Снажан допринос развоју српске прозе и драме под окупацијом даје *Српски народ* расписујући конкурс за најбоља дела из ових књижевних родова. Ратно време и тешке прилике за српски народ нису погодовали стварању добрих приповедака, романа и драма, али жири, ипак, на основу приспелих књижевних остварења, закључује да у Србији *дух стваралаштва није замро*. На конкурс за најбољу приповетку, прва три места освајају Драгутин Илић-Јејо, Душан Ђурић и Босиљка Павловић, чија дела, по мишљењу жирија, *показују по мотивима, обрађеним, као и по инспирацији, да је на српској књижевној њиви заорана нова бразда. Осећање нове љубави за српском отаџбином, љубав за родном грудом, разумевање мукоотрпног сељачког живота, повраћен смисао за табелу вредности старог српског морала, као и улоге рада у животу народа долазе до изражаја у послатим радовима*.¹⁰¹⁰ Првонаграђена приповетка *Смрт српског домаћина* Драгутина Илића-Јеја заснована је на идеализацији здравог народног духа, српског села и сељачког живота и заправо илуструје већ поменуто образложење жирија. У центру пажње приповедача налази се

---

¹⁰⁰⁹ Никола Трајковић, *Славуј*, **Српски народ** (Београд), бр. 23 (7. новембар, 1942), бр. 14.

¹⁰¹⁰ *О учесницима књижевног конкурса*, **Српски народ** (Београд), бр. 29 (31. јул, 1943), стр. 11.

стари сељак Вујадин Ковачевић, који стоичким миром обавља последње припреме за смрт у кругу патријархалне заједнице. У последњим животним тренуцима, Вујадин обилази њиве и штале, даје упутства укућанима и саветује *не питајте небеса зашто једна година није родила, зашто је друга преродила, зашто су ратови и сузе, или песма и кукњава: све је то у вишијој руци и у вишијој памети.*¹⁰¹¹ У приповеци нема сукоба или заплета, а сам лик умирућег српског домаћина дат је без ретроспективних елемената, било каквих сумњи и моралних недоумица. Зато је и видљива тенденција писца да кроз Вујадинове речи упути пропагандне поруке, што уз присутну патетику, *квазифилозофска размишљања* и неуспелу примену реалистичког модела приповедања чини ову приповетку *типичним примером традиционалистичке прозе неговане у време окупације.*¹⁰¹² Док Јејо љубав за домовину доживљава кроз повратак српским традицијама, дотле, другопласирани на конкурс, Душан Ђурић, патриотизам види пре свега кроз лепоте српских *брда и шума, поља и њива, река и потока*. Дрина у Ђурићевој приповеци *На сплаву* живи животом реке и није само оквир за дешавања међу људима на њеним обалама, већ активни учесник у страдању родитеља сплавара Драга Чуље, његове заљубљености у Мару, убиству сплавара који је дирнуо у Марину част и другим догађајима. Занимљив приступ реци као главном јунаку приповетке представља основни квалитет Ђурићевог дела, које је, с друге стране, исувише фрагментарно и патетично. Матрица приповедања у овој и другим приповеткама, причама и цртицама Душана Ђурића, објављених у *Српском народу* (*Чича Радованов злочин, Страдања Мирка Гајића, Стари кочијаши и његов стари коњ*) једноставна је и препознатљива по тежњи да се прикаже сукоб старог и новог и то тако да је старо увек позитивно, а ново негативно. Сличан клише користи и Босиљка Павловић, која се, такође, бави темама сељаштва, али у своја прозна дела уноси и неке нове теме попут печалбарства (*Пут Јове Радаковића у Америку*). Приповетка по приповетка и створена је, захваљујући конкурс у *Српског народа*, права мала библиотека дела коју један од

---

¹⁰¹¹ Драгутин Илић-Јејо, *Смрт српског домаћина, Српски народ* (Београд), бр. 29 (31. јул, 1943), стр. 13.

¹⁰¹² Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 131.

уредника дефинише као *нову српску књижевност у опанцима*.¹⁰¹³ На тај начин су неки циљеви конкурса, везани за афирмацију српског села, вероватно остварени, али анализа објављених приповедака говори да се у потпуности може прихватити закључак Бојана Ђорђевића да је период окупације (1941-1944) у српској књижевности оставио пустош. Идеолошка у намери, тенденциозна у карактеру, смешна у свом окретању превазиђеном моделу приповедања - српска проза је доживљавала регресију, без иједног иоле вредног остварења.¹⁰¹⁴

Прва награда на конкурс *Српског народа* за роман и драму није додељена, што је показатељ да ни у овим областима нису остварени већи књижевни донети током окупације. Напротив, видљиво је да у данима окупације долази до великог пада у делу прозног стварања и да објављене приповетке и романи не прате висок ниво предратног писања и објављивања прозе. Ни другонаграђени роман Војина Пуљевића *Два живота* не мења поменуту оцену, иако је у њему покушано да се на оригиналан начин помире општенародна и лична судбина. Слику старог Београда даје Пуљевић кроз преглед развоја друштва, политичких и социјалних кретања, док Бранислав Паунковић у свом првом роману *Греси отаца* настоји да сатиричним погледом осветли појаву помодног приклањања свему што долази са запада. Списак објављених романа готово да је завршен, ако поменути делима додамо романе за децу Николе Трајковића *Сироче и богаташ* и *Седм извора*, слабо запажен роман Олге Срдановић-Бараћ *Вечна трвења* и неколико безначајних романа у наставцима, попут романа *За фараонским благом*, потписаног псеудонимом Јован Обичан.¹⁰¹⁵

---

¹⁰¹³ *Нова српска књижевност у опанцима*, **Српски народ** (Београд), бр. 32 (21. август, 1943), стр. 10.

¹⁰¹⁴ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 137.

¹⁰¹⁵ Током окупације у Другом светском рату, често се најављује објављивање романа, али мало је тога било реализовано. Приповедач Душан Ђурић тврди, на пример, да у рукопису има два романа *На почетку* и *Ојађена срца* и да је у другом радња заснована на љубави сакатог младића и слепо девојке, који савладавају препреке околине, али гину у шестоаприлском бомбардовању. Слободан Исаковић у својим интервјуима наводи да је написао роман *Сутра ће ваљда бити боље*, који прати живот и рад младог потпоручника у касарни од 1939. године до априлског слома.

Ситуација са новим драмским текстовима је сложенија, имајући у виду, да три државна, неколико самосталних и десетине путујућих позоришта, хумористичких сцена и кабареа интензивно раде у периоду од 1941. до 1944.године. Немцима и режиму је стало да живот у Србији тече као да свет није у рату и да се ствара утисак сигурности, тако да се масовно ревитализују постојећа и отварају нова позоришта, под условом да се не приказују *дела јеврејских аутора и композитора*, те да у *позориштима не смеју бити уполсени јевреји и цигани*.¹⁰¹⁶ Репертоарски програм карактерише изостављање дела руске, енглеске и француске класичне литературе и фаворизовање немачких класика, док је редукција, по критеријумима нових власти, захватила и српске писце и то тако да треба оживети комаде који илуструју идилични живот села и избећи асоцијације на актуелна збивања.¹⁰¹⁷ На основу овакве културне политике и правила рада, позоришни радници успевају да у Србији, у ратним годинама, изведу на стотине позоришних представа и десетине премијера. Позоришна критика у српским листовима прати скоро све премијере на српској позоришној сцени, тако да лако можемо закључити да се највише приказују дела страних аутора. Академско позориште, Српска заједница рада, лист *Српски народ* и друге институције покушавају да подстакну домаће драмско стваралштво и расписују конкурсе за драмско дело из живота српског народа и са предметом искључиво из *српске средине*. Позориште је, током ратних година, отворено према домаћој драми, али су сугестије расписивача конкурса и позоришних критичара везане само за неговање култа лепог, повезивање града и села и одржавање континуитета у драмском стваралаштву, док ни помена нема о евентуалном залагању да домаћи писци пишу о актуелним ратним догађајима. Говори се да строга цензорска правила, наводно, нису наметнута позориштима, али се с друге стране тачно зна шта може или не може да буде изведено

---

¹⁰¹⁶ *Војни заповедник у Србији прописао је уредбе о вођењу позоришта, о раду биоскопа и изнајмљивању филмова, о кабаретима и варијететима*, Ново време (Београд), бр. 10 (25.мај, 1941), стр. 6.

¹⁰¹⁷ Изводила су се дела Јована Стерије Поповића, Јанка Веселиновића, Стевана Сремца, Милована Глишића, Косте Трифковића и других писаца, док су комедије Бранислава Нушића нестале са београдске сцене

на сцени. Писци драма поштују правила игре, труде се да одрже традицију и избегну актуелизоване теме, што, наравно, не погодује стварању разноврсније савремене драме.

Аутори који су већ присутни у позоришној јавности, не појављују се са актуелним текстовима, нарочито не оним драмским који би на отворенији начин исказивали свој однос према тренутним приликама. Највећу пажњу међу премијерним извођењима привукли су *Несуђени зетови* Славомира Настасијевића, комедија *Оде воз* Душана Мишића, драме *Добош пред кућом* и *Кумова клетва* младог редитеља Сине Равасија, дело Славка Патића *Човек снује* и комад Добривоја Калисазовића *А младост је прошла*. Очекивало се да ће Славомир Настасијевић *Несуђеним зетовима* направити искорак из традиционалних оквира комедије, али не само да се то није догодило, већ су упрошћена драматуршка шема, површан хумор и стереотипност учинили да ово дело не остави значајнији траг у позоришном репертоару. С друге стране, таленат није оспораван Сине Равасију, који у својим драмама добро комбинује националну културну традицију и њена морална одређења са етнографским елементима, обичајима и социјалним контрастима. Радње драма Николе Трајковића *Девојка бржа од коња* и *Тоса* дешавају се у средњем веку и на неодређеном месту на Балкану, баш као што се и награђене драме на конкурс *Српског народа* (*Марија Палеологова* Слободана Исаковића и *Ђурађ Бранковић* Светозара Павловића) баве далеком српском прошлошћу. Савременији призив имају само драме Љубинке Бобић *Отмено друштво* и *Јубилеј* Момчила Милошевића, док другонаграђено драмско дело *За добро народа* Властоја Алексијевића приказује српско друштво и рад Скупштине пред слом 1941. године. *Весела позоришна игра* Душана Мишића *Оде воз* стиче велику популарност, мада је у њој радња дуга и монотона, док су досетке на нивоу *кафанских духовитости*. Појављују се у листовима оштре критике ове *железничке лакрдије* и *бледи нушићијаде* и захтеви да се комедија скине са репертоара. Захтевима критике није било лако удовољити, пошто су комедије убедљиво најпопуларнија драмска дела у ратном периоду. Основано је и ново хумористичко позориште *Централа за хумор*, чије представе гледа и више од сто хиљада људи. Разлог популарности комедија треба потражити у жељи људи да се насмеју и у тешким данима, али и у чињеници да једино

комедије колико-толико бележе актуелни ратни тренутак. Мића Димитријевић, на пример, пише изузетно популарну ратну комедију *Минут до десет*, док у комедији *Вита-мина* на духовит начин представља махинације и шпекулације београдских пиљара и кванташа. Захвалну публику има и комедија *Ратни забушанти*, док се на сцени *Централе за хумор* успешно изводи комедија из спортског живота *Баук* Боре Кесића.¹⁰¹⁸ Насупрот публици, критичари, попут Миомира Денића, критикују *весела позоришта* која својим *шареним програмима* деградирају уметнике и уметност и *угађају нижем укусу просечне публике*.¹⁰¹⁹

Позоришна критика исказује велику активност у Србији под окупацијом, наглашавајући улогу позоришта у обнављању *здрог националног и културног живота* и указујући на удаљавање од национално-културног пута у прошлости. Посебно су вредне критике Велимира Димића, најбољег позоришног критичара листа *Ново време*, о односу државе и позоришне уметности и проблемима домаће драме, као и због залагања да драмска уметност *мора продрети у читав народ и постати жариште духовне активности*.¹⁰²⁰ Велимир Димић правилно закључује да постоји недостатак добрих домаћих драмских текстова и указује на опасност да драматизација *народних комада* може довести до тога да позориште постане *низ фолклорних исечака*.¹⁰²¹ Тодор Манојловић се слаже са Димићем и упозорава да прети ишчезнуће савремене драмске продукције и да се не сме дозволити да култ прошлости *превагне култ и интерес садашњости и будућности*.¹⁰²² О драмском стваралаштву и позоришту у окупираној Србији доста пишу и Јован Поповић, Никола Трајковић, Светомир Настасијевић, Владета Драгутиновић и Владимир Велмар-Јанковић. За драмску

---

¹⁰¹⁸ Бора Кесић је у рату члан четничке Врховне команде. Погинуо је крајем рата.

¹⁰¹⁹ М. Денић, *Београдска весела позоришта: Деградација уметника и уметности*, **Обнова** (Београд), бр. 475 (23.јануар, 1943), стр. 8.

¹⁰²⁰ В. Н. Димић, *Значај и мисија домаће драме*, **Српски народ** (Београд), бр. 11 (14.август, 1942), стр. 14.

¹⁰²¹ В. Димић, *Наша домаћа драма и позориште за народ*, **Ново време** (Београд), бр. 247 (20.фебруар, 1942), стр. 6.

¹⁰²² Тодор Манојловић, *Два Цванцика*, **Обнова** (Београд), бр. 444 (14.децембар, 1942), стр. 5.

књижевност је посебно важно оно што говори и пише познати писац и политичар Владимир Велмар-Јанковић, тада у функцији помоћника министра просвете и вера Велибора Јонића и главног координатора на изради и реализацији *Српског културног плана*. Културну политику Недићеве владе Велмар-Јанковић ставља на прво место у процесу изграђивања *новог човека у новој Србији* и захтева да се настави са подизањем духовности *без обзира на то кад ће ратно стање проћи и како ће се све то десити, без обзира на то шта ће нам донети мир*.¹⁰²³ Он у својим написима осуђује репертоарску политику позоришта између два рата, убеђен да је она била против националног интереса и инсистира да српска драма и позоришта превасходно раде на подизању *српског схватања* и погледа на свет. Не треба заборавити да Велмар-Јанковић у рату пише и запажену књижевну критику поводом шездесет година од рођења Симе Пандуровића, док у другој критици замера Јовану Скерлићу за погрешне оцене у *Историји новије српске књижевности*. Владимир Велмар-Јанковић при крају Другог светског рата пише и драме *Срећа А.Д.* и *Дневна вест*, у којима сатирично приказује београдску чаршију, али већ почетком октобра, 1944.године, напушта Београд са другим члановима Недићеве владе, одлази у Беч и Немачку, а затим прелази у Шпанију.¹⁰²⁴

Српски листови, на територији под окупацијом, поклањају велику пажњу књижевној критици, кроз коју се реагује на објављена књижевна дела, али и дају далекосежни правци развоја српске књижевности. Опште мишљење критике могло би се сажети у захтевима да се српска књижевност развија у *националном и идеолошком духу*, на основама *реализма и обнове* и по одредбама *светосавског и патријархалног морала*. *Магловити космополитски идеали* су у другом плану, тако да поједини

---

¹⁰²³Владимир Велмар-Јанковић, *Отаџбина и интелигенција: самоодржање Срба*, Просветни гласник, бр. 1 (1.јануар, 1944), стр. 1-18.

¹⁰²⁴ Владимир Велмар Јанковић се у Барселони посвећује психолошким истраживањима и публикавању радова под псеудонимом Јорге Вукмир. Он, уз три књиге на шпанском језику из области психологије, објављује и неколико студија о личностима из наше културе, од којих је сигурно најзначајнија она о Његошу. Велмар-Јанковић пише и тротомну књигу *Моја духовна аутобиографија*, у којој шире разрађује књижевне, књижевно-историјске и социолошке теме.

критичари, попут Ратка Парезанина, Милана Поповића или Ђоке Слијепчевића, траже да се забрани *разорна литература* и књиге које штете националном духу.¹⁰²⁵ На удару су, пре свега, левичарска и комунистичка литература и међуратна авангардна књижевност, а нападима се придружује и некадашњи заступник модернизма и авангардизма Светислав Стефановић тврдњама да је *пре рата владао у области поезије један литерарни ваишар најбаналније робе, од дадаистичких акробација до најниже порнографије*.¹⁰²⁶ Стефановићев најбољи критичарски текстови у рату везани су, ипак, за рекапитулацију стотину година српске лирике и објективан приказ развоја српске поезије од Његоша и Бранка Радичевића до година Другог светског рата и студију о пореклу и развоју балада у немачкој и српској народној поезији. Културним везама Срба и Немаца бави се и Станислав Краков преко рецепције Шилера у српској књижевности, док већи број књижевних критичара разматра теме из српске књижевне прошлости, попут историјата Српске књижевне задруге и првог српског часописа *Подунавке* или живота и дела Симе Милутиновића Сарајлије, Драгољуба Филиповића, Боре Станковића, Велимира Рајића, Ристе Одавића и других писаца. Посебно су занимљиве критике о Стеријиним поетским идејама и песништву, Дису као *узору поетзације српске урбане свести*, лиризму Симе Милутиновића Сарајлије, поезији Јаше Томића и филозофским основама Његошевог дела. Вреди подсетити да се у рату и Веселин Филиповић приклања позиву књижевног критичара, али и да се при писању о Сими Милутиновићу Сарајлији, Јанку Веселиновићу, Алекси Шантићу, Милошу Видаковићу, Војиславу Илићу Млађем, Јовану Скерлићу и Велимиру Рајићу углавном служи биографским методом. Највредније књижевне студије објављују су у *Просветном гласнику*, а међу њима се посебно издвајају критике Годора Манојловића о мистицизму Доситеја Обрадовића, Његошу и народним песмама и *Родолупцима* Јована Стерије Поповића. Коста Милутиновић у истом листу објављује запажене текстове о лирици Стевана Бешевића и сукобу Богдана Поповића и писаца авангарде.

---

¹⁰²⁵ Ђоко Слијепчевић, *За националну књигу*, **Обнова** (Београд), бр. 389 (10. октобар, 1942), стр. 6.

¹⁰²⁶ Светислав Стефановић, *Могућности нашег књижевног стварања*, **Обнова** (Београд), бр. 295 (23. јун, 1942), стр. 6.

Најпродуктивнији књижевни критичар у Србији под окупацијом је, свакако, Радивој Ђисаловић, док централну тему његовог критичарског рада представља лик и дело Светислава Стефановића. Ђисаловић пише више фрагмената, чланака, студија и засебну брошуру *Поезија Светислава Стефановића* (1943) у којима уверљиво указује на неспорне вредности Стефановићеве лирике, али и непотребно глорификује његов рад и то у толикој мери да критике више личе на идеолошку пропаганду. У књижевним критикама о Сими Матавуљу, Стевану Бешевићу, Сими Пандуровићу, Исидори Секулић и другим писцима нема таквих појава и за њих се може рећи да су коректне, пригодно-информативне и исувише конвенционалне.

Два су питања на којима књижевни критичари у градовима Србије под окупацијом праве крупан искорак у односу на дотадашњи развој српске књижевне критике и историје. Реч је пре свега о напретку на пољу изучавања српске средњовековне књижевности и опредељењу да се изврши темељна ревизија српских књижевних вредности. Средњовековна књижевност има истакнуто место у данима окупације не само по објављивању одломака из *Житија св. Симеона* Светог Саве, Теодосијевог *Житија Светог Саве*, Доментијанове *Похвале св. Симеону и св. Сави*, Јефимијине *Похвале кнезу Лазару*, *Слова љубве* деспота Стефана Лазаревића, већ и због штампања опсежних и научно заснованих студија о средњовековним писцима и њиховим делима на страницама дневних и недељних новина и све изразитијег изучавања средњовековне књижевности у школама. Централно место у проучавању средњовековне литературе припада Ђорђу Сп. Радојичићу, који током Другог светског рата пише вредне студије о првим српским штампаријама, монахињи Јефимији и другим српским списатељицама и значајним средњовековним документима. Радојичић објављује 1942.године, у издању Југоистока, књигу о средњовековној књижевности под називом *Стари српски књижевници* и њоме дефинитивно потврђује ерудицију из ове области, оповргава раније књижевно-историјске претпоставке, ставља на увид српској јавности поуздане чињенице о животу и раду средњовековних српских писаца и ненаметљиво открива *истину и тајну светосавског национализма и*

*светосавске филозофије државе.*¹⁰²⁷ О средњовековној књижевности пишу и други критичари, а посебно су запажени написи Владана Стојановића Зоровавеља, како по оригиналности критичких ставова, тако и по указивању на то да су вредности *старе литературе* у виду *језичке лепоте* и *духовног значаја* учиниле да је ова књижевност *не само савремена, него и свевремена.*¹⁰²⁸

Државна политика Недићеве владе, заснована на одбацивању лажних вредности и заблуда и промовисању нових вредности за српски народ, снажно је заживела у српској књижевности у данима окупације. Готово да нема институције, листа, књижевника или књижевног критичара који не даје свој допринос у ревизији вредности, *постављању сваког писца на своје место* и увиђању грешака, посебно оних до којих је дошло услед идеолошке пристрасности, личне нетрпељивости или *кривицом секташке и тенденциозне критике.*¹⁰²⁹ У ревизију књижевних вредности укључују се многи, почев од Ратка Парезанина који истиче да се Милован Видаковић коначно мора ослободити хипотеке коју му је негативним судом наметнуо Вук Карацић, преко С. Новаковића и његових питања *зашто је био непризнат Стеван Сремац, најбољи сликар старог српског патријархалног друштва*, до Властоја Алексијевића који се залаже за укључење *Лазара Комарчића у историју српске књижевности*. Владан Стојановић Зоровавељ посебно се истиче у постављању књижевника *на своје место*, пишући о писцима који су до тада били заборављени и на маргини српске књижевне критике, попут Пајсија Јањевца, Јована Грчић Миленка, Николе Ђорића, Јаше Томића или Јелене Димитријевић. С друге стране, Зоровавељ доноси понекад исправне, понекад не, али у сваком случају добро образложене судове за многе људе из српске књижевне историје. Он замера Скерлићу да је *прехвалио* многе писце и да је *био лишен прегледа органске целине српске културе*, због чега је одвојио

---

¹⁰²⁷ Димитрије Најдановић, *Средњовековно бисерје, Наша борба* (Београд), бр. 32 (12.април, 1942), стр. 12.

¹⁰²⁸ З., *Лепоте и савременост старе српске књижевности, Српски народ* (Београд), бр. 24 (3.јун, 1944), стр. 7.

¹⁰²⁹ С.Н., *Постављамо сваког на своје место, Српски народ* (Београд), бр. 3 (19.јун, 1942), стр. 12.

стару српску књижевност и српско народно песништво од српске културне историје, док у српској књижевној критици предност даје Љубомиру Недићу, за кога тврди да је *судбински, Скерлић и Поповић су временски*.¹⁰³⁰ У напису о Војиславу Илићу, Зоровавел има модеран приступ у тумачењу Илићеве лирике и сложеног односа традиционалног и модерног у поезији, те луцидно закључује да су се у песнику *такмичили дарови општег геометријског духа с даровима једне осећајне српске природе*.¹⁰³¹ Сабрани Зоровављеви критички написи из периода Другог светског рата стварају, заправо, једну нову слику књижевног стварања у Србији од најстаријих времена до 1944. године, било да је реч о хуморескама Јована Протића, *творачкој вољи* Вука Караџића, трилогији Светолика Ранковића или националном и космополитском у поезији Милана Ракића. Важно је забележити и да у Србији под окупацијом једино Зоровавел пише о Иви Андрићу и да високо вреднује његову приповедачку прозу, а самог Андрића због чистоће језика и стила назива *Грацијаном српске прозе*.¹⁰³² Зоровављеви критички написи личе на есеје и плене самосталношћу судова, свежином стила, оригиналношћу, надахнутошћу и једном новом светлошћу којом се обасјавају стари и савремени српски писци, тако да има истине у мишљењу Бојана Ђорђевића да су поједини есеји Зоровавеља *прави бисери есејистичке и књижевно теоријске мисли*.¹⁰³³

Књижевну критику у Србији под окупацијом немогуће је заокружити без два значајна издања Српске књижевне задруге. Једно од њих је књига песникиње и прозног писца Јеле Спиридоновић Савић *Сусрети*, у којој су објављена њена предавања на Коларчевом народном универзитету у Београду о *религиозном осећању и садашњици*, Рилкеу, Франси Зам, Исидори Секулић, *Гетеовом путу ка светлости*, трагики *Ничеа*, Десанки Максимовић, Фра Анђелику и *значају унутрашњег живота за развој*

---

¹⁰³⁰ З., *Српска ураганска критика*, **Српски народ** (Београд), бр. 26 (17. јун, 1944), стр. 7.; З. *Љубомир Недић, претставник српске мисаоности*, **Српски народ** (Београд), бр. 10 (7. август, 1942), стр. 11

¹⁰³¹ З., *Песник вишег Србизма*, **Српски народ** (Београд), бр. 12 (18. март, 1944), стр. 7.

¹⁰³² З., *Мајстор српске прозе: 50-годишњица Ива Андрића*, **Српски народ** (Београд), бр. 15 (8. април, 1944), стр. 7.

¹⁰³³ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, **Службени гласник**, Београд, 2008, стр. 67.

личности. Јела Спиридоновић Савић у центар својих истраживања ставља религију и мистику, али не пропушта прилику да се у већем броју есеја, па и у онима о земљакињама и савременицама Десанки Максимовић и Исидори Секулић, залаже за интелектуално и егзистенцијално изједначавање жена са мушкарцима и њихово укључивање у српску културу. Она је књигу замислила као једну *портретну антологију*, аналитичку, *са местима и за слагање и за неслагање, али увек искрену у анализама*.¹⁰³⁴ Есејистика Јеле Спиридоновић Савић је исповедног карактера и креће се у сложеном свету религиозно-филозофских, естетичких и културно-историјских симбола, док залагања за одређене идеолошке и животне ставове имају дубоку мотивациону и искуствену заснованост и креативну вредност. Зоровавелъ и Тодор Манојловић истичу да је константа Јелиних есеја у религиозности и поезији и да се *њена мисаона и научна настојања присно повезују са њеним песничким проживљавањем и стварањем, служећи, крај своје објективне идејне вредности, још и као најбољи тумач и коментар ових последњих*.¹⁰³⁵ Духовност *Сусрета* Јеле Спиридоновић Савић и потпуна удаљеност књиге од савремених ратних догађања нису утицали на послератну Комесарску управу да рад есејисткиње означе као *недостојан, неродољубив и издајнички* и самим тим је онемогуће да буде присутна у јавности и објави дела која је писала током Другог светског рата.¹⁰³⁶

Грађанска права су после рата одузета и Тодору Манојловићу, како због објављивања књига и прилога у новинама током окупације, тако и због чланства у комесарској управи Српске књижевне задруге. Критички чланци Тодора Манојловића заузимају запажено место у српским листовима, а посебну пажњу привлаче текст о односу Његошевог дела и усмене поезије, студија о *мистичним осећањима и просветитељству* младог Доситеја Обрадовића и позоришна критика о Стеријиним

---

¹⁰³⁴ З. *Сусрети Јеле Спиридоновић Савић, Српски народ* (Београд), бр. 32 (29. јул, 1944), стр. 7.

¹⁰³⁵ Тодор Манојловић, *Предговор*, у: Јела Спиридоновић Савић, *Сусрети*, Српска књижевна задруга, Београд, 1944, стр. 6.

¹⁰³⁶ У Међуопштинском историјском архиву у Шапцу чувају се рукописи збирке песама Јеле Спиридоновић Савић *Немањићи* (1941), поеме *Дневник песника луталице* (1942), бајке *Између сна и јаве* (1943) и друге књиге есеја *Сусрети* (1946).

Родољупцима са паралелом између Стеријиних ликова и стварних личности у тадашњој Србији. Манојловићу за време рата није штампан рукопис књиге *Афирмације* због негативне рецензије Миодрага Ибровца, док су књиге *Огледи о сликарима* (1943) и *Огледи из књижевности и уметности* (1944) угледале светло дана. Огледи из књижевности писани су раније, пре рата, мада је приметно да Манојловић старе текстове групише у нову целину, књигу, у складу са новопрокламованом естетичком и критичком делатношћу *чија је сврха: тачно постављање, односно, васпостављање наших књижевно-историјских вредности и целе наше, у току претходне епохе често сасвим произвољно помућене, поремећене литерарне традиције.*¹⁰³⁷ Отуд Манојловић не жели да скицира Бранка Радичевића као националног барда, већ га описује у виду *наговештеног романтичног профила* или *генијално набацане скице*, док истовремено подсећа и на недостатке у поезији *бесмртног* Ђуре Јакшића. С друге стране, он високо уздиже дело Јакова Игњатовића, Лазе Костића и Владислава Петковића Диса, кога проглашава за *најмаркантнију и најзначајнију појаву наше новије књижевности*. Посебно важан део *Огледа* представља *преглед знаменитијих српских песника у раздобљу између два светска рата* у којима Манојловић даје кратке приказе песника наше модерне поезије и оних који су се држали по страни те линије. У оценама Манојловића нема ничег епохално новог, али треба нагласити да у коректном поретку песника нису изостављени ни они који се у данима окупације нису често помињали у Београду, попут Милоша Црњанског, Растка Петровића, Иве Андрића и других писаца.

Није ретка појава да књижевници у партизанском и четничком покрету страдају у борбама, што није случај са писцима који делују на подручју под окупацијом. Листови у Београду пажљиво евидентирају писце и књижевне критичаре у данима окупације, којих више нема, али је јасно да сви, сем Митрофана Матића, умиру услед болести или природне смрти. Некролози су писани Милану Решетару, Данилу Живаљевићу, Ранку Младеновићу, Стевану Бешевићу, Брани Цветковићу, Војиславу

---

¹⁰³⁷ Тодор Манојловић, *Традиција и доктрина*, у: Тодор Манојловић, *Огледи из књижевности и уметности*, СКЗ, 1944, стр. 13

Илићу Млађем и Радету Драинцу, несумњиво најбољем српском писцу који је преминуо за време окупације. Он последње дане живота проводи у Београду, болестан и потпуно неактиван у друштвеном и књижевном смислу, а сахрањен је 3.маја 1943.године.¹⁰³⁸ *Српски народ* поводом смрти Радета Драинца објављује пригодан текст и песме *Песник се враћа земљи, Дах земље* и *Осамљена мрежа*, у којима Драинац зането гледа *пејзаже чедне*, *ослушкује шуме у трави*, милује *осамљену брезу* и родољубиво пева после свих предратних песничких лутања од Топлице до Сингапура, Маршалских острва и других тачака глобуса *И пред сваким орањем, Чим октобар небо загарави, Дах родне земље у срцу ми се јави*.¹⁰³⁹ Несрећан крај Радета Драинца обележен је штампањем јединих његових песама, датираних у данима Другог светског рата, док је на смрт Стевана Бешевића (1942) скренута пажња објављивањем песме *Мојој кћери* и подсећањем да је песник још на почетку рата доживео велику трагедију, пошто су му жена и ћерка страдале од немачких бомби у априлском бомбардовању. Државни значај дат је сахрани Војислава Илића Млађег, који се у рату не ангажује активно, али је Недићевим властима очигледно важно да уздигну песника који је најгласнији међу стихотворцима који пишу против Совјетског Савеза. Владимир Велмар-Јанковић у посмртном говору, Веселин Филиповић у чланку *Умро је српски Тиртеј*, листови *Српски народ* и *Обнова*, Радио Београд и други користе Илићеву смрт у јеку англоамеричких бомбардовања Србије и Београда да усмере пажњу на *непријатеље српства*, песникову родољубиву поезију и чињеницу да га је српска књижевна критика *неправедно* одбацила. Поводом Илићеве смрти *Српски народ* објављује песме *Отаџбина, Мој позив, Молба сиротог Илије Светом Николи, Мој живот* и антибољшевичко дело *Трагедија гладних*, у коме песник наводи да у *земљи*

---

¹⁰³⁸ Раде Драинац је сахрањен у туђем војничком шињелу, а над његовим гробом, који је опколила полиција, Миливије Живановић рецитије Драинчеве стихове жудње за смрћу у родном крају, песму *Нирвана*. У изводу Регистра умрлих београдског Новог гробља, под местом становања стоји *без улице и броја*, а у рубрици најближи сродници податак *није било сродника на сахрани*. Инспирисан тужном ратном судбином Радета Драинца, Иван Ивановић објављује 1997.године роман *Црни дани Раке Драинца*.

¹⁰³⁹ Раде Драинац, *Дах земље, Српски народ (Београд)*, бр. 16 (8.мај, 1943), стр. 11.

Пушкина влада глад и да к'о просјак одрпан, сад Матушка клеца, Жетелац не жање, раденик не ради.¹⁰⁴⁰ Чини се да Београд, ипак, најтеже прима вест о смрти омиљеног глумца, позоришног писца и децјег песника Бране Цветковића (1942). Критичари у тим данима истичу вредности његовог рада на многим пољима, али и жале што своје таленте није развио до краја, посебно у књижевности.

Приметно је да се на територији Србије под окупацијом чине велики напори како би српска књижевност опстала и представљала важан ослонац просветне и културне политике Недићевог режима и Љотићевог покрета *Збор*. Српски књижевници на подручју под окупацијом следе тезу о пријатељству српског и немачког народа, у коју су, по свему судећи, Дамњан Ковачевић, Светислав Стефановић и Станислав Краков искрено веровали, што не значи да српски писци слепо следе идеје националсоцијализма и фашизма. Потврду ове оцене налазимо и у коректном односу према такозваном јеврејском питању, јер се само у *Нашој борби* појављује неколико написа и песма Милана Димовића *Вечној јуди* са антијеврејским ставовима. У целини гледано, књижевници у Србији под окупацијом нису били идеолошки опредељени, и кад су се јавно ангажовали чинили су то убеђени да тиме доприносе јачању духа и психолошког отпора у народу.¹⁰⁴¹ Међутим, политичко-пропагандни мотиви имају важну улогу у књижевном стваралаштву под окупацијом, тако да су простори за неке далекосежније књижевно-уметничке домете јако скучени. Отуд у замашној издавачкој продукцији књига, књижевним конкурсима *Српског народа*, студијама *Просветног гласника* и књижевним прилозима у божићним и ускршњим издањима српских листова лако препознајемо књижевна дела која су потпуно или делимично у складу са основним поставкама рада Недићеве владе, било да је реч о величању средњовековне књижевности, новим антологијама српске лирике и приповетке, духовној поезији Годора Манојловића, посленичким песмама Веселина Филиповића или полазишту

---

¹⁰⁴⁰ Војислав Илић Млађи, *Трагедија гладних - другу Обраду Јаковљевићу*, **Српски народ (Београд)**, бр. 23 (27.мај, 1944), стр. 7.

¹⁰⁴¹ Бојан Ђорђевић, *Књижевни живот у окупацији (рим. 3)*, *Књижевници и политички погледи, Књижевна историја* (Београд), бр. 122-123 (2004), стр. 283.

књижевне критике о потреби ревизије српских књижевних вредности. Највећи део те књижевности је инспирисан, односно, оптерећен жељама да се кроз литературу развијају одређене националне, религиозне и културне идеје и традиције патријархалног српског друштва. Када се узме у обзир и да се књижевности под окупацијом нису придружили неки од најпознатијих предратних писаца, онда је јасно зашто о књижевно вреднијим остварењима можемо говорити тек у неким појединачним случајевима, као што су то, на пример, песме *Раде Неумар* Светислава Стефановића, *Последња браћа* Десимира Благојевића, *Пролетњи растанак са сином* Ранка Младеновића, *Рибје* Веселина Филиповића и већи број књижевних критика Владана Стојановића Зоровавеља.

У Београду под окупацијом, ствара и песник Радомир Продановић, који је пре рата писао песме о егзистенцијалним питањима постојања и опстанка човека и сензуалну љубавну лирику. Занимљиво је да у рату Продановић интензивира песнички рад, који, нажалост, бива прекинут погибијом песника у англоамеричким бомбардовањима Београда 1944.године. Његова поезија, сачувана у фрагментима, објављена је две деценије после Продановићеве смрти, али за нас је веома занимљива због песама написаних у раздобљу од 1941-1944.године, када је *уздрман крвавим догађајима рата*, Продановић принуђен да све више мисли о *конкретноисторијском проблему човека, о проблему цивилизације, и о човековој друштвеној зависности*.¹⁰⁴² Тако настаје ратни циклус Радомира Продановића, који почиње песмом *Јутро* и визијом разрушеног Београда после априлског бомбардовања 1941.године. Рефлексивне мисли нису више у првом плану, пошто се песник налазу у центру трагичних историјских дешавања, у коме је јутро само *парче неба и жице две* и *један зов петла*, док је човек *ћутањем обесио себе о грло своје да виси низ урвину утробе своје*.¹⁰⁴³ Призоре модерних разарања ће Продановић у песми *После боја* комбиновати са његовим омиљеним архаичним сликама, у овом случају са средњовековним бојиштима, док у песми са почетним стихом *Зрно само песка* препознаје сопствену

---

¹⁰⁴² Миодраг Павловић, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981, стр. 574.

¹⁰⁴³ Радомир Продановић, *Глас*, Српска књижевна задруга, Београд, 1962, стр. 60-61.

сићушност у ратној катастрофи и води конверзацију са замишљеним саговорником о ратним злочинима. Продановић шири представу о беспомоћности људи у ратној олуји стиховима *И дозивамо се глухи са звоника и гледамо се слепи са видика* и сабласном метафизичком сликом *помамљеног звона* које туче *безгласно бим, безгласно бом*.¹⁰⁴⁴ Кратки и елиптични Продановићеви ратни стихови имају модерни сензибилитет и погодују поетском обликовању гнева људи због глобалног рата, насиља и убијања. Песник у поеми *Шлемови*, забележеној неколико месеци пред смрт, дефинитивно огољује сву суровост нечовечанског времена, *гвоздене гозбе* и ратне *сцене* која је препуна *полуделе деце, радосних демона, убилачких справа, острвљених људи, побеснелих жена*.¹⁰⁴⁵ Многи делови поеме *Шлемови* имају ванвременски и општељудски карактер, мада, суштински, Продановић сведочи са лица места о сопственом ужасу и немоћи, потпуно свестан да је само сићушни део светске ратне драме и плен нехуманих ратних машинерија и војних сила. *Све би: да је варка а виде се збиље* узвикује запрепашћени песник и прецизно слика како *оштра урлања злурадих сирена, као смех зацењен манитих хијена, преосталу котву прлој земљи секу и пленом носе је као слепу сенку утуљеном небу у век помрачења*.¹⁰⁴⁶ Продановић види и себе у рушевинама и ироничним стиховима наговештава страдање у београдском импровизованом склоништу, заједно са породицом, торбом својих рукописа и питањем *Чему смо слични? Плоча на челу уз мождину свелу као шлем челични*.¹⁰⁴⁷

Радомир Продановић се у окупираној Србији не појављује јавно и не објављује своја дела, што чини и већи број других писаца, наравно, услед различитих разлога. Најчешће је у питању одлука да ни на који начин не сарађују са окупаторским властима, мада има и оних који су једноставно остарели, болесни и без жеље да се баве било чиме. Ови српски књижевници, у условима окупације, живе један затворен живот, понекад посвећен породици и пријатељима, понекад самотнички. Неки од њих

---

¹⁰⁴⁴ ибид, стр. 69.

¹⁰⁴⁵ ибид. стр. 105.

¹⁰⁴⁶ ибид. стр. 109.

¹⁰⁴⁷ ибид. стр. 111.

су у рату хиперактивни на пољу писања и књижевног стварања, док на друге рат и тешке породичне трагедије делују поражавајуће и утичу да се у ратним данима удаље од књижевног рада. Бранко Лазаревић, књижевни критичар и несуђени Скерлићев наследник, доживљава у рату тешке ударце, пошто му један син гине у редовима четничког покрета, а супруга и други син умиру, али, ипак, успева да у рату буде активан на пољу књижевног деловања. У првој ратној години, Лазаревић објављује књигу *Филозофија критике и други есеји*, која у ратним вртлозима нестаје и данас спада у библиофилске раритете, док током рата и после рата наставља да пише есеје, трактате и антрополошке огледе са специфичним погледима на ратове, револуције новијег доба и сврставање човечанства у масе и *примитивне гомиле*. После потписивања изнуђеног антикомунистичког *Апела српском народу*, Бранко Лазаревић одбија чланство у Комесарској управи Српске књижевне задруге, што му вероватно спасава живот у данима сурових прогона српских интелектуалаца. За њега се рат не завршава поразом Немачке и њених савезника, већ траје и током формирања нове комунистичке власти, што се добро сагледава из Лазаревићевог *Дневника једнога никога*, постхумно објављеног тек 2008.године. Он води дневник од 1942. до 1947.године и њиме сведочи о ратном хаосу, из угла интелектуалца са завидним способностима да критички и аналитички сагледа бројне етичке, културолошке и политичке појаве. Тако је могуће да се *ратни Београд - парадоксално или не?* - указује у овим драгоценим и необичним књигама као мања тамница од послератне југословенске стварности.¹⁰⁴⁸ Из те противречности извиру разна интелектуална и есејистичка запажања човека, који ће у дневнику прецизно описати анатомију ратног и послератног морала интелектуалне елите, препознати толике *сече кнезова* у периоду од 1941. до 1944.године и храбро записати *Глад и страх, два верна пратиоца сваке револуције, бацају свет у моралну беду. Онај прави свет гине у грађанском рату, други се стрљају као 'издајници' и тако даље, трећи труле по тамницама, а остаје жив*

---

¹⁰⁴⁸ Сава Дамјанов, *Између ратног Београда и 'радних' логора Немачке: Б. Лазаревић и Винавер*, у: *Десничини сусрети 2012., Интелектуалци и рат, 1939.-1947.године*, Филозофски факултет, Загреб, 2012, стр. 33.

само олош.¹⁰⁴⁹ Умне естетске, књижевне и филозофске мисли представљају вредан део дневничких и мемоарских записа, мада Лазаревић не пропушта прилику и да кроз животописе српских писаца у ратним околностима прикаже величину појединих књижевника, али и *преоблачење у сва могућа одела књижевних трговаца*. У сваком реду дневника разазнаје се и његов бол због рата који бесни широм Европе и *раскола међу Србима на више војски*, што уз непостојање лепих речи за победничку идеологију указује на то да Лазаревићев дневник *има много шире значење од пуког историографског и допуне персоналне библиографије*.¹⁰⁵⁰

Апел српском народу потписује и Вељко Петровић, али после тога заузима пасиван став у односу на окупационе власти и по ослобођењу постаје један од најцењенијих писаца новог режима. Таквом статусу је несумњиво допринела песма из 1945.године *То нисмо ми*, у којој Вељко Петровић, згражавајући се над изродима српског народа, пита *Ко загади тај добри сој? – што ћу тиши, реци, боже мој! – с каквом га, некад, звери збрачи, те му сад туђи злодух смрачи словенског ока чедни сјај?* Песников одговор је више него јасан и гласи *То нисмо ми! Куд соко сиви да леже лешинаре*, али *смо ми, И ви, у седам офанзива, гладни и жедни, наги-боси, на челу вам тек звезда жива, у руци пушка која коси, слободу ропском свету носи. Да, то смо ми*.¹⁰⁵¹ То је песма избора и опредељења и то опредељења за борце из седам офанзива, за илегалце у Београду, за победнике. Петровић одмах после рата пише и приповетке о периоду од 1941. до 1944.године, у којима првенствено описује живот окупираног главног града, акције илегалца и међусобну солидарност грађана у атмосфери страха и опасности. У већем броју приповедака је реч само о издвојеном детаљу из окупационих дана, попут наиласка *непознатог старог* на обешеног младића, напада пса Кусе на немачког војника, папагаја који зна да крешти *хајл Хитлер* или кратких

---

¹⁰⁴⁹ Бранко Лазаревић, *Дневник једнога никога. Део 1, (1942-1946)*, (приредио Душан Пувачић), Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 160.

¹⁰⁵⁰ Н. Тосић, *Бранко Лазаревић, сабрана дела, Новине београдског читалишта* (Београд), бр. 32 (април-мај, 2008), стр. 4.

¹⁰⁵¹ Вељко Петровић, *То нисмо ми*, у: Вељко Петровић, *Песме, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969, стр. 130-132.

фрагмената из борби за ослобођење Београда, док у појединим приповеткама Петровић ствара целовиту, драматичну и психолошку слику окупираног Београда. У том ратном приповедачком опусу Вељка Петровића, посебно се издваја приповетка *Препелица у руци*, како промовисањем племенитог осећања солидарности кроз симболично спасавање рањене препелице, тако и психолошким нијансирањем постепеног укључивања у отпор и борбу усамљених, уплашених и колебљивих људи. Приповедач инсистира на вези између онога што се збива у Вулету Рашанину и оног што се дешава са препелицом и описујући тај однос користи лирске пасаже, налик поезији, као што је то у следећем одломку *Одбијајући главу унатраг, дотле полусклопљене, полубеле, засијаше очи округле и црне, а у чврстим, топлим грудима - то се осећало у руци, сваким прстом понаособ, а као да се и чуло, - поче да куца јако и дивље птичје срце. Није могао да се уздржи, принео ју је образу и устима. Кроз намочено горње перје осетио је - или је то уображење? – мирис даљине, крстина и стрњика и, стварно, лепљиву влагу крви. Препелица је била рањена на грудима.*¹⁰⁵² Рањена препелица је симбол солидарности и љубави између људи у условима илегалних борби и свакодневних животних опасности и начин да се ненаметљиво прикажу родољубива осећања. Уосталом, Вељко Петровић је одувек био познат по специфичним погледима на патриотизам, као јединственом осећању којим људи своју индивидуалност добровољно утапају у свој *род, језик, исповест и отаџбину*.

Призори из приповетке Вељка Петровића *Митраљеви међу јабукама* готово да су истоветни са стварним догађајима у животу Исидоре Секулић и ситуацијом када су у њену кућу, током ослобођења Београда 1944.године, утрчали *красноармејци*. Нове власти су убрзо забраниле да било ко из народноослободилачке војске омета мир Исидоре Секулић у њеном дому, док она испољава разумевање за ново културно и друштвено доба и укључује се у рад новооснованог Удружења књижевника Србије и других културних институција. Исидора у тим првим ослободилачким данима пише есеје за *Политику* о Његошевој *Лучи микрокосми*, Светиславу Петровићу, књизи и *Београду који чита* и тако свом делу придаје *нове врхунске текстове и духовне*,

---

¹⁰⁵² Вељко Петровић, *Препелица у руци*, Просвета, Београд, 1963, стр. 115.

хуманистичко-демократске и социјалне перспективе које, дотад, код ње нису постојале.¹⁰⁵³ На тај начин, Исидора Секулић је изашла из окупацијске усамљености, чамотиње и одсуства из јавног живота. Додуше, то одсуство није било тако *потпуно*, како наводе многи књижевни критичари и историчари, пошто Исидора на почетку 1941.године објављује књигу *Записи*, а крајем исте године и три књиге есеја *Аналитички тренуци и теме*. Она је штампару поставила услов да се поменуте књиге, са чланцима, огледима, есејима, фрагментима писама и записима из разних међуратних публикација, не продају под окупацијом, тако да оне никада нису доспеле до књижара и данас су библиографска реткост. О књизи *Аналитички тренуци и теме* пише, током Другог светског рата, Зоровавељ у *Српском народу* и тврди да је то *књига високог уметничког идеализма*, те да су Исидорина дела испуњена *европским замахом* и прожета *огромном ерудицијом*.¹⁰⁵⁴ После рата, Исидора објављује књигу наративне прозе *Записи о моме народу* (1948), сличну *Записима* из 1941.године, у којој пише о *господину Мићи, Динићима, деда Маши* и другим *малим људима* у великом светском рату. *Записе* посвећује *изгинулој мојој браћи 1912-1945* и *палим херојима*, који у прозирне ноћи *лебде, плове, пролећу - не више над њима, него над нама* и чијим сенима *Обилић влада, над сенима којих има, у велике, светле ноћи*.¹⁰⁵⁵ Ипак, права књижевна природа Исидоре Секулић не долази до пуног изражаја у *Записима* из периода Другог светског рата, тако да њихове највеће вредности проналазимо о фрагментима у којима се лирски описује мобилизација 1941.године као *мукла и збуњена* или упечатљиво слика ситуација на крају рата речима *Било је то у време умирања једног времена. Време је велика сфинга рода човечанскога. Силни и безбројни умиру, да би умрло једно*

---

¹⁰⁵³ Милош И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 335.

¹⁰⁵⁴ З., *Ослобођење и производство српске жене: поводом 40-годишњице рада г-ђе Исидоре Секулић*, **Српски народ**, бр. 28 (1. јул, 1944), стр. 7.

¹⁰⁵⁵ Исидора Секулић, *Светле ноћи су палих хероја небо*, у: Исидора Секулић, *Записи, Записи о моме народу*, Вук Караџић, Београд, 1985, стр. 231.

*време. Они који ће умрети, успињу се претходно на висове, тамо гину, а са тих висова онда живи побију непријатеље и издајнике. Мртви преводе живе у друго време.*¹⁰⁵⁶

Исидора Секулић и Иво Андрић најпознатији су српски књижевници који одбијају да потпишу *Апел српском народу*, не учествују у емисијама Радио Београда и избегавају сваки јавни ангажман и учешће у друштвеном и културном животу Београда и Србије. Андрић изричито забрањује и прештампавање својих дела док *народ пати и страда*, како у антологијама и збиркама, тако и у дневним и недељним листовима.¹⁰⁵⁷ Он живи повучено у окупираном Београду и вредно ради на својим најбољим романима *Травничка хроника*, *На Дрини ћуприја* и *Госпођица*, које објављује неколико месеци по завршетку рата. Неминовна је паралела са Првим светским ратом, који Андрић, такође, проводи изолован од јавности, у самоћи и стварајући књижевна дела. Нема сумње да су ратни периоди, у свему стресни и трагични, Андрићу омогућавали да пише много више него ли у мирнодопским условима, што ће он и потврдити пишући о страсти путовања *А колико сам се на тим путовањима трошио види се најбоље по томе што сам за време два рата (1914-1918 и 1941-1944) када сам био присиљен да седим на једном месту, написао готово највећи део својих редова.*¹⁰⁵⁸ Занимљиво је да Иво Андрић у Другом светском рату повремено води и дневничке забелешке и да је у њима *пописивао спаљена и порушена српска села, побијене људе по имену и презимену, кад год је то могао поуздано сазнати, а уз имена жртава и*

---

¹⁰⁵⁶ Исидора Секулић, *Записи, Записи о моме народу*, Вук Караџић, Београд, 1985, стр. 384.

¹⁰⁵⁷ Током Другог светског рата, само је одломак приповетке Иве Андрића *Аникина времена* објављен у листу *Српски народ*, уз напис Зоровавеља о његовом књижевном стваралаштву. Бојан Ђорђевић наводи у књизи *Српска култура под окупацијом* да се у рукописном одељењу Народне библиотеке Србије, под сигнатуром П 641/137, чува важно писмо издавача Светислава Цвијановића, из кога се види да је овај издавач укоричио *Експонто*, *Пут Алије Березелеза* и *Немире* у једну књигу под насловом *Сабрани списи* и објавио 15 примерака, док Андрић није прекинуо штампање те књиге.

¹⁰⁵⁸ Иво Андрић, *Знакови поред пута, Сабрана дела Иве Андрића, књ. 16*, Просвета; Београд, Младост; Загреб, Свјетлост; Сарајево, Државна zaloжба Словеније; Љубљана, Мисла; Скопје, Побједа; Титоград, 1981, стр. 230.

злочинце, кад год је то било доступно.¹⁰⁵⁹ Поменути податак је веома значајан, како због сазнања да Андрић у рату пажљиво прати и бележи злочине над Србима, тако и због делимичног ублажавања устаљених мишљења да Иво Андрић не пише ништа о ономе што се дешава током Другог светског рата. Уосталом, Иво Андрић индиректно проговора о злочинима над Србима у романима које пише за време рата, а то *колико је простора у та три дела посветио страдању Срба и мржњи чије су они биле жртве, довољно сведочи у којој га је мери та тема заокупљала и била за њега повод узнемирења и бриге.*¹⁰⁶⁰

Романи Иве Андрића, написани у Другом светском рату, плод су фикције, великог личног искуства, обимног историјског знања и пишчевог стваралачког генија, али треба дати право и онима који у Андрићевим књижевним делима виде стварне пишчеве дилеме и однос према актуелном историјском тренутку. Уосталом, Андрић је на додељивању Нобелове награде нагласио значај оне врсте причања, које се бави прошлим временима, истичући не толико специфичности минулих епоха, колико тесну повезаност прошлости и садашњости. Будућност, садашњост и прошлост су за Андрића делови једног бескрајног времена у коме прошлост зачас постаје садашњост или будућност и обратно, тако да не чуде мишљења више истраживача да Андрићев основни циљ није да *историјско искуство пренесе у савремено виђење света, већ да своје искуство из савременог света пренесе у историјске матрице које су за то биле погодне.*¹⁰⁶¹ Тако француски слависта Мишел Обен у *Проклетој авлији* проналази специфични образац савремене *логорске литературе*, какву су писали Солжењицин и Варлам Шаламов, а неки руски истраживачи виде у романима *На Дрини ћуприја* и *Травничка хроника* слику *фашистичке најезде и борбу против фашистичке окупације.*

---

¹⁰⁵⁹ Јован Делић, *Персонафикација моста и жртве, Летопис матице српске* (Нови Сад), књ. 489, св. 4-5 (април, мај, 2012), стр. 676.

¹⁰⁶⁰ Радован Вучковић, *Андрићева прича о страдалом народу, Књижевност* (Београд), бр. 3-4 (1996), стр. 301.

¹⁰⁶¹ Саво Пенчић, *Историја и феноменологија у Андрићевом Омер паши Латасу*, у: *Књижевност и историја 4*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Нишу, Славистичко друштво Србије, Ниш, 2001, стр. 203.

Један од највреднијих радова на ову тему је расправа Наталије Борисовне Јаковљеве *Стилске одлике савременог историјског романа-епопеје*, у којој се ауторка супроставља уобичајеним гледиштима да се Андрић креће од легенде ка историјском факту и поставља занимљиву тезу да писац саму историју и његове истините историјске догађаје, посебном техником трансформисања, подиже на степен легенде. Ово полазиште омогућава Јаковљевој да Андрићев реализам дефинише као реализам *историјске аутентичности* који уз помоћ *алегоричности* и *симболичности* историјском факту даје друкчије значење у *конкретним историјским догађајима* и да догађаје из далеке прошлости у Андрићевом делу протумачи као одразе савремених збивања. Она изводи закључак да је стварност двадесетог века, са свом својом сложеностју, непрестано у пишевој свести док пише о прошлости, што је, свакако, само једна од рецепција коју Андрићеви романи допуштају.¹⁰⁶² Ипак, управо оваква размишљања и трајност Андрићевих дела у времену стварају плодно тло за читање Андрићевих романа на нови начин и могућност да се његовим делима приступи тако што ће се уважити два временска смера - прошли и савремени.

Чини се да животне околности Иве Андрића у Другом светском рату несумњиво имају одређени утицај на писање књижевних дела у периоду од 1942-1944. године, мада је питање повезаности ратних и личних догађаја у пишевом животу и три романа из тих година комплексно и не дозвољава лаке и брзе закључке. Чињеница је да се у првим издањима роман *На Дрини ћуприја* завршава белешком *Београд, јули 1942 - децембар 1943* и да није случајно што писац жели да нас упозна са местом писања и тачним временом када пише и завршава дело. На први поглед, приказани догађаји у роману немају додирне релације са годинама Другог светског рата, али Петар Цацић сматра да завршна белешка у роману сугерише и могуће становиште писца у виду исказа *ја пишем у једном времену, али описујем друго време. Или: ја пишем из самог средишта ратног пакла, али описујем четири века прошлости, у којима су ратне године биле само многобројне и пролазне тачке на бескрајној траци*

---

¹⁰⁶² N.B. Jakovljeva, *Stilevye certi sovremennogo istoriceskogo romana-epopei (Ivo Andric)*, u: *Hudozestvennaja forma v literaturah socialisticeskih stran*, An, Institut mirovoj literatury im A.M. Gor'kogo, Moskva, 1969, str. 108-112.

догађаја.¹⁰⁶³ На тој линији налази се и Мидхат Шамић, тврдњама да је Иво Андрић у *Травничку хронику* унео нешто од онога што је сам видио, да је епохи коју је евоцирао давао боје времена у коме је живио, да је насликао, у извјесној мери, суровости турског доба имајући пред очима суровости другог светског рата и да се понекад под изгледом и цртама турског тлачитеља крије нацистички тлачитељ: многи опис 'консулских времена' у Босни 1807-1814. подсјећа на хитлеровска времена у Југославији, на 'нови поредак' 1941-1942.године.¹⁰⁶⁴ У обради овог питања, посебну пажњу привлачи рад Предрага Лазаревића 'Травничка хроника' у *времену настанка*, у коме аутор наводи на стотине аналогија које указују на то да је Андрић *креативним интерпретацијама догађаја из времена Наполеона, 1941. служио свом времену* и да се у *Травничкој хроници* бавио *садашњим временом у прошлости*, те да је управо то делу дало *посебну живост, каква се ретко среће у историјским романима*.¹⁰⁶⁵ Могли бисмо навести још бар десетак тврдњи књижевних критичара и историчара да се у Андрићевим романима могу видети непосредни додир са савременошћу и рефлексима немачке окупације и Другог светског рата, али је тешко отети се утиску да су многе од тих студија засноване на Андрићевој идеји понављања времена, бића и ствари у историји и оптерећене полемиком о Андрићу поводом *неутралности ауторске позиције* у његовом делу, односа писца према тешкој историјској судбини његове земље и питања савремености и архаичности Андрићеве прозе. Тако, на пример, многи верују да је страшна сцена набијања Радисава на колац у роману *на Дрини ћуприја* настала тек пошто је Андрић са прозора стана у Призренској улици видео лешеве обешених родољуба на Теразијама и под великим утиском тих стварних трауматичних призора. Међутим, Андрић на директно питање о постојању чврсте везе између виђеног у рату и сцене у роману одговара *Вероватно, врло вероватно. Међутим,*

---

¹⁰⁶³ Петар Цацић, *Предговор*, у: Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Просвета, Београд, 1987.

¹⁰⁶⁴ Митхат Шамић, *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1962, стр. 14.

¹⁰⁶⁵ Предраг Лазаревић, 'Травничка хроника' у *времену настанка*, *Летопис матице српске* (Нови Сад), књ. 478, св. 1-2 (јул-август, 2006), стр. 90.

никако не бих могао да тврдим да сам то учинио свесно. Многи ме упозоравају на то. 'На Дрини ћуприју' писао сам у почетку окупације у Београду. Београд је тада био најнесрећнији град на свету и писао сам у потпуној самоћи, одрезан од свега и од свакога, не знајући, шта ће се догодити са мојим рукописом, писао сам као бродоломац, који исписује своје последње речи на комад папира, пре него што ће га ставити у боцу и изручити је морским валовима и струјама.¹⁰⁶⁶ На први поглед рекло би се да Иво Андрић потврђује тезе о повезаности догађаја из Другог светског рата и романа, писаних у том периоду, али пажљивија анализа Андрићеве изјаве говори да су моћи пишчеве имагинације и инспирације биле пресудне при стварању великих дела. Међутим, занимљива су Андрићева сведочанства о савезничким бомбардовањима и борбама за ослобођење Београда 1944. године, која оставља у свом *Ратном дневнику*, пошто неодољиво подсећају на бројне фрагменте из такозваних *београдских ратних прича*.¹⁰⁶⁷ Андрић у поменутом циклусу слика разарања и страдања у Београду, спонтане реакције људи и унутрашња превирања јунака, а упоредна анализа *Ратног дневника* и прича указује на то да писац дефинитивно ствара своју *најдокументарнију прозу*, засновану на ратним, аутентичним и личним доживљајима. Слабији квалитет *ратних београдских прича* може се објаснити очигледном намером писца да после преживљене ратне голготе, *пored уметничке, да и фактографску и историјску димензију својим причама, те није ишао у дубљу транспозицију доживљеног*.¹⁰⁶⁸

Књижевни рад Иве Андрића, Исидоре Секулић, Вељка Петровића, Бранка Лазаревића, Радомира Продановића и других писаца у окупацијским данима, у условима повучености из јавног живота и необјављивања књижевних дела, гради још разноврснију, сложенију и квалитетнију слику књижевног живота у Србији. Имајући то у виду, неправедно би било избећи разматрање књижевног деловања српских

---

¹⁰⁶⁶ Нобеловац у новинама, сусрети и разговори новинара са Ивом Андрићем, приредио Драгољуб Влатковић, Просвета, Ниш, 1996, стр. 89.

¹⁰⁶⁷ Приче и новеле *Тај дан* (1946), *С људима* (1947), *Дедин дневник и Зеко* (1948), *Случај Стевана Карајана* (1949), *Породична слика* (1959), *Затворена врата* (1951) и *Разарања* (1960).

¹⁰⁶⁸ Жанета Перишић Ђукић, *Андрићеве ратне године (1941-1944)*, *Летопис Матице српске* (Нови Сад), књ. 488, св. 6 (децембар, 2011), стр. 1156.

писаца у емиграцији, поготово оних који су животом и књижевним деловањем чврсто везани за ратна дешавања у Србији.¹⁰⁶⁹ Управо је емиграција разлог приметног одсуства у јавном животу Србије неких најзначајнијих српских писаца и интелектуалаца, попут Милоша Црњанског, Јована Дучића, Растка Петровића, Слободана Јовановића или епископа Николаја Велимировића. Неки од њих су у окупираној домовини гурнути у заборав, док су други и даље уважавани и често помињани у културним круговима. Црњански је, на пример, један од најчитанијих домаћих писаца у време окупације, а заједно са још тринаест књижевника уврштен у наставни план и програм гимназије и Универзитета. Најчешћи разлози емигрирања српских писаца током Другог светског рата су бекство из земље пре окупације или одлука да после дипломатске службе остану у иностранству. Они у земљама боравка воде жустре публицистичке и пропагандне активности или бирају статус усамљеног емигрантског мировања, док има и писаца који током рата обављају важне политичке дужности. Слободан Јовановић је, рецимо, председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије у избеглиштву и југословенске антифашистичке владе у Лондону, а свој општи поглед на догађаје, у којима сам учествује, објављује у књизи *Записи о проблемима и људима, 1941-1944*.¹⁰⁷⁰ Краљевском емигрантском владом председава песник Божидар Пурић, а у истој влади делује у једном кратком периоду и Милош Црњански, као саветник за штампу. Ратне и послератне емигрантске године Милоша Црњанског у Лондону препуне су

---

¹⁰⁶⁹ Емиграција је сложена историјска појава, често велика драма, неретко трагедија и збир судбина прогнаника, бегунаца или добровољних исељеника. Она је последица историје двадесетог века, са, за њу, карактеристичним светским и грађанским ратовима. Срби су имали чак три емиграције у 20. веку. Прва, из позне јесени 1915. године, ипак се завршила срећно, победоносним повратком у земљу три године касније. Друга, започета 1941. године, настављена 1945. године, није ни данас у потпуности завршена. Трећа из 1991. и 1999. године траје и у нашим данима.

¹⁰⁷⁰ Слободан Јовановић је на процесу у Београду 1946. године осуђен у одсуству на двадесет година робије, десет година губитка политичких и појединих грађанских права, конфискацију целокупне имовине и губитак држављанства. У емиграцији наставља да пише. Умро је у дубокој старости 1958. године.

сиромаштва, незапослености и других изгнаничких мука, што га инспирише да расејање, изгнанство и емигрантски свет постави у средиште својих књижевних интересовања. У рату не ствара ништа и често понавља Андрићеву крилатицу *не пева се у кући мртваца*, мада одмах после рата, 1946. године, пише емигрантску исповест на енглеском језику *The Shoetakerse*, покушавајући да заузме место у енглеској литератури. Наредне године, Црњански пише, такође, на енглеском језику *Роман о Лондону*, а генеза тих раних енглеских верзија указује на то да писац у првим верзијама креира лик главног јунака на основу пројекције сопственог аутобиографског искуства. Писац ће касније превести роман на српски језик, али и даље ће остати чињеница да *стотине појединости у роману мање-више верно пресликавају оно што су Вида и Милош Црњански живели у ратном и поратном Лондону*.¹⁰⁷¹ У *Роману о Лондону*, највећем емигрантском роману у послератној српској књижевности, другој књизи *Сеоба* и делу хибридног карактера *Код Хиперборејаца* Црњански ствара непосредна и вредна књижевна дела о емиграцији, о боравку у туђини, *међу Хиперборејцима*, и доказује да му емигрантска судбина представља најинспиративнији уметнички изазов. Он песмом *Ламент над Београдом* (1962) шири круг завичајних места са значењима песничких и националних симбола и још једном мири космополитизам и завичајност, а супроставља краткотрајност и узалудност сопствених песничких трагања и неуништивост града, чије је име *као из ведрога неба гром*.¹⁰⁷² Занимљиво је да Црњански, пишући дела о емиграцији, истовремено веже своју судбину са судбином српског народа и ствара космополитске књиге са универзалним вредностима.

Више српских писаца налази се далеко, не само од југословенских ратних жаришта, већ и од Европе. Синиша Пауновић, Ристо Ратковић и Данко Анђелиновић живе током Другог светског рата на Блиском истоку, док Растко Петровић, Бранко Машић и Јован Дучић рат проводе у Сједињеним америчким државама. У

---

¹⁰⁷¹ *Српска књижевност у емиграцији 1941-1991, дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, у петак, 26. априла 1991. године*, **Књижевност** (Београд), бр. 9-10 (1991), стр. 1315.

¹⁰⁷² Милош Црњански, *Ламент над Београдом*, у: Милош Црњански, *Изабрана дела*, Парнас боок, Ваљево, 2007, стр. 1134.

блискоисточној групи српских књижевника издваја се Ристо Ратковић, који у афричкој пустињи ствара *заводљиве* стихове о неспасаваним ноћима, *јатима бомбардера*, баровима, ратним бродовима, *разблудном смеху* и топовским канонадама. Рекло би се један лагодан и узбудљив живот, али Ратковићу се усред Средоземног мора и песка привиђају Лим и други завичајни мотиви, док његову највећу утеху у туђини представља *исто небо* над Египтом и родним крајем. Домовину са собом носи и Бранко Машић, склањајући се пред усташама 1941.године и емигрирајући у САД, мада у Чикагу не пише стихове, романе или приповетке, већ есеје и теоретске расправе о *српској традиционалној култури*, народној поезији, српској психологији и менталитету. Супротно Бранку Машићу, Растко Петровић се у Сједињеним Америчким државама налази још од 1935.године, у својству дипломатског службеника. Ратне године проводи Петровић ослушкујући вести из домовине, превodeћи роман *Седми дан* на енглески језик и учествујући на добротворним приредбама, попут оне коју је приредила супруга председника САД Елеонора Рузвелт. Једно је сигурно, Растко Петровић не чини ништа што би нашкодило његовој домовини, али ће му, ипак, врата вољене земље бити затворена за повратак после рата. Емигрантски живот тешко пада Растку Петровићу, тако да и не чуде његови скромни, непотпуни и фрагментарни књижевни покушаји у ратном и послератном периоду, све до изненадне смрти 1949.године у Вашингтону.

У посмртној збирци песама Растка Петровића *Поноћни делија* (1970), јасно се препознају стихови који настају у ратно време и представљају директан одјек на ратна дешавања у Србији. Основне карактеристике поменутих стихова везане су за пуну примену ритмова, метрике и лексике народне позије и варирање мотива браће и другова који се убијају у *тами* Другог светског рата. Пут у фолклорни свет јуначке поезије и тужбалица је за Растка Петровића више начин повезивања са удаљеном отаџбином, него ли једина могућност да лирски искаже оно што се дешава у братоубилачком рату. Петровић у песмама *А њина ноћ биће још ноћ ваша* и *Шта то кажу њине очи слика Душмана та два, сад два друга*, који су се борили на супротним странама, *мржњом беху опијени, један другом крв су пили*, а сада *ко два брата Ко два*

верна друга леже *Усред ноћна разбојишта*.¹⁰⁷³ Завађена браћа и другови и њихово измирење у смрти уверљиво дочаравају сву апсурдност грађанског ратног сукоба, још видљивију у песниковом тужном закључку *Ко би реко Пали да су За земљу исту У истом часу!*¹⁰⁷⁴ Тужбалички елементи у поменутих песмама стварају још дубља значења и асоцијације на српску традицију, пре свега на *обредно плакање и погребне на којима се мире завађени и закрвљени*.¹⁰⁷⁵ Растко добро разуме да помирења неће бити и поручује неразумним друговима, очевима и синовима *хиљаду живота да имате, ви би их на хиљаду начина разорили*, док припадницима двеју братских зараћених страна огорчено довикује *У шумама ви сте били бес дивљих звери Ви сте уништили себе и друге Ви сте уништили своја села Ви сте одвратили своје погледе од страдања*. Песма *Сећање на младог сестрића* заиста говори да Растко Петровић одлично познаје ратну ситуацију у подељеној Србији и да његове симпатије не иду ни на страну четника, ни на страну партизана, већ да су све његове жеље усмерене ка јединству српског народа. Песник нам трагедију братоубилачког рата посебно емотивно саопштава кроз сцену убиства невиног младића *У вечери када је тело требало да дрхће од љубави, Када је требало подједнако волети Свог друга, свога брата и своју девојку..Ти си видео кроз грање његов млади лик Његове светле очи расрђене, уплашене, Његове младе усне згрчене и уплашене Лик што беше рођен за тебе За твоју срећу и твоје суседство Ти си дигао своју пушку, пушку која те је чинила човеком, Као секс што те је чинио човеком И ти си гађао право међу његове очи Међу светле очи расрђене уплашене Авај, Авај, Авај, Како је страшно било разорити те очи*.¹⁰⁷⁶

---

¹⁰⁷³ Растко Петровић, *А њина ноћ биће још ноћ ваша; Шта то кажу њине очи*, у: Растко Петровић, *Сабране песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, стр. 24-28.

¹⁰⁷⁴ Растко Петровић, *Шта то кажу њине очи*, у: Растко Петровић, *Сабране песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, стр. 26.

¹⁰⁷⁵ Ђорђије Вуковић, *Новатор и претеча*, у: Растко Петровић, *Са силама немерљивим*, Политика, Народна књига, Београд, 2005, стр. 11.

¹⁰⁷⁶ Растко Петровић, *Сећање на младог сестрића*, у: Растко Петровић, *Сабране песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, стр. 235-238.

Јован Дучић се на почетку Другог светског рата налази у дипломатској служби, у Лисабону, одакле августа 1941.године, прелази у САД и настањује се код рођака Михаила Дучића, у граду Гери, у држави Индијана. Двогодишњи Дучићев боравак на северноамеричком континенту карактерише амбициозна политичка активност, публицистички рад на разјашњавању погубности југословенства и снажно залагање за државотворну Србију *од Лике до Улциња*. У том циљу је и обновљено деловање Српске народне одбране, која објављује Дучићеве политичке чланке *Југословенска идеологија, Федерализам или централизам* и *Влатко Мачек и Југославија*. Ратне 1942.године, Дучић монографијом *Гроф Сава Владиславић* крунише десетогодишње истраживање о свом далеком претку и човеку који је славу и признања стекао на просторима ван наше земље, а следеће године објављује последњу књигу стихова *Лирика*. Дучић, нажалост, не стиже да види завештајну збирку песама *Лирика*, јер је она објављена на сам дан песникове смрти 7.априла 1943.године. Песме у збирци су настале пре рата и штампане у часопису *Српски књижевни гласник* и дневницима *Време* и *Политика*, мада има и оних које су се тада, у рату, први пут појавиле (*Повратак, Ноћ, Песма, Путник, Звезде, Слутње и Химера*). Дучићев песнички тестамент је у знаку песниковог доживљаја бога и смрти, али овог пута је доживљај у тој мери личан и драматичан, да добија размере Дучићеве испосвести. Примарни циљ Дучића је да у последњим стиховима отвори срце, повеже крај са почетком и помири се са богом путем помирења са смрћу, а зато му нису потребни сјај, помпезне речи и наглашени естетски лирски облици, већ, пре свега, емоција, искреност и језгровитост у изразу. Сумњи, слутњи и чежњи за сазнањем бога и тајне смрти, већ присутној у његовој поезији, додаје Дучић у рату једно потресно разумевање положаја сваког човека, па и њега самог, у бескрајном свемиру. Дучић верује да носи са собом божју искру и тврди *ја сам тај путник што је кренуо У предисконско прво свитање, За путем увек пут променуо Међ звездама кроз вечно скитање*, али узнемирење ствара чињеница да *стрела с другог копна бачена* треба да се врати свом стрелцу *ком и не зна имена*.¹⁰⁷⁷ Песник проналази

---

¹⁰⁷⁷ Јован Дучић, *Путник*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Бок, ДЛМ, Ваљево, 2006, стр. 842.

свој мир у пуном измирењу и сједињењу са богом и вером да *кад мој прах, Творче, мирно пређе У грумен глине ужежене, Тад више неће бити међе Између тебе и измеђ мене.*¹⁰⁷⁸ Другим речима, човек у смрти опет постаје сличан или *једнак* богу, као што је то био у *првом дану и минути*, тако да смрт није *пад у ништавило*, већ повратак *Творцу*. У трагању за поменутиим сазнањима Дучић гради спиритуалне песничке слике врхунске лепоте, мада је одбацио *сва своја мајсторства и вештине и зајевао о метафизичким боловима човјековим тихо, благо али ријешен да задржи достојанство пред смрћу и метафизичком језом колико је то у моћи његове људскости*.¹⁰⁷⁹

Бригу Јована Дучића за двадесет две песме у *Лирици* потврђује пропратни запис да је збирка штампана у *ограниченом броју примерака да се рукопис не би затурио* током рата. Занимљиво је да песник не посвећује такву пажњу патриотским и политичко-сатиричним песмама, које у ратним годинама објављује у листовима *Американски Србобран* и *Слободна реч* и ратним издањима *Службених новина Краљевине Југославије* у Лондону. Наиме, у збирци *Лирика* не постоји ни стих о Другом светском рату, Србији и српском народу, баш као што у Дучићевим хришћанским мотивима *нема чак ни далеког призвука светосавља, а тако је гласно и просто очајничко било његово србовање, и то управо тада.*¹⁰⁸⁰ Дучић чини све што може да организује родољубиве америчке Србе, како би помогли земљацима у домовини, а сам песник држи говоре, пише чланке и поезију која треба да подстакне такве активности с једне стране, а с друге је одраз његове потресености и разочараности због ужасних ратних догађаја. У првој групи налазе се песме *Босна, На царев Аранђеловдан, Вечној Србији, Југославија, Француској, Сатира, Нова влада и Песма*, у којима Дучић наставља публицистичку борбу приказујући *ратне профитере*,

---

¹⁰⁷⁸ Јован Дучић, *Повратак*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Боок, ДЈИМ, Ваљево, 2006, стр. 843.

¹⁰⁷⁹ Вук Крњевић, *Дучићев духовни лик*, *Књижевност* (Београд), бр. 7-8-9 (1994), стр. 624.

¹⁰⁸⁰ Ж. Стојковић, *Уз песничко дело*, у: Јован Дучић, *Песме о песницима*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971, стр. 58.

срамне трговце, слуге и лакеје, корумпиране политичаре, творце компромиса и братских измирења и упозоравајући српски народ да се чува странпутица, полтрона, издајица и глупости мудраца. Много су значајније оне друге, песме бола, протеста и оптужбе, стихови са сликама српских губилишта, *стрељаних људи и светиња, зажарених цркви и крвавих зора* које свићу по празним селима. За бродолом беше довољна и бара, пише Дучић поводом априлског слома Југославије 1941.године, а на прве вести о покољима Срба у *усташкој држави* ствара песму *Врбас*, у којој болно поручује светој српској реци да носи крв невиних жртви, *крв наших синова, Јер кржаве реке свуд су наше међе* и сублимира трагедију Срба кроз захтев *пре свачији сужњи нег ичије слуге* и сазнање да *радосне победе хероји нам даду, Али страшну правду извојују мртви*.¹⁰⁸¹ На истом трагу су и песме *На обали Неретве, Лички мученици* и *Молитва*, која не припада Дучићевом кругу религијске лирике, јер је то молитва *за невине што гину*, за оне *што су пали под нож кривоклетца у подножје крста*.¹⁰⁸² Поменуте песме, штампане у САД и Лондону током Другог светског рата, остале су ван свих циклуса Дучићеве поезије, али постоје добре основе да се прихвати мишљење Александра Петрова да оне *граде или нови отаџбински циклус или чине други део, или други круг циклуса 'Моја отаџбина'*.¹⁰⁸³

Дучићеву *Молитву* и *Врбас* штампа београдски *Српски народ* у свом последњем броју 30.септембра 1944.године, у часу када се већ воде борбе за ослобођење Београда. Ослобађању претходе *савезничка* бомбардовања Београда, Ниша, Лесковца и још неких места, у којима животе губе многи грађани, међу њима и песник Радомир Продановић. Страдања књижевника не завршавају се са ослобођењем, јер победници прогањају све оне који су на било који начин били активни у периоду под окупацијом. Песник Веселин Филиповић и историчар књижевности Момир Вељковић убијени су под неразјашњеним околностима, у тим несигурним и мутним

---

¹⁰⁸¹ Јован Дучић, *Врбас*, у: Јован Дучић, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Боок, ДЈМ, Ваљево, 2006, стр. 844.

¹⁰⁸² Јован Дучић, *Молитва*, **Књижевност** (Београд), бр. 7-8-9 (1994), стр. 618.

¹⁰⁸³ Александар Петров, *Канон, Српски песници ЦЦ века*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 104.

временима, док су Светислав Стефановић, Григорије Божовић, поједини универзитетски професори и глумци кажњени најстрожом смртном казном због наводне сарадње са окупатором и домаћом колаборантском влашћу. Нове револуционарне власти обрачунавају са са *непријатељима народа* из ширих културних и књижевних кругова са образложењем да су били активни у културном животу или на основу сумњичења, пријава и осуда на јавним зборовима.¹⁰⁸⁴ Истакнутим књижевницима који су се налазили ван земље, било у избеглиштву, заробљеништву или дипломатији, одузима се држављанство и забрањује повратак у земљу, уколико нису спремни да пригрле нови Титов поредак. Предводници тог првог слоја српске књижевне емиграције су Јован Дучић, Растко Петровић, Милош Црњански и Слободан Јовановић, а њима се придружују бројни писци који беже из земље због припадности четничком, Љотићевом или Недићевом покрету. Велики део српске белетристике писане у емиграцији, изузимајући дела Милоша Црњанског, више је резултат политичког, историјског и националног ангажовања српских писаца, него израз уметничке инспирације. Станислав Краков, Владимир Велмар Јанковић, Бранко Машић и други књижевници су, нашавши се у емиграцији, напустили књижевну уметност и латили се историје, како би оставили неку врсту документа о ономе што се заиста дешавало у раздобљу од 1941. до 1945. године.¹⁰⁸⁵

---

¹⁰⁸⁴ Преиспитивања по питању колаборације у уметности почела су тек неколико деценија по завршетку Другог светског рата, док су прве судске рехабилитације донете у 21. веку.

¹⁰⁸⁵ Српски књижевни емигранти су, објављујући чланке и књиге, ширили светом књижевност на српском језику и са српским темама. Владика Николај Велимировић, Јован Дучић, Растко Петровић, Милош Црњански, Владимир Велмар Јанковић, Слободан Јовановић, Станислав Краков, Радивоје Бојић и Бранко Машић су најпознатија имена у српској књижевној емиграцији, а Боривоје Карапанцић у књизи *Духовно стваралаштво српске емиграције* (1978) набраја још 28 српских књижевника у западном свету попут Драгољуба Аћимовића, Милутина Деврње, Јакова Љотића, Матеје Матејића, Ратка Парезанина, Божидара Пурића или Ђоке Слијепчевића. Матеја Матејић и Боривоје Карапанцић су објавили антологију српског песништва у избеглиштву 1945-1968 под насловом *На стазама избегличким*, из које се може закључити да су песнички текстови на почетку емиграције пре свега ангажовани родољубиво и идеолошки, а затим све више носталгични. Емигрантски ратни мемоари су,

Формирање Удружења књижевника Србије и други зачеци културног и књижевног организовања у Србији одвијају се у Београду, одмах по ослобођењу 1944.године.¹⁰⁸⁶ Књижевни живот постаје све динамичнији и разноврснији, о чему сведоче и први бројеви нове *Политике* и *Борбе* са књижевно-публицистичким прилозима Родољуба Чолаковића, Марка Ристића, Душана Костића, Милана Дединца, Милорада Панића Сурепа, Иве Андрића, Исидоре Секулић, Милована Ћиласа и других писаца. Једна од првих књижевних вести је, нажалост, извештај са сахране професора и књижевног критичара Богдана Поповића. Издавачка предузећа почињу да објављују књиге и брошуре док још рат траје, тако да се у ратним условима појављује на десетине нових издања и превода, међу којима се посебно издвајају *На Дрини ћуприја* Иве Андрића, *Дневник* Владимира Дедијера, Ћопићева дела и неке друге књиге. У Београд и друге градове пробија се литература народноослободилачке борбе за коју градско становништво није знало, а која егзистира већ неколико година у партизанским редовима и на слободној територији и има своју публику. Идеје и теме те књижевности постају доминантне и трају и након 1945.године, док ће књижевност окупираних градова, четничког покрета и емиграције бити заборављена, прећуткивана, оспоравана и догматски обезвређивана од нових власти. У последњим ратним данима долази и до *књижевне и физичке ликвидације извесног броја српских писаца, чије је дело отада све до данас остало на крајњој маргини књижевних интересовања, политички анатемисано и одбачено, осуђено да сасвим потоне у заборав.*¹⁰⁸⁷ Веродостојнија и целовитија слика српске књижевности у Другом светском рату почиње да се ствара тек неколико деценија после рата, упорним и објективним радом појединих књижевних

такође, под сенком идеолошких гледања, разлика и међусобних сукобљавања, док од научних студија треба поменути опсежно дело Ђоке Слијепчевића *Историја српске православне цркве*.

¹⁰⁸⁶ Први председник Удружења књижевника Србије је Исидора Секулић, потпредседник Јован Поповић и секретар Оскар Давичо, док су за чланове управе и њених комисија бирани Иво Андрић, Душан Николајевић, Марко Врањешевевић, Вељко Петровић, Радован Зоговић, Бранко Ћопић, Марко Ристић, Милан Дединац и други писци.

¹⁰⁸⁷ Предраг Палавистра, *Правци проучавања међуратне српске књижевности (1919-1941)*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 57-58 (1982), стр. 16.

критичара и истраживача на књижевном и естетском вредновању дела Светислава Стефановића, Станислава Кракова, Драгише Васића, Григорија Божовића, Владимира Велмар Јанковића, Николаја Велимировића, Ранка Младеновића, Бранка Лазаревића, Милана Грола, Александра Илића, Божидара Пурића, Бранка Машића, Веселина Филиповића, Владимира Вујића и других писаца.¹⁰⁸⁸ Чак су и великани српске књижевности попут Јована Дучића, Милана Ракића, Растка Петровића, Симе Пандуровића или Милоша Црњанског дуго важили као *неподобни*, протеривани из читанки и школских лектира и маргинализовани у српској култури. Срећом, време чини своје и све долази на своје место, а поменути писци се враћају у средиште српске књижевности.

Српска књижевност после 1945.године обележена је тематиком из Другог светског рата и догматском књижевном поетиком, у виду социјалистичког реализма. Одмах по ослобођењу приступа се, најпре у лирици, краћим прозним формама и мемоаристици, описивању и глорификацији четворогодишње антифашистичке борбе, револуције и победе. Млади писци, многи од њих и сами учесници НОБ-а, стварају књижевне творевине у сва три рода и испуњавају их скандирањем, слављеничком буком и продорним порукама, мада ратну тематику прихватају *као обавезу* и пре рата формирану књижевну ствараоци, додуше, са завидно већим уметничким квалитетима. Литерарни израз подвргава се идеолошкој контроли и захтевима да књижевност буде идејна, борбено ангажована и у функцији васпитних потреба новог комунистичког друштва, што, свакако, ограничава могућности тачно омеђене, антисубјективистичке и политички одређене књижевности. Строге очи књижевних и државних цензора прате све што се дешава у простору књижевног стварања, а у коликој мери је та појава заступљена сведочи да критички глас Милована Ђиласа о књизи Исидоре Секулић посвећеној Његошу наводи чувену књижевницу да наредну, необјављену - баци у

---

¹⁰⁸⁸ Важан допринос на том пољу дају Гојко Тешић и Маринко Арсић Ивков антологијама *Утуљена баштина* (1990) и *Српска анатемисана приповетка*. У овим антологијама су први пут после Другог светског рата штампани радови аутора које су *идеолошке анатеме, забране, цензуре, револуционарни макијавелизам, идеолошко једноумље и ликвидације* избрисали из српске књижевности.

ватру. Ратна књижевна генерација настоји да револуционарни занос продужи и на период *обнове и изградње* и да *хероику рата* замени *хероиком градитељства* и то на истим прагматичним принципима, који ће надмоћно владати, у свим областима књижевног стварања, све до сукоба са Коминформом 1948.године. Педесетих година се примећују први знаци отпора догматским начелима и ограничавању стваралачких слобода, те свестранијег и аутономног књижевног деловања. Поменута чињеница не говори да литература са темама народноослободилачке борбе и револуције губи на значају, већ да се писци опредељују за тематски и литерарно сложеније бављење ратним добом. Многи писци управо у овом тематском току књижевности објављују вредна књижевна дела, стичу признања и друштвено уважавање и без њих се не може замислити ваљанији преглед наше послератне књижевности.

Рат инспирише књижевнике да се и после рата дуго и често баве ратним временом и темама, прихватајући у први мах поезику и праксу књижевности народноослободилачке борбе и предратне социјалне литературе, а касније трагајући за неким другим, често и потпуно супротним путевима. Српски песници се, у првим послератним годинама, чврсто везују за ратну лирику, социјално ангажовано песништво и актуелна збивања у земљи, што само по себи говори да још увек пишу *ратничку* поезију, колективну, оптимистичку и са израженим елементима дидактике и паролаштва. Евоцирање ратних догађаја представља доминантну црту у поезији првих послератних година, како код афирмисаних предратних песника, тако и код младог песничког нараштаја. Ретки су примери опозиције владајућој револуционарној и мобилизаторској лирици, а један од најинтересантнијих је, свакако, приватно објављена збирка Дејана Медаковића *Мотиви* 1946.године. У сред величања победе револуције, обнове и изградње и колективизације, Дејан Медаковић се јавља стиховима *свако јутро видим уста уморна лица И исте уморне очи И осетим да још није бачена ни клица Нове среће* или *научили су ме да говорим туђим речима, А негде су сакрили моја осећања*, што указује на то да Медаковићеви *Мотиви* јесу једна од прекретница у српској модерној поезији, пре оних великих заокрета које је начинило песништво *Васка Попе* и *Миодрага Павловића*, почетком славних педесетих

година.¹⁰⁸⁹ Песнички заокрет у педесетим годинама карактеришу слоган *вама уметност, а нама политика*, све већа разноврсност, естетизам и субјективни лиризам, док је песничко виђење Другог светског рата у лирици Оскара Давича, Душана Матића, Васка Попе, Миодрага Павловића, Стевана Раичковића, Бранка В. Радичевића или Бранка Миљковића дубље, оригиналније и хуманије. За ове песнике рат није завршен 1945. године, пошто прате и тешке последице рата, ломове у људима и опасну психозу која се пренела на мирнодопско време, мењајући притом угао гледања на рат који у њиховим стиховима постаје све сложенији, личнији и узнемиренији. За такву поезију стварају и нове језичке изразе и симболе приказивања рата, нову симболику родољубља у којој има и *филозофских синтеза и гатки, и модерних асоцијација и туге, и визија будућности и свесног одмеравања, и јарких слика и снажних метафора које сажимају многа национална тражења и вредности.*¹⁰⁹⁰ Важно је поменути још две чињенице у разматрањима о односу српске послератне поезије и Другог светског рата. Прва је појава да се истакнути ратни песници и партизански команданти временом *ослобађају* од борбеног заноса, народноослободилачких тема и патетике револуционарне поезије и стварају интимну и меланхоличну лирику препуну разочарања, невеселих слутњи и рефлексивна људи са великим животним искуством. Чедомир Миндеровић, Душан Костић, Скендер Куленовић, Танасије Младеновић и други песници као да у познијим фазама песничког стварања рекапитулирају своје животне, песничке и ратничке путеве, освајајући притом нове песничке просторе и критичнији поглед на рат. Ратне слике су у њиховој лирици све мање дословне, више су у реминисценцијама, рефлексивна о рату, имагинативним поетским конструкцијама и запитаности, попут питања Танасија Младеновића *Куда су то ишчезли пријатељи моји и дошљаци, С којима заиграх коло једно широко, Искувише опасно да би било добро, Искувише људско да би било лепо?*¹⁰⁹¹ С друге стране, рат је и

---

¹⁰⁸⁹ Дејан Медаковић, Мотиви, у: Никша Стипчевић, *Учитавања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 84.

¹⁰⁹⁰ Зоран Гавриловић, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967, стр. 26.

¹⁰⁹¹ Танасије Младеновић, *Изабране песме*, СКЗ, Београд, 1991, стр. 109.

даље примарни извор и почетни покретач у лирици старијих и млађих песника и није реткост да песници тврде како је тек сусрет са ратним призорима разбудио у њима потребу да проговоре стихом и како се у ратним доживљајима налази *нека врста нуклеуса* њихове поезије. Иван В. Лалић, на пример, наводи да га је погибија четири добра друга, у бомбардовању Београда 1944.године, *одредила у више праваца, посебно у поезији*, и да је то *нека врста заштитне повеље свега што је касније писао*.¹⁰⁹²

Ратна тема доминира у првим послератним прозним делима писаца и то у таквој мери да се слободно може рећи да је народноослободилачка борба опсесија читавих књижевних генерација, нарочито оних које су непосредно учествовале у рату. Књижевници из редова ратних победника дају одмах после рата хроникама, документима, дневницима, записима, мемоарима, ратним репортажама, приповеткама и малом броју романа основне боје и обресе у виду наративног модела традиционалне реалистичке прозе, идеолошких шема, отворене тежње да књижевност буде саучесник у револуционарном преображају друштва и тематске одређености догађајима из Другог светског рата. Збирке приповедака *Кроз борбу и страдања* и *Проза младих* потврђују не само да су рат и ослободилачка борба најчешће коришћене теме, већ и да су наглашена политичка тенденција, једнообразност и друге догме *социјалистичког реализма* достигле свој врхунац. У скромном послератном прозном опусу до 1950.године издвајају се ратни дневници Владимира Дедијера, Чедомира Миндеровића и Родољуба Чолаковића, хронике и записи Ерика Коша, приповетке Бранка Ћопића и романи Чедомира Миндеровића и Ото Бихаљи-Мерина, док значајан допринос квалитету прозе у тим данима дају својим приповеткама и записима Исидора Секулић, Вељко Петровић и Иво Андрић. Занимљиво је да три романа Иве Андрића из 1945.године нису дали импулс српској прозној литератури, како би се могло очекивати, јер су та дела била исувише сложена и неухватљива да би могла креативније да их *прими и прихвати једна млада и ентузијастичка књижевност сва*

---

¹⁰⁹² Лика Лукић, *Учесник и сведок* (разговор са Иваном В. Лалићем), **Књижевност** (Београд), бр. 9-10 (1991), стр. 1155.

*захуктана у брзоплетој и наивној жељи да из темеља мења и преображава свет.*¹⁰⁹³ Срећом, убрзо долази до отпора догматизму и нормативној естетици, поготово после сукоба комунистичких власти са Стаљином 1948.године, тако да у Србији прозна књижевна дела постају све сложенија, комплетнија и естетскија, а продори у уметничко расветљавање ратних и револуционарних збивања све храбрији, истинитији, човечнији, дубљи и разноврснији. На крају пете и почетком шесте деценије двадесетог века појављује се у српској књижевности неколико значајних романа које критичари означавају као дела о рату и револуцији, само што овог пута то нису само сведоци и узбудљиви документи ратног времена, већ и књижевна остварења са завидним уметничким квалитетима. Михаило Лалић, Оскар Давичо, Добрица Ћосић, Бранко Ћопић и Антоније Исаковић плене у својим романима и приповеткама сликама атмосфере рата и револуције, дубином откривања људске драме, целовитошћу, зрелином и способношћу да створе универзалне књижевне ликове, који на најбољи начин представљају психу човека у рату, херојство и колебања, танку границу између живота и смрти. После њихових дела ништа више није исто у српској књижевности, а Владимир Дедијер с пуним правом тврди да су поменути и неки други писци *својим књижевним делом ушли свестраније у тоталитет историјског процеса револуције 1941-1945 него многи историчари, социолози и политолози.*¹⁰⁹⁴

Преокрет у српској послератној прози започиње Михаило Лалић, који прво збирком приповедака *Извидница* (1948), а потом и романом *Свадба* (1950), најављује какве све могућности пружа ратно-револуционарна тематика и грађа. Лична ратна искуства из народног устанка и боравка у колашинском затвору само су повод Лалићу да крене у истраживање граничних стања свести, моралних и психолошких криза, самоће, резигнације и егзистенције човека у рату. Највећи број асоцијација у роману *Свадба* писац пројектује кроз лик главног јунака Лада Тајовића, младалачки опијеног идеалима револуције, али и критички настројеног према многим стварима у покрету

---

¹⁰⁹³ М. И. Бандић, *Године и дела послератног југословенског романа, Књижевност и језик* (Београд), св. 2 (1966), стр. 129.

¹⁰⁹⁴ Владимир Дедијер, *Књижевност и историја*, ИРО Рад, Београд, 1985, стр. 64.

коме припада. Већ ових неколико реченица указује на то да Лалић у свом роману напушта дотадашњу црно-белу технику писања са *добрим и лошим момцима* и да највећу пажњу посвећује не фабули, већ унутрашњем свету јунака. Сличан приступ ће Лалић имати и у наредним романима, с тим да ће се у њима још више удаљити од шаблонског сликања тема из рата и револуције и приказати борце и људе у рату кроз упечатљиве ликове, унутрашње сукобе и напете драмске ситуације. Посебан значај у Лалићевом стваралачком опусу има роман *Лелејска гора* (1957), како због потпуног напуштања реалистичког модела из *Свадбе* и примене модерних књижевних техника, тако и због специфичног приказивања рата. Динамика ратних збивања је, заправо, тек оквир у коме Ладо Тајовић, одвојен од групе партизана на окупираној територији, преиспитује свој живот и борбу и покушава да сам са собом реши идеолошке, психолошке и етичке конфликте између идеала борца револуције и осећања изгубљености и очаја. Сличном фабуларном ситуацијом, одредом партизана у непријатељском окружењу, бави се и Добрица Ћосић у роману *Далеко је сунце* (1951), којим, такође, помера простор српске прозе са слаткоречивих, једностраних, површних, устаљених и анемичних приказа рата и револуције на сложени терен ратне драме, сукоба мишљења и ставова и смелог сагледавања свих аспеката учешћа српских сељака у рату. Прекретничка улога овог романа у српској послератној књижевности заснива се првенствено на храбрости очевица револуције да отворено, без слепо покорности и послушности, проговори о моралним кризама ратника, колебањима и чињеници да рат нису само јуриши и победе, већ и дуго усамљено ратовање, порази, издаје и несрећа народа. Додуше, револуционарна опредељења односе победу у трагичном конфликту јунака романа *Далеко је сунце*, сама револуција се не доводи у питање, али скинут је *табу* са многих питања и дилема везаних за *жртвовање по сваку цену* и трагичну судбину српског народа. Поменуто достигнуће, у педесетим годинама двадесетог века, тако је важно да се може рећи да појава романа *Далеко је сунце* Добрице Ћосића и *Свадба* Михаила Лалића представља преломну тачку од које у области књижевности и стваралаштва почињу неке промене које показују другачији

однос уметности према идеологији и идеологије према уметности.¹⁰⁹⁵ Други светски рат ће Добрица Ћосић обрадити и у тротомном роману *Деобе* (1961), где неће писати само о греху и дилемама у сопственом табору, већ и у редовима идеолошког и ратног противника. Ћосић улаже велики напор да сагледа сву сложеност, противречност, трагику и мотивацију припадника четничког покрета и да осветли све околности братоубилачког рата, користећи притом сложену композицију, колективне унутрашње монологе, ретроспективне дигресије, уметнуте филмске и драмске сцене и друге књижевне иновације.

Комбинација разноврсних прозних форми, попут приповедања, унутрашњег монолога, психолошке анализе или есејистичког медитирања, приметна је у скоро свим значајним романима на тему Другог светског рата који се појављују око 1950.године. У њима има и запажених лирских елемената, који у романима Ћосића и Лалића помажу да се партизанска борба и револуција прикажу животније и драматски снажније, док у роману Оскара Давича *Песма* (1952) поетски и психолошки детаљи најбоље расветљавају проблеме револуционара у ратним временима. Давичо посебно истражује однос револуционара и љубави у светлу захтева да се револуционар потчини циљевима револуције и партијској дисциплини и потребе да он буде јединка и слободна личност са властитим жељама и сновима. Специфичним уметничким и естетским поступцима Давичо приказује сву сложеност борбе илегалца у Београду, а тој урбаној ратној прози и осликавању конфликта између *правих* комуниста и њихових колебљивих сапутника прикључиће се и Александар Вучо романом *Мртве јавке* (1957). Не сме се заборавити да се и Владан Десница својом првом књигом *Зимско љетовање* (1950) још више удаљава од уобичајеног приступа тематици из НОБ-а и то не само потпуним изостајањем идеологије и револуционарне патетике, већ и усмерењем писца да искаже психологију људског колектива и његову запрепашћеност

---

¹⁰⁹⁵ Предраг Палавестра, *Дискусија*, у: *Новија српска књижевност и критика идеологије*, САНУ, Градина, Београд, Ниш, 1989, стр. 177.

страхотама рата.¹⁰⁹⁶ Видљиво је да су српски романијери и приповедачи у том тренутку оријентисани да пре свега трагају за психолошким и моралним садржајима по материји Другог светског рата, док епских приказа ратних догађаја има у много мањој мери. Најближи епопејском типу српског романа о Другом светском рату је *Пролом* Бранка Ћопића (1952) и то пре свега због широких описа устанка у Подгрмечју у првој години рата, сцена страдања и колективног јунака у виду народа. На тему *Пролома* надовезује се и следећи Ћопићев роман *Глуви барут* (1957), који је несумњиво концизнији, модернији и критичнији на појаве *левих скретања и црвеног терора*. Идеолошки приступ, популизам и снажна тенденција присутни су у Ћопићевим ратним романима, али при њиховом праведном и објективном вредновању треба обухватити и квалитете као што су *богатство антрополошких садржаја, убедљив и узбудљив приказ драме народа у рату, пространост и богатство слике једног доба, у коме је судбина крајишког народа дата у сложенем приказу односа човека патријархалне и сеоске културе према ратној етици и револуционарном поретку вредности*.¹⁰⁹⁷ Судбину крајишког народа у козарачкој офанзиви описују на епски начин и Младен Ољача и Михаил Реновчевић у романима *Козара* (1966) и *Симела Шолаја* (1956), док Војислав Лубарда стравичну визију рата у источној Босни слика у романима *Гордо посртање* (1969) и *Преображења* (1980).

Готово да не треба посебно наглашавати да сви поменути романи извиру из личних и аутентичних ратних доживљаја аутора, што у потпуности важи и за приповетке једног од најмлађих бораца Прве пролетерске бригаде Антонија Исаковића. Сигурно је да Исаковићева збирка приповедака *Велика деца* (1953) има велику улогу, заједно са романима Лалића, Ћосића и Давича, у развојном преокрету послератне српске прозе, пошто се и Исаковић налази међу књижевницима и интелектуалцима који критички мисле и пишу прве праве истине о партизанској борби

---

¹⁰⁹⁶ Владан Десница у роману *Зимско љетовање* слика групу грађана која бежи из бомбардованог и разореног Задра у оближње село Смиљевац.

¹⁰⁹⁷ Ана Ћосић-Вукић, *Слика рата у романима Пролом и Глуви барут Бранка Ћопића*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 141.

и револуцији. Модеран књижевни поступак и израз су прво што се запази читајући Исаковићеве драматичне редове о рату, жртвама, тренуцима слабости, борби, речима комесара да *револуцију могу да упропасте само они који у њој учествују*, стрељању због *црвеног шала* и запису болничарке Бранке *Не схватам. Ништа не разумем. Нећу да разумем. Не слажем се.*¹⁰⁹⁸ Кратким и метафоричним реченицама Исаковић открива подсвест ратника, копа по ранама и гради уверљив свет ратних судбина, трагедија, уништених егзистенција. Наредне две књиге приповедака *Папрат и ватра* (1962) и *Празни брегови* (1969) остају у истим тематским координатама и илуструју шта је све у *том небичном рату мислио и осетио* Антоније Исаковић. Уосталом, Исаковић је део српске књижевности која се пуне две деценије по завршетку рата тежишно бави темама о *живој или још неодживљеној* успомени на Други светски рат и оружану револуцију. У том периоду је школа социјалистичког реализма потиснута у други план, литература се удаљила од хвалоспева ратним победницима и довела у питање општи идеолошки образац у књижевним виђењима рата и револуције. Најзанимљивије је да централну улогу у том процесу имају Михаило Лалић, Добрица Ћосић, Оскар Давичо, Бранко Ћопић, Антоније Исаковић и други писци који су *и због биографија могли имати људске разлоге, 'самозадовољне', да од рата и револуције у којима су учествовали, уобличе мит. А управо су они у низу дела довели идеолошке митове у питање, избегавајући свако улепшавање, проблематизујући оно што је у идеолошком миту по правилу непроблематично.*¹⁰⁹⁹

Потребно је запамтити да је слобода стваралаштва у Србији после Другог светског рата извојевана пре свега прозом и поезијом о народноослободилачкој борби, док су књижевна критика и драма имали спорији развој и напредак у целини, па и у приказивању рата и револуције. Други светски рат и за старије и новије генерације писаца остаје стална инспирација, а књижевни поступци и углови гледања на период од 1941. до 1945. године све су комплекснији, понекад и изненађујући. Велика промена

---

¹⁰⁹⁸ Антоније Исаковић, *Велика деца*, Просвета, БИГЗ, Београд, 1985, стр. 159-160.

¹⁰⁹⁹ Александар Илић, *Дискусија*, у: *Новија српска књижевност и критика идеологије*, САНУ, Градина, Београд, Ниш, 1989, стр. 190.

наступа самим тим што се у већој мери сагледавају различити аспекти и све стране у рату, што неколико деценија после 1945.године није био случај. Тематика је са народно-ослободилачке борбе и илегалаца проширена на страдања српског грађанства у окупираним градовима, четнички покрет, међунационалне злочине и друга питања. Тешко је поверовати, али мемоарска или дневничка литература о Другом светском рату има своју публику и пет деценија касније, захваљујући управо оствареној слободи и могућности да се данас каже оно што јуче није могло. Додуше, на документарну прозу Другог светског рата се некако природно, надовезала нова, послератна и масовна *логорска књижевност*, везана за голоотачку голготу, стаљинистички терор и друга страстишта. Уз бројна прозна, драмска и песничка дела *старог кова*, јављају се и писци који не робују било каквим канонима и стварају *своју*, оригиналну и добру литературу која корене вуче из Другог светског рата. Миодраг Булатовић, на пример, насељава свет романа *Херој на магарицу* чудноватим бићима и рат у малом црногорском градићу представља *антихеројски*, кроз пародију и црни хумор. Отуда се може рећи да је то *модерно књижевно дело, у коме се слика света на необичан начин усклађује са књижевним средствима и поступцима, док се идеје и поруке не дају експлицитно већ се претварају у ефекат једног особеног уметничког поступка, једног система слика, чије је порекло карневал и карневалска култура.*¹¹⁰⁰ Некад је литература заснована на историјским фактима, а понекад Други светски рат није у самом средишту књижевног дела, већ се јавља као *позадина на којој се добро види шта се са јунацима дешава.*¹¹⁰¹ Дубоко, непристрасно и критичко преиспитивање ратних збивања у Другом светском рату меша се са тенденциозним приступом, док се форме тих дела крећу у распону од традиционалне реалистичке до модерне и постмодерне. После ратова деведесетих година на простору претходне Југославије, јављају се и дела која комбинују дешавања у Другом светском рату и најновије ратове.

---

¹¹⁰⁰ Радивоје Микић, *Рат као карневал*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 172.

¹¹⁰¹ Александар Јерков, *Културна поетика рата у савременом српском роману*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 79.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Српска ратна књижевност или књижевно стваралаштво српских писаца у ратним годинама представља књижевну и књижевно-историјску реалност, која обухвата изузетно значајне, динамичне и садржајне периоде историје литературе српског народа. Она се у аналима српске књижевне историје издваја, пре свега, специфичношћу књижевног стварања у ратним временима, то јест, у временима сасвим *некњижевним* и непогодним за литерарне активности. С друге стране, српски књижевници, у оквиру укупног развоја српске литературе, стварају у ратним периодима вредна и занимљива књижевна дела, а на изузетност појединих ратних књижевних остварења указује и њихов данашњи инспиративни, поетски и етички утицај. Нажалост, ратна књижевност је у историји српског народа имала плодно тло за настанак и развој, пошто нам поглед на само два века уназад говори да су Срби у бунама, устанцима, међудржавним, балканским, светским и грађанским ратовима провели више од двадесет година. Искуство рата је једно од основних у српској књижевности, не због *ратоборности* српских писаца или *заљубљеничке опседнутости ратовима*, већ *како су ти несрећни ратови наши толико пута бивали, и бивају, наша крвава и неизбежна стварност, није било могућно да они у књижевности нашој - а у романима српских писаца поготово - не буду, такође, и неизбежно, и књижевна стварност.*¹¹⁰² Истраживањима смо утврдили да су ратови остављали неизбрисиве трагове у народу и поколењима, али и неспорно утицали на књижевне токове пре рата, у рату и после рата и то у тој мери да писце у различитим ратним периодима повезују не само ратна атмосфера и преовлађујуће ратне теме, већ и многе друге везивне нити. Они се својим књижевним делима додирују, укрштају и допуњују чешће него што то изгледа на први поглед, што је најбољи доказ да се може говорити о заједничким цртама, узајамним сродностима и одређеном јединству у

---

¹¹⁰² Мирослав Пантић, *Реч на почетку Научног скупа 'Српски роман и рат'*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 10.

српској ратној књижевности. Тешке ратне прилике, животна угроженост, нерешено национално питање, укључивање књижевника у борбу против освајача и за ослобођење поробљених крајева, народна страдања и други елементи које проналазимо у свим ратовима Србије, изузимајући српско-бугарски рат 1885.године, утицали су да се у књижевности, временски удаљених, ратних периода појаве писци и књижевне појаве са заједничким особинама. Подразумева се да смо запазили и бројне разноврсности и супротности, што се и дало очекивати, имајући у виду дијаметралне разлике између основних књижевних стремљења у различитим ратовима и да ни у оквиру једног рата нису сви књижевници деловали у истим или сличним књижевно-историјским условима.¹¹⁰³

Родољубље је прва одлика која повезује скоро све писце у оквиру српске ратне књижевности. Ништа чудно, јер је родољубље неисцрпна тема свих времена и у свим народима, а по правилу је израженије у ратовима и тренуцима угрожавања националне слободе. Додуше, родољубље не носи данас онај смисао који је носило јуче, мења садржај и значење, па самим тим и контекст родољубља у књижевности. У склопу наших истраживања, важно је запазити да у највећем делу српске ратне књижевности родољубље или патриотизам изражавају осећање или тежњу српског народа да се ослободи ропства и одбрани слободу. Српски писци су, углавном, прихватили тврдњу Вељка Петровића да је патриотизам *када човек појединац, индивидуум, осети све блаженство, сву радост и понос, сву коб и трагику што је нераздвајно и душом и телом, зависан од својте, од легла, што је, и поред исто тако дивне и трагичне илузије о сопственој, личној, индивидуалној одвојености и самосталности, уистини, само један део, једна ћелија, свог рода, своје крви, свога језика, своје класе, своје исповести,*

---

¹¹⁰³ Српски књижевници у Првом светском рату стварају у потпуно различитим условима. Неки су на Солунском фронту, други у окупираној Србији, трећи у заробљеничким логорима, док има и оних који ратују у непријатељским војскама. Слична ситуација је и у Другом светском рату. Ако се између четника и партизана може повући паралела у сличности услова за књижевно стварање, онда је чињеница да писци у окупираним градовима, логорима и емиграцији делују у потпуно различитим околностима.

*своје отаџбине.*¹¹⁰⁴ Нема потребе да на овом месту понављамо бројне примере родољубља у српској ратној књижевности, почев од борбене *Отаџбине* Ђуре Јакшића, до Дучићеве *Молитве* за оне *што су пали под нож кривоклетца у подножје крста*, али морамо указати на јединствено мишљење да се у ратним временима и књижевношћу воли и брани отаџбина, као што се она књижевношћу и издаје. Неретко су српски писци родољубље прихватили као питање књижевничке савести и у својим књижевним делима, најчешће, позитивно одговарали на притиске прошлости, наслеђа и народа, али и сопствених патриотских осећања. Отуд су они у својој лирици, прози или драми често градили *патриотску истину*, неподударну са историјском истином, намењену одређеном преломном историјском тренутку српске нације. И у таквим околностима, стварана су књижевна дела ванредне лепоте, али и она која су заборављана истог тренутка. Наиме, колико год да у српској ратној књижевности има родољубивих писаца, толико је и *родољубаца* или професионалних родољуба. Пишући о непознатом писцу историјских романа Стојану Живадиновићу, Милан Богдановић пише о појави *коју сви видимо, од које сви патимо, а о којој сви ћутимо. Створио се код нас тип професионалног родољуба, који је разумео да се родољубље може разменити по врло повољном курсу, и који тај курс на силу бога високо одржава.*¹¹⁰⁵ Једноставно, свако време и сваки рат имали су писце који су стварали родољубиву, али лошу књижевност, без душе, коју су неки дефинисали као *удворичку*. Уосталом, у српској књижевности је увек било простора и за својеврсне *династичке* књижевности, било да су у питању оде Краљу Милану, величање краља Петра или песме за биографију друга Тита.

Друга важна заједничка особина српских књижевника у разним ратовима односи се на њихово развијено осећање за историју и историјске чињенице, али и уверење да писац има право да се лиши исцрпног представљања ратне стварности и да се ограничи на сопствени микро свет. Књижевни ствараоци у прози, драми и поезији

---

¹¹⁰⁴ Вељко Петровић, *Патриотска поезија*, у: Вељко Петровић, *Песме, есеји*, Матица српска, СКЗ, 1969, стр. 7.

¹¹⁰⁵ Милан Богдановић, *Стари и нови III*, Просвета, 1949, стр. 62.

углавном поштују чињенице, пре свега у делу датума, топонима, ратних догађаја и имена историјских личности, мада воде рачуна да упадљива тежња ка веродостојности не потисне естетску функцију књижевног дела. Они знају да нису историчари рата, хроничари збивања или репортери и јасно им је да *језик егзактне науке нема снагу и убедљивост књижевног језика, нема могућност оних тананих прелива, у којима се одражава психолошко стање човека који трепери на граници живота и смрти, нема ону моћ свеобухватности којом се изражава непознато и метафизичко.*¹¹⁰⁶ С друге стране, ратно доба, у којем настаје књижевни текст, препуно је стварних, узбудљивих и драматичних појединости, тако да је неминовно да се запитамо колико и како рат утиче на књижевно стварање. Истраживања су показала да је праведну и потпуну оцену дела српске ратне књижевности немогуће дати без сагледавања значења књижевних дела у ратном времену, када су она настала. Време писања је врло значајно, јер се у књижевним остварењима препознаје и слика писца у том ратном тренутку, често, потпуно другачија од оне из мирнодопских периода. Пера Годоровић у *Дневнику једног добровољца* нема никакве сличности са каснијим писцем историјских и дворских романа, као што и у ратним делима Бранислава Нушића не можемо ни наслутити чувеног комедиографа. Ратне песме Владислава Петковића Диса и Симе Пандуровића су, такође, добар пример, а Растко Петровић се, чак, потпуно одрекао *Косовских* сонета, насталих у Првом светском рату. Колико је ратни тренутак посебан у смислу књижевног стварања, говори и судбина партизанских песника и романописаца, који се после Другог светског рата потпуно *ослобађају* ратног заноса и усвајају критички поглед на рат. Можемо закључити да ратно време, ратна биографија писаца, осећања ратних генерација, егзистенцијална угроженост и друге ратне околности, не само да утичу, већ и одређују књижевно стваралаштво у рату. Чини се да не постоји ниједан други доживљај или осећање које у тој мери, попут рата, утиче на књижевност. Љубав, свакако, али љубав према једној жени је космос само за једног песника, а рат утиче на све. Додуше, утицај рата је контрадикторан и некада доведе до широког отварања лепезе стваралачких могућности и значајних књижевних дела, а

---

¹¹⁰⁶ Мирољуб Јоковић, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994, стр. 144.

други пут до књижевних остварења која са завршетком рата заврше и свој књижевни живот.

Књижевност није средство и кад год је то покушавала да буде, макар и са најбољим намерама, производила је тешка разочарања. У појединим периодима, *бурна и драматична историјска збивања, стављају књижевност у неки периферни план и она постоји као функција циљева друштва и диктата историјске стварности*.¹¹⁰⁷ Ратни периоди су, нажалост, управо време када многи помисле да у циљу остварења националних идеала, револуције или политичких циљева имају право да траже од књижевности да обави одређене функције. Примера је много, а најпознатији су, свакако, Скерлићеви захтеви за просветитељском и мобилизаторском улогом културе и књижевности у доба балканских ратова, идеолошка обојеност књижевности народно-ослободилачке борбе и период социјалистичког реализма после Другог светског рата. Књижевно стваралаштво се по природи ствари опире притисцима, вулгаризацијама и политизацијама, које суштински руше хуманистичке амбиције и циљеве књижевности и њен откривалачки и истинољубиви карактер. Објективно, књижевницима је у рату теже да пружају отпор, пошто највећи део друштва прихвата гесло *циљ оправдава средство* и тежи да све друштвене делатности придобије, преобликује и превреднује према ратним потребама и интересима. Отежавајућу околност за креативније књижевно стварање представља и тенденција да се у рату књижевност укључи у извештавање о рату, јер она, премда јој сазнање није најважанија сврха, представља моћан извор сазнања о човеку у рату и ратним збивањима, дакле, и о ратној стварности. Истраживачки процес је показао да књижевност, заиста, у ратним периодима преузима и неке медијске, извештачке функције, али на суптилнији, сложенији, емоционалнији и мање експониран начин од бучних, ратоборних и површних средстава масовне комуникације. Не исказујући жељу да продубљујемо питање повезаности књижевности и новинарства преко информативне функције, не можемо да не приметимо да би нам поједини ратни

---

¹¹⁰⁷ Слободанка Пековић, *Псеудоисторијска прича*, у: *Књижевност и историја II*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета, Ниш, 1996, стр. 26.

догађаји били потпуно непознати или мање блиски да их српска књижевност није забележила. Која би то сазнања имали о боју на Косову, Првом и Другом српском устанку или борбама код Шуматовца и на Сливници, да их нису књижевним делима овековечили народни песници, Пера Тодоровић, Бранислав Нушић и други писци? Нема сумње да су нам и новији ратни догађаји, попут *плаве гробнице* у Јонском мору, страдања регрута у Албанији или битке на Козари, много познатији и ближи захваљујући књижевним делима, а не историјским подацима. По свему судећи, има истине у веровању Бранимира Ћосића да *не остаје у свести народа - па ни у књигама историчара - оно што народ највише пропати већ оно што песници и писци најбоље опевају*.¹¹⁰⁸

Шта ради српски књижевник у рату? Прво, ратови су долазили мимо жеље књижевника, без најаве и објаве, са свим својим страхотама, а они су, нашавши се у вртлогу драматичних ратних збивања, радили оно што најбоље знају и исписивали нове странице српске књижевности. Друго, већина писаца укључује се активно у ратна збивања у својству припадника српске војске, добровољца, човека из народа, грађанина на окупираном подручју, заробљеника, логораша, избеглице, емигранта или војника у непријатељским трупима. Треће, српски писци књижевним делима најчешће прате кретање војски, подижу борбени дух и следе пут остварења националних циљева, иако није реткост да у својим песмама, приповеткама и романима подигну глас протеста против рата. Има и писаца који се повлаче из рата и покушавају да помире супротност између идеала мира и хуманости са љубављу и обавезама према сопственој нацији. Они препуштају војницима да раде свој посао и прихватају Хесеов приступ схватању рата, који гласи *Част сваком ко крвљу и животом суделује у бици на поприту под кишом граната! Нама другима, који желимо добро својој отаџбини и нећемо да очајавано због будућности, нама је остао задатак да одржимо парченце*

---

¹¹⁰⁸ Бранимир Ћосић, *Кроз књиге и књижевност*, Издавачка књижарница Рајковић, Београд, 1937, стр. 146.

мира.¹¹⁰⁹ Избор сваког писца зависио је од личних склоности и опредељења, професионалних циљева и праведности рата, мада, у највећем броју случајева, могућност избора није ни постојала. Не видимо какву су то могућност избора имали, на пример, логораши и заробљеници, док су и писци са привидом слободе у одлукама, углавном, морали да одговарају на зов домовине и сопствених патриотских и националних осећања. Положај писца и интелектуалца у Србији, у рату, сликовито приказује последњи разговор Бранка Лазаревића са Скерлићем, по повратку из албанске експедиције 1913.године. Скерлић му је дословце рекао *Зар ви не видите да се ми бавимо неозбиљним стварима? Хајде, бога вам! 'У такву ноћ је пожудну и страсну' - то није лепо. Толики послови чекају по ослобођењу југа, а ми треба да млатимо празну књижевну сламу.*¹¹¹⁰

Неминовно је било да у раду, са насловом *Српска ратна књижевност*, укажемо на ратну, официрску и војничку прошлост српских писаца. Показало се да су у мањини књижевници који немају војничка искуства, тако да основано претпостављамо да ниједна нација на свету нема више војника у књижевној историји од Срба. Неки су, попут проте Матеје Ненадовића, Коче Поповића, Антонија Исаковића или Танасија Младеновића, предводили устаничке војске и бригаде, други су, попут Симе Милутиновића, Бранислава Нушића или Милутина Јовановића, командовали четама, а остали, небројени, ратовали су, добровољно или под мобилизацијом, у редовима српских устаника, српске војске, комита, четника, добровољачких јединица, народноослободилачке војске, Југословенске војске у отаџбини, Љотићевог *Збора* и других српских војних састава, а било је и оних који су *игром судбине и историјских околности* били приморани да ратују за туђе војске. Војне власти уважавале су способности књижевника и омогућавале да они у рату обављају дужности уредника државних и војних часописа, ратних репортера или војних цензора, али, реч је, ипак, о мањем броју писаца. Увид у ратне биографије српских књижевника говори да су се

---

¹¹⁰⁹ Зоран Глушчевић, *Мит, књижевност и отуђење*, Вук Караџић, Београд, 1970, стр. 179.

¹¹¹⁰ Света Лукић, *Ствараоци и критичари*, Светлост, Напредак. Крагујевац, Аранђеловац, 1986, стр. 20-21

они у ратовима најчешће налазили у рововима, артиљеријским батеријама, командама, телеграфским станицама и на другим војним положајима, а притом треба знати да су истовремено били и борци и писци, *у једној руци држали су мач, у другој перо*. Многи писци учествују у више ратова. Бранислав Нушић, на пример, ратује у српско-турском рату, балканским ратовима и Првом светском рату, док Драгиша Васић има десет ратних у тридесетак животних година, у периоду од 1912. до 1945.године. Поменути Драгиша Васић, Милутин Бојић, Владислав Петковић Дис, Велимир Рајић, Прока Јовкић, Милош Перовић, Милутин Ускоковић, Милош Видаковић, Ненад Митров, Милош Савковић, Светислав Стефановић, Веселин Филиповић, Митрофан Матић, само су неки од стотинак погинулих српских писаца у ратовима. Српска ратна књижевна периодика има тужну карактеристику да су у њој некролози уобичајена лектира и да нема броја, у коме се уредници и сарадници не одужују погинулом књижевнику. Потресно је и када у књижевним делима пронађемо стихове или пасусе у којима писци предсказују сопствену скору смрт, почев од последње песме пешадијског потпоручника Саве Радовановића, преко Диса и његове *спремне раке* да га однесе *у дубину, у дубоку*, до Радивоја Копареца који предвиђа своје страдање стиховима *Сутра тек зар да ту песму певам ја, а можда и никад? Пре зоре зар да ме убију? А хтео бих песму нежну, белу, голубију, што као месец у ноћима плавим сја*.¹¹¹¹

Будничка улога српских писаца у ратним периодима лако се препознаје у њиховим књижевним делима и потврђује оцене да су књижевници често предњачили у позивима да се брани домовина или ослободе поробљене области. Ђура Јакшић, на пример, на почетку српско-турског рата 1876.године *пушта муње, громове, пушта песме јед*, како би увео *бојни ред* у домове малограђана и тргнуо их из њиховог мира и брига о *вересијама и пензијама*. Бројни песници српског романтизма позивају у борбу и траже да у боју *падну први*, док Војислав Илић има другачији прилаз и тражи да Србија предводи културом и *очарава племена лепотом и нежношћу царске невестице*. На сличан начин су књижевници позивали и у борбу за *остварење*

---

¹¹¹¹ Радивоје Копарец, *Сутрашња песма*, у: Милош И. Бандић, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993, стр. 221.

историјског задатка и ослобођење Косова у балканским ратовима, а поједини часописи су буквално пратили књижевним прилозима сваки корак српске војске. Књижевност у Првом светском рату више је посвећена опстанку српског народа у тим тешким тренуцима, док су у Другом светском рату буднички позиви за борбу резервисани за књижевнике из редова народно-ослободилачке војске и јединица Драже Михаиловића. Епско виђење историје заузима важно место у *будилачкој* улози српске књижевности у рату, што се не види само кроз повећано присуство народне јуначке епике и косовског култа у свим ратовима, већ и по израженој жељи књижевника да у рату створе прави српски народни еп. Извесне зачетке епа у српској књижевности назиремо у циклусима о Краљевићу Марку, Косовском боју и кругу песама о хајдучима и ускоцима, али нема сумње да се Филип Вишњић највише приближио стварању епа у песмама о борбама за српско национално ослобођење, на почетку 19. века. Вук Караџић и Сима Милутиновић имали су идеје о стварању великог епоса о српским устанцима који би био налик *Илијади*, а исте идеје редовно покрећу и књижевници у другим ратним периодима. Дирљива су сазнања о српским писцима који кроз векове развијају мисао о српском епу и чине епске покушаје, најчешће о Косову. У Првом светском рату, Бранко Лазаревић наводи у крфском *Забавнику* да ће тек у будућности бити створено велико дело о војевању Срба, *једна нова Илијада, Енеида и Рамајана српског народа*, док професор букурешког универзитета М.Јорге у писму редакцији часописа *Дело* наглашава да ће борба Срба за књижевнике будућности бити предмет једне узвишене епопеје. Епски замах присутан је и у партизанској и четничкој народној поезији, тако да одговор на питање о интензивним причама о епу у ратним временима оправдано можемо потражити у потреби књижевника да пробуде, покрену и надахну људе за ратна прегнућа.

Имајући у виду ужасе и катастрофалне последице рата, чудно је што се у српској ратној књижевности запажа појава величања лепоте рата и то у тој мери да постаје скоро опште место у књижевним остварењима. Бројне књижевне слике ратних призора, погибија и бојишта после крваве битке очекиване су, многе од њих имају натуралистичку снагу и антиратну поруку, али мора се признати да су потпуно изненађујуће представе о лепоти ратних збивања. На овом месту не говоримо о

храбрости, спремности на жртве, патриотизму или заносу због остварене победе, већ управо о неутралној лепоти ратног сукоба, која, очигледно, има корене у мишљењима да рат јесте ужасан и катастрофалан, али да није досадан и да у њему има нешто узвишено. Поменута појава честа је у српској народној поезији, има је и код Матеје Ненадовића, да би своје финале у 19.веку добила тврдњом Пере Тодоровића, да у *бојном урнебесу има још неке дивље поезије, која заноси*. Паклени простор бојишта има по записима Станислава Кракова *ратну лепоту* и заводљивост, Растко Петровић зна за *гињења дивна у тамној мочвари рова*, док Милош Црњански доводи у питање антиратни или пацифистички карактер сопствене ратне поезије пишући *Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки*.¹¹¹² Код писаца, које смо поменули у претходним редовима, и код многих других, проналазимо још једну заједничку одлику у српској ратној књижевности, везану за одомаћено представљање величине, јунаштва, воље и карактера српског сељака. Ову карактеристику не би можда требало ни издвајати, да није увек појачавана у ратним периодима, када су, по правилу, храбри и национално свесни сељаци чинили главнину српске војске. У ратовима се зато мало писало о краљевима, дамама и свецима, али се у књижевним делима редовно наглашавало да највеће ратне јунаке треба тражити међу сељацима. Изузетака, готово, да није било. За Перу Тодоровића су сељаци *дивни и неустрашиви*, Нушић истиче њихову честитост, док у доба балканских ратова и Првог светског рата глорификација сељака достиже врхунац у делима Јаше Томића, Вељка Петровића, Алексе Шантића и других писаца. Дис ће у ратним данима топло поредити *просто име: сељаци са победом, вером, новим зрацима, осмехом и лицем зоре доброг дана*, док Црњански подвлачи да је сељак прво *ратник и војник*, а тек онда земљорадник и ратар. У Другом светском рату, праве оде сељаштву стварају писци у окупираном делу Србије, у складу са циљевима Недићеве владе о обнављању Србије на темељима сељаштва.

---

¹¹¹² Милош Црњански, *Оклеветани рат*, у: Црњански Милош, *Изабрана дела*, Парнас боок, Ваљево, 2007, стр. 1231.

Рат је највеће тематско извориште српске књижевности у ратном периоду, што је утицало да се у књижевним делима велика пажња обраћа, не само на уметничке и естетске вредности, већ и на књижевно-историјске и историјске чињенице. Међутим, нисмо пропустили да у нашим истраживањима сагледамо и она дела српске ратне литературе, која су, на први поглед, удаљена од ратног времена у којем настају. Већ други поглед говори да, заправо, не постоје књижевна остварења која нису под утицајем рата, јер ако се ратни утицај не оствари непосредно у књижевном делу, онда се то чини на посредан начин. Познато је, рецимо, да су часописи у окупираном Београду, и у Првом, и у Другом светском рату, препуни срцепарајућих стихова, мелодрама и љубавних романа, али се заборавља да је таква тематика имала превласт захваљујући цензури и строгом режиму окупационих власти. За нас је, ипак, много занимљивије питање добре литературе, настале у рату, а без лако видљивих спона са савременим ратним збивањима. Једно од објашњења је да се књижевник, писањем на неактуелне теме, *брани од рата, без обзира да ли као Андрић у окупираном Београду, бежи у далеке векове*,¹¹¹³ или да као Тодор Манојловић на Крфу, усред ратног *дивљег урнебеса и махните рике свирепих труба*, потпуно игнорише ратну стварност и *запева заслепљиво сјајним, сунчаним зрацима једне древне и нове неслућене песме*.¹¹¹⁴ У Андрићевом избору тема из прошлости и у Манојловићевим *риђокосим нимфама, киповима древних богова, храмовима, сањалачким путовањима, митолошким белинама, мермерним терацама и свиленастим гарденијама*, има нечег антиратног, пацифистичког. Уосталом, српски писци су у *Дневнику једног добровољца* Пере Тодоровића и *Приповеткама једног каплара* Бранислава Нушића добили добар путоказ и за антиратне протесте, писање о патриотизму и отаџбини као великој конвенционалној лажи и приказ рата као зла које погађа обе зараћене стране. Антиратна струја у српској књижевности развија се паралелно са ратном, што је доказ да су српски књижевници успевали да и у тешким ратним околностима отворено

---

¹¹¹³ Миодраг Матицки, *Писац и рат*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 20.

¹¹¹⁴ Тодор Манојловић, *Аполински одблес*, **Забавник** (Крф), бр. 2 (15. јун, 1917), стр. 5.

проговоре о бесмислу рата, одговорности власти за страдања народа и ружним појавама у српској војсци, попут осиноности српских официра, забушаната у позадини или алкохолизма. Посебно је за понос чињеница да се, у целини гледано, српска књижевност сачувала од ниских и недостојних ратних тема. Колико год да је срце српског писца на страни свог народа, он у ратним периодима не позива на рат до истребљења и у делима не исказује слепу мржњу и крволочност. Напротив, много је примера који сведоче да српски писци и војници не виде у противнику само објект који треба елиминисати, већ људско биће са трагичном ратном судбином.

Књижевност ратних периода неодвојива је од културних и књижевних токова који су им претходили и следили и не може се издвојено правилно тумачити. Запазили смо да књижевност има одређену улогу у предратним данима, која се може дефинисати и као припрема српског народа за рат који следи. Довољно је подсетити на *Отаџбину* Ђуре Јакшића пред српско-турске ратове, деловање *Српског књижевног гласника* и родољубиве поезије пред балканске ратове и радове писаца социјалног круга пред Други светски рат и схватити да такве појаве нису случајне. Послератне књижевне реакције су другачије и крећу се од величања победа до антиратних погледа. Занимљиво је да савременици никада нису били задовољни квалитетом и интензитетом књижевних дела у ратним периодима и да су сматрали да укупна књижевна слика ни приближно не дочарава драматику и величину ратних догађаја. Они су, по правилу, увиђали несразмеру између историјске величине рата и књижевности у њему, тврдили да рат не може непосредно да инспирише стварање великих књижевних дела и да је неопходна временска дистанца како би се писци ослободили ратне стварности и заштитили од личних доживљаја и превише актуелних детаља. Да ли је заиста неопходна временска раздаљина да би се једно ратно раздобље могло књижевно приказати и оживети? *Дневник једног добровољца*, Бојићеве песме, *Стојанка мајка Кнежопољка* и многа друга књижевна дела, написана док су борбе трајале, као да оповргавају теорију о потреби дистанце. С друге стране, тачно је да су поједина књижевна остварења, тек много година после рата, сублимирала и поетски исказала суштину одређених ратних дешавања. Истина је по овом питању, вероватно, негде на средини, с тим да никако не треба потценити утицај рата и националног

заноса, снагу емоција у ратно доба и креативну способност писаца да књижевно уобличи оно што им се у рату дешава. Уосталом, теза да је значајно књижевно стварање плод релативно мирних и богатих историјских периода, свакако, има основа, али постоје примери који другачије говоре, попут успона старе српске књижевности у време робовања под Турцима, устаничке литературе, хиперпродукције вредних књижевних дела у доба балканских ратова и комплексних књижевности у Првом и Другом светском рату. Древна и добро позната изрека *кад топови говоре, музе ћуте*, показала се у српској књижевности недовољно тачном, пошто се књижевно стваралаштво код Срба не само настављало у ратним периодима, већ су управо тада створена нека од најбољих дела појединих писаца.

У претходним поглављима детаљно смо анализирали књижевност у српско-турским и балканским ратовима и Првом и Другом светском рату, указали на специфичности књижевног стварања у ратним условима и приказали писце и облике књижевног рада у ратним периодима. Српска ратна књижевна продукција није мала и обухвата на десетине хиљада песама, приповедака, романа, драмских дела, есеја, књижевних критика и расправа о књижевности. Највећи део књижевних остварења појавио се у ратној књижевној периодици, пошто је у рату, по свему судећи, потребније и лакше било штампати листове и часописе. Број књига са нумерацијом из ратних година значајно је мањи, мада је било ратних периода (балкански ратови), када није било застоја и када се књижевни живот нормално одвијао. Поменутиим оценама ушли смо у замку вредновања српске ратне књижевности са данашње тачке гледишта, мада прво треба нагласити да прави подвиг представља сама бројност објављених књижевних дела у тешким ратним данима, када је, уз ратне опасности, недостајало папира, боје, писаћих машина, техника за умножавање, штампарија и других потребних услова за издавачку делатност. Подвиг је утолико већи, ако знамо да су нека од највећих достигнућа српске књижевности настала у ратовима. У закључним разматрањима нећемо рекапитулирати све оно што је створено у оквиру српске ратне књижевности, али желимо да скренемо пажњу на неке занимљиве детаље. Поезија је, рецимо, најзаступљенија у ратним периодима, али не само захваљујући познатим песницима, већ и многим незнатим, који су у рату почели да пишу. Војници и официри

се издвајају међу новопеченим ратним лиричарима, пре свега искреним, јасним и узбудљивим песничким сликама са прве линије фронта. Наравно, стихови најбољих, имали су немерљив значај, како за ратни период у коме су настали, тако и за наредне ратове, јер *поезија, у оним ретким тренуцима када се стапа са народном судбином, успева да одигра знатну улогу у формирању свести једног народа о његовој историји, и да, скоро и више него сам историјски догађај, створи нове симболе и обнови етичке норме у психичкој конституцији нације.*¹¹¹⁵ Значајно место прозе у српској ратној књижевности плод је напора прозних писаца да опишу актуелна ратна дешавања, укажу на страхоте рата и критички проговоре о трагизму људи у рату, што је и довело до тога да време потврди уметничке квалитете појединих прозних дела. Таквих узлета није било у делу драмске литературе, која се у ратним периодима претежно задржавала на покушајима драмских писаца да, полазећи од реалних ратних околности, дођу до универзалних истина, док је стручна, правовремена, одмерена и ангажована књижевна критика имала у ратним данима велики углед и утицај. Важна карактеристика српске ратне књижевности је и неслућен развој документарне прозе и њено приближавање уметничкој прози, што се види и по све више употребљаваним терминима *научна белетристика* или *романсирана биографија и хроника*. Сећања, дневници и мемоари заузимају доста простора у нашем истраживачком подухвату, јер *већина мемоарских текстова настаје на позадини великих збивања као што су преокрети и покрети, буне, ратови, немири и инциденти. Тиме одмах улазе у поље над-просјечности и велике комуникативности.*¹¹¹⁶

Исписивање ратне књижевности није завршено. Било би добро да то можемо објаснити само појавом књижевних дела која разматрају и осветљавају прошле ратове. Колико су ратови из давних времена инспиративни и за савремене писце, говори податак да се у 21.веку већ појавило неколико књижевних дела, тематски везаних за српско-турске ратове у 19.веку, док је НИН-ову награду за роман 2012.године добио роман *Велики рат* Александра Гаталице. У образложењу жирија пише да се Гаталичин

---

¹¹¹⁵ Стеван Раичковић, *Портрети песника*, БИГЗ, Београд, 1987, стр. 63.

¹¹¹⁶ Душан Иванић, *Облик и врејеме*, Просвета, Београд, 1995, стр. 23

роман издвојио од осталих по *уметничкој ревизији односа у Првом светском рату пратећи судбине стотина славних и анонимних јунака и комбинујући фантастични са документационим приступом*. Како рекосмо, све би било у реду да се пишу нова књижевна дела о старим ратовима, али, нажалост, нове странице ратне књижевности исписују се и због нових ратова. После Другог светског рата, у том полувековном *мирном раздобљу* људске историје, вођено је више од 250 ратних сукоба. Није непознато да се и данас, на почетку нове миленијумске ере, под оружјем налази готово тридесет милиона војника, којима између осталог, стоји на располагању 55.000 нуклеарних пројектила. Није тешко израчунати да се том стравичном снагом разорне енергије, наша планета може уништити више од двадесет пута и у том сазнању ништа не помаже чињеница да је довољно да се уништи само једном - и никад више. Годишње се издваја стотине и стотине милијарди долара за производњу наоружања и војне опреме, а годишњи војни буџети свих земаља премашују бројку од хиљаду милијарди долара. Чувена Чеховљева поставка из теорије драме (*Ако пушка стоји на зиду у првом чину, она у трећем мора да опали*) подсећа нас да су сталне кризе и ратна жаришта неопходна тој индустрији. Србија се, можда, баш зато, у последњој деценији двадесетог века опет нашла у ратном жаришту, у тој крвавој представи *са домаћим актерима и редитељским тимом са стране*, како рече Стеван Тонтић у роману *Твоје срце, зеко*. Југословенски грађански рат започео је 1991.године ратом у Словенији, наставио се ратом у Хрватској (1991-1995) и Босни и Херцеговини (1991-1996) и завршио нападом Северноатлантског савеза на Србију 1999.године. У већини поменутих ратова, Србија званично није учествовала (у једном јесте), али су Срби ратовали у свим балканским ратовима деведесетих година.

Емотивна везаност за ратну збиљу је још увек велика у Србији и вероватно је рано за свођење рачуна у свим областима друштвеног, привредног и културног живота. У делу књижевности, можемо закључити да су најновији ратови, не само повећали број ратних година у двадесетом веку, већ и потврдили да српска књижевност увек изнова добија подстицаје у ратним догађајима. Тешко је у овом тренутку систематизовати све што је у последњој деценији прошлог и у првој деценији 21.века објављено у ратној књижевности на српском говорном подручју, али већ сада

можемо рећи да су и ови ратови оставили дубок траг у српској литератури. Ако се српски писци нису у већој мери бавили самим ратом, онда сигурно јесу ратним узроцима и последицама, у виду живота под санкцијама, избеглица, криминала или суноврата моралних вредности. Они су причама, романима, дневницима, репортажама и збиркама поезије покушали да одговоре како су се то појединци и друштво понашали у егзистенцијалним, граничним ситуацијама, али и на многа друга питања, попут етничких сукоба, ратних злочина и економског пропадања. Поједини писци су ратна искуства забележили фактографски, други су покушали да уметнички уобличе ратне теме, док су страхоте рата послужиле као књижевни тематско-мотивски комплекс и инспиративни оквир и за литературу српских писаца у емиграцији.

Кратки рат између некадашње ЈНА и словеначке Територијалне одбране предмет је романа *Колекција* Милете Продановића, али у целини гледано, није изазвао већи одраз у српској књижевности. Рат у Хрватској је много присутнији у српској литератури, како због специфичног положаја српског народа у Хрватској, тако и због комплексности историјских судара на том подручју, крвавог рата и жртава. Слободан Селенић је у ратним данима почео да пише љубавно-цивилизацијску причу из Београда 1945.године, међутим, ратна стварност постајала је тако драматична, да је одлучио да уоквири причу савременим збивањима, директно поредећи два рата и *два удаљена времена, врло различита, па ипак врло слична*.¹¹¹⁷ На тај начин, у Селенићевом роману *Убиство с предумишљајем* (1993) укрштају се две ратне приче, а српска књижевност добија прве књижевне слике дугих редова избеглица, *свеже српске телетине* која одлази на фронт, искрених и новокомпонованих родољуба. Рат је у роману, ипак, само позадина, док ће се потресан говор српског сељака Видосава над раком српских војника појављивати и у другим романима савремене српске књижевности. Један од првих романа који литерарно тематизује ратне операције у Хрватској је дело Владимира Јокановића *Есмарх* (1995), у коме писац приказује ратне догађаје у и око Вуковара. У новије доба, добили смо и роман Јована Радуловића *Од*

---

¹¹¹⁷ Слободан Селенић, *Убиство с предумишљајем* (интервју водила Љубинка Милинчић), *Књижевност* (Београд), бр. 3-4 (1996), стр. 311.

Огњене до благе Марије (2008) са потресним описима највећег етничког чишћења у Европи после Другог светског рата, прогона српског народа из Хрватске. У Радуловићевом роману могу се сагледати појединачне људске судбине, приче ликова, али и призори у *крупном плану*, што збег народа и друга ратна дешавања доводи у шири историјски контекст. У ратним делима писаца из Српске Крајине објашњени су многи ратни догађаји из борбе Срба за своја права на том простору, али је роман Јована Радуловића практично прво књижевно остварење посвећено *Олуји*.

Момо Капор је на тему рата у Босни и Херцеговини написао неколико романа и збирки прича (*Хроника изгубљеног града, Последњи лет за Сарајево, Смрт не боли*), не прикривајући да је био на српској страни, али и не употребљавајући речи мржње или лажи. У својој књизи *Исповести*, Капор пише да је желео да у грађанском рату забележи неке мале приче, које нису ратни репортери у својим извештајима могли да запишу, и да прикаже обичног човека у рату. То је и чинио, боравећи на ватреној линији, *линији живота и смрти*. *На њој човек учи најважнију лекцију у животу - како савладати страх од смрти.*¹¹¹⁸ Веродостојне описе непосредног ратног искуства из Босне и Херцеговине дали су Стеван Тонтић, Ненад Величковић, Мирослав Кусмук и Срећко Богдановић у романима *Твоје срце, зеко, Коначари, Вук* и *Похара*, док је Мирослав Тохол привукао пажњу јавности књигом ратне прозе *Венчање у возу*. Рат је, грубо речено, *историјска апстракција док ти не захвати родбину*, тврди Тохол у приповеци *Медвеђа шапа* и казује једну велику истину. Ненад Кецмановић у роману *Топ је био врео* ставља у први план једанаестогодишњег дечака и његову причу о опсади и бомбардовању Сарајева, лицу и наличју рата, а занимљиво је да стилски поступак Кецмановића има сличности са кинематографским приповедањем Станислава Кракова. Карактеристичан стил, налик Миодрагу Булатовићу, има и Небојша Јеврић, који је поред *Српског рулета* и других романа написао и књигу *Херој на магарцу путује у Хаг*. У уводу књиге, Јеврић духовито објашњава како је на чувену потерницу хашког трибунала, на 23.место, убацио књижевног јунака из Булатовићевог

---

¹¹¹⁸ Момо Капор, *Смрт не боли, Приче из последњег рата*, Глас српски, Бања Лука, 1997.

романа *Херој на магарцу* и потом га *прекомандовао* у најновији рат из деведесетих година прошлог века.

Књижевна дела Вулета Журића, Владимира Јокановића, Срђана Ваљаревића, Владимира Арсенијевића, Горана Петровића и других писаца стварана су из перспективе оних људи који одбијају да буду непосредни учесници у рату. Приче и романи готово целе генерације српских прозних писаца 90-их година *која је сазнавала свет и духовно се формирала у новом, предратном, ратном и поратном духовном окружењу, обележени су приповедањем о таквим временима, али, што им је такође опште својство, на посредан и тематски нетранспарентан начин, по правилу из позиције приповедача-маргиналица.*¹¹¹⁹ Лична историја, разноврсна етичка питања и рат из позадине основне су одлике ових књижевних дела, које поједини књижевни критичари сврставају у *избегличку књижевност* или *књижевност апатрида*. Док је рат трајао, ови писци су живели ван Србије, али су у својим романима ослушкивали вести из Србије и сликали занимљив свет емиграната. Важно је нагласити да је код њих реч о добровољном или *самоизабраном* изгнанству и да ту појаву не треба мешати са избеглиштвом Срба из Српске Крајине. Ратови на простору некадашње Југославије актуализовали су дневничку и мемоарску прозу и књижевна сведочанства о логорима, страдањима и ратним злочинима.

Директно или индиректно учествовање Србије у четири рата, у последњој деценији двадесетог века, представља основни разлог што су српску књижевност преправила књижевна дела са ратном тематиком. У тренутку, када је ратна књижевност јењавала, добили су српски писци нови импулс у виду борбе са терористима на Косову и Метохији (1998-1999) и ваздухопловних напада НАТО савеза (1999). Књижевност овог ратног периода може се поделити на књижевна дела која у центар своје пажње стављају бомбардовања, током 77 ратних дана, и на књижевна сведочења о ратовању на Косову и Метохији. Запазили смо да постоји велики број стихова о бомбардовању, у распону од, у рату, увек присутне *народне поезије* до

---

¹¹¹⁹ Михајло Пантић, *Ратна проза у новом кључу*, у: *Српски роман и рат*, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999, стр. 257.

рефлективних или дескриптивних лирских песама о порушеним српским градовима. Вук Крњевић у збирци *Београдски смртотпис* повезује крај другог миленијума са почетком буне на дахије, тако што узима улогу песника са бојишта, слика призоре града обасјаног ракетама и приказује подељеност у народу, исто онако како је то чинио Филип Вишњић, два века раније. Тешки ратни тренуци доводили су и до апатичних и песимистичких песничких виђења, попут стихова Слободана Павићевића, који, огорчен због бомбардовања Ниша касетним бомбама, пише да је цена српских глава на бриселској пијаци пала скоро на нулу и да ако их сакупе, на бувљаку могу подићи *Ђеле-кулу, а испод тезге моћи ће да се купи глава Стевана Синђелића*.¹¹²⁰ Два поглавља бомбардовању посвећује Владимир Пиштало у роману *Миленијум у Београду*, док Светлана Велмар-Јанковић у роману *Нигдина* гради књижевну форму са више ликова приповедача и мешавином наративних облика. Она у другом делу романа, кроз ратни дневник професорице књижевности Марије Павловић, описује ратну драму, упоређује бомбардовања из Другог светског рата са најновијим и рекапитулира свој живот. Занимљиво је да у роману постоји одломак у коме се познаваоци књижевности, преко електронске поште на релацији Њујорк - Београд, *такмиче* у предлагању најподесније форме за ратни роман. Бомбардовање 1999. године је у романима Владимира Пиштала и Светлане Велмар-Јанковић само један од догађаја у ланцу историје, али је у романима Зорана Ћирића, Милете Продановића и Војислава Деспотова централна тема. Војислав Деспотов се у роману *Дрводеља из Хабисала* одлучио да сатиричном алегоријом представи бомбардовање једне земље, док иронични и црнохуморни роман Милете Продановића *Ово би могао бити Ваш срећан дан* није толико рефлексивна војних догађања, колико *двостране вербалне агресије*. Другачији приступ бомбардовању има Зоран Ћирић, чији је роман *Прислушкивање* временски омеђен почетком и крајем *бембања* и одређен атмосфером нишке крчме у којој писац прислушкује разговоре групе људи о избегавању мобилизације, пропаганди обеју зараћених страна и другим *ратним темама*.

---

¹¹²⁰ Слободан Павићевић, *Ђеле кула, 1804* - Часопис Задужбинског друштва Први српски устанак (Орашац), бр. 8 (фебруар, 2009), стр. 50.

Јунаци романа Звонка Карановића *Три слике победе* припадају кругу ликова Зорана Ћирића, али један од њих, у првом поглављу *Блато*, приповеда о сопственом искуству рата на Косову и Метохији 1999.године. Косовску ратну атмосферу приказује и Славиша Радовановић у кратком роману *Земунџа у Ајндховену*, сликајући паралелно ратна збивања и љубав Холанђанке и српског добровољца. Најближи одликама ратног романа је, ипак, Саша Стојановић, који у роману *Вар* обједињује тридесетак несрећних ратних исповести, али и универзалних прича о љубави и мржњи, људскости и нечовештву, храбрости и страху. Миле Пенков приказује косовску ратну стварност комбинацијом документарних и лирских пасажа, која је много животнија и искренија у лирском делу. Поменути писци су далеко од епског поимања рата, мада инсистирају на веродостојности казивања и личном учешћу у рату. Песник Никола Мариновић припада књижевницима којима је ближа херојска страна виђења косовске драме. Он лута косовским ратиштима, подсећа на прву Косовску битку, тврди да се води нови бој на Косову и моли за погинуле војнике *Милош им би царство, а цар Лазар химна! Помилуј их вишињи.. беху Твоја чета*.¹¹²¹ Видљиво је да су српски књижевници на посебан начин и са променљивим уметничким резултатима покушали да осликају рат у јужној српској покрајини, али, као да није било писца који ће забележити истинска јунаштва, трагедије, приближити оно што се догађа на Космету удаљеним савременицима и будућим генерацијама. У таквој ситуацији, они који рат дуживљавају дубље, емотивније, узели су *перо у руку* и створили узбудљива и потресна ратна сведочанства у стиху и прози. Неколико дана пред сопствену смрт, један из ратне генерације 1999.године, 24-годишњи младић Дејан Манчић је написао *Видео сам покољ. Ужасну слику црног уметника. Лутању нуде пут. Плакујем ноћ, јер ће звезда остати неупрљана мојим погледом*.¹¹²² Дејан се песмом *Одлука* прикључио већем броју српских књижевника који су видели свој трагичан крај и у стиховима га

---

¹¹²¹ Никола Мариновић, *Срце на распећу*, Стручна књига, Београд, 2000, стр. 42.

¹¹²² Дејан Манчић, *Без сутра за сутра*, Просвета, Ниш, стр. 53.

препознатљиво најавили и описали. Писања се латио и Драгољуб Милић, који је у књизи *Соколови поломљених крила* описао своју муку, равну античкој трагедији.¹¹²³

Истраживање о ратној књижевности не претендује да буде апсолутно целовито и да донесе пресудне закључке, али верујемо да може представљати добар и користан материјал за детаљнија истраживања у тој области. Заправо, чини нам се да је овим радом само откривено право море недовољно књижевно-историјски проучених ратних периода и неистражених ратних издања и часописа. Показало се да ратне године нису биле тако бесплодне и неинвентивне као што се то, можда, мислило и да су управо тада створена вредна књижевно-уметничка достигнућа. Зато и постоји потреба да се ратни периоди свестраније и продубљеније проуче и да се обрати већа пажња на однос писца и рата, историјску и књижевну сагласност, књижевну дистанцу од ратних догађања и друга занимљива питања. Посебно поље истраживања отвара се у делу упоређивања српске ратне књижевности са књижевностима других земаља у истим ратним периодима. Како, на пример, објаснити богату књижевну издавачку делатност у Србији, током балканских ратова, у односу на Бугарску, у којој су тада телеграми, географске карте и етнографско-политичке брошуре представљале основну лектуру? Вероватно би довела до занимљивих резултата паралела између књижевног стваралаштва у Србији и књижевности код ратног противника у одређеном рату или конкретној бици. На тај начин бисмо добили вредне упоредне приказе, рецимо, Првог светског рата у Србији, Аустрији и Немачкој или битке код Шуматоваца у српској и турској књижевности. Прави изазов представљаће упоређивање књижевности Србије са словеначком, хрватском, босанском и албанском књижевношћу у периоду ратова деведесетих година прошлог века. Било би занимљиво и видети како рат делује на друге уметности попут сликарства, вајарства, музике или филма и утврдити прожимања са књижевношћу. Колико основа има за такво истраживање говори и то што смо у овом раду на више места указали на одређене подударности у реакцијама

---

¹¹²³ Драгољуб и Нада Милић из Приштине су у рату изгубили и сахранили три сина, три војника, а несрећни отац је отишао на Кошаре, у најжешће борбе, како би погинуо. Остао је жив.

различитих уметности на ратну стварност, било да је реч о слици Ђуре Јакшића *Караула*, вајарским делима Ивана Мештровића или песми *Тамо далеко*. Не сумњамо да ће неко од будућих истраживача покренути и питање евентуалног постојања ратних *табу тема* у српској књижевности, као што је то евидентно случај са појединим биткама, *несрећним* српско-бугарским ратом 1885.године или ратом са највећим светским војним силама у 1999.години. Српска ратна књижевност није до данас публикована у целовитом критичком издању, а нема сумње да би едиција под тим именом представљала новост у савременом издаваштву. Објављивање изабраних дела српске ратне књижевности указало би на величину, континуитет, различитости и вредности ратне књижевне продукције, нека мање позната дела представила би се широј јавности на прави начин, док би нека од најбољих остварења српске књижевности добила у оквиру такве едиције нову и необичну димензију.

Једно овакво истраживање морало је да мирише на барут, топове и друге ратничке реквизите, пошто су српски писци, желели то или не, учествовали у ратним сукобима. Додуше, трагајући по српској књижевној историји, често би књижевнике затекли у добровољачким редовима, како траже да се докопају ратишта, борбе, узбуђења или инспирације. Судбоносност ратних догађаја захтевала је од књижевника да упуте своју поруку и они су то чинили књижевним делима, која су у значајној мери детерминисана ратом, патриотизмом или идеологијом. Занимљиво је да многи српски књижевници добијају у оквиру ратне књижевности ново осветљење, попут војничке поткованости Пере Тодоровића и Бранислава Нушића, сродности ратне и интимне лирике Владислава Петковића Даса или патриотизма Милоша Црњанског. Једно од важних сазнања је да књижевници имају ширу, већу и значајнију улогу у ратним периодима, у односу на мирнодопске дане, тако да постоје добри основи да књижевност у српско-турским ратовима назовемо *покретачком*, у балканским ратовима *мобилизаторском*, док је у Првом светском рату књижевност била доказ опстанка српског народа. Ипак, тежиште српске књижевности у рату није било на војној и дипломатској историји, већ на ратном искуству и судбини *малог* човека у ратном вртлогу и ту треба тражити и њене највеће вредности. Лепота књижевног дела огледа се и у његовој трајности и непрестаној свежини и актуелности, а чини се да

поједина дела српске ратне књижевности имају управо та својства. Запазили смо да су у ратној књижевности створена дела велике књижевно-историјске и уметничке вредности и потпуно је јасно колико би српска књижевност била сиромашнија, да у рату нису писали прота Матеја Ненадовић, Вук Карацић, Пера Тодоровић, Бранислав Нушић, Иво Андрић, Милан Дединац, Светислав Стефановић и други књижевници. Показало се да су српски писци и у несвакидашњим ратним приликама успевали да својим књижевним активностима буду чврста карика у континуитету књижевног стварања, тако да се књижевност није прекидала и заустављала ни у најтежим могућим, ратним ситуацијама.

ЛИТЕРАТУРА:

ИЗВОРИ

1. Андрић Иво, *Ex ponto*, Књижевни југ, Загреб, 1918.
2. Андрић Иво, *Немири*, Ст. Кугли, Загреб, 1920.
3. Андрић, Иво, *На Дрини Ћуприја*, Просвета, Београд, 1987.
4. Андрић, Иво, *Сабрана дела Иве Андрића*, Просвета, Свјетлост, Младост, Државна заложба Словеније, Мисла, Београд, Сарајево, Загреб, Љубљана, Скопје, 1976.
5. *Андрићев азбучник*, изабрао и саставио Слободан Глумац, Матица српска, Нови Сад, 1975.
6. *Антологија народне поезије*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1937.
7. *Антологија народних јуначких песама*, СКЗ, Београд, 1954.
8. *Антологија српске ратне лирике 1912-1922* (уредили Младен Ст. Ђуричић и Мирко Дамњановић), Издање Централне управе и Удружења резервних официра и ратника, Београд, 1926, (фототипско издање), Драганић, Ново Слово, Београд, 1990.
9. *Антологија српских приповедача XIX и XX века*, приредио Мирослав Јосић Вишњић, Филип Вишњић, Београд, 1999.
10. *Антологија српског песништва: (13-20. век)*, саставио Миодраг Павловић, СКЗ, Београд, 1973.
11. *Антологија српског песништва*, саставио Миодраг Павловић, Српска књижевна задруга, Београд, 1990.
12. Аранђеловић, Т. Сотир, *Из балканског рата (Мердаре, Косово, Качаник, Облаково, Преспанско и Охридско језеро)*, Нова штампарија Давидовић, Београд, 1914.

13. Барби Анри, *Брегалница: српско-бугарски рат 1913*, Издавачка књижара С.Б. Цвијановић, Београд, 1914.
14. Барби, Анри, *Са српском војском*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1986.
15. Барили, Бруно, *Српски ратови*, Прометеј, Нови Сад, 1996.
16. Бешевић, Стеван, *Са старих жица: песме*, СКЗ, Београд, 1931.
17. Блечић, Р. Милорад, *Како се рађала југословенска револуционарна поезија, педесет песника*, Градина, Ниш, 1973.
18. Божовић, Григорије, *Мој Колашин*, Стари Колашин, Зубин Поток, 2005.
19. Бојић, Милутин, *Каин*, Штампарија Ђ.Мунца и М.Карића, Ниш, 1915.
20. Бојић, Милутин, *Песме*, Каирс, Сремски Карловци, 1996.
21. Бојић, Милутин, *Песме бола и поноса*, Штампарија Аквароне, Солун, 1917.
22. Бојић, Милутин, *Песме и драме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1927.
23. Бојић, Милутин, *Песник Србије*, Библиотека Милутин Бојић, Београд, 2008.
24. Бојић, Милутин, *Стихови и драме*, Минерва, Суботица, 1957.
25. Булатовић, Миодраг, *Херој на магарицу*, БИГЗ, Београд, 1981.
26. Васиљев Душан, *Песме*, Матица српска, Нови Сад, 1950.
27. Васић, Драгиша, *Изабрана дела*, Народна књига, Алфа, Београд, 2004.
28. Васић, Драгиша, *Црвене магле*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
29. Велимировић, Николај, *Земља недођија; Између истока и запада*, Alnari book, Београд, 2000.
30. Велмар-Јанковић, Светлана, *Нигдина*, Стубови културе, 2009.
31. Видаковић, Милош, *Царски сонети*, Издање И. Ђ. Ђурђевић, Сарајево, 1918.
32. Винавер, Станислав, *Ратни другови*, Г. Кон, Београд, 1939.
33. Винавер, Станислав, *Чувари света*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
34. *Виш Србије по небу ведроме, Песме о бојевима и јунацима Првог српског устанка*, приредио Драгомир Брајковић, СКЗ, Београдска књига, Београд, 2004.

35. Војиновић, Станиша, *Од Нишаве па до воде Дрине (антологија прозе српских писаца о ослободилачким ратовима 1876-1878)*, Просвета, Ниш, 2005.
36. Вукићевић, М. Веселин, *Успомене ђака наредника*, Нова Европа, Загреб, 1927.
37. Вучо, Александар, *Песме и поеме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1980.
38. Гавриловић, Зоран, *Антологија српског родољубивог песништва*, ИП Рад, Београд, 1967.
39. *Голгота и васкрс Србије 1914-1915* (приређивачи Силвија Ђурић и Видосав Стевановић), БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986.
40. *Голгота и васкрс Србије 1915-1918* (приређивачи Силвија Ђурић и Видосав Стевановић), БИГЗ, Партизанска књига, Београд, 1986.
41. Голубовић, Мирослав, *Тешка времена*, Пишчево издање, Београд, 1972.
42. Давичо, Оскар, *Зрењанин, поема; Вишња за зидом, песме*, Просвета, Београд, 1971.
43. Давичо, Оскар, *Песма*, Нолит, Београд, 1960.
44. Давичо, Оскар, *Суноврати*, Просвета, Београд, 1968.
45. Дачић, О. Живојин, *С Брегалнице и Вардара, белешке из нашег последњег рата*, Уредништво Народних новина, Београд, 1914.
46. Дедијер, Владимир, *Дневник*, део 1 и 2, Државни издавачки завод Југославије, Београд, 1945, 1946.
47. Дедијер, Владимир, *Дневник*, део 3, Југословенска књига, Београд, 1950.
48. Дединач, Милан, *Ноћ дужа од снова*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
49. Десница, Владан, *Зимско љетовање*, БИГЗ, Београд, 1993.
50. Димитријевић, Коста, *Јунаци српске трилогије говоре*, Просвета, Пожаревац, 1971.
51. *Дневник наших победа*, издавач Миомир Миленковић, Београд, 1913.

52. *Доста су свету једне Шумарице, Зборник поема о крагујевачком октобру*, (уредник Ђорђе Пауновић), Спомен-парк Крагујевачки октобар, Крагујевац, 1977.
53. Драинац, Раде, *Ја не жалим што сам волео и патио*, Слобода, Београд, 1987.
54. Драинац, Раде, *Лирска вандеја*, Драинац, Багдала, Прокупље, Крушевац, 1984.
55. *Драма између два рата*, приредила Мирјана Миоциновић, Нолит, Београд, 1987.
56. Драшковић, Вук, *Нож*, Српска реч, Београд, 1999.
57. Дудић, Драгојло, *Дневник 1941*, Просвета, Београд, 1957.
58. Дучић, Јован, *Благо цара Радована, Јутра с Леутара*, Feniks Libris, Београд, 2010.
59. Дучић, Јован, *Песме, О песницима*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
60. Дучић, Јован, *Сабрана дела*, књига 1, Парнас Бок, ДЈМ, Ваљево, 2006.
61. Ђорђевић, Владан, *Историја српско-бугарског рата 1885*, књига прва и друга, Задужбина И. М. Коларца, Београд, 1908.
62. Ђурић, Силвија, *Дневник победа, Србија у балканским ратовима 1912-1913*, ИРО Београд, Београд, 1990.
63. Епископ Николај, *Речи српском народу кроз тамнички прозор (Из логора Дахау)*, Српска православна епархија за Западну Европу, Химелстир, 1985.
64. Живановић, Живан, *Ниш и нишке знаменитости*, Београд, 1883.
65. Живановић, Мирко, *Светли ликови из тамних дана*, Искра, Минхен, 1983.
66. *Записи из добровољачке борбе 2*, Искра, Минхен, 1955.
67. Зоговић Радован, *Пјесма о биографији друга Тита*, Култура, Београд, 1944.
68. Ивковић, Стојан, *Ратни дневник: 1915-1918, албанска голгота, Крф, Солунски фронт - рововска борба и пробој*, А.С.Ивковић, Београд, 1998.
69. Игњатовић, Јаков, *Васа Решпект*, Српска књижевна задруга, Београд, 1913.

70. *Из великих дана*, антологија приповедака, Државна штампарија, Београд, 1940.
71. Илић, Војислав, *Изабрана дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
72. Илић, Ј. Војислав Млађи, *Златне искре*, Издавачка књижарница Рајковића и Ћуковића, Београд-Теразије, 1921.
73. Илић, Ј. Војислав Млађи, *Крвави цветови*, Рајковић и Ћуковић, Београд, 1921.
74. Илић, Миливоје, *Родољубиве, борбене и ратне песме*, Прозаик, Београд, 2004.
75. *Илустрована историја Балканског рата 1912-1913*, прибрао и уредио Душан Савић, Савић и Комп., Београд, 1913.
76. Исаковић, Антоније, *Сабрана дела Антонија Исаковића у пет књига*, Просвета, БИГЗ, Београд, 1985.
77. Јаковљевић, Стеван, *Српска трилогија*, Слобода, Београд, 1984.
78. Јаћимовић, Миодраг, *Слово ратниково. Дневници војника сељака 1912-1918*, Удружење публициста западне Србије, Чачак, 1980.
79. Јакшић, Ђура, *Песме, Јелисавета, Проза*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970.
80. Јакшић, Ђура, *Приповетке и друга проза*, Слово љубве, Београд, 1978.
81. Јелић, Милосав, *Србијански венац*, Штампарија Геце Кона, Београд, 1931.
82. Јовановић, М. Војислав, *Српске народне песме - Антологија* (треће издање), Г. Кон, Београд, 1926.
83. Јовановић, Милутин, *Светлим и крвавим траговима 1912-1918*, Сарајево, 1919.
84. Јовановић, Милутин, *Незнани и заборављени*, Геца Кон, Београд, 1921.
85. Јовкић, Прока, *Песме*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад, 1986.
86. *Казивања о српском устанку 1804*, СКЗ, Београд, 1980.
87. Капор Момо, *Исповести, аутобиографски роман*, СКЗ, 2011.
88. Капор Момо, *Последњи лет за Сарајево*, Plato Books, Београд, 2012.

89. Капор, Момо, *Смрт не боли, Приче из последњег рата*, Глас српски, Бањалука, 1997.
90. Карановић, Звонко, *Три слике победе*, Лагуна, Београд, 2009.
91. Карапанџић, М. Боривоје, *С вером у бога за краља и отаџбину - Добровољци 1941-1991*, Б. и., Кливленд (САД), 1991.
92. Караџић, Вук Стефановић, *Први и други српски устанак, живот, обичаји народа српског*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
93. Караџић, Вук Стефановић, *Српске народне пјесме*, Просвета, Београд, 1958.
94. Киш, Егон Ервин, *Запиши то, Киш*, Биноза, Загреб, 1930.
95. Киш, Егон Ервин, *Репортаже*, Матица српска, Нови Сад, 1948.
96. Киш, Егон Ервин, *Сајам сензација*, Новинско издавачко предузеће, Загреб, 1956.
97. Ковачевић, Божидар, *О хеленској трагедији - оглед с једним освртом на наш народни дух*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1932.
98. Королија, Мирко, *Песме*, Издање књижаре Енрико Де Шенфелд, Београд, 1914.
99. *Косовски бој у српској књижевности*, приређивач Војислав Ђурић, СКЗ, Матица српска, Јединство, Београд, Нови Сад, Приштина, 1990.
100. Костић, Тадија, *Јесење лишће*, Симеон Мироточиви, Београд, 1913.
101. Кочић, Петар, *Јауци са Змијања*, Матица српска, СКЗ, Београд, 1973.
102. Краков, Станислав, *Живот човека са Балкана*, Наш дом, Београд, 1997.
103. Краков, Станислав, *Крила*, Филип Вишњић, Београд, 1991.
104. Краков, Станислав, *Кроз буру*, С. Б. Цвијановић, Београд, 1921.
105. Краков, Станислав, *Пламен четничтва*, Хипнос, Београд, 1990.
106. Крњевић, Вук, *Београдски смртопис*, Алтера, Београд, 2006.
107. Крстић, Угљеша, *Отаџбина*, Самостална издања из вајата, Београд, 1990.
108. *Кроз Албанију 1915-1916*, Спомен књига, Београд, 1986.
109. *Кроз борбу и страдања*, зборник приповедака, СКЗ, Београд, 1947.
110. *Крфски забавник (1917-1918)*, фототипско издање, Бесједа, Арс Либри, Бања Лука, Београд, 2005.

111. Куленовић, Скендер, *Поезија, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
112. Куленовић, Скендер, *Сонети и поеме*, ИРО Веселин Маслеша, Сарајево, 1983.
113. Лазаревић, Бранко, *Дневник једнога никога. Део 1, (1942-1946)*, (приредио Душан Пувачић), Завод за уџбенике, Београд, 2007.
114. Лазаревић, Бранко, *Критички радови Бранка Лазаревића* (приредио Душан Пувачић), Матица Српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1975.
115. Лазаревић, Бранко, *Филозофија критике и други есеји* (приредио Душан Пувачић), Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.
116. Лазаревић, Лаза, *Дела*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
117. Лазаревић, Стефан, *Књижевни радови*, СКЗ, Београд, 1979.
118. Лалић, Михаило, *Лелејска гора*, Нолит, Београд, 1957.
119. Лалић, Михаило, *Хајка*, Графички завод, Титоград, 1967.
120. Лубарда Војислав, *Гордо посртање*, СКЗ, Београд, 1992.
121. Максимовић, Десанка, *Изабране песме*, Драганић, Београд, 1998.
122. Максимовић, Десанка, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
123. Максимовић, Стеван, *Успомене из окупације, Немачке, Аустријске и Бугарске 1914-1918*, Књижара Геце Кона, Београд, 1919.
124. Манојловић, Тодор, *Огледи из књижевности и уметности*, СКЗ, Београд, 1944.
125. Мариновић, Никола, *Срце на распећу*, Стручна књига, Београд, 2000.
126. Марковић, Милорад, *Ратни дневници 1912-1918*, Вук Карахић, Београд, 1977.
127. Марковић, Милорад, *Ратни дневници 1941-1945*, Вук Карахић, Београд, 1979.
128. Матић, Душан, *Битка око зида*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.

129. Машић, Бранко, *Лутање*, Надбискупска тискара, Загреб, 1917.
130. Машић, Бранко, *Ратне слике и утисци (1912-1913)*, Српска Штампарија, Загреб, 1913.
131. *Међу својима, Српска поезија XX века настајала у избеглиштву, изгнанству и расејању*, приредио Драгомир Брајковић, Београдска књига, Београд, 2004.
132. *Мемоари српских ратника 1912-1918*, Институт за савремену историју, Београд, 1998.
133. Милидраговић, Божидар, *Антологија песника*, ИП Рад, Београд, 1976.
134. Милићевић, Вељко, *Беспуће*, Народ, Сарајево, 1912.
135. Миловановић, Миодраг Луне, *Дневник*, Вести, Титово Ужице, 1979.
136. Миндеровић, Чедомир, *Уска улица, Облаци над Таром*, Култура, Београд, 1964.
137. Миндеровић, Чедомир, *За Титом, забелешке једног партизана*, Народна књига, Београд, 1959.
138. Митровић, Митра, *Ратно путовање*, Просвета, Београд, 1964.
139. Михаиловић, Константин, *Јаничарева успомена или турска хроника*, Просвета, СКЗ, Београд, 1986.
140. Мишић, Живојин, *Моје успомене*, приредио за штампу и допунио Саво Скоко, пето издање, БИГЗ, Београд, 1985.
141. Мишић, Зоран, *Антологија српске поезије*, треће издање, Нолит, Београд, 1963.
142. Младеновић, Танасије, *Изабране песме*, СКЗ, Београд, 1991.
143. Младеновић, Танасије, *Камен и акорди*, СКЗ, Београд, 1955.
144. Настасијевић, Момчило, *Песме, приповетке, драме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
145. Никачевић, Миодраг, *Бакарно гумно*, Просвета, Београд, 1956.
146. Ненадовић, Матеја, *Мемоари*, Нолит, Београд, 1988.
147. Ненадовић, Матеја, *Мемоари*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.

148. *Нобеловац у новинама, сусрети и разговори новинара са Ивом Андрићем*, приредио Драгољуб Влатковић, Просвета, Ниш, 1996.
149. *Нова антологија српске лирике*, сакупљач Светислав Стефановић, СКЗ, Београд, 1943.
150. Нушић, Бранислав, *Деветстопетнаеста*, Просвета, Београд, 2006.
151. Нушић, Бранислав, *Приповетке једног каплара*, ПИ ВОДА Ружић и остали, Београд, 2003.
152. Нушић, Бранислав, *Стари Београд*, Просвета, Београд, 1984.
153. Оровић, Саво, *Ратни дневник 1941-1945*, Хронометар, Београд, 1972.
154. *Ослобођење Ниша од Турака 1877.године*, приредио и уредио Видосав Петровић, Народне новине, Ниш, 1997.
155. *Отаџбина се брани животом, антологија родољубиве поезије*, приредио Славољуб Обрадовић, Студентски културни центар, Ниш, 2008.
156. Пандуровић, Сима, *Стихови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921.
157. Пандуровић, Сима, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
158. Панић, Милорад Суреп, *Светлост земаљска*, СКЗ, Београд, 1948.
159. *Партизанске народне песме*, збирка Вукадина Сретеновића, Слово љубве, Београд, 1978.
160. Паунић, Драгутин, *Кад су војске пролазиле: Ратни дневници*, Народна књига, Београд, 1988.
161. Паунић, Драгутин, Ђорђевић, Милија, *Три силе притисле Србијицу, приче солунаца*, Народна књига, Београд, 1985.
162. *Песме из партизанске колоне*, приредио Бранко Каракаш, Народна армија, Београд, 1980.
163. *Песници I и II*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
164. Петковић, Владислав, Дис, *Нирвана*, ИП Трагови, Београд, 2004.
165. Петковић, Владислав, Дис, *Песме*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1959.
166. Петровић, Вељко, *Времена и догађаји*, Матица српска, Нови Сад, 1954.

167. Петровић, Вељко, *Песме, Есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
168. Петровић, Вељко, *Препелица у руци*, Просвета, Београд, 1963.
169. Петровић, Вељко, *Приповетке*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
170. Петровић, Вељко, *Приповетке*, Српска књижевна задруга, Београд, 1925.
171. Петровић, Растко, *Дан шести*, Нолит, Београд, 1961.
172. Петровић, Растко, *Откровење, поезија - проза - есеји*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
173. Петровић, Растко, *Са силама немерљивим*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
174. Петровић, Растко, *Сабране песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1989.
175. *Поезија љубави и родољубља*, Нолит, Просвета, Завод за ухбенике и наставна средства, Београд, 1980.
176. *Поезија Сутјеске*, приредио Жарко Ђуровић, НИРО Четврти јул, Београд, 1983.
177. Попа, Васко, *Живо месо*, Вук Караџић, Београд, 1975.
178. Поповић, Богдан, *Антологија новије српске лирике*, С.Б. Цвијановић, Београд, 1912.
179. Поповић, Данко, *Књига о Милутину*, НИРО Књижевне новине, Београд, 1986.
180. Поповић, Зарија, *Пред Косовом, белешке из доба 1874-1878.године*, Дечје новине, Јединство, Горњи Милановац, Приштина, 1991.
181. Поповић, Јован, Новак Симић, *Књига другова, алманах најмлађих југословенских социјалних лиричара*, Свјетлост, Сарајево, 1980.
182. Поповић, Јован, Јовановић, Ђорђе, *Изабране странице*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
183. Поповић, Јован, *Истините легенде*, Нолит, Београд, 1975.
184. Поповић, Коча, *Белешке уз ратовање (дневник, белешке, документи)*, БИГЗ, Београд, 1988.

185. Првовенчани, Стефан, *Сабрани списи*, Просвета и Српска књижевна задруга, Београд, 1986.
186. Продановић Милета, *Ово би могао бити Ваш срећан дан*, Стубови културе, 2002.
187. Продановић, Радомир, *Глас*, СКЗ, Београд, 1962.
188. Протић, Стојан, *Ниш - друга престоница*, Просвета, Ниш, 2000.
189. Путниковић, Ж. Душан, *Ратни мемоари, Рат с Турцима 1912.год.*, Ниш, 1938.
190. *Равногорске песме*, Штаб Чегарског корпуса ЈВУО, Слободна села, шуме и планине, 1944.
191. Радуловић, Јован, *Од Огњене до Благе Марије*, Енго-Guinti, Београд, 2008.
192. Ракић, Милан, *Песме*, Рад, Београд, 1963.
193. Ратковић, Ристо, *Невидбог*, СКЗ, Београд, 1933.
194. *Ратна мемоарска и дневничка проза*, приредио Стојан Ђорђевић, Нолит, Београд, 1988.
195. *Ратни дневници*, приређивач Бојовић Радивоје, Народни музеј, Чачак, 1996.
196. Рибникар, Јара, *Живот и прича*, књиге 1, 2, 3 и 4, Просвета, СКЗ, Вук Караџић, Веселин Маслеша, Младост, Београд, Сарајево, Загреб, 1986.
197. Рид, Џон, *Рат у Србији 1915*, Обод, Цетиње, 1975.
198. Ристић, Марко, *Историја и поезија*, ИП Просвета, Београд, 1962.
199. *Родољубиве песме*, Просвета, Београд, 1971.
200. Савић, Милисав, *Ђуп комитског војводе*, БИГЗ, Књижевне новине, Београд, 1990.
201. *Савремена српска приповетка* (уредили Мл. Ст. Ђуричић и Б. Јевтић), СКЗ, Београд, 1943.
202. Секулић, Исидора, *Аналитички тренутци и теме*, Југославијапублик, Вук Караџић, Београд, 1985.
203. Секулић, Исидора, *Затиси, Затиси о моме народу*, Вук Караџић, Београд, 1985.

204. Секулић, Исидора, *Огледи и записи*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
205. Секулић, Исидора, *Писма из Норвешке*, Издање С.Б. Цвијановића, Београд, 1914.
206. Секулић, Исидора, *Сапутници*, Плави јахач, Београд, 2001.
207. Селимовић, Меша, *Сабрана дела*, БИГЗ, Београд, 1983.
208. Соколовић, Крста, *Хиљаду дана страдања*, Просвета, Ниш, 1995.
209. Симовић, Љубомир, *Бој на Косову*, СКЗ, Београд, 1989.
210. *Социјална међуратна лирика, Лирика НОБ*, Просвета, Нолит, Завод за ухбенике и наставна средства, Београд, 1981.
211. *Српске родољубиве песме*, приређивач Дејан Томић, Прометеј, Нови Сад, 1999.
212. *Српска анатемисана приповетка*, приредио Маринко Арсић Ивков, Алтера, Београд, 1989.
213. *Српске родољубиве песме*, приређивач Драгиша Кашиковић, Организација српских четника *Равна гора*, Чикаго, 1968.
214. Срезојевић, Душан, *Златни даси и друге песме*, Службени гласник, Београд, 2008.
215. Стаменковић, Ђорђе, *Кључ старе Србије*, Просвета, Ниш, 1997.
216. Станимировић, Владимир, *Изгнаници*, Српска књижевна задруга, Београд, 1921.
217. Станковић, Борисав, *Стари дани*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
218. Станковић, Борисав, *У ноћи, приповетке, Коштана, комад из врањског живота*, Просвета, Београд, 1974.
219. *Стара књижевност*, приредио Ђорђе Трифуновић, Нолит, Београд, 1965.
220. Стефановић, Карацић, Вук, *Први и други српски устанак, живот, обичаји народа српског*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
221. Стефановић, Светислав, *Нова антологија српске лирике*, књ. 1 (прво доба), СКЗ, Београд, 1943.
222. Стефановић, Светислав, *Песме*, Каирос, Сремски Карловци, 1997.

223. Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и натписи*, књига 3, САНУ, НБС, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1984.
224. Стојановић, Б. Милинко, *Голоотачка трилогија*, ИШ Стручна књига, Београд, 1993.
225. *Тврђава*, збирка добровољачке лирике, Београд, 1944.
226. Тодоровић, Пера, *Дневник једног добровољца*, ИП Просвета, Београд, 1964.
227. Толстој, Н. Лав, *Ана Карењина*, Народна књига, Београд, 1975.
228. Толстој, Николајевић, Лав, *Рат и мир 1-3*, Новости, Београд, 2010.
229. Томић, Јаша, *Рат на Косову и Старој Србији 1912.године*, Просвета, Ниш, 1999.
230. Томић, Јаша, *Рат у Македонији и Бугарској*, Прометеј, Нови Сад, 2006.
231. Трепчанин, *Песме борби*, Штампарија Глигоријевић, Јагодина, 1923.
232. *Трновит пут Србије 1914-1916*, БИГЗ, Београд, 1974.
233. Ћипико, Иво, *Из ратних дана 1912-1917. Цртице*. Издање Министарства просвете и црквених послова, Крф, 1917.
234. Ћипико, Иво, *Из солунских борби, Цртице*, Издање Геце Кона, Београд, 1919.
235. Ћипико, Иво, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1951.
236. Ћипико Иво, *Утисци из рата 1912., Приповетке и цртице*, Издање М.Ђ. Ђурђевића, Сарајево, 1914.
237. Ћирић, Зоран, *Прислушкивање*, Народна књига, Београд, 2002.
238. Ћопић, Бранко, *За својом војском, избор из ратне прозе*, Просвета, Нолит, Завод за ухбенике и наставна средства, Београд, 1978.
239. Ћопић, Бранко, *Партизанска лирика*, Просвета, Београд, 1976.
240. Ћопић, Бранко, *Приче партизанке*, Просвета, Београд, 1974.
241. Ћоровић, Светозар, *Белешке једног таоца*, И.Ђ. Ђурђевић, Сарајево, 1919.
242. Ћосић, Бранимир, *Покошено поље 1,2*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
243. Ћосић, Добрица, *Време смрти 1-4*, Слово љубве, Просвета, Београд, 1976, 1978, 1979.

244. Тосић, Добрица, *Колубарска битка*, Југословенско драмско позориште, Београд, 1983.
245. Тосић, Добрица, *Пријатељи*, Политика, Народна књига, Београд, 2005.
246. Ускоковић, Милутин, *Дошљаци*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970.
247. Ускоковић, Милутин, *Чедомир Илић*, Политика, Народна књига, Београд, 2004.
248. *Утуљена баштина* (антологија цензурисаних приповедака), приредио Гојко Тешић, КИЗ Доситеј, Београд, 1990.
249. Филиповић, Драгољуб, *Косовски божури*, ИРО Нова књига, Београд, 1983.
250. Филиповић, Д. Ј., *Родољубиве песме*, Српска књижевна задруга, Београд, 1938.
251. Црњански Милош, *Дневник о Чарнојевићу*, Политика, Народна књига, Београд, 2004.
252. Црњански, Милош, *Есеји и чланци I и II*, Задужбина Милоша Црњанског, БИГЗ, СКЗ, L'Age d'Homme, Београд, Lozana, 1999.
253. Црњански Милош, *Изабрана дела*, Parnas book, Ваљево, 2007.
254. Црњански, Милош, *Лирика Итаке и коментари*, БИГЗ-СКЗ, Београд, 1993.
255. Црњански, Милош, *Србија, Сеобе, Ламент над Београдом*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
256. Црњански, Милош, *Стражилово*, ИРО Рад, Београд, 1988.
257. Шантић, Алекса, *Поезија*, Свет књиге, Књижевна заједница Јован Дучић, Београд, Требиње, 2002.
258. Чолаковић, Родољуб, *Казивање о једном покољењу*, Нолит, Београд, 1989.
259. Чолаковић, Родољуб, *Записи из ослободилачког рата*, Рад, Београд, 1980.
260. Хацић, Петар *Време непролазно*, зборник прича, СКЗ, Београд, 1966.

ОПШТА ЛИТЕРАТУРА

1. Алимпиић Миливоје, *Солунски фронт*, ВИЗ, Београд, 1967.
2. Аристотел, *О песничкој уметности*, Научна књига, Београд, 1948.
3. Бандић, И. Милош, *Историја књижевности југословенских народа 1941-1945*, С. Машић, Београд, 1993.
4. Бандић, Милош, *Цвет и стег: књижевност народноослободилачке борбе*, Независно издање, Београд, 1975.
5. Бегић, Мидхат, *Јован Скерлић - човек и дело*, Веселин Маслеша, Свјетлост, Сарајево, 1987.
6. *Библиографија издања у народноослободилачком рату 1941-1945*, Војноисторијски институт, Београд, 1964.
7. Блечић, Р. Милорад, *Десанка Максимовић - Живот праћен песмом*, Делта прес, Београд, 1985.
8. Богдановић, Димитрије, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991.
9. Богдановић, Милан, *Критике*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1972.
10. Богдановић, Милан, *Стари и нови III*, Просвета, Београд, 1961.
11. *Бој на Чегру 1809. у историји и традицији*, тематски зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд, 2010.
12. Брајковић, Драгомир, *Десанка Максимовић или слово о љубави*, Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
13. Бранковић, Слободан, *Независност слободољубивих, Велика источна криза и Србија 1875-1878*, Светска српска заједница, Институт српског народа, Београд, 1998.
14. Букић, Фадил, *Структура романа*, Глас, Бањалука, 1981.
15. Велек, Рене, Ворен, Остин, *Теорија књижевности*, Нолит, Београд, 1974.
16. Витошевић, Драгиша, *Српски књижевни гласник 1901-1914*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Вук Караџић, Београд, 1990.

17. Витошевић, Драгиша, *Српско песништво 1901-1914* (1-2), Вук Караџић, Београд, 1975.
18. Вуковић, Владета, *Записи из књижевности*, Јединство, Приштина, 1974.
19. Вуковић, Владета, *Књижевно дело Милутина Бојића*, (б.и.), Приштина, 1969.
20. Вуковић, Владета, *Поезија српска и црногорска у НОР-у*, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1984.
21. Вуковић, Владета; Бован, Владимир; Павловић, Зоран, *Прилози о књижевном делу Ива Андрића*, Јединство, Приштина, 1982.
22. Вуковић, Ђорђевић, *Историјски роман*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2009.
23. Вуксановић-Анић, Драга, *Стварање модерне српске војске*, Српска књижевна задруга, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1993.
24. Вуловић, Светислав, *Критике и огледи*, ИП Ново поколење, Београд, 1953.
25. Вучковић, Радован, *Од Ђоровића до Ђопића*, Ослобођење, Сарајево, 1989.
26. Вучковић, Радован *Поезија српске авангарде*, Службени гласник, Београд, 2011.
27. Вучковић, Радован, *Српска авангардна проза*, Откровење, Београд, 2000.
28. Гавриловић, Зоран, *Од Војислава до Дуса*, Нолит, Београд, 1959.
29. Гађиновић, Владимир, *Огледи и писма*, Свјетлост, Сарајево, 1956.
30. Глигоријевић, Мило, *Рат и мир Владимира Дедијера*, Народна књига, Београд, 1985.
31. Глигорић, Велибор, *Српски реалисти*, ИП Просвета, Београд, 1960.
32. Гликсман, Андре, *Говор рата*, ВИНЦ, Београд, 1991.
33. Глушчевић, Зоран, *Мит, књижевност и отуђење*, Вук Карахић, Београд, 1970.
34. Гордић, Славко, *Огледи о Вељку Петровићу*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000.
35. Граховац, Будимир, *Живот и смрт Проке Јовкића - Нестора Жучног*, Државна штампарија Краљевине Србије, Ниш, 1915.

36. Гроздић, Боривоје, *Православље и рат*, НИЦ Војска, Београд, 2001.
37. Дамјанов, Петар, *Реч као мач*, НИЦ Војска, Београд, 2004.
38. Дедијер, Владимир, *Књижевност и историја*, ИРО Рад, Београд, 1985.
39. Делић, Јован, *О поезији и поетици српске модерне*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.
40. Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983.
41. Деретић, Јован, *Културна историја Срба*, Филолошки факултет, ИДП Нова светлост, Београд, Крагујевац, 2001.
42. Деретић, Јован, *Поетика српске књижевности*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
43. Деретић, Јован, *Српска народна епика*, Филип Вишњић, Београд, 2000.
44. Деретић, Јован, *Српски роман 1800-1850*, Нолит, Београд, 1981.
45. Десничини сусрети 2012., *Интелектуалци и рат, 1939.-1947.године*, Филозофски факултет, Загреб, 2012.
46. Димитријевић, Радмило, *Теорија књижевности (са примерима)*, Техничка књига, Загреб, 1974.
47. *Дисова поезија* (зборник радова), Институт за уметност и књижевност, Градска библиотека Владислав Петковић Дис, Београд-Чачак, 2002.
48. *Други светски рат*, прва, друга и трећа књига, Народна књига, Београд, 1980 и 1981.
49. *Други светски рат*, Просветни преглед, Центар за демократију и помирење у југоисточној Европи, Београд, Солун, 2005.
50. Ђилас, Милован, *Случај Душана Васиљева*, Издање књижаре браћа Каваја, Никшић, 1933.
51. Ђорђевић, Бојан, *Летопис културног живота Србије под окупацијом 1941-1944*, Матица српска, Институт за књижевност и језик, Београд, 2001.
52. Ђорђевић, Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Службени гласник, Београд, 2008.
53. Ђурић, Војислав, *Говор поезије*, Просвета, Београд, 1969.

54. Ђурчинов, Милан, *У ширем кругу, студије и лектуре*, ИРО Веселин Маслеша, Сарајево, 1982.
55. Егерић, Мирослав, *Људи, Књиге, Датуми*, Матица српска, Нови Сад, 1971.
56. Егерић, Мирослав, *Молитва на Чегру*, Багдала, Крушевац, 1986.
57. *Жанрови српске књижевности, порекло и поетика облика*, Филозофски факултет, Орфеус, Нови Сад, 2005.
58. Живковић, Драгиша, *Теорија књижевности*, Драганић, Београд, 1995.
59. Животић, Миладин, *Револуција и култура*, Филозофско друштво Србије, Београд, 1982.
60. Жунјић, Драган, *Национализам и књижевност: Српска књижевност 1985-1995.*, Просвета, Ниш, 2002.
61. Зборник, *Откривање другог неба: Растко Петровић*, Културни центар Београда, Београд, 2003.
62. *Зборник радова Етнографског института*, књ. 3, Етнографски институт САНУ, Београд, 1960.
63. Зборник радова, *Јанко Веселиновић - проза, периодика, позориште*, приредила Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006.
64. Зборник радова, *Јовану Скерлићу у спомен, поводом педесетогодишњице његове смрти (1914-1964)*, Филолошки факултет, Удружење књижевника СР Србије, Београд, 1969.
65. Зборник радова, *Пера Тодоровић* (уредила др Весна Матовић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 1999.
66. Зборник радова, *Поетика Симе Пандуровића* (уредио Новица Петковић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2002.
67. *Зборник у част Драгише Витошевића* (приредио Марко Недић), Институт за књижевност и уметност, Београд, 2005.
68. *Зли волишебници, полемике и памфлети у српској књижевности 1917-1943, књига прва 1917-1929, књига друга 1930-1933, књига трећа 1934-1943.*,

- приредио Гојко Тешић, Слово љубве, Београдска књига, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983.
69. Иванић, Душан, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, 1988.
  70. Иванић, Душан, *Књижевна периодика српског реализма*, Институт за књижевност и уметност, Матица српска, Београд, Нови Сад, 2008.
  71. Иванић, Душан, *Облик и вријеме*, Просвета, Београд, 1995.
  72. Илић, Милош, *Научно истраживање, општа методологија*, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд, 1996.
  73. *Интелектуалци и рат: 1939.-1947. : зборник радова с међународног скупа Десничини сусрети 2011.*, уредили Драго Роксандић, Ивана Цвијовић Јаворина, Филозофски факултет, Центар за компаративноисторијске и интеркултурне студије, Плејада, Загреб, 2012.
  74. *Историја и теорија српске књижевне критике*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009.
  75. *Историја српске културе*, Дечје новине, Удружење издавача и књижара Југославије, Горњи Милановац, Београд, 1996.
  76. *Историја српског народа*, (1-6), Српска књижевна задруга, Београд, 1994.
  77. *Историјски роман*, зборник радова, уредио Миодраг Матицки, Институт за књижевност и уметност, Институт за књижевност, Београд, Сарајево, 1992.
  78. Јанићијевић, Јован, *Србија између истока и запада*, Идеа, Београд, 2001.
  79. Јевтић, Милош, *Приповедања Бранка Ћопића*, Глас српски, Бањалука, 2000.
  80. Јеремић, Драган, *Критичар и естетски идеал*, Графички завод, Титоград, 1965.
  81. Јовановић, Миљко, *Иво Ћипико - живот и књижевни рад*, Градина, Ниш, 1980.
  82. Јовановић, Миљко, *О српском реализму и модерни*, Просвета, Ниш, 1989.
  83. Јовановић, Слободан, *Портрети из историје и књижевности*, Матица српска, Српска књижевна задруга, Нови Сад, Београд, 1963.

84. Јовичић, Владимир, *Српско родољубиво песништво*, друго, Арион, Београд, 1987.
85. Јовичић, Владимир, *Часопис Отаџбина 1875-1892*, Институт за књижевност и уметност, Вук Карахић, Београд, 1979.
86. Јововић, Божидар, *Српски официри у националној култури*, ВИЗ, Београд, 1998.
87. Јоковић, Мирољуб, *Имагинација историје*, Просвета, Београд, 1994.
88. Кашанин, Милан, *Српска књижевност у средњем веку*, Просвета, Београд, 1975.
89. Килибарда, Новак, *Легенда и поезија: огледи о народној епизи*, Рад, Београд, 1976.
90. Килибарда, Новак, *Поезија и историја у народној књижевности*, Слово Љубве, НИП Графичар, Београд, Инђија, б.г.
91. Кисић, Милица, Булатовић, Бранка, *Српска штампа 1768. до 1995.године – историјско-библиографски преглед*, Медиа центар, Београд, 1995.
92. Клаузевиц, Карл, *О рату*, Војно дело, Београд, 1951.
93. *Књижевна критика између два рата (1-2)*, Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1985.
94. *Књижевни историчари и критичари 1-2*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1963.
95. *Књижевност и историја 1-9*, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 1995-2009.
96. Ковијанић, Гаврило, *Живот и књижевни рад Милутина Бојића*, Научна књига, Београд, 1969.
97. Кољевић, Никола, *Иконоборци и иконобранитељи*, Нолит, Београд, 1978.
98. Кољевић, Светозар, *Наш јуначки еп*, Нолит, Београд, 1974.
99. Константиновић, Радомир, *Биће и језик, у искуству песника српске културе двадесетог века 1-8*, Просвета, Рад, Матица српска, Београд, Нови Сад, 1983.

100. Кораћ, Станко, *Српски роман између два рата 1918-1941*, Нолит, Београд, 1984.
101. *Косовски бој у српској књижевности*, приређивач Ђурић, М. Војислав, СКЗ, Матица српска, Јединство, Београд, Нови Сад, Приштина, 1990.
102. Костић, Драгомир, *Још његова душа лута, књижевно дело Драгише Васића*, Панорама, Приштина, 2006.
103. Кригер, Мари, *Теорија критике*, Нолит, 1982.
104. Крлежа, Мирослав, *Књига есеја*, СКЗ, Београд, 1961.
105. Кршић, Јован, *Одабрани чланци*, Свјетлост, Сарајево, 1952.
106. *Културна ризница Србије*, саставио и уредио Јован Јанићијевић, Идеа, Београд, 2002.
107. Латковић, Видо, *Народна књижевност*, Научна књига, Београд, 1987.
108. Леовац, Славко, *Књижевно дело Исидоре Секулић*, Вук Караџић, Југославијапублик, Београд, 1986.
109. Леовац, Славко, *Портрети српских писаца 19.века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1978.
110. Лесковац, Младен, *Из српске књижевности (II)*, Матица српска, Нови Сад, 1968.
111. Лешић, Јосип, *Бранислав Нушић - живот и дјело*, Стеријино позорје, Матица српска, Нови Сад, 1989.
112. Лидел, Харт, *Мач и перо*, ВИЗ, Београд, 1985.
113. Лотреамон, *Поезија, Сабрана дела*, Нолит, Београд, 1964.
114. Лукач, Ђерђ, *Историјски роман*, Култура, Београд, 1958.
115. Лукић, Света, *Ствараоци и критичари (девет портрета)*, Светлост, Напредак, Крагујевац, Аранђеловац, 1986.
116. Лукић, Света, *У Матици књижевног живота*, Градина, Ниш, 1983.
117. Марјановић, Воја, *Ђопић или присутност*, Прва књижевна комуна, Мостар, 1985.
118. Матицки, Миодраг, *Епика устанка*, Вуков сабор, ИРО Рад, Тршић, Београд, 1982.

119. Матовић, Весна, *Српска модерна. Културни обрасци. Периодика*. Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.
120. *Међуратна српска књижевност*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Књижевна историја, Вука Караџић, Београд, 1983.
121. Мијатовић, Б. Иван, *Корени војне писане речи*, НИЦ Војска, Београд, 2006.
122. Микић, Радивоје, *Орфејев двојник: о поезији и поетици Бранка Миљковића*, Народна књига, Алфа, Београд, 2002.
123. Микић, Б. Слободан, *Поглед на рат*, ВИЗ, Београд, 2003.
124. *Милан Ракић и модерно песништво, поетичка истраживања*, књ. 7, Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет, Београд, 2007.
125. Миливојевић, Снежана, *Медитативна проза Иве Андрића*, Нишки културни центар, Ниш, 2008.
126. Милисавац, Живан, *Песник пораза*, Матица српска, Нови Сад, 1952.
127. Милићевић, Павле, *Равногорска омладина у покрету ђенерала Драже Михаиловића 1941-1945*, НИП Погледи, 2003, Крагујевац.
128. Миловановић, Никола, *Драгиша Васић, од грађанског бунтовника до контрареволуционара*, Нова књига, Београд, 1986.
129. Мирковић, Милисав, *Сви моји песници*, Нолит, Београд, 1973.
130. Мирчетић, Драгољуб, *Нишка штампа 1871-1971, историјско-библиографски прилози*, Градина, Ниш, 1972.
131. Митровић, Андреј, *Пропитивање Клио*, НИУ Војска, Београд, 1996.
132. Митровић, Јеремија, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920.године (часописи, новине, календари, алманаси)*, Просвета, Београд, 1984.
133. Мишовић, Милош, *Штампа и српско друштво 19. и 20.века*, Медиа центар, Београд, 1995.
134. *Модерни правци у књижевности* (избор и предговор Радован Вучковић), Просвета, Нолит, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1984.
135. Недић, Владан, *Вукови певачи*, Матица српска, Нови Сад, 1981.

136. Недић, Љубомир, *Студије и критике Љубомира Недића*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1977.
137. Недић, Љубомир, *Студије из српске књижевности*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1969.
138. Недић, Марко, *Магија поетске прозе*, Нолит, Београд, 1972.
139. Немањић, Милош, *Један век српске стваралачке интелигенције (1820-1920)*, Идеа, Београд, 2001.
140. Николић, Наташа, *Ратни дневници 1875-1886*, Војноиздавачки завод, Београд, 2007.
141. Обрадовић, Славољуб, *Метаморфозе историје у књижевности*, Студентски културни центар, Ниш, 2008.
142. Огњановић, Драгутин, *Трагични визионар Душан Срезејевић*, Замак културе, Врњачка Бања, 1972.
143. *Од Делиграда до Делиграда 1806-1876 - српски устанци, рат и мир*, зборник радова, СО Алексинац и Завичајни клуб Алексинчана у Београду, Београд, 1997.
144. Опачић, Зорана, *Алхемичар приповедања Станислав Краков*, Учитељски факултет, Београд, 2007.
145. Опачић, Петар, *Српско-турски ратови 1876-1878*, БИГЗ, Београд, 1981.
146. Павловић, Миодраг, *Есеји о српским песницима*, Вук Караџић, Београд, 1981.
147. Павловић, Миодраг, *Осам песника*, Просвета, Београд, 1964.
148. Палавестра, Предраг, *Историја модерне српске књижевности - Златно доба 1892-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1986.
149. Палавестра, Предраг, *Историја српске књижевне критике 1767 - 2007, том 1 и 2*, Матица српска, Нови Сад, 2008.
150. Палавестра, Предраг, *Критика и авангарда у модерној српској књижевности*, Просвета, Београд, 1979.
151. Палавестра, Предраг, *Послератна српска књижевност 1945 - 1970*, Просвета, Београд, 1972.

152. Паланчанин, Сава, каталози, *Револуционарна и ратна штампа 1871-1945*, Библиотека Матице српске, Нови Сад, 1986.
153. Панић, Милорад Суреџ, *Филип Вишњић песник буне*, Просвета, Београд, 1956.
154. Пантић, Михајло (приређивач), *Онај живот: четрдесет песника Дисовог пролећа*, Градска библиотека 'Владислав Петковић Дис', Чачак, 2003.
155. *Песништво од Војислава до Бојића* (приредио Миодраг Павловић), Нолит, Београд, 1972.
156. Пауновић, Синиша, *Бора Станковић и Бранислав Нушић иза завесе*, Народна књига, Београд, 1985.
157. Пауновић, Синиша, *Драинац песник и бoем*, Партизанска књига, ОУР Издавачко-публицистичка делатност, Љубљана, Београд, 1981.
158. Пауновић, Синиша, *Писци изблиза*, Просвета, Београд, 1958.
159. Пејчић, Јован, *Милан Ракић на Косову, завет-песма-чин*, Конрас, Београд, 2006.
160. Пековић Ратко, *Ни рат ни мир, Панорама књижевних полемика 1945-1965*, Филип Вишњић, Београд, 1986.
161. Пековић, Слободанка, *Основни појмови модерне*, Народна књига, Алфа, Београд, 2002.
162. Пековић, Слободанка, *Српска проза почетком двадесетог века*, Просвета, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1987.
163. Пенчић, Сава, *Поетика прозе*, Градина, Ниш, 1983.
164. Перовић, Латинка, *Пера Тодоровић*, Рад, Београд, 1983.
165. Петковић, Новица, *Два српска романа*, Народна књига, Београд, 1988.
166. Петковић, Новица, *Огледи о српским песницима*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 1999.
167. Петрановић, Бранко, *Историја Југославије 1918-1978*, Нолит, Београд, 1980.

168. Петров, Александар, *Прилози за историју српске књижевне периодике*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1990.
169. Петров, Александар, *Поезија Црњанског и српско песништво*, Вук Карахић, Београд, 1971.
170. Петровић, Видосав, *Песников узлет*, Градина, Ниш, 1988.
171. Петровић, Миодраг, *Сусрети са Добрицом Ђосићем, нецензурисани разговори*, Зограф, Ниш, 2000.
172. Петровић, Предраг, *Авангардни роман без романа: поетика кратког романа српске авангарде*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2008.
173. Петровић, Радивоје, *Србија на Крфу: хроника о завету часних предака*, Матица иселјеника Србије, Београд, 2008.
174. Петровић, Сретен, *Митологија Срба*, Просвета, Ниш, 1997.
175. Петровић, Томислав, *Писци и књиге*, Народна библиотека, Јагодина, 2006.
176. *Повијест књижевности народа Југославије*, Педагошки центар, Пула, 1953.
177. *Поетика Симе Пандуровића*, зборник радова, уредник Новица Петковић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2006.
178. Поповић, Јован; Богдановић, Милан, *Ђура Јакшић и његово доба*, КНУ, Београд, 1949.
179. Поповић Перишић, Нада, *Литература као завођење*, Просвета, Београд, 1988.
180. Поповић, Богдан, *Естетички списи*, СКЗ, Београд, 1963.
181. Поповић, Богдан, *Критички радови Богдана Поповића*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1977.
182. Поповић, Богдан, *Огледи и чланци из књижевности*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1970.
183. Поповић, Богдан, *Чланци и предавања*, Српска књижевна задруга, Београд, 1932.

184. Поповић, Павле, *Преглед српске књижевности*, Геца Кон, Београд, 1913.
185. Поповић, Радован, *Воћка на друму, живот Вељка Петровића*, Матица српска, Нови Сад, 1986.
186. Поповић, Радован, *Живот Милоша Црњанског*, Просвета, Београд, 1980.
187. Поповић, Радован, *Кнез српских песника*, Службени гласник, Београд, 2009.
188. Поповић, Радован, *Књига о Десанки*, Удружење издавача и књижара Југославије, Завод за уџбенике и наставна средства, 1998.
189. Поповић, Тања, *Потрага за скривеним смислом - компаратистичка читања*, Логос Арт, Београд, 2007.
190. *Прилози за историју српске књижевне периодике* (уредник Александар Петров), Матица српска, Институт за Књижевност и уметност, Нови Сад-Београд, 1990.
191. Прелевић, Милорад, *Срби на Крфу 1916-1918*, НИЦ Војска, Београд, 1998.
192. Протић, Предраг, *Сумње и надања*, Просвета, Београд, 1986.
193. Пршић, Милоје, *Штампа народноослободилачког покрета у Југославији 1941-1943.*, Издавачки центар Кадињача, Ужице, 1996.
194. Пурић, Предраг, *Ломача за SENSEA, Злочин и казна Светислава Стефановића*, Каирос, Сремски Карловци, 2003.
195. Радишић, Ђорђе, *Култура у народноослободилачкој борби*, Вук Караџић, Београд, 1988.
196. Радишић, Ђорђе, *Човеков крик и пој - партизанска поезија*, НИУ Народна армија, Београд, 1985.
197. Раичевић, Горана, *Есеји Милоша Црњанског*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2005.
198. Раичковић, Стеван, *Портрети песника*, БИГЗ, Београд, 1987.
199. *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност, Нолит, Београд, 1985.
200. *Речник симбола*, приредили Крсто Миловановић и Томислав Гаврић, Народно дело, Београд, 1994.

201. Рибникар, Владислава, *Књижевни погледи Исидоре Секулић*, Просвета, Београд, 1986.
202. Родић, Миливој, *Народна поезија револуционарних епоха као књижевни феномен*, Свет књиге, Београд, 2005.
203. Рошуљ, Жарко, *Часопис часописа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2004.
204. Савић, Милисав, *Сећање и рат*, Службени гласник, Београд, 2009.
205. Савић, Милисав, *Устаничка проза*, Вуков сабор, ИРО Рад, Београд, 1985.
206. *Савремена српска проза*, зборник шеснаестих књижевних сусрета, Народна библиотека *Јефимија*, КПЗ, Трстеник, 2000.
207. Самархић, Радован, *На рубу историје*, БИГЗ, СКЗ, Београд, 1994.
208. Секулић, Исидора, *Огледи и записи*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
209. Симеуновић, Драган, *Из ризнице отахбинских идеја*, НИЦ Војска, Верзал прес, Београд, 2000.
210. Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953.
211. Скерлић, Јован, *Критике*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
212. Скерлић, Јован, *Сабрана дела*, Просвета, Београд, 1966.
213. Скерлић, Јован, *Студије*, Матица српска, СКЗ, Нови Сад, Београд, 1971.
214. Славковић, Душан, *Бити новинар*, Научна књига, Београд, 1988.
215. Солар, Миливоје, *Теорија књижевности*, друго издање, Школска књига, Загреб, 1977.
216. *Српска авангарда у периодици*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1996.
217. *Српска аутобиографска књижевност*, Међународни славистички центар, Београд, 1998.
218. *Српска књижевна периодика 1768-1941, попис и други прилози*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1981.
219. *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998.

220. *Српски роман и рат*, приредио Миодрaг Матицки, Народна библиотека Ресавска школа, Деспотовац, 1999.
221. Стипчевић, Никша, *Учитавања*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
222. Стевановић, Зоран; Прокић, Небојша, *Делиградски корпус југословенске војске у отаџбини*, Центар за културу и уметност, Алексинац, 2007.
223. Стефановић, Драгутин, *Песнички језик и стил Владислава Петковића Диса*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1974.
224. Стефановић, Павле, *Есеји*, Нолит, Београд, 1982.
225. Стојановић Пантовић, Бојана, *Српски експресионизам*, Матица српска, Нови Сад, 1998.
226. *Страни писци, књижевни лексикон*, Школска књига, Загреб, 1961.
227. Тешић, Гојко, *Српска књижевна авангарда*, Институт за књижевност и уметност, Службени гласник, Београд, 2009.
228. Томашевски, Борис, *Теорија књижевности*, Нолит, Београд, 1972.
229. *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века (1895-1914)*, Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1992.
230. Тутњевић, Станиша, *Часопис као књижевни облик*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997.
231. Ћирковић, Сима, *Срби у средњем веку*, Идеа, Београд, 1997.
232. Ћосић, Бранимир, *Десет писаца десет разговора*, Издавачка књиџарница Геце Кона, Београд, 1931.
233. Ћосић, Бранимир, *Кроз књиге и књижевност*, Издавачка књиџарница Рајковић, Београд, 1937.
234. Ћосић-Вукић, Ана, *Старе и нове књижевне теме*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2007.
235. Ћосић, Добрица, *Стварно и могуће*, чланци и огледи, Филип Вишњић, Београд, 2001.
236. Филиповић, Вук, *Огледи и студије*, Јединство, Приштина, 1985.

237. Филиповић, Вук, *Свет књижевног дела*, Јединство, Приштина, 1975.
238. Фрајнд, Марта, *Историја у драми - драма у историји*, Прометеј, Стеријино позорје, Институт за књижевност и уметност, Нови Сад, Београд, 1996.
239. *Hudozestvennaja forma v literaturah socialističeskih stran*, Ан, Institut mirovoj literatury im А.М. Gor'kogo, Moskva, 1969.
240. Цветковић, Никола, *Поетика писаца, књижевно-поетичке студије*, Књижевно друштво просветних радника Србије, Београд, 1994.
241. Цветковић, Никола, *Стилско-изражајне одлике народних песама ослободилачког рата, 1 и 2*, Књижевно друштво просветних радника Србије, Учитељски факултет у Јагодини, НИП Токови, 1995.
242. Чановић, Зоран, *Уметност Растка Петровића - поетичко-стилистичка студија*, Јединство, Приштина, 1985.
243. Чолак, Тоде, *Казивања на 'Коларцу' и другде*, Књижевне новине, Вељко Влаховић, Београд, 1981.
244. Џацић, Петар, *Критика и време*, Вук Карацић, Београд, 1975.
245. Шамић, Мидхат, *Историјски извори Травничке хронике Иве Андрића и њихова умјетничка транспозиција*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1962.
246. Шамић, Мидхат, *Како настаје научно дело*, Свјетлост, Сарајево, 1977.
247. Шумаревић, Светислав, *Ђура Јакишић, Недовршен роман - Смрт - Од Алимпића до Алимпија*, Б.И., Београд, 1939.

ПОСЕБНА ЛИТЕРАТУРА

1. А.А., *Белешке*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, бр. 6 (16.септембар, 1913).
2. Аноним, *Смрт Рада Драинца*, **Српски народ** (Београд), бр. 16 (8.мај, 1943).
3. Андрић, Иво, *Белешка о књизи Крвави цветови*, **Књижевне новости** (Београд), И, бр. 8 (1914).

4. Андрић, Иво, *Драгутун Домјанић: Кипци и поевке*, **Књижевни југ** (Загреб), бр. 3-4 (16.фебруар, 1918).
5. Андрић, Иво, *Наша књижевност и рат*, **Књижевни југ** (Загреб), бр. 18 (16.септембар, 1918).
6. Ар. П., *Драгоцени цветови*, **Дело** (Ниш), к. 73, св. 3 (15.јул, 1915).
7. Албахари, Давид, *Балкан: Књижевност и историја*, **Терет** (Београд), (2004).
8. Анђелковић, М. Влада, *Уводник*, **Ратни дневник** (Солун), бр.1 (8.мај, 1916).
9. Б., М., *Под окупацијом*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 26, бр. 8 (16.април, 1929).
10. Бабић, Ђ. Владимир, *Ратна репортажа М.Б.*, **Гласник резервних официра и ратника** (Београд), бр. 5 (1938).
11. Белешке, *За наше храбре војнике*, **Дело** (Ниш), к. 72, св. 4 (1.мај, 1915).
12. Белешке, *Путем славе*, **Дело** (Ниш), к. 73, св. 5 (15.август, 1915).
13. Белешке, *Француска ратна поезија*, **Дело** (Ниш), к. 73, св. 1 (15.јун, 1915).
14. Бећковић, Матија, *Успомени Скендера Куленовића*, **Летопис матице српске** (Нови Сад), књ. 482, св. 4 (октобар, 2008).
15. Бјелица, Михаило, *Уз машинку писаћа машина*, **Војска** (Београд), специјални прилог, бр. 25 (24.јануар, 1999).
16. Богдановић, Милан, *Драгиша Васић: Црвене магле*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 9, бр. 2 (16.мај, 1923).
17. Богдановић, Милан, *Литература данас*, **Данас** (Београд), И/1 (1.јануар, 1934).
18. Богдановић, Милан, *Песник Душан Васиљев*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 26, бр. 8 (16.април, 1929).
19. Богдановић, Милан, *Приповетке Драгише Васића*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 6, бр. 2 (16.мај, 1922).
20. Богдановић, Милан, *Роман Г. Кракова*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 4, бр. 6 (16.новембар, 1921).

21. Богдановић, Милан, *Слом послератног модернизма*, **Данас** (Београд), И/3 (1.март, 1934).
22. Бојић, Милутин, *Србија у повлачењу*, **Новине београдског читалишта** (Београд), бр. 25 (септембар, 2007).
23. Бошковић, Драган, *Српски бог рат*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 139 (1982).
24. Брајовић, Тихомир, *Аутсајдерска парадигма и рат*, **Реч** (Београд), бр. 1 (јун, 1999).
25. Брана, *Критика нашег ратног друга и народног песника г.Гиздавића*, **Напред** (Бизерта), бр. 176 (9.септембар, 1916).
26. Васиљев, Спасоје, *Душан Васиљев*, **Мисао** (Београд), књ. рим. 36, св. 8 (1931).
27. Велмар-Јанковић, Владимир, *Отаџбина и интелигенција: самоодржање Срба*, **Просветни гласник** (Београд), бр. 1 (1.јануар, 1944).
28. Винавер, Станислав, *Растко Петровић, лелујав лик са фреске*, **Књижевност** (Београд), књ. рим. 19, св. 12. (1954).
29. Витошевић, Драгиша, *Друга серија 'Српског књижевног гласника' и њен однос према претходној*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 57-58 (1982).
30. Витошевић, Драгиша, *Крфски Забавник Бранка Лазаревића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 38 (1978).
31. Влатковић, Драгољуб, *Проза младог Нушића*, **Стремљења** (Приштина), бр.4 (1964).
32. Вујаковић, Драгана, *Поезија Душана Васиљева у интертекстуалним релацијама европског и јужнословенског авангардног песништва*, **Зборник матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), књ. рим. 57, св. 1 (2009).
33. Вуковић, Владета, *Милутин Бојић и ослободилачки ратови (1912-1917)*, **Градина** (Ниш), бр. 1/2 (1999).
34. Вуковић, Владета, *Ђопићева ратна лирика*, **Стремљења** (Приштина), бр. 4 (јули-август, 1980).

35. Вулевић, Милош, *Непрестани зов даљина, Стремљења* (Приштина), бр. 6 (новембар-децембар, 1984).
36. Вучковић, Радован, *Андрићева прича о страдалом народу, Књижевност* (Београд), бр. 3-4 (1996).
37. Гавела, Ђ., *Ст. Јаковљевића ' Капија слободе', Српски књижевни гласник* (Београд), к. 49, бр. 4 (16.октобар, 1936).
38. Гавела, Ђуро, *Наша књижевност на Крфу, Политика* (Београд), бр. 9678 (27-30.април, 1937).
39. Гавриловић, Зоран, *Владислав Петковић Дис, Савременик* (Београд), бр. 10 (1956).
40. Гавриловић, Зоран, *Дијалог са историјом, Књижевна критика* (Београд), бр. 3 (1972).
41. Глигорић, Велибор, *Милош Црњански, Савременик* (Београд), бр. 4 (1958).
42. Гргашевић, Јаша, *Поводом једне књиге, Забавник* (Крф), бр. 2 (15.јун, 1917).
43. Грол, Милан, *Позоришни преглед, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 29, бр. 12 (16.децембар, 1912).
44. Даулинг, Дејвид, *Мотив нуклеарне катастрофе у прози, Градина* (Ниш), бр. 6 (јун, 1997).
45. Делић, Јован, *Апокалиптично виђење историје, Летопис Матице српске* (Нови Сад), к. 479, св. 4 (2007).
46. Делић, Јован, *Персонафикација моста и жртве, Летопис матице српске* (Нови Сад), књ. 489, св. 4-5 (април, мај, 2012).
47. Делић, Јован, *'Сувишном' пјесмом против геноцида, Годишњак катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* (Београд), бр. 1 (2005).
48. Денић, М. *Београдска весела позоришта: Деградација уметника и уметности, Обнова* (Београд), бр. 475 (23.јануар, 1943).
49. Деретић, Јован, *Периодизација српске књижевности, Књижевна историја* (Београд), бр. 69-70 (1985).

50. Деретић, Јован, *Српска књижевност и историја*, **Књижевност, историја, савременост** (Београд), (1979).
51. Димић. Н. В., *Значај и мисија домаће драме*, **Српски народ** (Београд), бр. 11 (14.август, 1942).
52. Димић, В. *Наша домаћа драма и позориште за народ*, **Ново време** (Београд), бр. 247 (20.фебруар, 1942).
53. Домазет, В. Славко, *Нушић на Косову*, **MONS AUREUS**, (Смедерево), бр. 2 (2004).
54. Дорнис, Жан, *Један српски песник: Милутин Бојић*, **Забавник** (Крф), бр.17 (15.септембар,1918).
55. Дероко, Александар, *Ми доле по подрумима*, **Књижевне новине** (Београд), бр. 722 (15.децембар, 1986).
56. Димитријевић, Мита, *Наши велики војници*, **Балкански рат у слици и речи** (Београд), број 28. (25.август, 1913).
57. Драгићевић-Шешић, Милена, *Новокомпонована ратна култура - кич патриотизма*, **Социолошки преглед** (Београд), бр. 1-4 (1992).
58. Дучић, Јован, *Исидора Секулић*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књ. 32, бр. 8, (15.април, 1914).
59. Ђисаловић, В. Р., *Поезија Светислава Стефановића*, **Просветни преглед** (Београд), бр. 1-2 (јануар-фебруар, 1943).
60. Ђорђевић, Бојан, *Књижевни живот у окупацији (III), Књижевници и политички погледи*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 122-123 (2004).
61. Ђорђић, Стојан, *Књижевна дела о Првом светском рату: Пример иновирања и дивергенције у еволуцији српске књижевности током 20. века*, **Годишњак за српски језик и књижевност** (Ниш), бр. 10 (2010).
62. Ђорђић,Стојан, *Српска трилогија Стевана Јаковљевића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 30 (1975).
63. Ђорић, Н. Милош, *Ратни дописници (Стихови и фрагменти). (Бецић Владимир и Иво Ђипико)*, **Ратни дневник** (Солун), бр. 41 (1918).

64. Егерић, Мирослав, *Парадокс Скерлићеве величине*, **Летопис матице српске** (Нови Сад), к. 482, св. 3 (септембар, 2008).
65. Eliade Mircea, *Терор историје*, **Књижевна критика** (Београд), бр. 6 (1986).
66. Ж.Л., прибележио, *Ђура Јакшић пред преким судом*, **Дело** (Београд), к. 23 (1902).
67. Живановић, Јеремија, *Капларов пут*, **Градина** (Ниш), бр. 1/2 (1995).
68. Жунић, Драган, *Књижевне и научне стратегије (Књижевност и писци у доба посткомунизма)*, **Градина** (Ниш), бр. 22 (2007).
69. Златковић, Бранко, *Историја у Вуковим народним песмама и усменом предању*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 136 (2008).
70. З(оровавел), *Лепоте и савременост старе српске књижевности*, **Српски народ** (Београд), бр. 24 (3.јун, 1944).
71. З. Љубомир Недић, *претставник српске мисаоности*, **Српски народ** (Београд), бр. 10 (7.август, 1942).
72. З., *Мајстор српске прозе: 50-годишњица Ива Андрића*, **Српски народ** (Београд), бр. 15 (8.април, 1944).
73. З., *Ослобођење и производство српске жене: поводом 40-годишњице рада г-ђе Исидоре Секулић*, **Српски народ**, бр. 28 (1.јул, 1944).
74. З., *Песник вишег Србизма*, **Српски народ** (Београд), бр. 12 (18.март, 1944).
75. З., *Српска ураганска критика*, **Српски народ** (Београд), бр. 26 (17.јун, 1944).
76. Јанковић, Милица, *Пет година, у спомен Јовану Скерлићу*, **Књижевни југ** (Загреб), к. 3, бр. 11-12 (16.јун, 1919).
77. Јеремић, Љубиша, *Рат и мир Антонија Исаковића*, **Дело** (Београд), к. 16, бр. 3 (1970).
78. Јеротић, Владета, *'Бој на Косову' Љубомира Симовића*, **Градина** (Ниш), бр. 4 (април, 1990).
79. Јовановић, Виолета, *Поетика приповедања Антонија Исаковића*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 3 (2006).

80. Јовановић, Виолета, *Разговор са Антонијем Исаковићем (вођен 10. и 11.октобра 2001.године у Београду)*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 3 (2006).
81. Јовановић, Ђорђе, (псеудоним Данило Драгић), *Штука-култура*, **Глас јединственог народноослободилачког фронта Србије** (Београд), бр. 1-2 (1943).
82. Јовановић, М. Војислав, *О лику Филипа Вишњића и других гуслара Вукова времена*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), св. 2 (1954).
83. Јовановић, Љубомир, *Слике Илије Вукићевића*, **Нова Искра** (Београд), бр.1 (јануар, 1902).
84. Јорге, М., *Писмо, Дело* (Ниш), к, 72, св. 4 (1.мај, 1915).
85. Јухас - Георгијевски, Љиљана, *Стефан Провенчани и његово дело*, **Јефимија** (Трстеник), бр. 15 (2005).
86. К., Б., *Наша ратничка књижевност*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 61, бр. 4 (16. октобар, 1940).
87. Клаузевиц, фон Карл, *Рат је оруђе политике*, **Књижевна реч** (Београд), бр. 397 (9.јун, 1992).
88. Ковачевић, Божидар, *Један ратни дневник*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 44, бр. 2 (16.јануар, 1935).
89. Кољевић, Никола, *Милутинова гвоздена логика*, **Књижевне новине** (Београд), бр. 709 (1986).
90. Кољевић, Никола, *Уточните као Ех понто*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 1 (2008).
91. Кољевић, Светозар, *Око за око - око за зуб*, **Поља** (Нови Сад), бр. 420 (април-мај, 2002).
92. Королија, Мирко, *Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 6 (16.март, 1914).

93. Коњевић, Николина, *Рефлективни домети 'Крилите грудве земље' Вељка Петровића, Повеља* (Краљево), бр. 3 (2006).
94. Краков, Станислав, *Мој први одговор Радио Лондону, Ново Време* (Београд), бр. 298 (30.новембар, 1943).
95. Крлежа, Мирослав, *Црњански о рату, Данас* (Београд), I, бр. 4 (1934).
96. Крњевић, Вук, *Дучићев духовни лик, Књижевност* (Београд), бр. 7-8-9 (1994).
97. Крстић, Марко, *Солунска сећања, Књижевне новине* (Београд), бр. 726 (15.фебруар, 1987).
98. Л., *Белешке, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 32, бр.1 (1.јануар, 1914).
99. Лазаревић, Бранко, *Један живот - Владислав Петковић Дис, Забавник* (Крф), бр. 2 (15.јун, 1917).
100. Лазаревић, Бранко, *Једна тужна годишњица, Забавник* (Крф), бр. 1 (2.април, 1917).
101. Лазаревић, Бранко, Божидар Пурић, *Једно подушје, Забавник* (Крф), бр. 5 (15.септембар, 1917).
102. Лазаревић, Бранко, *Лирика Г. Црњанског, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 2, бр. 7 (1.април, 1921).
103. Лазаревић, Бранко, *М.Бојић: Песме бола и поноса, Забавник* (Крф), бр.4 (15.август, 1917).
104. Лазаревић, Бранко, *О 'националном тлу' у уметности, Забавник* (Крф), бр. 10 (17.фебруар, 1918).
105. Лазаревић, Бранко, *Предратна и поратна причања, Српски књижевни гласник* (Београд), к. 5, бр. 6 (16.март, 1922).
106. Лазаревић, Бранко, *Ратна књижевност, Забавник* (Крф), бр. 6 (15.октобар, 1917).
107. Лазаревић, Предраг, *'Травничка хроника' у времену настанка, Летопис матице српске* (Нови Сад), књ. 478, св. 1-2 (јул-август, 2006).

108. Ломовић, Бошко, *Песник кога се завичај не сећа*, **Кораца** (Крагујевац), бр. 3-4 (2010).
109. Ломпар, Мило, *Модерна свест и гротескни ликови у причама Драгише Васића*, **Књижевност** (Београд), бр. 3-4 (1996).
110. Ломпар Мило, *На субверзивној десници*, **Кораца** (Крагујевац), св. 11-12 (2008).
111. Љубинковић, Н. *Књижевни југ 1918-1919*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 2 (1969).
112. Љумовић, Павле, *Ратне потребе диктирају извештај*, **Војска** (Београд), специјални прилог бр. 25 (24.јануар, 1999).
113. Манојловић, Олга, *Уметничке (ре)визије рата, Први светски рат као феномен у српској књижевности*, **Токови историје** (Београд), бр. 3-4 (1997).
114. Манојловић, Тодор, *Два Цванцика*, **Обнова** (Београд), бр. 444 (14.децембар, 1942).
115. Манојловић, Тодор, *Станислав Краков - 'Крила'*, **Мисао** (Београд), књ. рим. 10, св. 8 (1922).
116. Манојловић, Тодор, *Милосав Јелић: Србијански венац*, **Забавник** (Крф), бр. 12 (15.април, 1918).
117. Манојловић, Тодор, *Наша стара и нова уметност*, **Забавник** (Крф), бр.5 (15.септембар, 1917.године).
118. Марјановић, Воја, *Народни писац - Бранко Попић*, **Стремљења** (Приштина), бр. 5 (септембар-октобар, 1984).
119. Марјановић, Петар, *Милош Црњански и позориште*, **Дело** (Београд), к.11, св. 3 (1965)
120. Марковић, Лазар, *Ново Дело*, **Дело** (Ниш), к. 72, св. 1 (15.март, 1915).
121. Марковић, Марко С., *Тамнице у делу Иве Андрића*, **Свеске Задужбине Иве Андрића** (Београд), св. 8, 1992
122. Марковић, Никола, *Ратно извештавање*, **Балкански рат у слици и речи** (Београд), бр.4 (10.фебруар, 1913.године).

123. Марковић, Миливоје, *Трагика и апотеоза једног нараштаја*, **Књижевне новине** (Београд), бр. 496 (1975).
124. Мартинов, Златоје, *О таласу популизма у српској књижевности*, **Свеске** (Панчево), бр. 83 (март, 2007).
125. Матвејевић, Предраг, *Поезија, отпор, побуна*, **Смедерево** (Смедерево), бр. 3 (1986).
126. Матовић, Весна, *Дневник једног добровољца Пере Тодоровића - између дневника и романа*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 35 (1977).
127. Миладиновић, Слободан, *Рат као начин комуникације*, **Теме** (Ниш), бр. 3/4 (1991).
128. Миленковић, М., *Белешка гробља*, **Политика** (Београд), бр. 3414 (16. јул, 1913).
129. Миленковић, Србислав, *Деобе и сеобе - српска историјска коб*, **Смедерево** (Смедерево), бр. 11 (1994).
130. Милићевић, Живко, *Божидар Стојадиновић*, **Књижевност** (Београд), бр. 5 (мај, 1953).
131. Милошевић, Никола, *Поезија и историографија*, **Књижевна реч** (Београд), бр. 83 (25. јул, 1977).
132. Милошевић, Никола, *Проблеми значења у делу 'Дневник о Чарнојевићу'*, **Књижевност** (Београд), бр. 4 (1969).
133. Милошевић, Никола, *Разговор о Времену смрти*, **Књижевна критика** (Београд), бр. 2 (1976).
134. Милошевић-Ђорђевић, Нада, *Косовска легенда и српски средњовековни списи*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 1 (2000).
135. Микић, Радивоје, *Трагични јунак авангардног духа*, **Печат** (Београд), бр. 61 (30. април, 2009).
136. Миљковић, Б., *Веселин М. Вукићевић: Успомене ђака наредника*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 20, бр. 5 (1. март, 1927).

137. Миљковић, Бранислав, *Бранислав Нушић: Двесто Петнаеста*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 6, бр. 1 (1.мај, 1922).
138. Митровић, Андреј, *Шест фрагмената за биографију Милана Ракића*, **Књижевност** (Београд), бр. 3-4 (1993).
139. Мицић, Љубомир, *За будућу Русију*, **Зенит** (Загреб), бр.7 (септембар, 1921), стр. 2.
140. Младеновић, Танасије, *Разговор са Танасијем Младеновићем*, разговор водила Добрила Николић, **Градина** (Ниш), бр. 3/4/5 (1992).
141. Н., *Белешке*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 30, бр. 12 (16.јун, 1913).
142. Н.А. *Оцене и прикази*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, св. 8 (16. април, 1914).
143. Најдановић, Димитрије, *Добровољачка лирика*, **Српски народ** (Београд), бр. 16/17 (Ускрс, 1944).
144. Најдановић, Димитрије, *Средњовековно бисерје*, **Наша борба** (Београд), бр. 32 (12.април, 1942).
145. Недељковић, Драган, *Варијације о теми роман и историја*, **Уметност ријечи** (Загреб), бр. 1 (1981).
146. Недић, Марко, *Ратне приповетке Драгише Васића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 134-135 (2008).
147. Ненин, Миливој, *Одломци о Каћанском*, **Поља** (Нови Сад), бр. 427 (јануар, фебруар, 2004).
148. Ненин, Миливој, *Тодор Манојловић у крфском Забавнику*, **Поља** (Нови Сад), бр. 430 (октобар-новембар, 2004).
149. Нешригорац, Иван, *Растко Петровић и српско чудо*, **Поља** (Нови Сад), бр. 430 (октобар-новембар, 2004).
150. Никачевић, М. Миодраг, *Поводом српске трилогије*, **Мисао** (Београд), к. 44, св. 5-8 (март-април, 1937).
151. Николајевић, Божидар, *Један лажни југословенски апостол*, **Београдске новине** (Београд), III, бр. 264 (26.септембар, 1917).

152. Николић, Мирослав, *Милутин Бојић у алманасима, читанкама, споменицама, декламаторима и антологијама*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 50 (1980).
153. Николић, М. Мирослав, *Прва књига песама Милутина Бојића Песме (1914)*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 133 (2007).
154. Николић, Раде, *Песник и борац, Бранко Ћопић о свом књижевном раду за време рата*, **Стремљења** (Приштина), бр. 5 (септембар-октобар, 1984).
155. Николић, Раде, *Са погледом угашеним*, **Стремљења** (Приштина), бр. 4 (јул-август, 1984).
156. *Нова српска књижевност у опанцима*, **Српски народ** (Београд), бр. 32 (21.август, 1943).
157. Новаковић, Бошко, *Ратне смотре Михаила Лалића*, **Летопис Матице српске** (Нови Сад), бр. 8-9 (1967).
158. Н(оваковић), С., *Постављамо сваког на своје место*, **Српски народ** (Београд), бр. 3 (19.јун, 1942).
159. Норис, А. Дејвид, *Роман о Лондону Милоша Црњанског - дијалогика изгнанства*, **Свеске Задужбине Иве Андрића** (Београд), бр. 9/10 (1994).
160. Огризовић, Милан, *О Бори Станковићу*, **Београдске новине** (Београд), бр. 324 (25.новембар, 1917).
161. Опачић, Зорана, *Мемоари Станислава Кракова 'Живот човека са Балкана' - о двосмерном односу фикционалног и документарног у Краковљевом књижевном делу*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 3 (2006).
162. Опачић, Зорана, *Нови књижевни поступци у прози Станислава Кракова*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 3 (2004).
163. Опачић, Зорана, *Песник 'буре, олује и грмљаве'*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 1 (2009).
164. Палавестра, Предраг, *Доба модернизма у српској књижевности (1901-1918)* (1-3), **Књижевна историја** (Београд), бр. 45-47 (1979-1980).

165. Палавестра, Предраг, *Правци проучавања међуратне српске књижевности (1919-1941)*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 57-58 (1982).
166. Пандуровић, С., *D I S*, (*Владислав Петковић Дис 'Сакупљене песме'*), **Мисао** (Београд), к.5, св. 3 (1.јануар, 1920).
167. Пандуровић, Сима, *За праву антологију наше поезије*, **Ново време** (Београд), бр. 826 (6,7 и 8.јануар, 1944).
168. Пандуровић, Сима, *Наша најновија лирика*, **Мисао** (Београд), к.1, св. 5 (1.јануар, 1920).
169. Пантић, Михајло, *Нова ратна проза*, **Време** (Београд), бр. 462 (13.новембар, 1999).
170. Пејовић, Александар, *Велько Петровић (сто година од рођења)*, **Стремљења** (Приштина), бр. 5 (септембар-октобар, 1984).
171. Пејчић, Јован, *Милутин Бојић и Балакански рат 1912*, **Новине београдског читалишта** (Београд), бр. 25 (септембар, 2007).
172. Перишић Ђукић, Жанета, *Андрићеве ратне године (1941-1944)*, **Летопис Матице српске** (Нови Сад), књ. 488, св. 6 (децембар, 2011).
173. Петров, Александар, *Богдан Поповић и друга серија Српског књижевног гласника*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 57-58 (1982).
174. Петров, Александар, *Песничка еволуција и песничка традиција*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 13 (1974).
175. Петров, Александар, *Црњансково песничко дело у књижевној историји*, **Часопис матице исељеника Србије и матица исељеника Војводине и Косова** (Београд), бр. 334-335 (јул-август, 1988).
176. Петровић, Дамњан, *Српска књижевност на Косову од 1389.године до краја петнаестог века*, **Стремљења** (Приштина), бр. 2 (март-април, 1980).
177. Петровић, Кристина, *Интелектуалац и рат у 'Мртвим јавкама' Александра Вуча*, **Градина** (Ниш), бр. 24 (2008).
178. Петровић, Предраг, *Где су гробови старих романа? 'Дневник о Чарнојевићу' Милоша Црњанског*, **Летопис Матице српске** (Нови Сад), књ. 479, св. 4 (април, 2007)

179. Петровић, Предраг, *Кинематографско писање романа ('Крила' Станислава Кракова)*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), књига педесетчетврта, св. 3 (2006).
180. Петровић, Растко, *Светски рат у иностраној и нашој књижевности*, **Време** (Београд), бр. 3213 (7.децембар, 1930), бр. 3220 (14.децембар, 1930), бр. 3227 (21.децембар, 1930), 3234 (28.децембар, 1930), бр. 3241 (4.јануар, 1931).
181. Пешић, Богдан, *Станислав Винавер: 'Ратни другови'*, **Млада култура** (Београд), ИИ/6 (1.јануар, 1940).
182. Поповић, Богдан. *Један светао гроб*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 10 (16.мај, 1914).
183. Поповић, Богдан, *Књижевни листови*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к.1 (1901).
184. Поповић, Богдан, *Књижевна и уметничка политика 'Гласникова'*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 1, бр. 3 (1.октобар, 1920).
185. Поповић, Богдан, *Јован Скерлић, као књижевни критичар*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 1, бр. 1 (1.септембар, 1920).
186. Поповић, Јован, *Лекције живота*, **Критика** (Загреб), рим 4, бр. 2 (1928).
187. Поповић, Јован, *О социјалној књижевности*, **Култура** (Београд), рим. 1, бр. 4 (1933).
188. Поповић, Павле, *О проучавању српске књижевности уопште*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 12, бр. 1, 2 и 4 (1.мај, 16.мај, 16.јун, 1904).
189. Поповић, Павле, *Српска књижевна задруга у 1911.години*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, св. 3 (1.август, 1912).
190. Протић Предраг, *Растко Петровић и 'Дан шести'*, **Књижевност и језик** (Београд), бр. 3 (1961).
191. Протић, Предраг, *Књижевност као институција*, **Књижевност** (Београд), бр. 7,8 и 9 (1994).
192. Пурић, Божидар, *Млада Босна*, **Забавник** (Крф), бр. 4 (15.август, 1917).
193. Радишић, Ђорђе, *Пушка и метафора*, **Војска** (Београд), бр. 18 (мај, 1995).

194. Радишић, Ђорђе, *Ратујемо, пишемо и читамо*, **Војска** (Београд), специјални прилог, бр. 25 (24. јануар, 1999).
195. Раичевић, Горана, *Ерос и жртва - о миру и рату у 'Сеобама' М. Црњанског*, **Годишњак филозофског факултета у Новом Саду** (Нови Сад), књ. 35, бр. 2 (2010).
196. Раичевић, Горана, *Крфска књижевност и крфски књижевни живот*, **Зборник Матице српске за књижевност и језик** (Нови Сад), бр. 3 (2004).
197. Раичковић, Стеван, *Песничка понорница Скендера Куленовића*, **Летопис матице српске** (Нови Сад), бр. 4 (1968).
198. Рајић, М., *Културно-просветни рад нашег батаљона*, **Млади борац** (лист првог батаљона 24. српске НОУ бригаде), бр. 2 (фебруар, 1945).
199. Реброња, Надија, *Поема М. Црњанског 'Србија' и песма 'Русија' А. Блока*, **Свеске** (Панчево), бр. 83 (март, 2007).
200. Родић, Миливој, *Фолклорне црте Ђопићеве ратне поезије*, **Путокази** (Тузла), бр. 2 (1979).
201. Савић, Милисав, *Мемоари добровољца*, **Књижевност** (Београд), бр. 7,8,9 (2000).
202. Саид, В. Едвард, *Размишљања о изгнанству*, **Поља** (Нови Сад), бр. 452 (јул-август, 2008).
203. Секулић, Исидора, *Белешка о Милутину Бојићу*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 44, бр. 1 (1. јануар, 1935).
204. Секулић, Исидора, *Једна књижевна силуета Милана Ракића*, **Мисао** (Београд), к. 44, св. 5-8 (март-април, 1937).
205. Секулић, Исидора, *Судбина и карактер Ђуре Јакишића*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 58, бр. 7 (1. децембар, 1939).
206. Секулић, Исидора, *Трећег маја 1914.*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 11 (1. јун, 1914).
207. Скерлић, Јован, *Две женске књиге*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, бр. 5, (1. септембар, 1913).

208. Скерлић, Јован, *Једна књижевна зараза*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 22, бр. 8 (16.април, 1909).
209. Скерлић, Јован, *Лажни модернизам у српској књижевности*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 27, бр. 5 (1.септембар, 1911).
210. Скерлић, Јован, *Нови омладински листови и наш нови нараштај*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 30, св. 3 (1.фебруар, 1913).
211. Скерлић, Јован, *Милутин Бојић: Песме*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 9 (1.мај, 1914).
212. Скерлић, Јован, *Милутин М. Ускоковић: Чедомир Илић*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 8 (16.април, 1914).
213. Скерлић, Јован, *М.М. Ракић*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 28, бр.9 (1.мај, 1912).
214. Скерлић, Јован, *Обнова наше родољубиве лирике*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 21, бр.11. (1.јун, 1908)
215. Скерлић, Јован, *Оцене и прикази*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 28, бр.5 (1.март, 1912).
216. Скерлић, Јован, *Светли дани*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 29, бр.9 (1.новембар, 1912),
217. Скерлић, Јован, *Сима Пандуровић: Дани и ноћи*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 28, бр.6 (15.март, 1912).
218. Слијепчевић, Ђоко, *За националну књигу*, **Обнова** (Београд), бр. 389 (10.октобар, 1942).
219. *Српска књижевност у емиграцији 1941-1991, дискусија са округлог стола одржаног у САНУ, у петак, 26.априла 1991.године*, **Књижевност** (Београд), бр. 9-10 (1991).
220. Стамболија, Вељко, *Ратни фрагменти*, Багдала (Крушевац), бр. 476 (април-јун, 2008).
221. Станојевић, Вој., *Милован Ђилас - Моци после рата*, **Књижевни круг** (Смедерево), св. 1 (фебруар, 1932).

222. Стефановић, Светислав, *Могућности нашег књижевног стварања*, **Обнова** (Београд), бр. 295 (23.јун, 1942).
223. Стефановић, Светислав, *Српска књижевна задруга наставља своју мисију*, **Српски народ** (Београд), бр. 47 (4.децембар, 1943).
224. Стипчевић, Никша, *Мотиви - пола века после*, **Летопис матице српске** (Нови Сад), књига 461, св. 6 (јун, 1998).
225. Стоимировић-Јовановић, М., *Ранко - човек и уметник*, **Српски народ** (Београд), бр. 2 (16. Јануар, 1943).
226. Стојадиновић, Драгољуб, *Танасије Младеновић – песник страсти, тајне и ћутања*, **Mons Aurgus** (Смедерево), бр. 2 (2004).
227. Стојичић, Ђоко, *Песнички споменик српској револуцији*, **Наш траг** (Велика Плана), бр. 1-4 (2008).
228. Стојковић, Живан, *Добрица Ћосић у ратном издању листа 'Млади борац'*, **Лесковачки зборник** (Лесковац), бр. 45 (2005).
- 229.** Стојковић, Надежда, *Књижевност, историја, идентитет*, **Unus mundus** (Ниш), бр. 11 (2003).
230. Татаренко, Ала, *Између мансарде и Суматре*, **Поља** (Нови Сад), бр. 437 (јануар-фебруар, 2006).
231. Тодоровић, Пера, *Без наслова*, **Старе мале новине** (Београд), рим. 1, бр.130 (11.август, 1901).
232. Тодоровић, Пера, *Ђура Јакшић, Стража* (Нови Сад), св. нов.-дец. (1878).
233. Токин, Бошко, *Седам послератних година наше књижевности*, **Летопис матице српске** (Нови Сад), 318/3 (децембар, 1928).
234. Точанац, Василије, *Књижевност народноослободилачког рата*, **Књижевност и језик** (Београд), бр. 6-7 (1956).
235. Тутњевић, Станиша, *Функција свјетлости у поеми 'Јама' Ивана Горана Ковачића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 124 (2004).
236. Ћосић-Вукић, Ана, *Књижевни почеци Добрице Ћосића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 122-123 (2004).

237. Тосић, Н. *Бранко Лазаревић, сабрана дела*, **Новине београдског читалишта** (Београд), бр. 32 (април-мај, 2008).
238. Ћоровић, Владимир, *Војислав Илић Млађи, Крвави цветови*, **Босанска вила** (Сарајево), 1-6 (1914).
239. Ћоровић, Владимир, *Милутин Бојић, Књижевни југ* (Загреб), књ. 1, бр. 1 (1.јануар, 1918).
240. Ћућко, Биљана, *Корак до апсолутне самоће*, **Градина** (Ниш), бр. 27 (2008)
241. Филиповић, Драгољуб, *Милутин Бојић, Забавник* (Крф), бр. 7 (15.новембар, 1917).
242. Филиповић, Ј. Д., *Никола Т.Даничић, приповедач, Забавник* (Крф), бр. 6 (15.октобар, 1917).
243. Фрајнд, Марта, *Први светски рат у српској драми и позоришту 1919-1989*, **Teatron**, Београд, бр. 87 (1994).
244. Х., *Краљева јесен, од Милутина Бојића.- Стана Бјучића, од Милана Беговића*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 31, бр. 8 (16.октобар, 1913).
245. Хамовић, Драган, *Запис о Шантићу, Летопис Матице српске* (Нови Сад), књ. 482, св. 4 (октобар, 2008).
246. Хрваћанин, Јованка, *Наша књижевност у изгнанству (Крфски 'Забавник')*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 61, бр. 4 (16. октобар, 1940).
247. Цар, Марко, *Јован Дучић, Босанска вила* (Сарајево), 5 (1909).
248. Цветановић, Владимир, *Критичари о књижевном делу Зарије Р. Поповића, Стремљења* (Приштина), бр.6 (новембар-децембар, 1984).
249. Цветковић, Никола, *Даница Марковић у Топличком устанку, Лесковачки зборник* (Лесковац), бр. 28 (1988).
250. Цветковић, Никола, *Лирске народне партизанске песме у ратним листовима 21.српске ударне дивизије, Лесковачки зборник* (Лесковац), бр. 26 (1986), стр. 246.
251. Цветковић, Никола, *Лирски прилози у првим бројевима 'Младог борца', Лесковачки зборник* (Лесковац), бр. 25 (1985).

252. Црњански, Милош, *Иво Андрић: Ех ропто*, **Књижевни југ** (Загреб), к. 3, бр. 8 (16.април, 1919).
253. Црњански, Милош, *Мирослав Крлежа као пацифист*, **Време** (Београд), рим. XIV/4442 (22.мај, 1934).
254. Црњански, Милош, *Објашњење 'Суматре'*, **Српски књижевни гласник** (Београд), књига 1, бр. 4 (16. октобар, 1920).
255. Црњански, Милош, *Одговор на анкету 'Уметник и дело'*, **Мисао** (Београд), к. 2, св. 3 (1920).
256. Црњански, Милош, *Оклеветани рат*, **Време** (Београд), рим. 14/4379 (16.март, 1934).
257. Чолак, Бојан, *Реинтерпретација традиције о Косовском боју у поезији Милана Ракића*, **Књижевна историја** (Београд), бр. 139 (2009).
258. Џацић, Петар, *Умрла је Исидора Секулић*, **Дело** (Београд), бр. 5-6 (1975).
259. Џацић, Петар, *Човек и земља у једној Србији*, **Дело** (Београд), бр. 1 (1955).
260. Шантић, Алекса, *Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности*, **Српски књижевни гласник** (Београд), к. 32, бр. 2 (16.јануар, 1914).

ПЕРИОДИЧНЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

1. *Балкански рат у слици и речи* (Београд), 1913.
2. *Београдске новине* (Београд), 1915-1918.
3. *Вести* (Ужице), 1941.
4. *Глас Цера* (слободне српске планине), 1941-1944.
5. *Дело* (Београд, Ниш), 1912-1915.
6. *Забавник* (Крф), 1917-1918.
7. *Илустровани Балкан* (Београд), 1913.
8. *Илустрована ратна Кроника* (Нови Сад), 1875-1876.
9. *Јавор* (Нови Сад), 1874-1878.

10. *Јединство* (Срем), 1945.
11. *Југословенски гласник* (Ниш), 1915.
12. *Књижевни југ* (Загреб), 1918-1919.
13. *Кроз борбу* (Срем), 1945.
14. *La Patrie Serbe* (Париз), 1916-1918.
15. *Мисао* (Београд), 1919-1937.
16. *Млади борац* (Пуста река, Београд), 1944-1945.
17. *Напред* (Бизерта), 1916-1918.
18. *Наша борба* (Београд), 1941-1942.
19. *Ново време* (Београд), 1941-1944.
20. *Обнова* (Београд), 1941-1944.
21. *Победник* (б.м), 1944.
22. *Посавски партизан* (б.м), 1941.
23. *Правда* (Солун), 1916-1918.
24. *Просветни гласник* (Београд), 1942-1944.
25. *Равна гора, глас непокорене Југославије (слободне српске планине)*, 1943-1944.
26. *Ратни записи* (Београд), 1914-1915.
27. *Ратни дневник* (Солун), 1916-1918.
28. *Ратник* (Београд), 1879.
29. *Слобода* (б.м), 1944-1945.
30. *Слобода или смрт, глас слободних планина (Издање Расинског корпуса ЈВУО)*, 1942-1944
31. *Словенски југ (Одеса)*, 1916-1918.
32. *Српска зора (Беч)*, 1875-1878.
33. *Српске новине (Крф)*, 1916-1918.
34. *Српски гласник (Солун)*, 1916-1918.
35. *Српски југ (Скопље)*, 1914.
36. *Српски књижевни гласник (Београд)*, 1901-1914, 1920-1941.
37. *Српски народ (Београд)*, 1942-1944.

38. *Омладинска буктиња (б.м)*, 1945.
39. *Отаџбина (Београд)*, 1875, 1880-1883.
40. *Орао (Нови Сад)*, 1875-1878.
41. *Ударник (б.м)*, 1944.
42. *Црвена звезда (б.м)*, 1944.

БИОГРАФИЈА

Мр Зоран Миладиновић рођен је у Нишу 3.септембра 1959.године. После завршене основне школе у Нишу, Ваздухопловно-техничке средње војне школе у Рајловцу код Сарајева и Филозофског факултета-Одсек за српску књижевност и језик у Приштини, одбранио је на постдипломским студијама Филолошког факултета у Београду магистарски рад на тему *Ратна књижевна периодика (1914-1918)* и тако стекао академски назив магистра филолошких наука. У професионалној каријери, обављао је послове новинара и уредника у војним часописима *Војска* и *Одбрана*. Објавио је више од пет хиљада чланака, репортажа, приказа, критика, есеја и осврта, у више десетина дневних листова и периодичних издања. У ратној 1999.години, проглашен је за најбољег новинара часописа *Војска*, а 2001.године Удружење новинара Србије доделило му је награду *Милан Жегарац*. У 2006.години, проглашен је за најбољег новинара часописа *Одбрана* због великог броја аналитичких и истраживачких текстова. Од 2008. године је предавач на предмету *Комунологија и односи с јавношћу*, на Високој струковној школи за криминалистику и безбедност у Нишу. Учествовао је на десетак научних скупова и објавио више радова у стручним часописима и публикацијама. Аутор је уџбеника *Комунологија и односи с јавношћу* и књиге *Сто година српске авијатике у Нишу*.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Зоран Миладиновић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом СРПСКА РАТНА КЊИЖЕВНОСТ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, 19.03.2013. године

Потпис докторанда

*Миладиновић
Зоран*

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Зоран Миладиновић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада: СРПСКА РАТНА КЊИЖЕВНОСТ

Ментор: др Радивоје Микић

Потписани Зоран Миладиновић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада. Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 19.03.2013. године

Потпис докторанда

*Миладиновић
Зоран*

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

СРПСКА РАТНА КЊИЖЕВНОСТ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио:

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ③ Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

У Београду, 19.03.2013. године

Потпис докторанда

*Миладиновић
Зоран*